

Συνεχές ωράριο

ΠΑΝΕ ακριβώς τριάντα χρόνια που γνωριστήκαμε με τον Τίτο Πατρίκιο. Τριάντα χρόνια φιλίας, που άντεξε στις απειλές, όχι μόνο της φθοράς, της απόστασης και της ασυνεννοησίας, αλλά και της βουβής και ύπουλης πλήξης. Δεν ανωριετείται κανείς συνήθως γιατί αντέχουν οι φίλιες, ακόμα και στις μέρες μας. Διαβάζοντας, όμως, το *Συνεχές Ωράριο* – που έχω σήμερα τη χαρά, την τιμή, αλλά και την αγωνία να παρουσιάσω, εγώ, ένας αναρμόδιος φίλος – άρχισα να βρίσκω απαντήσεις μέσα από το ίδιο το κείμενο. Απαντήσεις σ' ένα ερώτημα που δεν έθεσα ποτέ συνειδητά και που με πηγαίνουν χρόνια πίσω, αλλά και χρόνια, ελπίζω, μπροστά. Απαντήσεις που συνδέονται με την αντιφατικότητα της δικής μου σχέσης με τον κόσμο, με τους άλλους, με το χρόνο και την πολιτική. Αναδύονται στο φως υπόγειες και αφανείς διαδικασίες και οι φίλιες φορτίζονται συμβολικά μέσα από εκείνα που ούτε μνημονεύουμε, ούτε καν ίσως θυμόμαστε.

Έτσι, θυμήθηκα κάτι που είχα εντελώς ξεχάσει. Ο Τίτος ήταν ο άνθρωπος που, μετά από πολλά χρόνια άτυπης στράτευσης, με «οργάνωσε» στο χώρο της αριστεράς. Ταυτόχρονα, όμως, ήταν εκείνος που μου επισήμανε τις πολιτικές και ηθικές αντιφάσεις και τις ανακολουθίες του χώρου, με ευαισθητοποίησε στην ανάγκη αντίστασης σε κάθε ορθοδοξία και σε κάθε αίρεση, με εμπόδισε από το να ολοκληρώσω τη μετάθεση των μετεφηβικών μου αγωνιών στο συλλογικό όνειρο και

στην εξ αποκαλύψεως αλήθεια. Χωρίς ποτέ να μου εξηγήσει γιατί, με «απέτρεπε» από εκείνο για το οποίο με είχε ήδη πείσει.

Έτσι, πριν απ' όλα, αυτό που ένιωσα στο *Συνεχές Ωράριο* ήταν η εγγενής αλλά και τόσο επεξεργασμένη κοσμοθεωρητική αμφιθυμία που αναδύεται, περισσότερο ακόμα και από ό,τι συμβαίνει στα ποιητικά του έργα. Ίσως επειδή το πεζό προσφέρεται καλύτερα γι' αυτό που μπορεί να γίνει ρητό, ίσως επειδή το θέλησε ρητά ο συγγραφέας ή ίσως, ακόμα, επειδή η ωριμότητα του επέτρεψε να διαδηλώσει ρητά την ασυγκράτητα νεανική του ενασχόληση με τις αντιφάσεις. Το κείμενο του Πατρίκιου τεκμηριώνει ότι τις αντιφάσεις αυτές, που δεν μπορεί, αλλά και δεν χρειάζεται, ίσως, να επιλύσει, μπορεί πάντως κανείς να τις παρατηρήσει, να τις αποδεχθεί και να τις απολαύσει. Η επιμονή στην άτεγκτη αυτογνωσία μπορεί να συνυπάρχει με το «φόβο» – όπως μας λέει – «να εκτεθεί δημόσια» το άγχος του χρόνου, της ηλικίας και του θανάτου είναι συμβιβασίμο με την αποστασιοποίηση και την ειρωνεία, η σχέση με τους άλλους και με τον κόσμο μπορεί να είναι ταυτόχρονα παθιασμένη, στρατευμένη, σαρκαστική και αδιάφορη. Ο συγγραφέας «που» – όπως μας λέει – «αυτοβιογρα-

φείται και καταβάλλει προσπάθεια να μην το δείξει» μας κλείνει το μάτι. Εκμυστηρεύεται μη εκμυστηρευόμενος, μας μιλάει για να μας αποκρύψει, μας κρύβεται για να μας μιλήσει.

Να μου επιτραπεί να υπογραμμίσω τρία μόνο από τα μεγάλα «θέματα» που αναδύονται μέσα από τις σελίδες του βιβλίου, προφανώς εκείνα που με αγγίζουν προσωπικά και που επανέρχονται συνεχώς μέσα στη δική μου τη ζωή. Πρώτα πρώτα η φυγή, το ταξίδι, η περιπλάνηση, η αίσθηση εκείνου που βρίσκεται έξω από το χρόνο, παρατηρώντας ως «τυχαία γεγονότα» αυτά που εντάσσονται στον καθημερινό χώρο και χρόνο άλλων. Δεν είναι τυχαίο ότι το πρώτο κείμενο ονομάζεται «τα τρένα». Τα οχήματα της περιπλάνησης μιας άλλης εποχής, ο τόπος των τυχαίων συναντήσεων περιγράφονται με την ίδια βιωματική ενάργεια, με την οποία αποδίδεται φόρος τιμής στους μεγάλους φετιχιστές της αναχώρησης, στον Ιούλιο Βερν, τον Ντάνιελ Ντεφόου, τον Ρόμπερτ Λιούις Στήβενσον, τον Τζόζεφ Κόνραντ και, ακόμα, τον Δον Κιχώτη, με τον οποίο και τελειώνει το βιβλίο. Αναχωρήσεις της νιότης που προδιαγράφουν και φωτίζουν τις κατοπινές. Η ευγνωμοσύνη προς εκείνους που, ως συγγραφείς – όπως μας λέει ο Πατρίκιος – «φιλοδόχησαν να αλλάξουν την τάξη του χρόνου», και που άλλαξαν ή πάντως προσδιόρισαν τη δική του «τάξη του χρόνου» ή τον τρόπο με τον οποίο, βίωμα, όραμα, νοσταλγία και φαντασίωση συμπλέκονται σε ένα αξεδιάλυτο σύνολο. Η «κληρονομιά», το μεγαλύτερο σε έκταση κείμενο του βιβλίου, είναι ταυτόχρονα ένα αφήγημα *a la maniere de Jules Verne*, μια ειρωνική αποστασιοποίηση από τη φανταστική περιπέτεια και ένα «δεύτερο βάθμιο» – θα 'λεγε κανείς – παιχνίδι με τα ταξίδια του ίδιου του ποιητή στο παρελθόν.

Πράγμα που με οδηγεί στο δεύτερο «θέμα», το χρόνο, που βρίσκεται στο επίκεντρο της σκέψης του και της αγωνίας του. Το χρόνο και τις αλλοιώσεις που επιφέρει επάνω του, μέσα από τη ματιά τη δική του στον καθρέφτη – αντικείμενο, όπως και στον τυφλό Μπόρχες, θαυμα-

σμού αλλά και αποστροφής— μέσα από τη ματιά του άλλου, μέσα από την παραμορφωμένη ματιά του άλλου, όπως τη διαβάζει ο ίδιος, αλλά και μέσα από τη σατιρική αντιπαράθεση του δικού του χρόνου με τους άλλους και το χρόνο των άλλων. Το κείμενο που τιτλοφορείται «οι πρεσβύτεροι» είναι χαρακτηριστικό.

«Αυτούς που έχουν ύφος επίσημο, παχύ, υπεύθυνο, ο Β. τους έπαιρνε πάντα για πρεσβυτέρους του και, όπως είχε μάθει από παιδί, τους έδειχνε κάποιο σεβασμό. Έκανε πια όλο και περισσότερες γκάφες, γιατί όλο και περισσότεροι τέτοιοι άνθρωποι αποκαλύπτονταν νεότεροί του». Ο κύριος Κούνερ που κοροϊδεύει τον εαυτό του. Αλλά όχι και τελείως.

Και πάλι, εκείνο που με συγκινεί είναι η ταλάντευση. Ανάμεσα σε αυτό που είμαστε και σε αυτό που νομίζουμε ότι θα μπορούσαμε να είμαστε, ανάμεσα στην αφήγηση του χρόνου και τη συγκατοίκηση μαζί του, ανάμεσα στην απόλαυση της μνήμης και στη φαντασιστική έλλειψη όλων εκείνων που δεν θυμόμαστε, διότι δεν έγιναν ή, και αν έγιναν, ξεχάστηκαν. Στο «μυθιστόρημα που δεν γράφτηκε» όπου μιλάει για τη μυθιστορηματική ζωή των φίλων του, του Χρίστου Θεοδωρόπουλου, του Αστέρη Στάγκου και του Δημήτρη Δεσποτίδη—οι δυο τελευταίοι ήταν και δικοί μου φίλοι—ο Πατρίκιος σαν να προδίδεται, άγνωστο αν άθελά του. Μ' αυτόν δεν είσαι ποτέ βέβαιος. «Δεν έγραψαν μυθιστόρημα», λέει, «όχι γιατί δεν είχαν την ικανότητα, αλλά γιατί τότε θα έπρεπε να πάψουν να ζουν». Δεν ήταν όμως λιγότερο μυθιστορηματική η ζωή του ίδιου του Τίτου. Αυτός, όμως, έγραψε. Και γράφει πάντα. Αφήνοντάς μας, όμως, να σκεφτούμε, παραπλανητικά ίσως, πως πάντα νόμιζε πως η γραφή του ήταν σε βάρος της ζωής του ή η ζωή του σε βάρος της γραφής του. Και να υποψιαστούμε πως η αχαλιναγώγητη εσωτερική ένταση, που τον κάνει να ζει και να γράφει, θα πρέπει να πλαισιώνεται από απειράριθμα βιβλία που δεν έγραψε και ζωές που δεν έζησε ή, τουλάχιστον, που δεν θυμάται πια.

Στο «κυνήγημα του χρόνου», βρίσκεται σε μια αίθουσα αναμονής που πρόκει-

ται να κλείσει. Και αισθάνεται την ανάγκη να ολοκληρώσει την ανάγνωση ενός βιβλίου που βρέθηκε τυχαία μπροστά του και που ακούει στον τίτλο «Ένας λαβύρινθος στον οποίο βρισκόμαστε χαμένοι. Σκέψεις για το Χρόνο και για το Σύμπαν». Όσο πλησιάζει η ώρα, ο χρόνος της δικής μας ανάγνωσης, ο χρόνος της ανάγνωσης του αναγνώστη Τίτου, οι αναμνήσεις του και τα σχέδιά του και το θεωρητικό πρόβλημα του χρόνου εμπλέκονται σε μίαν αδυσώπητη δυναμική, η οποία όμως αποδραματικοποιείται πριν καν γίνει αντιληπτή. Το αφήγημα θα θύμιζε Μπόρχες, αν οι «μυθιστορηματικές» συμπτώσεις, που θα μπορούσαν να έχουν επισυμβεί, δεν διαψεύδονταν από την πεζή πραγματικότητα. Η προαναγγελλόμενη ένταση ήταν ψεύτικη ή ίσως και αδύνατη. Και πάλι ο Τίτος, στη γραφή του όπως και στη ζωή του, μας κλείνει το μάτι κρυφά. Και όποιος το δει.

Ο Πατρίκιος «λύνει», έτσι, το πρόβλημα της πολιτιστικής του ταυτότητας με το μόνο ριζικό και λυσιτελή τρόπο: με το να αρνηθεί ότι τέτοιο πρόβλημα είναι δυνατό να υπάρξει για οποιονδήποτε είναι και παραμένει ανοικτός στις συνομιλίες με το άγνωστο που θέλει να οικειοποιηθεί. Τελικά η κουλτούρα είναι συνάρτηση ελευθέρης βούλησης. Το ζήτημα της νέας ευρωπαϊκής μας ταυτότητας είναι άλυτο μόνο για εκείνους που αρνούνται να ανοίξουν τα μάτια τους και τα αυτιά τους, για όλους εκείνους τους ομφαλοσκόπους, που αρκούνται και περιχαράκωνονται στο μικρό τους κόσμο, για όλους εκείνους που βαυκαλίζονται ότι φυλάνε τις εκπορθημένες Θερμοπύλες. Ο Τίτος Πατρίκιος ακολουθεί τη συνταγή του Pico della Mirandola. Δεν είναι ούτε ουράνιος ούτε γήινος, ούτε θνητός ούτε αθάνατος. Έτσι, μπορεί να αναδειχθεί σε εκπαιδευτή και κύριο του εαυτού του, στον οποίο θα μπορέσει να προσδώσει τη μορφή που ο ίδιος επιθυμεί. Γι' αυτό και μπορεί να εξακολουθεί να ψάχνει την ιδανική πολιτεία, ξέροντας καλά, αλλά στο βάθος και

ελπίζοντας, πως δεν θα τη βρει ποτέ. «Η ιδανική πολιτεία», μας λέει, «πάντα βρίσκεται στα σχέδια, είτε αναδυμένη από το χτες, είτε εξαγγελμένη για το αύριο. Ευτυχώς δεν την είδα ποτέ να υπάρχει στο εδώ και στο τώρα. Μόνο κάποιες φορές τη συνάντησα φαντασιακά, στο αλλού και στο άλλοτε, σε ξένες χώρες και σε αλλοιώτικους καιρούς». Και προφανώς τη θαύμασε, την έψαυσε, την απήλαυσε και ύστερα, χαμογελώντας, την άφησε να του ξεφύγει. Επιτρέποντας σε εμάς, τώρα, να απολαύσουμε τα απόνερά της.

Τέλος, θα αναφερθώ λίγο στην «κουλτούρα», στα σωρευμένα εσωτερικά βιώματα που τον κινητοποιούν και τον συνοδεύουν. Γεννήθηκε, όπως λέει, «ανάμεσα σε νησιά και πέρασε χρόνια ταξιδεύοντας με τρένα». Και αν τα νησιά τον σημάδεψαν, τα τρένα ήταν εκείνα που του άνοιξαν τον κόσμο των εναλλακτικών σημασιών και του επέτρεψαν να παρατηρεί, να οικειοποιείται και να απολαμβάνει τους ανοίκειους συσχετισμούς και τις απρόσμενες συναντήσεις. Οι αποσκευές του εμπλουτίζονται συνεχώς με ό,τι βλέπει, ακούει και σκέφτεται. Έτσι, άκοπα λύνεται το ψευδοπρόβλημα της πολιτιστικής του ταυτότητας. Τυχαίνει να γεννήθηκε Έλληνας, να γράφει ελληνικά, να αγαπά τα νησιά, τη θάλασσα, τους ήχους και τα χρώματα της πατρίδας του. Αλλά διεκδικεί το δικαίωμα να συνομιλεί με τον Piero della Francesca, τον Haydn, τον Juan Gris ή τον Man Ray με την ίδια φυσική ευκολία με την οποία συναγελάζεται με τον Ηρακλή και το Νέσσο, να εκστασιάζεται στο Βοταρζο και στο Άμστερνταμ, όπως ακριβώς στη Σίφνο και στην Κίμωλο, να γράφει και να ξαναγράφει με την ίδια χαρούμενη οικειότητα τον Italo Calvino και τον Εμμανουήλ Ροΐδη. Το ατμόπλοιο—και πάλι, φυσικά, το μεταφορικό μέσο, το όχημα, η φυγή— «Νίκος Καζαντζάκης, Ηράκλειο» συναντά το πλοίο «Συνθέτης Ραχμάνινωφ, Οδησός». Τυχαίες αλλά ίσως και αναγκαίες συναντήσεις ενός ανθρώπου που επέλεξε να κυνηγά και να απολαμβάνει το τυχαίο.

Κων/νος Τσουκαλάς

Τεχνολογικά και ιερά πρότυπα στην Ελλάδα

Τα μέτρα και σταθμά

ΤΑ ΜΕΤΡΑ ΚΑΙ ΣΤΑΘΜΑ έπαιξαν και παίζουν πολύ μεγάλο ρόλο στη σταθερότητα του σημερινού τεχνολογικού κόσμου.

Τα ίδια έχουν σταθεροποιηθεί και έχουν αναρμονιστεί, εάν όχι σε όλη την υφήλιο, τουλάχιστον σε όλες τις τεχνολογικές κοινωνίες. Σκεφτείτε εάν ένας σας πούλαγε το ψωμί, το λάδι ή τη βενζίνη με το χιλιόγραμμα, άλλος με λίμπρα και ένας τρίτος με την οκά, χωρίς να είναι σταθερές οι ισοτιμίες. Σκεφτείτε τι θα γινόταν εάν δεν μπορούσατε να συγκρίνετε το μάκρος ή το βάρος κανενός προϊόντος, εάν η λάμπα που πουλάει κάποιος είναι τόσων Watt, ενώ μια άλλη τόσων κηρίων. Θα περνούσαμε τον χρόνο μας κάνοντας μεταφράσεις! Στη Βαβέλ που έχει γίνει ο κόσμος μας, θα προσετίθετο και αυτό!¹

Οι αναφορές που σχετίζονται με μετρήσεις διαφόρων προϊόντων και μεγεθών είναι από τις πιο παλιές. Στην αρχαιότητα, όταν μία πόλη καταλάμβανε μία άλλη, μία από τις σημαντικότερες ενέργειες ήταν να αντικαταστήσει το τοπικό νόμισμα με το δικό της. Στην Ευρώπη, ήταν προνόμιο του κάθε φεουδάρχη να ορίσει τις πιο βασικές μονάδες του μήκους και του βάρους. Πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση, η κάθε περιοχή διέθετε τα δικά της μέτρα και σταθμά. Αυτή η κατάσταση επικρατούσε φυσικά και στην νεότερη Ελλάδα. Δεν είναι μόνο ότι από περιοχή σε περιοχή χρησιμοποιούσαν μία διαφορετική μονάδα βάρους (π.χ. το βάρος του λαδιού ή το βάρος του τυριού μετριόταν με διαφορετικές μονάδες), αλλά ακόμη και στην ίδια περιοχή, άλλη μονάδα μήκους χρησιμοποιούσε ο ράπτης και άλλη ο αρχιτέκτονας και πάει λέγοντας².

Η υιοθέτηση του Δεκαδικού Γαλλικού Μετρικού Συστήματος από τις περισσότερες χώρες του κόσμου είναι μία διαδικασία που διήρκεσε περισσότερο από έναν αιώνα και συμβάδιζε με την εξάπλωση του σημερινού βιομηχανικού κόσμου³. Σήμερα, οι βασικές μονάδες του μετρικού συστήματος (το μέτρο, το χιλιόγραμμα, το δευτερόλεπτο, το αμπέρ, κ.λπ.) αποτελούν θεμελιακές αναφορές του κόσμου

μας. Για κάθε μονάδα, το εθνικό πρότυπο πρέπει να είναι ακριβώς το ίδιο με το διεθνές πρότυπο που φυλάσσεται στο Pavillon de Breteuil, στο Διεθνή Οργανισμό Μετρολογίας. Και σε κάθε χώρα το πρότυπο που διαθέτει μία βιομηχανία ή ένα εργαστήριο πρέπει να είναι ακριβώς το ίδιο με το Εθνικό Πρότυπο και πάει λέγοντας. Έτσι διαμορφώνεται το διεθνές μετρολογικό δίκτυο. Για να μπορέσει να λειτουργήσει σωστά σε βιομηχανικές συνεργασίες και ανταλλαγές αυτό το θεμελιακό για τον κόσμο μας σύστημα αναφοράς, πρέπει να λειτουργήσει σε παγκόσμια και εθνική κλίμακα ένα τεράστιο δίκτυο που να κάνει συνεχώς συγκρίσεις, ώστε τα διάφορα πρότυπα να παραμένουν απολύτως τα ίδια. Όταν δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο, έχουμε σοβαρότατες διενέξεις με τεράστιες οικονομικές επιπτώσεις. Αλλά μπορούμε να πούμε, σε γενικές γραμμές, ότι αυτό το διεθνές σύστημα μετρολογικής αναφοράς έχει καθιερωθεί και λειτουργεί.

Η τυποποίηση

Δεν συμβαίνει το ίδιο με ένα άλλο γιγαντιαίο σύστημα αναφοράς: το δίκτυο των βιομηχανικών προτύπων. Το πρόβλημα είναι ότι κάθε χώρα εκδίδει τα δικά της εθνικά πρότυπα και αυτά διαφέρουν. Γιατί, όπως συνέβαινε παλιά με τα μέτρα και σταθμά, κάθε χώρα θεωρεί ότι, μέχρι ένα ορισμένο σημείο, το να εκδίδει τα δικά της πρότυπα είναι θέμα οικονομικής και πολιτικής κυριαρχίας. Στο βιομηχανικό τομέα, κάθε χώρα θέλει να διαθέτει το δικό της μέτρο και έτσι τα εθνικά πρότυπα παίζουν συχνά και το ρόλο φραγμού στη διακίνηση ξένων προϊόντων. Για τον λόγο αυτό, η Ευρωπαϊκή Ένωση κάνει πολύ μεγάλες προσπάθειες να καθιερωθεί ένα ευρωπαϊκό σύστημα αναφοράς. Αυτή η προσπάθεια έχει πάρει τεράστιες διαστάσεις μέσα στην προσπάθεια εναρμόνισης σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Τα «δίκτυα του Ίδιου»

Αυτά τα δύο μεγάλα δίκτυα –τα οποία αποκαλώ τα «δίκτυα του Ίδιου»⁴, γιατί εξασφαλίζουν τη συμμόρφωση διαφόρων μετρήσεων ή προϊόντων σ' ένα πρότυπο– διαδραματίζουν ένα μοναδικό και ουσιαστικό ρόλο στη διαφύλαξη της ομαλότητας και της τάξης στις τεχνολογικές και βιομηχανικές συνεργασίες και ανταλλαγές. (Πώς θα ήταν δυνατή η κατασκευή του ευρωπαϊκού πυραύλου ARIANE, εάν οι διάφοροι κατασκευαστές δεν είχαν τα ίδια απολύτως πρότυπα για διαστάσεις και υλικά;)⁵. Μπορούμε να πούμε, χωρίς υπερβολή, ότι αυτά τα πρότυπα παίζουν, στις τεχνολογικές κοινωνίες, τον ίδιο ρόλο που έπαιξαν τα ιερά είδωλα στη θεμελίωση αρχαιότερων κοινωνιών. Εάν πάθαιναν μία αλλοίωση ή, χειρότερα, γκρεμιζόντουσαν αυτά τα ιερά είδωλα, τότε διαλυόταν και η κοινότητα, γιατί αυτά αποτελούσαν το τιμνέντο, το σύνδεσμο που την κρατούσε σε συνοχή.

Πώς εντάσσεται η Ελλάδα σ' αυτά τα δίκτυα του «Ίδιου» που διαπερνούν τις «τεχνολογικές» κοινωνίες και εξασφαλίζουν πρακτικά την οικουμενικότητα της επιστήμης και της τεχνολογίας; Εκτός από ορισμένα εργαστήρια και ορισμένα μεγέθη που έχουν προωθηθεί, λόγω της ένταξης της αεροπορίας μας στο ΝΑΤΟ, δεν έχουμε καν αξιόπιστα εθνικά πρότυπα του μέτρου ή του χιλιόγραμμου. Το υπουργείο Βιομηχανίας παλεύει – μέχρι τώρα χωρίς αποτέλεσμα– για να ιδρύσει έναν Εθνικό Μετρολογικό Οργανισμό. Ο δε ΕΛΟΤ (Ελληνικός Οργανισμός Τυποποίησης) διαθέτει μεν ένα αξιόλογο κτίριο, η δραστηριότητά του, όμως, δημιουργεί αμφιβολίες για το πόσο η κοινωνία μας επιθυμεί πραγματικά να διασυνδεθεί με αυτά τα δίκτυα του Ίδιου, παρά τις διακηρύξεις της πολιτείας και των βιομηχάνων.

Νέα και παραδοσιακά πρωτόκολλα

Τα τελευταία χρόνια έχει επικρατήσει στις βιομηχανικές χώρες ένας νέος τρόπος διαφύλαξης των προτύπων που καθι-

στά τα πράγματα μάλλον πιο δύσκολα για κοινωνίες σαν την ελληνική. Σήμερα, τα περισσότερα βασικά πρότυπα (του μέτρου, του δευτερολέπτου, του αμπερ, κ.λπ.) δεν αποτελούνται από ένα φυσικό αντικείμενο που φυλάσσεται με εξαιρετικά μεγάλη προσοχή. Αποτελούνται από συγκεκριμένα πειράματα που αναπαράγονται σε εργαστήρια μεγάλης ακρίβειας. Έτσι, π.χ. το επίσημο πρότυπο του μέτρου δεν είναι πια η ράβδος μετάλλου που φυλάσσεται στο Pavillon de Breteuil κοντά στο Παρίσι, αλλά ένα εξαιρετικά ακριβές πείραμα με λέιζερ, που βασίζεται στην απόσταση που διανύει το φως σε κλάσμα του δευτερολέπτου. Αν και θεωρητικά, οποιοσδήποτε μπορεί να αναπαραγάγει αυτό το πείραμα, στην ουσία πρέπει να διαθέτει ένα πολύ προχωρημένο εργαστήριο, που λίγες χώρες είναι σε θέση να έχουν. Το να στηθούν και να λειτουργούν τέτοια εργαστήρια, ανεπάρεαστα από οποιαδήποτε φυσική είτε κοινωνική διαταραχή, αποτελεί επίτευγμα που μόνο χώρες με ανεπτυγμένη μετρολογία είναι σε θέση να πετύχουν. Η ακρίβεια είναι ακριβή. Αυτή η τάση να αντικαθίστανται φυσικά πρότυπα, φυσικά αντικείμενα, με μια διαδικασία που περιγράφεται από ένα πολύ λεπτομερές πρωτόκολλο, δεν περιορίζεται στην επιστήμη. Έχει εισχωρήσει και στη βιομηχανία⁶. Η σταθερότητα και η ταυτότητα της ποιότητας των προϊόντων δεν ελέγχονται πια με δειγματοληψία των προϊόντων, αλλά ελέγχεται η διαδικασία παραγωγής των προϊόντων που πρέπει να είναι πάντα η ίδια και να τηρεί ένα συγκεκριμένο πρωτόκολλο με μεγάλη αυστηρότητα.

Όπως είπαμε και παραπάνω, αυτή η τάση να προφυλάσσονται με μεγάλη προσοχή από την επιρροή του χρόνου ορισμένες διαδικασίες αποτελεί, κατά κάποιο τρόπο, μια προσπάθεια αντιμετώπισης του χρόνου, της φθοράς, του θανάτου⁷. Αυτές οι διαδικασίες παίζουν ένα παρόμοιο ρόλο με τις τελετουργίες «αρχαίων κοινωνιών», που, μέσω της αναπαράστασης ορισμένων πρωτοκόλλων συμπεριφοράς, επιχειρούν την κατάργηση του χρόνου και την αναβίωση των μυθο-

λογικών και «ιερών καιρών»⁸ στους οποίους ιδρύθηκε και θεμελιώθηκε η κοινότητά.

Στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα μάλλον αδυνατούμε –ίσως και να μην μας αρέσει– να πραγματοποιούμε επακριβείς αναπαραστάσεις διαδικασιών μέσα στα εργαστήρια ή στις βιομηχανίες. Μεγαλύτερη εξοικείωση έχουμε –εκτός από τη ρουτίνα του Δημοσίου– με διαδικασίες που αφορούν ορισμένες θρησκευτικές λειτουργίες. Όπως αυτή της Ανάστασης, το Πάσχα. Αυτή η τελετουργία διαδραματίζεται με περισσότερη βαβούρα, συγκίνηση και σκόνη από τις τεχνολογικές διαδικασίες. Ίσως έτσι να πετύχουμε με μεγαλύτερη ομοιότητα την αναζήτηση των «ιερών καιρών» και του «Ίδιου», παρά μέσω τεχνολογικών διαδικασιών⁹.

Αν και από εθνολογική σκοπιά αυτοί οι δύο τρόποι διαφύλαξης ορισμένων τελετουργιών έχουν ομοιότητες, υπάρχει μία βασική διαφορά που αφορά στο ρόλο του «λαού» σ' αυτές τις διαδικασίες: Για να είναι αναλλοίωτη η αναπαράσταση του Χριστού (ως πρότυπο του θανάτου και της Ανάστασης), πρέπει και το κοινό να συμμετέχει –έστω και με φασαρία– στην τελετή, στο πείραμα. Παρά τη συμβολή των ειδικών κρατικών λειτουργιών (παπάδες), είναι απαραίτητο, για να πετύχει η δοκιμή, το κοινό να βιώνει και αυτό την Ανάσταση και να πιστοποιεί –έστω με πυροτεχνήματα– το αναλλοίωτο του πειράματος. Ενώ για τις επιστημονικές ή βιομηχανικές διαδικασίες φτάνει να υπάρχει μία ειδικευμένη υπηρεσία, ένα ειδικευμένο και περιορισμένο σώμα, που έχει σαν αποστολή να πιστοποιεί τη συμμόρφωση της διαδικασίας προς το πρότυ-

πο. Η διαχείριση του «Ίδιου» είναι στα χέρια λιγότερων ειδικευμένων. Γι' αυτό το λόγο, ίσως, δεν τα καταφέρνουμε καλά στην αναπαράσταση των τεχνολογικών διαδικασιών. Ενώ ο δυτικός πολιτισμός φρόντισε να δημιουργήσει θεσμικά και υλικά στεγανά, ώστε να αποκλείσει τους πολλούς από πολλές διαδικασίες, εμείς δεν καταφέραμε να αποκλείσουμε τους «άσχετους» από τη διαχείριση του «Ίδιου». Είμαστε, λοιπόν, μπροστά σε μία βασική επιλογή: εάν επιμένουμε να διατηρήσουμε την αναπαράσταση του Χριστού ως πρότυπο του «Ίδιου», πρέπει μαζί να υπερασπίσουμε τη συμμετοχή των πολλών (ακόμα και «άσχετων») στην πιστοποίηση του αναλλοίωτου χαρακτήρα αυτού του «μέτρου», με τον ίδιο τρόπο που υπερασπίζουμε ότι η ακεραιότητα του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των πολιτών.

Επιλογή προτύπων

Είμαστε, λοιπόν, μπροστά σε μία επιλογή απ' την οποία εξαρτάται, ίσως, το είδος κοινωνίας στην οποία θα ζήσουμε. Ή επιλέγουμε –μαζί με τα βιομηχανικά πρότυπα– ένα πολιτιστικό πρότυπο, όπου κύριο λόγο έχουν οι ειδικοί, όσον αφορά τη διαφύλαξη του «Ίδιου» ή επιλέγουμε –με δημοκρατικότερο τρόπο ίσως– να διατηρούμε τελετουργίες τύπου Ανάστασης ως αναβιώσιμο πρότυπο του «Ίδιου». Το ότι είναι τόσο δύσκολη, όπως φαίνεται, αυτή η επιλογή για την ελληνική κοινωνία, σημαίνει ότι έχει κάποιο κόστος, όπως λένε οι τεχνοκράτες.

Αλλά, για τι είδος κόστος μιλάμε και για ποιον; Έχουμε οικονομικό κόστος, αυτό που ξέρουμε να εκφράσουμε με ένα αριθμό. Οι οικονομολόγοι έχουν δείξει μια εξαιρετική δεξιότητα για να παράγουν αριθμούς μέσα στις πιο δύσκολες καταστάσεις: υπολογίστηκε, στις ΗΠΑ, το κόστος όλων των μετρήσεων που είναι αντικείμενο μιας εμπορικής συναλλαγής. Μετρήθηκε, στην Ιαπωνία αλλά και αλλού, η αποδοτικότητα των απαραίτητων επενδύσεων για την εγκατάσταση ενός

συστήματος ποιοτικού ελέγχου σε μία βιομηχανία¹⁰. Η Ευρωπαϊκή Ένωση υπολόγισε το κόστος της μη εναρμόνισης των βιομηχανικών προτύπων σε ευρωπαϊκή κλίμακα¹¹. Οι δικοί μας δεν πάνε πίσω· κατάφεραν να υπολογίσουν – με μεγάλη ακρίβεια – πόσες δραχμές θα είχαμε κερδίσει εάν είχαμε οργανώσει τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1996. Οπότε σίγουρα θα μπορούσαν να υπολογίζουν το οικονομικό κόστος των επιλογών που αναφέραμε παραπάνω.

Υπάρχουν, όμως, και άλλα κόσθη· τα λεγόμενα «κοινωνικά κόσθη», π.χ. Εδώ τα πράγματα είναι πιο δύσκολα. Πώς να μετρήσεις, με ποιο σύστημα, το κόστος που συνεπάγεται το να γίνουν οι Έλληνες πιο ακριβείς: στα ραντεβού, στα ωράρια, στον καθορισμό των ορίων, στον καθορισμό των όρων, των αρμοδιοτήτων, των προϋπολογισμών κτλ., κτλ. Πώς να μετρήσεις, με ποιο σύστημα, το κοινωνικό κόστος ώστε η απαγγελία του «Αληθώς Ανέστη», το Πάσχα, να μετατραπεί σε αποκλειστική αρμοδιότητα ενός ειδικευμένου σώματος. Ακόμα και με την καλύτερη τεχνοκρατική θέληση, είναι δύσκολο να ανάγεις όλα τα κόσθη σε μια ενιαία κλίμακα, για να τα συγκρίνεις και να συμπεράνεις ποια είναι η πιο συμφέρουσα επιλογή. Ορισμένα κόσθη παραμένουν ακατόρθωτα, άσχετα και ασύμβατα. Είναι, πιστεύω, η ιδιαιτερότητα και η υπεροχή του πολιτικού αισθητήριου, να οδηγήσει προς μία επιλογή, όταν οι συντελεστές μιας κατάστασης παραμένουν ασύμβατοι και δεν μπορεί κανείς να τους ανάγει σε μια κοινή κλίμακα. Δεν εννοώ μόνο το πολιτικό αισθητήριο των πολιτικών, που έχουν τάση να δίνουν το προβάδισμα στο πολιτικό – γι' αυτούς – κόστος, αλλά όλων των πολιτών.

Ποιο πρότυπο, τελικά, θα αποτελέσει στην κοινωνία μας το «ιερό», ποια δίκτυα θα επιλέξουμε για να φανερώσουν το «ί-διο», με τι είδους τελετουργίες; Αυτό αποτελεί μια πολιτική επιλογή που αφορά όλους μας.

• Ο Μ. Κουτούζης είναι διδάκτορας «διαχείρισης έρευνας και τεχνολογίας» του Π. Ρατίς Dauphine και συνεργάτης της Γ.Γ.Ε.Τ.

1. Βλέπε *Les Mesures et les Hommes* του Witold Kula. Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1984.
2. Βλέπε κατάλογο της έκθεσης «ΜΕΤΡΑ, ΣΤΑΘΜΑ, ΠΡΟΤΥΠΑ, χθες και σήμερα» της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας, 1987.
3. Βλέπε *Le Système Métrique* του Henri Moreau. Ed. Chiron, 1975.
4. Σε αντιπαράθεση με τα δίκτυα των πνευματικών δικαιωμάτων ή των πατεντών, που ελέγχουν ότι αυτό που καταθέτει ένας εφευρέτης είναι πράγματι καινούργιο, και τα οποία αποκαλώ τα «δίκτυα του Διαφορετικού».
5. Βλέπε *La Science et ses Réseaux* του Michel Callon. Editions de la Découverte, Unesco, 1989.
6. Βλέπε το φάκελο «ποιότητα και επιχειρήσεις». Enjeux no 72, 1986. Editions AFNOR (Association Française de Normalisation).
7. Βλέπε *le Sacré et le Profane* του Mircea Eliade. Editions Gallimard, 1965.
8. Με αυτήν την έκφραση μεταφράζω το «Temps Primordiaux» του Mircea Eliade.
9. Βλέπε *Traité d'histoire des religions* του Mircea Eliade. Ed. Payot, 1975.
10. Βλέπε «Some new standards in the economics of standardisation in the information age», David, Economics Theory and Technology Policy, Cambridge University Press, 1987.
11. Βλέπε τη μελέτη της DG 3 της Επιτροπής για το κόστος της Μη-Ευρώπης, 1989.

Θέματα βαλκανικής ιστοριογραφίας και εθνικιστικής ιδεολογίας

ΑΓΓΕΛΙΚΗ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ιστοριογραφικά ζητήματα στη σημερινή βαλκανική συγκυρία*

ΜΕΣΑ ΣΤΗ συγκυρία που ζούμε, την τελευταία οκταετία, αισθανόμαστε την ανάγκη να ξαναθέσουμε πολλά και ποικίλα ζητήματα παλαιά και καινούργια, για να δώσουμε νέες απαντήσεις. Το σπάσιμο της διπολικής ισορροπίας και η αναζήτηση μιας νέας παγκόσμιας τάξης με ή χωρίς την προοπτική ενός νέου οράματος –αν αυτό δεν ακούγεται ξεπερασμένο– άνοιξε τους ασκούς του Αιόλου με απρόβλεπτες συνέπειες. Οι τόσο διαφοροποιημένες κοινωνικοπολιτικές και ιδεολογικές ισορροπίες του παρόντος έθεσαν σε αμφισβήτηση, εκτός των άλλων, και την εικόνα του παρελθόντος, έτσι όπως αυτή κατασκευάστηκε στη Δύση και την Ανατολή στη μεταπολεμική περίοδο. Βρισκόμαστε μ' άλλα λόγια μάρτυρες μιας διαδικασίας αμφισβήτησης και απόρριψης παλαιών ιστορικών αντιλήψεων και κλισέ και ανάδειξης νέων ιστοριογραφικών ζητημάτων. Επειδή, μάλιστα, πρόκειται για μια περίοδο αντιπαράθεσεων, συχνά αιματηρών και ριζικών ανακατατάξεων σε παγκόσμια κλίμακα, ο λόγος περί ιστορίας χρησιμοποιείται με ποικίλους τρόπους για την ανεύρεση ιδεολογικών, κυρίως, επιχειρημάτων και τη νομιμοποίηση πολιτικών αιτημάτων.

Πράγματι, σ' αυτή την ιστορική συγκυρία, ο ιστορικός λόγος απέκτησε ένα μεγάλο μερίδιο στον προφορικό και το γραπτό λόγο ως ατομική και συλλογική υπόθεση στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, στην πολιτική, στην εκπαίδευση. Διεσόδυσε στην καθημερινή μας ζωή και απασχόλησε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, προσανατόλισε τη συμπεριφορά τους – τη λογική και το θυμικό τους. Το φαινόμενο δεν εμφανίζεται για πρώτη φορά. Μέσα στα ευρωπαϊκά πλαίσια, σ' αυτά δηλαδή όπου λειτούργησε κατ' εξοχήν ο ιστορικός λόγος αιώνες τώρα, τόσο πολύς λόγος για το παρελθόν με τόσο βαρύνουσα κοινωνική και πολιτική σημασία ξανάγινε τον περασμένο αιώνα, με αποτέλεσμα, ως γνωστόν, η ιστορία να αποτελέσει «επιστημονικό» αντικείμενο έρευνας και διδακτικό αντικείμενο σ' όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Αυτό, ωστόσο, το στοιχείο, μαζί με άλλα που αναφέρονται τελευταία, δεν αρκεί για να ταυτίσουμε την κοινωνική λειτουργία που είχε τότε η ιστορική γνώση με αυτή που έχει σήμερα. Όπως και νάχει πάντως το θέμα, χρειάζεται κατ' αρχάς να εντοπίσουμε τον ιστορικό λόγο, όπου και με όποια μορφή εμφανίζεται, να

«The future is certain, only the past is unpredictable»

τον αναλύσουμε και να ανιχνεύσουμε την κοινωνική του λειτουργία μέσα στη σημερινή συγκυρία.

Έχω επίγνωση πως αυτό δεν μπορώ να το κάνω συνολικά, στα πλαίσια ενός άρθρου και, πολύ περισσότερο, έτσι που έχει κανείς την εντύπωση πως το παρελθόν είναι πανταχού παρόν, αδυνατώ να το κάνω μόνη μου. Μ' αυτή την έννοια, ο φιλόδοξος τίτλος δεν θέλει παρά να δείξει μια πρωταρχική, κατά τη γνώμη μου, αναγκαιότητα, που προβάλλει σήμερα ως ένα από τα ζητούμενα της ιστορικής επιστήμης: να ανιχνεύσουμε την κοινωνική λειτουργία της ιστορικής γνώσης στη σημερινή συγκυρία¹.

1. Ο εθνικιστικός λόγος

Θα αναφέρω λίγα ενδεικτικά παραδείγματα, για να δείξω ότι έχουν πυκνώσει εντυπωσιακά οι περιπτώσεις, στις οποίες ο λόγος γύρω από σύγχρονα πολιτικά / εθνικά αιτήματα διαρθρώνεται στη βάση μιας φαντασιακής ανάπλασης του παρελθόντος και πως ταυτόχρονα όλο και μεγαλύτερος αριθμός πολιτών συμμετέχει και υιοθετεί παρόμοιους τρόπους έκφρασης. Αρχίζοντας από τη λατρεία του Τσένγκις Χαν ως εθνικού ήρωα της Μογγολίας² και τα πλαστικά κράνη των Βίκινγκς που φορούσαν οι Δανοί διαδηλωτές που διαμαρτύρονταν πρόσφατα μπροστά στο υπουργείο Εξωτερικών για την πολιτική της ΕΟΚ (*Ελευθεροτυπία* 1-9-92) ως τις μεσαιωνικές στρατιωτικές στολές που φορούσαν οι αυτονομιστές του κόμματος Λίγκα Λομπάρντα στις τελευταίες τοπικές εκλογές της Ιταλίας (*Έθνος* 12-4-92) μαζί με τον ήλιο της Βεργίνας που καθιερώθηκε ως εθνικό σύμβολο της γειτονικής μας Δημοκρατίας (Ιούνιος 1992) αλλά και της Ελληνικής Δημοκρατίας από τις 18-2-93 (*Η Καθημερινή* και *Ελευθεροτυπία* 17 και 19-2-93), για να έρθουμε στα καθ' ημάς, τα συλλαλητήρια κ.λπ. κ.λπ. ο κατάλογος εύκολα μακραίνει.

Μέσα από το ποικίλο αυτό υλικό περί ιστορίας που συσσωρεύεται καθημερινά με ταχύτατο ρυθμό, σχετικά εύκολα μπορεί να διακρίνει κανείς γνωστά στερεότυπα που διαιωνίζονται από επαγγελματίες ιστορικούς αλλά και άλλους λιγότερο ή περισσότερο ειδικούς. Ο ιστορικός, δηλαδή, λόγος αποκτά μια απολογητική και νομιμοποιητική ταυτόχρονα λειτουργία.

* Μια πιο σύντομη μορφή αυτού του κειμένου διαβάστηκε στο διεπιστημονικό συνέδριο που οργάνωσε το Κέντρο Κοινωνικής και Εφαρμοσμένης Φιλοσοφίας με θέμα «Εθνικισμός και εθνική συνείδηση στα Βαλκάνια σήμερα» στην Καβάλα στις 17-18/10/92.

τέτοια που υπαγορεύουν ή καλύτερα επιβάλλουν οι πολιτικές και διπλωματικές αναγκαιότητες. Εξαιτίας, μάλιστα, του πολιτικού και ιδεολογικού κενού που άφησε η κατάρρευση των παλαιών πολυεθνικών σχηματισμών (Σοβιετική Ένωση, Γιουγκοσλαβία) ο λόγος περί παρελθόντος απέκτησε βαρύνουσα σημασία, γιατί ήρθε να επιτελέσει μια διπλή κοινωνική λειτουργία: αναπλάθει, συχνά με απόκρυψη στοιχειωδών δεδομένων, την εικόνα ολόκληρων ιστορικών περιόδων, έτσι που να εξασφαλίζεται στο εσωτερικό μεγαλύτερος βαθμός συναίνεσης και ομοιότερης μετάβασης προς τη σύγχρονη οικονομία και κοινωνία της αγοράς, προς όφελος συγκεκριμένων στρωμάτων και, από την άλλη, αναδεικνύει συγκεκριμένες ιεραρχήσεις των διαφόρων εθνών, τέτοιες που να δικαιολογούν επεκτατικές βλέψεις και δημιουργία νέων ισορροπιών ανάμεσα στα υπό σχηματισμό εθνικά κράτη. Το παράδειγμα των εγχειριδίων ιστορίας και γεωγραφίας που κυκλοφόρησαν στη Ρωσία επί Γιέλτσιν (βλ. *Η Καθημερινή* 12-1-92 και *Ριζοσπάστης* 11-10-92) και το αντίστοιχο κενό ιστορικού λόγου στην εκπαίδευση τα τελευταία χρόνια (απόσυρση εγχειριδίων και ματαίωση των εξετάσεων στο μάθημα της ιστορίας, βλ. *Τα Νέα* 1-6-88 και *Η Καθημερινή* 16 και 28-6-88) δείχνει αυτό το διπλό ρόλο που αναγνωρίζει η εκάστοτε πολιτική εξουσία στον ιστορικό λόγο, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους χειραγωγεί, στη συγκεκριμένη συγκυρία, το περιεχόμενο της συλλογικής μνήμης³.

Δεν είναι τυχαίο ότι ένας παρόμοιος ιστορικός λόγος θέτει ως στόχο να απαντήσει σε ερωτήματα και αιτήματα της πολιτικής εξουσίας και επομένως αναδεικνύει αυτά που χωρίζουν τους λαούς. Καθώς, μάλιστα, διαχέεται σε κοινωνίες στις οποίες απουσιάζουν στοιχειώδεις δημοκρατικές ελευθερίες και οι ανάλογοι πολιτικοί θεσμοί περνούν βαθιά κρίση και καθώς είναι διατυπωμένος έτσι ώστε να αγχίξει περισσότερο το θμικό παρά το λογικό, το μόνο που καταφέρει αυτός ο ιστορικός λόγος είναι να βαθιάίνει το μίσος για τον άλλο – τον αλλοεθνή, τον αλλόφυλο, τον αλλόγλωσσο. Από αυτή την άποψη το Memorandum π.χ. που εξέδωσε η Σερβική Ακαδημία των Τεχνών και των Διακήρυξη Κροατών καθηγητών πανεπιστημίου, που κυκλοφόρησε στην πιο κρίσιμη στιγμή της σερβοκροατικής συγκρούσης, αποτελούν ενδεικτικά παραδείγματα για μια παρόμοια χρήση του ιστορικού λόγου. Από τη μια, δηλαδή, η Σερβική Ακαδημία επιχειρεί μια εκ νέου ερμηνεία του πρόσφατου ιστορικού παρελθόντος, με στόχο να δείξει ότι το συνομοσπονδιακό σύστημα, που επέβαλαν ο Κροάτης Τίτο και ο Σλοβένος Ed. Kardelj,

ήταν κατά βάση εχθρικό προς το σερβικό έθνος. Όσο για τη διακήρυξη των Κροατών καθηγητών, σ' αυτή γίνεται μια αναφορά στη μεσαιωνική ιστορία των Σέρβων και Κροατών και ειδικά στην περίοδο εγκατάστασής τους στη Βαλκανική. Γι' αυτούς, το γεγονός ότι οι Κροάτες πριν από τους Σέρβους διέσχισαν το Δούναβη τον 7ο μ.Χ. αιώνα και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή που κατοικούν ακόμη, ούτε λίγο ούτε πολύ δικαιολογεί και νομιμοποιεί την πρόσφατη ένοπλη σύρραξη⁴. Αλλά η αρχαιότητα ως κριτήριο και επιχειρημα άσκησης πολιτικής εξουσίας πόσο μπορεί να συμβάλει σ' ό,τι αφορά στην αυτογνωσία και τη συνύπαρξη με τον άλλο; Τέτοιον είδους ερωτήματα, ελέγχου δηλαδή του ιστορικού λόγου και της κοινωνικής του λειτουργίας στο παρόν, δεν μπορούν να συνυπάρξουν με το φανατισμό και την αργίσιμη απόρριψη του άλλου. Τη θέση τους παίρνουν αναπόφευκτα οι συνακόλουθες αξιολογήσεις των διαφόρων εθνών και ομάδων και η συνακόλουθη ιεράρχησή τους. Στην περίπτωση αυτή, ο ιστορικός λόγος, συνεπικουρούμενος από βιολογισμούς και ρατσιστικές θεωρίες, καλείται να τεκμηριώσει τη διαφορετικότητα και να νομιμοποιήσει επεκτατικά σχέδια, διώξεις μειονοτήτων και αιματηρές συγκρούσεις. Τα παραδείγματα βρίθουν στη σημερινή βάλκανική και ανατολικοευρωπαϊκή πραγματικότητα και ο νεολογισμός «εθνοκάθαρση» (nation cleansing) συμπυκνώνει την πιο επιθετική, αποτροπιαστική και σωβινιστική έκφραση του εθνικισμού.

Αλλά, αν προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε αυτό το προκατασκευασμένο είδος ιστορικού λόγου και την επιδέξια χρήση του από την εξουσία ως ένα από τα όπλα της στο εσωτερικό και το εξωτερικό, και θεωρήσουμε την επιλογή του ως αναπόφευκτη συνέπεια του πολιτικού κενού και της κοινωνικοϊδεολογικής κρίσης και έντασης σ' αυτές τις χώρες, στο πλαίσιο μιας γενικότερης κοινωνικοπολιτικής και οικονομικής παγκόσμιας αναδιάταξης, πώς θα μπορούσαμε άραγε να ερμηνεύσουμε την εμφάνιση και κυριαρχία ενός παρόμοιου ιστορικού λόγου στην Ελλάδα, όπου οι πολιτικοκοινωνικές συνθήκες διαφέρουν ριζικά από τις χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ; Θα άξιζε να γίνει αναλυτικά λόγος για τα χαρακτηριστικά του ιστορικού λόγου που κατάκλυσε πραγματικά την καθημερινή μας ζωή το τελευταίο διάστημα. Αναφέρω σύντομα τα πιο χτυπητά και επαναλαμβανόμενα μοτίβα: στη βάση της διαχρονικής υπεροχής του ελληνικού έθνους έκανε ξανά την εμφάνισή της η γνωστή ιεράρχηση εθνών και κρατών. Ποικίλα κριτήρια χρησιμοποιήθηκαν για να τη στηρίξουν: από τη μια καθαρά βιολογίζοντα και ρατσιστικά κι από την άλλη πολιτισμικά. Έτσι,

η αρχαιότητα, η εθνική συνοχή και ομοιογένεια, που δεν είναι άλλη από τη θεωρία περί φυλετικής καθαρότητας⁵ από τη μια, μέχρι την πολιτισμική ανωτερότητα από την άλλη, όλα συμβάλλουν στην υποτίμηση και την απόρριψη του άλλου και την υπεροχή του εμείς. Η αναφορά π.χ. στην τουρκική καταγωγή των Βουλγάρων⁶, η επιπόνηση του όρου «γυφτοσκοπιανοί» (πρβλ. «βουλγαρόγυφτοι» του Παλαμά, 1907) από ακροδεξιούς και φασίζοντες κύκλους και έντυπα και πλήθος άλλοι καθαρά ρατσιστικοί όροι είναι ελάχιστα δείγματα της μιας όψης αυτού του ιστορικού λόγου⁷.

Μια άλλη στάση, που συχνά εμφανίζεται στη σύγχρονη ελληνική – κι όχι μόνο – ιστοριογραφία, στηρίζει την ίδια αξιολογική ιεράρχηση εθνών και ομάδων πάνω στην πολιτισμική διαφορετικότητα. Όροι όχι τόσο φορτισμένοι και φαινομενικά μάλλον ανώδυνοι ή ειρωνικοί κάνουν όλο και πιο συχνά την εμφάνισή τους⁸. Στη βάση αυτής της διαφοροποίησης ανάμεσα στους πολιτισμένους και παλαιούς λαούς με συνοχή και συνέχεια στο χώρο και το χρόνο από τη μια και τους βάρβαρους, απολίτιστους, υπανάπτυκτους ετερόκλητους πληθυσμούς που καθόλου ή δύσκολα μπορούν να οργανωθούν σε εθνικό κράτος, βρίσκεται η γνωστή από τις εθνικές ιστοριογραφίες του 19ου αιώνα αντίληψη περί προόδου, έννοια που είναι ταυτόχρονα «ένα μέσο κι ένα επίδικο αντικείμενο της ισχύος» και που «τρέφει με μίσος τις εθνικές ιστορίες»⁹. Οι δύο αυτές ιστοριογραφικές στάσεις δεν διαφέρουν όσο φαίνεται από πρώτη άποψη. Απόδειξη ότι και οι δύο καταλήγουν στη γνωστή ιεράρχηση των εθνών και καλλιεργούν με πολεμικές κραυγές κλίμα αλυτρωτισμού και κινδυνολογίας¹⁰.

Τα παραπάνω στοιχεία συνυπάρχουν συχνά με αναχρονισμούς, εσκεμμένη αποσιώπηση ιστορικών δεδομένων, ανιστόρητους παραλληλισμούς ιστορικών φαινομένων και καταστάσεων, ασαφή ορολογία και κατάφωρη ιδεολογική χρήση της ιστορίας ανάλογα με την περίπτωση. Έτσι ο κλασικός πια αναχρονισμός περί έθνους το οποίο υπήρχε ανέκαθεν, έχει σχεδόν αντικαταστήσει, στο πεδίο της ιστορικής έρευνας, την ανίχνευση του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνεται η εθνική ιδεολογία στις διάφορες φάσεις της, καθώς και την κατανόηση του ιστορικού λόγου που χρησιμοποιεί και κατευθύνει η πολιτική εξουσία στις αντίστοιχες περιόδους. Μέσα ακριβώς σ' αυτή την κυρίαρχη προβληματική, που –σημειωτέον– ταυτίζεται πλήρως με αυτή των γειτόνων μας, μερικοί ιστορικοί ανατρέχουν στις πηγές της βυζαντινής περιόδου για να ελέγξουν τον ισχυρισμό περί αδιάσπαστης ιστορικής συνέχειας του μακεδονικού έθνους από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας. Και κα-

θώς δεν βρίσκουν παρόμοιες αναφορές, επανέρχονται ικανοποιημένοι για να μας βεβαιώσουν για το αστήρικτο της παραπάνω θέσης¹¹.

Από την άλλη μεριά, αφήνουν αδιερεύνητα ζητήματα που αφορούν στις πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες και τάσεις που δημιουργήθηκαν στο χώρο της τουρκοκρατούμενης Μακεδονίας από την τελευταία δεκαετία του προηγούμενου αιώνα ως τις πρώτες του 20ού, εποχή κατά την οποία η διαδικασία συγκρότησης των εθνικών ιδεολογιών στα Βαλκάνια βρισκόταν στο αποκορύφωμά της. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αδυνατούμε να κατανοήσουμε τα πολιτικοϊδεολογικά αιτήματα που διατυπώθηκαν στη Μακεδονία αυτή την περίοδο και επομένως να ελέγξουμε την εγκυρότητα της σχετικής βαλκανικής βιβλιογραφίας που γίνεται με γοργό ρυθμό ογκωδέστερη. Το ιστοριογραφικό αυτό κενό γίνεται εμφανέστερο, όταν διαπιστώνει κανείς ότι η επιλογή του Τίτο να ονομάσει τη νοτιότερη δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας Μακεδονία, το 1945, παρουσιάζεται από μερικούς ιστορικούς ως αυθαίρετη ενέργεια, ανεξάρτητη από τις εξωτερικές και εσωτερικές εθνικές και πολιτικές ισορροπίες της μεταπολεμικής συγκυρίας. Μέσα σ' αυτό το προκατασκευασμένο σχήμα, όπου ιστορικά προσδιορισμένα φαινόμενα και όροι των νεότερων χρόνων (έθνος, εθνικό κράτος) ανάγονται στην αρχαιότητα και ταυτόχρονα νεωτερικά στοιχεία αποσιωπούνται ή παρερμηνεύονται, επόμενο είναι να γίνονται κατά περίπτωση και ανιστόρητοι παραλληλισμοί περιόδων, με βάση ομοιότητες εξωτερικών και επιμέρους στοιχείων της ιστορικής πραγματικότητας. Κι αυτό συμβαίνει γιατί παραβλέπεται η γενικότερη, από γεωγραφική και κοινωνικοπολιτική άποψη, κατάσταση της κάθε μιας ιστορικής περιόδου ή γιατί ξανατίθενται αλυτρωτικοί στόχοι¹².

Οι έντονες πολιτικές και ιδεολογικές διαμάχες των βαλκανικών κρατών για τη διεύρυνσή τους στο χώρο της Μακεδονίας, από τον περασμένο αιώνα, τροφοδότησαν ένα είδος ιστορικού λόγου που διατηρεί ακόμα και σήμερα όλα τα γνωρίσματα της εθνικιστικής ιστοριογραφίας. Πέρα όμως από το συγκεκριμένο χαρακτήρα της, αυτό που αποκαλύπτει την κοινωνική της λειτουργία και τη στενή της σύνδεση με την πολιτική είναι η επιχειρηματολογία της γύρω από την οροθεσία της Μακεδονίας και την εθνολογική σύσταση του πληθυσμού που την κατοικεί. Έτσι, αν και τα σύνορά της στην αρχαιότητα δεν έμοιαζαν καθόλου με αυτά των περιχαρακωμένων εθνικών κρατών του 19ου αιώνα, αλλά ήταν πιο ασαφή και ασαφώς καταγεγραμμένα στο φυσικό χώρο, ζώνες μάλλον παρά γραμμές –πολύ περισσότερο που το αρχαίο βασίλειο των

Μακεδόνων συνυπήρχε και γειτόνευε όχι με ομόλογα πολιτειακά συγκροτήματα αλλά με φύλα υποταγμένα, υποτελή ή μη–οι διάφοροι Ευρωπαίοι μελετητές της ιστορίας, αρχαιολογίας και γεωγραφίας της αρχαίας Μακεδονίας από τα μέσα του 19ου αιώνα αναζητούσαν επιμονα τα όρια της «πραγματικής» Μακεδονίας, που δεν αντανάκλουν παρά τις αναζητήσεις για την οροθέτηση ενός μακρινού μεν και

τουρκοκρατούμενου χώρου αλλά ζωτικοί για τη διεύδυση των Δυτικοευρωπαίων στο δρόμο τους προς την Ανατολή.

Η ασάφεια γύρω από τα όρια της αρχαίας Μακεδονίας, που μας κληροδότησε η αρχαία γραμματεία –ο Λατίνος ιστορικός Τίτος Λίβιος ρητά ανέφερε την αδυναμία του να την οροθετήσει, γι' αυτό και τον επικαλέστηκαν πολλοί νεότεροι ερευνητές¹³– εντάθηκε ακόμη περισσότερο σ' ολόκληρο το δεύτερο μισό του περασμένου αιώνα, γιατί στις σχετικές μελέτες που συσσωρεύονταν ταχύτατα εμφολωρούσαν κριτήρια, που απείχαν όλο και περισσότερο από την ιστορική πραγματικότητα της αρχαίας Μακεδονίας. Η πληθώρα, ακριβώς, των προσδιορισμών που συνόδευαν τον όρο Μακεδονία, είτε αυτοί αντλούνταν από κείμενα αρχαίων συγγραφέων (Ηρόδοτος, Θουκυδίδης), όπως άνω, κάτω, έσω, είτε αποτελούσαν νεολογισμούς όπως κυρίως Μακεδονία («Macédoine proprement dite»), ιστορική¹⁴, γεωγραφική, μείζων, άνω¹⁵ κ.λπ. δείχνει ανάγλυφα την πολυπλοκότητα της ιστορικής συγκυρίας αλλά και την απλή κοινωνική λειτουργία της ιστορικής γνώσης γύρω από τη Μακεδονία, πολύ περισσότερο που το ζήτημα της οροθεσίας συνδέθηκε με το καίριο πρόβλημα της εθνολογικής σύστασης του πληθυσμού και, επομένως, του καθορισμού ζωνών επιρροής και ενδεχόμενης μελλοντικής ενσωμάτωσης του μακεδονικού χώρου στα ιδρυμένα ήδη βαλκανικά κράτη. Και σ' αυ-

τό το θέμα η πολλαπλότητα των κριτηρίων για την οροθεσία του χώρου αντιστοιχεί στην ποικιλία των κριτηρίων, που εφαρμόστηκαν για τον εθνολογικό προσδιορισμό του πληθυσμού (γλώσσα, θρησκεία, συνείδηση, κουλτούρα). Το αποτέλεσμα ήταν ο ιστορικός λόγος περί Μακεδονίας και των Ευρωπαίων και των Βαλκάνιων ερευνητών να αποκτήσει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά του κατασκευασμένου ιστορικού λόγου, ο οποίος προοδίζει την εικόνα της εποχής που γράφεται πιο έκδηλα από την εικόνα της ιστορικής περιόδου για την οποία διατείνεται πως κάνει λόγο.

Στη σημερινή συγκυρία, η οξύτητα που χαρακτηρίζει τις αντιπαραθέσεις των βαλκανικών κρατών δεν αποτέλεσε μόνο ένα εντελώς ακατάλληλο κλίμα για την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αποσαφήνιση ζητημάτων όπως η «οροθεσία» και η εθνολογική σύσταση της Μακεδονίας. Αλλά κυρίως συνέβαλε στη διαιώνιση των γνωστών ιστοριογραφικών ερωτημάτων και στην πλημμελή κριτική γνώση των εννοιολογικών εργαλείων της ιστορικής επιστήμης που χρησιμοποιήθηκαν ως τώρα. Ο προβληματισμός, δηλαδή, των ίδιων των Βαλκάνιων πολιτικών, γύρω από το ποια Μακεδονία μπορούσαν αποτελεσματικά να παρουσιάσουν ως ζωτικό χώρο του κράτους τους και επομένως να διεκδικήσουν στα διπλωματικά fora, μετατράπηκε εδώ κι έναν αιώνα από πολιτικό/δημογραφικό σε ιστορικό/εθνολογικό ζήτημα και ανατέθηκε στους εθνικούς ιστοριο-

γράφους να γνωμοδοτήσουν με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη πειστικότητα. Η ελληνική, βουλγαρική και σερβική βιβλιογραφία, που παρήχθη για να απαντήσει σ' αυτό το πολιτικό αίτημα και που πρέπει να αναζητηθεί και σε δημοσιευμένα ιστορικά έργα και σε αρχειακό υλικό, αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα εθνικών ιστοριογραφιών¹⁶.

Οι Μακεδονίες που οροθετήθηκαν στους χάρτες αυτής της περιόδου με «επιστημονικό» όλες τρόπο –ένα θέμα που παραμένει από τα desiderata της βαλκανικής ιστοριογραφίας– δεν ήταν παρά αποτυπώσεις των αντίστοιχων εθνικισμών στο γεωγραφικό χώρο. Στην κυρίως, αληθή ή ιστορική Μακεδονία της ελληνικής ιστοριογραφίας που περιελάμβανε τον πυρήνα του αρχαίου μακεδονικού βασιλείου με τις κατακτήσεις του Φιλίππου Β' (359-336 π.Χ.), δηλαδή έναν ασαφή γεωγραφικό χώρο που εκτεινόταν κατά περίπτωση από τον Όλυμπο ως το όρος Σκάρδος (Sar Planina) ή ως τις πόλεις Αχρίδα, Στόβοι (σημ. χωριό Gradsko), Στρώμνιτσα, Μελένικο και χωριζόταν σε τρεις οριζόντιες ζώνες ανάλογα με την πυκνότητα του ελληνικού ή ελληνόφωνου πληθυσμού ή σε δυο τμήματα που οροθετούνταν με μια νοητή γραμμή από β. προς νδ. αντιστοιχούσε η *γεωγραφική Μακεδονία* της βουλγαρικής ιστοριογραφίας και γεωγραφίας που περιέκλειε την περιοχή από το Σκάρδο ως τον Αλιάκμονα, ενώ άφηνε εκτός οροθετικής γραμμής τις νότιες περιοχές, δηλαδή τους καζάδες Σερβίων, Ελασσώνας, Γρεβενών. Με την οροθέτηση αυτή οι Βούλγαροι επιτύγχαναν αυτή η «sui generis Μακεδονία» να παρουσιάζει συνολικά υψηλότερο ποσοστό σλαβικού, δηλαδή βουλγαρικού, πληθυσμού από ό,τι η ιστορική Μακεδονία, με το συμπαγή ελληνικό πληθυσμό στα νότια.

Η επιχειρηματολογία γύρω από το σχηματισμό της γεωγραφικής Μακεδονίας παρέπεμπε σε αντικειμενικά και ουδέτερα δεδομένα, δηλαδή τα «γεωγραφικά» ή «φυσικά σύνορα» της Μακεδονίας και παρουσιάζονταν ως μία ενιαία και ξεχωριστή από τον υπόλοιπο βαλκανικό χώρο περιοχή. Η προβληματική αυτή δεν ήταν άγνωστη. Αποτέλεσε τον κατ' εξοχήν επιστημονικό λόγο της γεωγραφίας και εφαρμόστηκε κατά κόρον κι όχι μόνο από τους Βούλγαρους, για να νομιμοποιήσει σε συνδυασμό με τον ιστορικό λόγο εθνικές διεκδικήσεις και επεκτατικές βλέψεις. Για να εντοπίσει κανείς τις απαρχές αυτού του ιδεολογήματος, που διατυπώθηκε από Βαλκάνιους πολιτικούς και γεωγράφους, χρειάζεται να αναζητήσει ευρωπαϊκά, κυρίως γερμανικά, πρότυπα του τελευταίου τέταρτου του προηγούμενου αιώνα, όταν οι εθνολογικοί χάρτες και οι στατιστικές αποτελούσαν τα κατ' εξοχήν

επιστημονικά ντοκουμέντα που συνόδευαν τα εθνικά αιτήματα στους διεθνείς διπλωματικούς διακανονισμούς¹⁷.

Το ιδεολόγημα της γεωγραφικής Μακεδονίας δεν άργησε να δεχτεί την κριτική των Ελλήνων μελετητών, αν και μέσα από μια εθνική προβληματική. Ο Β. Κολοκοτρώνης (δικός του ο όρος *sui generis Μακεδονία*) και μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο ο Χρ. Χρηστίδης¹⁸ έδειξαν με εύστοχο τρόπο τη σκοπιμότητα της επινόησης αυτής. Δεν θα επιμείνουμε περισσότερο πάνω σ' αυτό το ζήτημα. Αυτό που ενδιαφέρει είναι ότι ο όρος γεωγραφική Μακεδονία επανεμφανίστηκε πρόσφατα στη σύγχρονη ελληνική βιβλιογραφία, απογυμνωμένος από την κριτική που του έγινε ως τώρα, σαν να επρόκειτο για μια αδιαμφισβήτητη επιστημονική αλήθεια. Ταυτίστηκε μάλιστα με τον όρο *μείζων Μακεδονία*, αν και όχι πάντα με το ίδιο περιεχόμενο. Στο βιβλίο π.χ. *Η Μακεδονία στα πλαίσια της βαλκανικής πολιτικής* του Κων. Βακαλόπουλου ο όρος «γεωγραφική Μακεδονία» (χάρτης σελ. 23) ταυτίζεται με τη «μείζων Μακεδονία», δηλαδή τη Μακεδονία «με την ευρεία της γεωγραφική έννοια». Σύμφωνα, μάλιστα, με το συγγραφέα, στη βορειότερη ζώνη της (πρβλ. το χωρισμό της Μακεδονίας σε τρεις ζώνες του τέλους του προηγούμενου αιώνα) κατοικούσαν «πολλοί ελληνικοί πληθυσμοί» που «έχασαν τη μητρική τους γλώσσα, ύστερα από αλληπάλληλες επιμεξίες ολόκληρων αιώνων και έγιναν σλαβόφωνοι» (σελ. 26)¹⁹. Παρόμοια εννοιολογικά αποπήματα, γύρω από την ορολογία περί Μακεδονίας, παρατηρεί κανείς και στη χρήση του όρου «μείζων Μακεδονία», κληροδοτημένος κι αυτός από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Πάμπολλες γεωγραφικές οροθετήσεις αποδόθηκαν με τον ίδιο όρο. Τυχαίνει, μάλιστα, ο ίδιος συγγραφέας να περιλαμβάνει άλλοτε τις δυο νοτιότερες ζώνες της Μακεδονίας, δηλαδή ως το «Κρούσοβο, τον Πετλέπ και τα Βελεσά», και άλλοτε, «ακολουθώντας τη σύγχρονη πραγματικότητα», και «τα Σκόπια, που ουσιαστικά βρίσκονται έξω από αυτήν»²⁰. Φαίνεται, τελικά, πως είναι υπερβολικά δύσκολο για τον ιστορικό να ξεφύγει από αυτή τη βασιανιστική διαπλοκή παρόντος και παρελθόντος!

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι όπως η «γεωγραφική» παλαιότερα, έτσι και η «μείζων Μακεδονία», παρά τις διαφορετικές οροθετήσεις που συγκαλύπτει, παραπέμπει σε μια εν δυνάμει μεγίστη και ενιαία Μακεδονία προδιορισμένη από τη φύση (γεωγραφικά όρια), την οποία θα μπορούσε ο καθένας από αυτούς που χρησιμοποιούν τον όρο να διεκδικήσει για λογαριασμό του. Δεν είναι παρά οι δύο όψεις ενός και του ίδιου νομίσματος. Οι παλινδρομήσεις της ελληνικής βιβλιογραφίας γύρω από την οροθέτηση της «πραγ-

ματικής» Μακεδονίας, όπως και των υπολοίπων βαλκανικών ιστοριογραφιών εξαλλου, εξακολουθούν από τον προηγούμενο αιώνα να αντλούν επιχειρήματα από το ίδιο οπλοστάσιο. Ίδιες απαντήσεις στις γνωστές ερωτήσεις.

Σ' αυτή τη συνοπτική αναφορά των χαρακτηριστικών του ιστορικού λόγου, που σχεδόν κατέκλυσε την καθημερινή μας ζωή μέσα από διαλέξεις, αφιερώματα περιοδικών, άρθρα στον ημερήσιο τύπο κ.λπ. αξίζει να σημειώσουμε ένα ακόμη στοιχείο, που έρχεται να προστεθεί αναπάντεχα στα παραπάνω. Έχοντας ξεκάθαρη ιδέα για το τι σημαίνει ιδεολογική χρήση της ιστορίας, μερικοί ερευνητές επιχείρησαν να μελετήσουν αρχαίες πηγές για λογαριασμό των γειτόνων μας, για να τους υποδείξουν ποιους τελικά θάπρεπε να υιοθετήσουν ως προγόνους τους, έξω από «πολιτικές σκοπιμότητες». Καταλήγουν, λοιπόν, εγκλωβισμένοι κι οι ίδιοι στην αναχρονιστική αντίληψη περί ιστορικής συνέχειας του έθνους από αρχαιοτάτων χρόνων, να «γενεαλογούν» τους κατοίκους της πρώην δημοκρατίας της Μακεδονίας, άλλοι από τους Πελαγόνες²¹, άλλοι από τους βρώμικους και εχθρούς των Μακεδόνων Δαρδάνους²² κι άλλοι πρόσφατα από τους Παίονες²³. Παρόμοια και ο Γ. Μπαμπινιώτης ονοματοθετεί τη γλώσσα τους. Ακολουθώντας, λοιπόν, τον Ανδριώτη και κάνοντας τις απαραίτητες περικοπές, προτείνει αντί «σλαβικό ιδίωμα του κράτους των Σκοπίων», «αυτή η ψευδώνυμη “μακεδονική” των Σκοπίων να ονομάζεται απλά και σωστά “σλαβική των Σκοπίων” ή “νεοσλαβική”». Εκτός όμως από αυτή «την καθαρώς “συγχρονική” ονομασία» προτείνει και «μια “ιστορικότερη” ή διαχρονική ονομασία»: «*βουλγαροσερβική* ή καλύτερα *σερβοβουλγαρική*». Παρασυρμένος από έναν απίστευτο σλαβολογικό οίστρο, ο ίδιος εξηγεί γιατί προτιμάει τελικά τον τελευταίο όρο: «Αυτή είναι η υφή και η προέλευση αυτής της γλώσσας και έτσι θα λεγόταν, αν δεν παρενβίαιαν πολιτικές σκοπιμότητες και κρατικοί εθνικισμοί»²⁴. Μα αναρωτιέται κανείς: Πώς είναι δυνατόν να ξεχνάει ότι, αν δεν υπήρχαν «πολιτικές σκοπιμότητες», δεν θα υπήρχε καν σχετική συζήτηση κι επομένως δεν θα είχε χρειαστεί να γράψει γι' αυτό το θέμα κι ο ίδιος;

Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς από τα παραπάνω ότι η βασική θεωρητική αφετηρία όλων αυτών των ζητημάτων που κατακλύζουν την ελληνική ιστοριογραφία στη σημερινή συγκυρία, είναι η ίδια ακριβώς που υπήρξε τους Βαλκάνιους γείτονές μας να εγείρουν πολιτικά αιτήματα επενδυμένα με ιστορικό κάλυμμα. Σ' αυτή ακριβώς σπεύδουμε να απαντήσουμε. Έχοντας συνειδητοποιήσει ο ιστορικός και ακαδημαϊκός Μ. Σακελλαρίου ότι το πε-

δίο έρευνας και συζήτησης γύρω από τη Μακεδονία έχει επιλεγεί αρχικά από τους άλλους, εξηγεί ως εξής την ανάγκη να τους ακολουθήσουμε: «... Στην αρχαιότητα μας οδηγούν οι ίδιοι οι Σκοπιανοί, αφού ισχυρίζονται ότι κατοικούν σε τμήμα της αρχαίας Μακεδονίας και ότι κατάγονται από τους αρχαίους Μακεδόνες. Αν δεν τους ακολουθήσουμε στο πεδίο που οι ίδιοι επιλέγουν, πώς θα ελέγξουμε τους ισχυρισμούς τους;» (ό.π.). Ο Μ. Σακελλαρίου είναι σαφής. Με την παραπάνω συλλογιστική, μας αποκαλύπτει έμμεσα τη σπουδαιότερη κοινωνική λειτουργία που έρχεται να επιτελέσει η ιστορική γνώση σε όλα τα εθνικά κράτη, τον τρόπο με τον οποίο η τελευταία εμφανίζεται ως αναγκαίο στοιχείο του πολιτικού λόγου μεταξύ των εθνικών κρατών και την ταχύτητα με την οποία βρίσκει ανταπόκριση, δηλαδή εξαπλώνεται. Πρόκειται για το μηχανισμό εκείνο μέσω του οποίου σε κάθε εθνικό κράτος το περιεχόμενο της συλλογικής μνήμης μετατρέπεται σ' ένα πεδίο πολιτικού αγώνα και συνακόλουθα η ενασχόληση με το παρελθόν σε εθνική ιστοριογραφία.

Πώς, λοιπόν, αυτό το είδος ιστορικού λόγου μπόρεσε τελευταία να κυριαρχήσει; Γιατί σ' ένα κράτος μ' ένα σύγχρονο δημοκρατικό πολίτευμα και ευρωπαϊκό προσανατολισμό σαν την Ελλάδα χρειάστηκε να επενδυθεί ένας εθνικιστικός φανατισμός μ' ένα λόγο περί ιστορίας ιδιαίτερα φορτισμένο; Γιατί η πολιτική εναγκαλίστηκε για άλλη μια φορά τόσο ασφυχτικά την ιστορία; Γιατί κάποια από τα δημοσιεύματα που παρεξέκλιναν από αυτό το είδος ιστορικού λόγου αντιμετωπίστηκαν ως ποινικά αδικήματα; Η ετεροχρονισμένη βέβαια χρήση της ιστορικής γνώσης και η ευθυγράμμισή της με τα πολιτικά αιτήματα, θάλεγε κανείς, πως δεν έπαψε ποτέ να υπάρχει ως βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής, όπως και κάθε εθνικής ιστοριογραφίας, τους δύο τελευταίους αιώνες. Ιδιαίτερα, μάλιστα, στα Βαλκάνια όπου οι συγκρούσεις και η έντονη αντιπαράθεση των εθνικών κρατών οδήγησαν πολλές φορές στη σύρραξη, η προκατασκευασμένη χρήση του ιστορικού παρελθόντος συχνά υποκατέστησε τον πολιτικό / διπλωματικό λόγο, με αποτέλεσμα νέα ρεύματα της ιστορικής επιστήμης, που αναπτύχθηκαν στη Δυτική Ευρώπη να μείνουν εντελώς άγνωστα στη νοτιοανατολική Ευρώπη ή να κάνουν δειλά και για σύντομο χρονικό διάστημα την εμφάνισή τους.

Πράγματι και στην Ελλάδα, παρόλο που οι μεταπολεμικές πολιτικές συνθήκες, με εξαίρεση την επταετή δικτατορία, δημιούργησαν ένα ευνοϊκό κλίμα εμφάνισης νέων ρευμάτων, με αποκορύφωμα τη δεκαετία του '80, φαίνεται πως τελικά η πολιτική χρήση του ιστορικού παρελθόν-

τος είναι βαθιά ριζωμένη. όχι μόνο στην πολιτική ηγεσία αλλά και στο σώμα των επαγγελματιών ιστορικών και εκπαιδευτικών και συνακόλουθα στην ελληνική κοινωνία. Γι' αυτό το τελευταίο, ενδεικτική ήταν η ευρηματικότητα σε συνθήματα – γραπτά και προφορικά – όσων διαδήλωσαν πρόσφατα στην Ελλάδα και τις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού.

Ένα εκ του αντιθέτου παράδειγμα,

που δείχνει όμως την ίδια στενή σχέση παρόντος και παρελθόντος, πολιτικής εξουσίας και ιστοριογραφίας και που στη σημερινή ελληνική συγκυρία φαντάζει απίστευτο αλλά καθόλου παράδοξο, είναι ένα δημοσίευμα στην εφημερίδα *Το Βήμα* (17-12-1972) με τίτλο «Τα τραγούδια των Σλαβομακεδόνων. Μια άγνωστη ποίηση δέκα αιώνων». Θα φανταζόταν, ίσως, ο σημερινός αναγνώστης του *Βήματος* ότι ο τίτλος επιλέγεται για να ακολουθήσει αυστηρή κριτική του όρου. Δεν πρόκειται για κάτι τέτοιο. Το δημοσίευμα παρουσιάζει «την πρώτη ανθολογία μακεδονικής ποίησης» (*La Poésie Macédonienne. Anthologie des origines à nos jours*) που μόλις τότε κυκλοφορούσε με πρόλογο του Ζαν Ρουσσέλ στο Παρίσι. Ο ανώνυμος αρθρογράφος του *Βήματος* σχολιάζει ως εξής το βιβλίο, προσπαθώντας να μεταδώσει «το θαυμασμό και τη ζήλεια» που ο Γάλλος Ρουσσέλ αισθάνεται για «το πάθος των Σλαβομακεδόνων για την ποίηση»: «Πρόκειται, φυσικά, για ποιητές της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας: μας περιοχής και μιας εθνότητας που, δέκα αιώνες, δεν είχε μπορέσει ν' αποχτήσει ούτε σαφή όρια ούτε εθνική υπόσταση και που μόνο μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο έγινε «αυτόνομη οσοιαλιστική δημοκρατία» στα πλαίσια της Γιουγκοσλαβικής λαϊκής Δημοκρατίας. Ωστόσο, στη χιλιετία αυτή, οι Σλαβομακεδόνες διαμόρφωσαν δική τους γλώσσα (με πολλά σλαβικά κι ελληνικά στοιχεία), που η σπουδαιότε-

ρη έκφρασή της είναι η ποίηση – «δημώδης», φυσικά για ένα μεγάλο διάστημα, «λόγια» απ' τα τέλη του 19ου αιώνα». Ακολουθώντας άκριτα το Γάλλο επιμελητή της έκδοσης ο ανώνυμος αρθρογράφος του *Βήματος* δεν μεταφέρει μόνο ένα χονδροειδέστατο ιδεολόγημα περί «σλαβομακεδονικής ποίησης δέκα αιώνων», τον παραπληροφορεί, επιπλέον, αναφέροντας ότι «η ποίηση των Σλαβομακεδόνων “γράφτηκε” γύρω στα 1860, χάρη στις φροντίδες του Κωνσταντίν Μιλαντίνοφ». Στην πραγματικότητα, πρόκειται για το βιβλίο του Μιλαντίνοφ που είχε τίτλο *Balgarski narodni pesni*, δηλαδή *Βουλγαρικά δημοτικά τραγούδια* (1861).

Την άκριτη αποδοχή των απόψεων της ανθολογίας φανερώνει και η συνέχεια του άρθρου. Από το τέλος του 19ου αιώνα «μεσολαβεί κενό μισό αιώνα όπου οι Σλαβομακεδόνες πέρασαν από πλήθος δοκιμασίες στην προσπάθειά τους να αποκτήσουν εθνική υπόσταση. Μόλις στη δεκαετία πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο... έχει γίνει πια κοινή συνείδηση πως οι Σλαβομακεδόνες δεν θ' αποκτούσαν την ανεξαρτησία τους παρά μόνο με αποφασιστικές κοινωνικές αλλαγές. Είναι και γι' αυτούς η ώρα της “στρατευμένης ποίησης”». Ο αρθρογράφος τελειώνει μεταφέροντας πιστά το κλίμα της «ορμής» της σλαβομακεδονικής ποίησης μέσα στην «αυτόνομη μακεδονική δημοκρατία». Ιδιαίτερα προβάλλεται, επίσης, η σχέση της με «τα διεθνή πνευματικά ρεύματα»

μέσα στις «πολιτικο-κοινωνικές αλλαγές που σημειώθηκαν λίγο πριν από το 1960 (αποκέντρωση, εκδημοκρατισμός, αυτοκυβέρνηση κ.λπ.)». Τη θριαμβευτική πορεία της σλαβομακεδονικής ποίησης ως τις μέρες μας δίνει στο χουντοκρατούμενο δημοκρατικό αναγνώστη ο αρθρογράφος του *Βήματος*, «για να αληθεύσει η κατάληξη ενός ποιήματος του Πέταρ Μποσκόβκι Όχι ποτέ/ Δεν θα πεθάνει / Ο λόγος των καιρών».

Μέσα στις στενές, κυρίως εμπορικές, σχέσεις που η δικτατορία των συνταγματαρχών επιζητούσε να συνάψει με τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης για ευνόητους λόγους²⁵, δημιουργήθηκε το κατάλληλο κλίμα και για την άμβλυνση των αιχμών γύρω από το Μακεδονικό, που κατά καιρούς έβλεπαν το φως της δημοσιότητας συνήθως με πρωτοβουλία των γιουγκοσλαβικών αρχών, δηλαδή για την αποδοχή των θέσεων περί «Σλαβομακεδόνων» που πρόσφατα έγιναν «Σκοπιανοί». Όπως δηλαδή οι χώρες του ανατολικού μπλοκ προσέφεραν μια διέξοδο για εμπορικές επαφές και αναγνώριση του δικτατορικού καθεστώτος, που οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες αρνήθηκαν, έτσι και η χούντα πρόβαλε την ιδεολογία τους περί χιλιόχρονης σλαβομακεδονικής εθνότητας. Το *Βήμα* πρόσφερε απλώς το βήμα για να εκφραστούν παρόμοιες θέσεις^{25α}. Στην ουσία δεν φαίνεται να άλλαξε τίποτα. Η ιστοριογραφία ευθυγραμμίζεται ως θεραπευτική της πολιτικής και βαδίζει τους δρόμους που η τελευταία χαράζει.

Πώς θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ερμηνεύσουμε αυτό το στενό εναγκαλισμό πολιτικής και ιστορίας; Πώς αυτό το μόνιμο στοιχείο της πολιτικής ιδεολογίας στην Ελλάδα, η «αρχαιότητα» θάλεγαν κάποιους ιστορικούς, έκανε τόσο έντονα άλλη μια φορά την εμφάνισή του; Θα προτιμούσα να μην καταφύγω σε κανενός είδους ψυχαναλυτική προσέγγιση του φαινομένου, γιατί δεν πιστεύω στην ύπαρξη κάποιου παντοδύναμου συλλογικού υποσυνειδήτου που αναδύεται ξαφνικά. Έτσι όροι όπως «νεύρωση» των Ελλήνων με το παρελθόν τους και τα παρόμοια, μάλλον μας απομακρύνουν παρά συμβάλλουν στο να κατανοήσουμε τη συγκεκριμένη κοινωνική χρήση της ιστορίας²⁶. Αντίθετα, το γεγονός ότι υπερθεματίσαμε στην εσωτερική και εξωτερική μας πολιτική τελευταία, κάνοντας λόγο για το παρελθόν²⁷, μπορεί καλύτερα να εξηγηθεί με την αδυναμία να επαναπροσδιορίσουμε μέσα στις υπάρχουσες εϋθραυστες εσωτερικές και τις νέες παγκόσμιες ισορροπίες τη θέση της Ελλάδας ως βαλκανικής και ευρωπαϊκής κυρίως χώρας.

Ο ιστορικός λόγος του σήμερα –των επιτελών, των διαλέξεων, των αρθρογραφημάτων, αυτός δηλαδή των μαζικών μέσων ενημέρωσης που εκπέμπεται από δη-

μοσιογράφους, πολιτικούς και ιστορικούς και που αγγίζει ευρύτερα στρώματα– στην πλειονότητά του θυμίζει πολύ εκείνο του 19ου αιώνα, αλλά φαντάζει αναχρονιστικός και στείρος, γιατί η σημερινή ευρωπαϊκή πραγματικότητα απέχει πολύ από εκείνη του Mazzini και του Βίμαρκ. Ακούγεται στα αυτιά των Βαλκάνιων πολιτικών εχθρικός μεν αλλά οικείος, γιατί απαντάει στις εθνικές τους διεκδικήσεις και τους αλτρωτισμούς με παρόμοιους όρους. Εναρμονίζεται σε μια βαλκανική πραγματικότητα, στην οποία τα εθνικά αιτήματα συμπτυκνώνουν και συγκαλύπτουν όχι μόνο κοινωνικοοικονομικά αιτήματα νέων ομάδων, που αναδύθηκαν μέσα στις νέες παγκόσμιες συνθήκες των τελευταίων δεκαετιών, αλλά ταυτόχρονα πολιτικά και κοινωνικά αιτήματα για δημοκρατία, ισοπολιτεία, σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και για δικαίωμα στην αρμονική συνύπαρξη διαφορετικών εθνικών ομάδων. Σ' αυτό έγκειται, εξάλλου, και το ότι το σημερινό φαινόμενο των εθνικισμών δεν είναι μια απλή αναβίωση του ανάλογου φαινομένου του 19ου αιώνα. Αντί, λοιπόν, να αναδείξει αυτά τα τελευταία πολιτικά αιτήματα και να τα μεταφέρει στο ευρωπαϊκό forum, κάνοντας ταυτόχρονα γνωστή και την κοινωνική λειτουργία της ιστορικής γνώσης στη γειτονική μας Δημοκρατία, η Ελλάδα παραμένει παγιδευμένη στη γνωστή από χρόνια ιδεολογική χρήση του παρελθόντος, ενισχύοντας τελικά τις δυνάμεις εκείνες που στοχεύουν σε μια νέα ισορροπία εξουσίας προς όφελός τους στις διάφορες βαλκανικές χώρες. Αλλά στη σημερινή Ευρώπη των συγκλίσεων, αυτός ο περί ιστορίας λόγος θεωρείται ξεπερασμένος και επιθετικός, γι' αυτό αντιμετωπίζεται τελικά ως ανασταλτικός παράγοντας στη δημιουργία μιας ενωμένης Ευρώπης, μέσω της υπέρβασης των ορίων που θέτουν τα εθνικά κράτη. Ταυτόχρονα αυτή η ιδεολογική φόρτιση του ιστορικού λόγου δεν οξύνει μόνο τις διαβαλκανικές σχέσεις, παίρνει και μια άλλη διάσταση στο εσωτερικό: συμβάλλει στη διαιώνιση της διαχωριστικής γραμμής, που το εθνικό κράτος ξέρει πολύ καλά να χαράζει ανάμεσα στους υποτιθέμενους πατριώτες και προδότες και στον περιορισμό της ελευθερίας του λόγου συνακόλουθα.

Μέσα, λοιπόν, σ' αυτή τη συγκυρία, πώς θα μπορούσε η επιστήμη της ιστορίας να απεγκλωβιστεί από την πολιτική εξουσία; Ποιο θα μπορούσε να είναι το αντικείμενο της μελέτης των ιστορικών; Μ' άλλα λόγια, ποια εικόνα για το παρελθόν; Πράγματι οι προκλήσεις για επαναπροσδιορισμό του στόχου των ιστορικών σπουδών προσλαμβάνουν, μέσα σ' αυτή την περίοδο της παγκόσμιας αναδιάταξης, ποικίλες διαστάσεις. Η αναβίωση παλαιών εθνικισμών στα Βαλκάνια μπορεί να απο-

τελέσει μια κατάλληλη αφορμή για να επιχειρήσουμε μια ανατομία της πολιτικής ιδεολογίας του εθνικού κράτους στις διάφορες φάσεις από τη δημιουργία και τη στερέωσή του ως την περίοδο των συγκρούσεων και της επέκτασής του και αντίστοιχα του εθνικού και εθνικιστικού φαινομένου, που κι αυτό δεν είναι ενιαίο ούτε στο χώρο ούτε στο χρόνο. Αντί δηλαδή να «ακολουθήσουμε» τους γείτονές μας «στο πεδίο που οι ίδιοι επιλέγουν», για να «ελέγξουμε τους ισχυρισμούς τους», μ' άλλα λόγια αντί να προσπαθούμε να αποδείξουμε ότι ο Όμηρος δεν ήταν Τούρκος²⁸ ή ότι η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια* δεν γράφτηκαν στη σλαβομακεδονική (*Η Καθημερινή* 11-9-92), θα μπορούσαμε να αναλύσουμε την κοινωνική λειτουργία αυτής της συγκεκριμένης εικόνας του παρελθόντος που κατασκευάζουν οι γείτονές μας. Να δείξουμε, μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα, τη στενή σύνδεση της εθνικής ιστοριογραφίας με την πολιτική εξουσία, μέσα στα πλαίσια των βαλκανικών εθνικών κρατών τους δυο τελευταίους αιώνες, καθώς και το μερίδιο του ιστορικού λόγου στη συγκάλυψη διαφορετικών κοινωνικών και πολιτιστικών πραγματικοτήτων. Να ανιχνεύσουμε τον τρόπο με τον οποίο επιτεύχθηκε η πολιτισμική ομοιογένεια του εθνικού κράτους και δημιουργήθηκε η εικόνα που έχουμε για τους Βαλκάνιους γείτονές μας –τα περίφημα εθνικά / φυλετικά προτερήματα και ελαττώματα²⁹. Τους λόγους, τέλος, για τους οποίους αναβίωσε το κλίμα εθνικισμού με τόση ένταση στα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη πρόσφατα³⁰.

Με βάση αυτή την προβληματική, μπορούμε και να κατανοήσουμε την κοινωνική λειτουργία των παραπάνω ισχυρισμών και άλλων ομολόγων στο εσωτερικό και εξωτερικό αυτών των χωρών αλλά και να διαφύγουμε ακριβώς τον κίνδυνο να «τους ακολουθήσουμε στο πεδίο που οι ίδιοι επιλέγουν». Έτσι, η συχνή π.χ. αναφορά σ' ένα ένδοξο ιστορικό παρελθόν ή η οικειοποίηση συμβόλων, όπως η ήλιος της Βεργίνας και η επίκληση ένδοξων και πασιγνώστων προγόνων και κοινού τόπου καταγωγής –Μακεδόνες / Μακεδονία και Ίωνες / Ανατολία για την ηγεσία της πρώην Δημοκρατίας της Μακεδονίας και τον Turgut Özal, όπως εκφράστηκε μέσα από το βιβλίο του *La Turquie en Europe*, αντίστοιχα– μπορεί να γίνει κατανοητή και να αντικρουστεί με την επισήμανση της πολιτικής και της ιστορικής της λειτουργίας. Είναι, δηλαδή, πασιφανές ότι ο παραπάνω ιστορικός λόγος, ιδιαίτερα φορτισμένος και πανταχού παρών, συμβάλλει –αποτελεσματικά, αν κρίνει κανείς από τις εντυπώσεις που κατάφερε να δημιουργήσει– στο να εξυφανθεί στο εσωτερικό ένας στενός συνεκτικός ιδεολογικός δεσμός, ικανός να ενώσει τους πολίτες αυ-

τών των χωρών άρρηκτα και να τους προσανατολίζει απρόσκοπτα προς ένα στόχο: με μια λέξη συμβάλλει στον αναπροσδιορισμό της εικόνας του πολίτη για τον ίδιο του τον εαυτό και για τους άλλους στο παρόν και στο μέλλον. Αυτά ακριβώς τα στοιχεία του παρελθόντος ανακαλούνται για να αποτελέσουν τη «μαγιά» για την ανασυγκρότηση, στις σύγχρονες συνθήκες παγκόσμιας αναδιάταξης, μιας νέας συλλογικής μνήμης και κοσμοαντίληψης, μιας νέας κουλτούρας. Συμβάλλει, τέλος, σ' ό,τι αφορά στην εξωτερική πολιτική, στην ανάδειξη πανάρχαιων «ευρωπαϊκών» δεσμών. Δεν είναι τυχαίο ότι ένα χρόνο πριν από την έκδοση του βιβλίου αυτού, η Τουρκία είχε κάνει αίτηση ένταξης στην ΕΟΚ (1987).

Έτσι, π.χ., αντί να προσάπτουμε αφοριστικά την ιδιότητα του «ανομοιογενούς» έθνους με «αμφισβητούμενη ταυτότητα» στον πληθυσμό της γειτονικής μας Δημοκρατίας, είναι προτιμότερο να δείξουμε ακριβώς πως αυτή η ανομοιογένεια κάνει ακόμα πιο επιτακτική την ανάγκη τους να χρησιμοποιήσουν ένα γνωστότατο όνομα (Μακεδονία / Μακεδόνες) με τα συμπαρομαρτούντα σύμβολα που τους εξασφαλίζουν κοινούς προγόνους στο απώτερο παρελθόν, νομιμοποίηση της κατοχής του χώρου και φανταστική ενότητα στο παρόν. Κι ακόμα πόσο εύκολο ήταν σε επαγγελματίες ιστορικούς, μέσα στις μεταπολεμικές συνθήκες που δημιουργήσαν ένα συγκεντρωτικό, προγραμματισμένο από τα πάνω και άκρως ελεγχόμενο ιστορικό λόγο, να επεξεργαστούν κατάλληλα και να μετατρέψουν, με βάση και προηγούμενες ανάλογες ιδεολογικές διεργασίες του τέλους του 19ου αιώνα και του πρώτου μισού του 20ού, τη γεωγραφική ιδιότητα σε εθνική ταυτότητα, με το γνωστό και δοκιμασμένο τρόπο που επεξεργάστηκε η εθνική ιστοριογραφία. Να δείξουμε, τέλος, πως, μαζί με την εθνική ιστορία, η εκτύπωση μιας γραμματικής –μιας «φωτογραφίας»³¹ πάνω στην οποία αποτυπώθηκαν όλα τα γλωσσολογικά στοιχεία που επιλέχθηκαν από τα πάνω και κρίθηκαν ικανά να συγκροτήσουν μια εθνική γλώσσα, ένα κοινό γλωσσικό όργανο των κατοίκων της συγκεκριμένης πολιτικής ενότητας– και η δημιουργία μιας εθνικής λογοτεχνίας, όλα αυτά, ως πολιτικός λόγος και εκπαιδευτικός προσανατολισμός, συνέβαλαν στη δημιουργία μιας νέας και κοινής κουλτούρας, ενός ιδεολογικού ιστού που στόχευε να μορφώσει και να ενώσει σ' αυτό τους πάντες. Από τη σφαίρα του σχεδιασμού πέρασαν στις συνειδήσεις των ανθρώπων –με κάποιες βέβαια εξαιρέσεις, όπως κυρίως οι αλβανόφωνοι οι οποίοι δεν στερούνται ενός πολιτικού προγράμματος βασισμένου πάνω σε ένα μυθοποιημένο παρελθόν– έγιναν βιώματα και πίστεις

και ταυτόχρονα, ως κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία, αποτέλεσαν τους άξονες της εξωτερικής τους πολιτικής.

Όπως η Μακεδονία και οι Μακεδόνες, έτσι από την άλλη μεριά και η Ανατολία και οι Έλληνες αναδεικνύονται στην τουρκική ιστοριογραφία και προβάλλονται από την πολιτική εξουσία και επαγγελματίες ιστορικούς ως πολιτισμικό στοιχείο ικανό να νομιμοποιήσει την κα-

τοχή του γεωγραφικού χώρου και την ενότητα και να προσδώσει κύρος με την αναφορά σε γνωστότατους προγόνους. Και στις δυο περιπτώσεις, ο κοινός τόπος καταγωγής –οι στέπες της Ρωσίας για τους Σλάβους της Βαλκανικής και η κεντροανατολική Ασία για τους Τούρκους– δεν χρειάστηκε να βγει στο προσκήνιο του ιδεολογικού αγώνα. Έπεσαν στη λήθη, όχι μόνο γιατί στερούσαν την ομάδα από τη νομιμοποίηση της κατοχής του συγκεκριμένου χώρου, αλλά κυρίως γιατί οι ασιατικοί αυτοί χώροι δεν εναρμονίζονται με τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό και των δύο. Στη σημερινή συγκυρία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αυτό που χρειάζεται είναι η επίκληση σ' ένα παρελθόν και καταξιωμένο και «ευρωπαϊκό».

II. Ο ευρωπαϊκός / τοπικιστικός λόγος

Μια δεύτερη πρόκληση για ανανέωση και εμπλουτισμό της θεματικής της ιστορικής έρευνας αποτελεί η αναζήτηση ενός κοινού ευρωπαϊκού παρελθόντος, που προβλήθηκε ως ιδεολογική πολιτισμική ανάγκη, ενόψει της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Είναι γνωστή η συντονισμένη προσπάθεια που έγινε με πρωτοβουλία και χρηματοδότηση της Commission για τη συγγραφή μιας «ευρωπαϊκής ιστορίας της Ευρώπης», με την προοπτική να γραφτεί στη συνέχεια κι ένα εγχειρίδιο για να δι-

δαχτεί στη μέση εκπαίδευση των χωρών –μελών της ΕΟΚ. Ο πρώτος στόχος υλοποιήθηκε κιόλας με την κυκλοφορία του βιβλίου του J.-B. Duroselle, *L'Europe. Histoire de ses peuples* (Παρίσι, Σεπτέμβριος 1990). Στην Ελλάδα το εγχείρημα αντιμετωπίστηκε, πριν ακόμα κυκλοφορήσει το βιβλίο, αρκετά μονόπλευρα με τα γνωστά ιδεολογήματα³². Άσχετα, όμως, απ' αυτές τις αντιδράσεις κι εδώ ο ιστορικός βρίσκεται μπροστά στην πρόκληση μιας νέας θεματικής της ιστοριογραφίας. Τα ερωτήματα που τίθενται είναι καιρία και μπορούν να φωτίσουν μαζί με το παρελθόν και το παρόν. Γιατί χρειάζεται να γραφτεί μια παρόμοια ιστορία; Πώς επιλέγεται η ιστορική ύλη; Ποια η σχέση των όσων διατυπώνονται με την πολιτική εξουσία που προωθεί μια «δυτικοευρωπαϊκή» εικόνα του παρελθόντος; Ακόμα, ποιες άλλες εικόνες του παρελθόντος συνυπάρχουν; Ποια η κοινωνική τους λειτουργία;

Έτσι, παρά τις προσπάθειες να οικοδομηθεί μια πολιτισμική ταυτότητα της Ευρώπης, βασισμένη στη «μνήμη» της αντίστασης που η Ευρώπη πρόβαλε στις δυνάμεις της βαρβαρότητας και στο αίτημα για δημοκρατία και σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων³³, ταυτόχρονα το ιστορικό παρελθόν χρησιμοποιείται κατάλληλα για να διαμορφωθούν νέες αξιολογήσεις σε βάρος ευρωπαϊκών πληθυσμών. Χαρακτηριστική ενός πολιτισμικού ρατσισμού είναι η θέση που διατύπωσε ο

«θεωρητικός» της Λίγκα της Λομβαρδίας καθηγητής των πολιτικών επιστημών Τζιανφράνκο Μίλιο και που άναψε σχετική συζήτηση στην Ιταλία, «ότι οι Μεσογειακοί, οι "Νότιοι" έκαναν ήρωά τους τον Οδυσσέα επειδή, ως ψεύτης και απατεώνας, είναι ολόιδιος μ' αυτούς» (Τα Νέα 10-10-92).

Όπως και να 'χει το θέμα, ο λόγος περί ευρωπαϊκής ιστορίας έρχεται να αντικαταστήσει τον ιστορικό λόγο περί ευρωπαϊκών εθνικών κρατών. Από αυτή την άποψη και με την προϋπόθεση ότι δεν αποτελεί ένα κατευθυνόμενο από τον ισχυρό βορρά ιστορικό λόγο, που λόγω πολιτικής και οικονομικής ισχύος θα καταφέρει να γίνει κυρίαρχος, αλλά ένα πεδίο έρευνας για την ανίχνευση και διατήρηση της ποικιλομορφίας αυτού που σήμερα ονομάζεται Ευρώπη, ανοίγεται πραγματικά ένα ενδιαφέρον κεφάλαιο ιστοριογραφίας.

Αλλά αυτή δεν είναι η μόνη ιστοριογραφική τάση που έκανε την εμφάνισή της μέσα στη σύγχρονη συγκυρία. Παράλληλα, αναπτύσσεται έντονο ενδιαφέρον γύρω από την ιστορία και τον πολιτισμό μικρών περιοχών και περιφερειών. Η τάση αυτή, που πρόωθείται όχι μόνο από ιστορικούς και άλλους διανοούμενους αλλά και μέσα από κύκλους της ΕΟΚ, αποκτά, όταν μεταφέρεται στο πεδίο του ιστορικού λόγου, διασημαντο περιεχόμενο. Όταν εντάσσεται στην προβληματική της ευρωπαϊκής ενοποίησης, παρουσιάζεται δηλαδή ως συστατικό της στοιχείο και απαραίτητη προϋπόθεση για την υλοποίησή της, αποτελεί ένα πεδίο ικανό να αναδείξει ό,τι η εθνική ιστοριογραφία είχε ομογενοποιήσει. Επομένως, ως αναίρεση ή καλύτερα υπέρβαση της τελευταίας αποτελεί -νομίζω- καταρχήν προωθητική ιστοριογραφική τάση, γιατί μπλοιάζει και εμπλουτίζει τη σύγχρονη ιστοριογραφία.

Κάποια παραδείγματα από τη σύγχρονη ευρωπαϊκή πραγματικότητα κάνουν σαφέστερη αυτή την αντιφατική λειτουργία του ιστορικού λόγου σ' αυτή τη συγκυρία. Ενόψει της δημιουργίας «μιας ανεξάρτητης Σκοτίας στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Κοινότητας» (Τα Νέα 24-1-92), μ' άλλα λόγια, ενόψει μιας πολιτικής και πολιτισμικής αναδιοργάνωσης του παρόντος στη Σκοτία, οικοδομείται ταυτόχρονα μια νέα εικόνα για το παρελθόν και τους προγόνους των ίδιων των πολιτών. Κάποια λαξυμένα σύμβολα σε τάφους της Βόρειας Σκοτίας, ηλικίας 1400 ετών και πάνω, έπαψαν να θεωρούνται εμβλήματα παγανιστικών θρησκειών. Υποστηρίχθηκε πρόσφατα ότι πρόκειται αντίθετα για «ένα είδος αρχαίας βρετανικής ιερογλυφικής γραφής» που χρησιμοποιούσαν οι Πίκτες, λαός της αρχαίας Σκοτίας (Το Βήμα 15-3-92). Πέρα από την ορθότητα ή μη της παραπάνω πρότασης, αυτό που

χρειάζεται να τονιστεί, από ιστοριογραφική άποψη, είναι ότι η κατασκευή μιας εικόνας του σκοτσέζικου παρελθόντος, πολιτισμικά ανώτερης από ό,τι πιστευόταν ως τώρα και ταυτόχρονα ικανής να συγκριθεί με την αντίστοιχη της Ιρλανδίας και της Ουαλίας (κελτική παράδοση), αποτέλεσε, καθόλου παράδοξα, μια ιδεολογική ανάγκη που προβλήθηκε μέσα από το πολιτικό αίτημα για ανεξαρτησία στα πλαίσια της ενωμένης Ευρώπης.

Αν όμως το παράδειγμα αυτό φανερώνει μια, μηχανική ίσως, αντιστοιχία της πολιτικής από τη μια και των επιστημών του παρελθόντος από την άλλη, με προβλεπτά εν πολλοίς αποτελέσματα στη σφαίρα του πολιτισμικού / ιδεολογικού, κάποια άλλα είναι δυσκολότερο να κατανοηθούν και κυρίως να προβλεφθούν τα αποτελέσματα που θα έχουν στο μέλλον, όταν ευρύτερα στρώματα πολιτών ενστερνιστούν τα μηνύματά τους. Παρόμοια περίπτωση αποτελούν τα λαϊκά πανηγύρια που γίνονται από βαλλιστριδοφόρους στρατιώτες οπαδούς της Λίγκα Λομπάρντα που αναφέραμε κιόλας. Συνταγμένοι κάτω από τη σημαία του Alberto da Giussano, του Λομβαρδού, που με ντυμένο το ξίφος καταφέρεται εναντίον των απατεώνων πολιτικών της Ρώμης και των μαφιόζων νότιων, όπως το 12ο αιώνα εναντίον του βασιλιά, αποτελούν μια πραγματική απειλή. Η κατασκευή μιας παρόμοιας εικόνας του παρελθόντος της Λομβαρδίας λειτουργεί ως μια αληθοφανής και ηρωική εικόνα του παρελθόντος. Καθώς, όμως, εξυφάνεται με αναφορές σε φυλετικές ιδιαιτερότητες, παίρνει γενικότερες πολιτισμικές και πολιτικές διαστάσεις. «Οι νότιοι, υποστηρίζει ο Τζιανφράνκο Μίλιο, έχουν πολύ διαφορετικό γενετικό χαρακτήρα... χώρια που έχουν βουρβονική νοοτροπία που προσβλέπει στο κράτος, είναι δολιχοκέφαλοι ανατολίτες, ενώ εμείς είμαστε βραχυκέφαλοι αλπικοί». Το παράδοξο είναι ότι ο θεωρητικός της Λίγκα, που, όπως υποστηρίζει, κατάγεται από οικογένεια νοταρίων του 13ου αιώνα και αισθάνεται Λομβαρδός, δηλαδή πιο Ευρωπαίος απ' όλους τους Ιταλούς, κατασκευάζει, μέσα από αυτή τη βιολογίζουσα ιστοριογραφική αντίληψη, μια ευρωπαϊκή ταυτότητα που υπηρετεί ανάλογους πολιτικούς στόχους, δεδομένου ότι η Λίγκα θέλει τη Λομβαρδία ως Δημοκρατία του Βορρά να ενταχθεί στην «Ευρώπη των περιφερειών» (βλ. *Le Monde* 1-4-92).

Καθώς οι παραπάνω αντιλήψεις και στάσεις διαχέονται με ταχύτατο ρυθμό σε όλο και ευρύτερα στρώματα, μια και έρχονται να καλύψουν το κενό μιας πολιτικής κρίσης στο εσωτερικό και μιας γενικότερης ιδεολογικής κρίσης παγκοσμίως (το ποσοστό της Λίγκα από το '84 που εμφανίστηκε κυμαίνεται μεταξύ 20 και 30%

στο βορρά), καταλήγουν να λειτουργούν απειλητικά, όχι μόνο για το εθνικό κράτος στο οποίο ανήκουν, αλλά γενικότερα για τον «άλλο», το συμπολίτη μη Λομβαρδό, τον αλλοδαπό και συνακόλουθα τον Ευρωπαίο. Και εδώ τίθεται το ερώτημα. Ποια Ευρώπη θα μπορέσει να εντάξει στους κόλπους της ανάλογες δυνάμεις της μισαλλοδοξίας που εμφανίζονται σ' όλα τα ευρωπαϊκά κράτη - μέλη της ΕΟΚ τελευταία³⁴; Ποια εικόνα του ευρωπαϊκού παρόμοιες δυνάμεις; Η ανάδειξη της κοινής καταγωγής των συγχρόνων Ευρωπαίων και η αναγωγή στο κελτικό (βλ. την έκθεση που έγινε στη Βενετία το 1991 και το φεστιβάλ στο Βρετανικό Μουσείο το 1993, *Le Monde* 8-5-91 και *Η Καθημερινή* 14-4-91 και 28-1-93) ή στο ετρουσκικό παρελθόν τους (για τη σχετική έκθεση στο Παρίσι βλ. *Le Monde* 18-9-92), που προβάλλεται παράλληλα στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία ως κεντρομόλα και συνεκτική δύναμη στο πολιτισμικό πεδίο, δεν είναι βέβαιο ότι μπορεί να καλύψει στη σημερινή οικονομική κρίση το ιδεολογικό κενό ευρύτερων στρωμάτων. Η πολυπλοκότητα των ιδεολογικών και πολιτικών τάσεων³⁵ που αντιπαλεύουν στην Ευρώπη σήμερα, ενόψει της ενοποίησής της, μας δυσκολεύει να διακρίνουμε την κοινωνική λειτουργία που έρχονται να επιτελέσουν οι διαφορετικές εικόνες του παρελθόντος.

Στην Ελλάδα «η ιστοριογραφία των περιφερειών», αν θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε αυτό τον όρο, κάνει τελευταία την εμφάνισή της μ' ένα διαφορετικό σχήμα. Η ευρωπαϊκή αυτή τάση έρχεται να αναβιώσει ένα πεπαλαιωμένο μοντέλο τοπικής ιστορίας μάλλον, παρά μια νεωτερική «ιστορία των περιφερειών» στα πλαίσια της ευρωπαϊκής σύγκλισης. Το υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας είναι «εν τω γίνεσθαι» ή μέρος του δεν έχει προς το παρόν διατυπωθεί γραπτά. Κάποιοι, ωστόσο, προβληματισμοί στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα επιτρέπουν να διαγράψουμε τις αφετηρίες, μαζί με κάποιες κατευθυντήριες γραμμές, στις οποίες φαίνεται πως θα κινηθεί μια παρόμοια προσπάθεια στην Ελλάδα.

Στη δεκαετία του 1980 παρατηρήθηκε η εμφάνιση νέων ιστοριογραφικών θεμάτων. Μαζί με την οικονομική, κοινωνική, δημογραφική ιστορία, την ιστορία των νοοτροπιών, της καθημερινής ζωής και της παιδικής ηλικίας, που παρέπεμπε σε μια νεωτερική γαλλική, κυρίως, ιστοριογραφική αντίληψη (βλ. κυρίως τις εκδόσεις της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, 1986 κ.ε.), αναπτύχθηκε παράλληλα κι ένας ιστορικός λόγος γύρω από μεθοριακά τμήματα του ελληνικού κράτους, που βρήκε έκφραση, όχι μόνο στον τύπο και την ιστορική βιβλιογραφία, αλλά

διείσδυσε στην καθημερινή μας ζωή μέσα από τη δραστηριότητα τοπικών συλλόγων, που ιδρύθηκαν ή επαναδραστηριοποιήθηκαν στην ίδια περίοδο, φορέων τοπικής αυτοδιοίκησης κ.λπ. Το Αιγαίο, η Θράκη, οι «χαμένες πατρίδες» – η Μακεδονία ήδη από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα – αποτέλεσαν τα νέα αντικείμενα της ιστοριογραφίας και της αρχαιολογίας, στα οποία προσανατολίστηκε από τα πάνω η έρευνα. Συνέδρια, συλλογικοί τόμοι, ινστιτούτα (Ίδρυμα Αιγαίου, 1987, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1992), μουσεία (Ναυτικό Μουσείο Αιγαίου, 1985), εκθέσεις και άλλες συμβολικές εκδηλώσεις συλλογικής μνήμης ιδιαίτερα φορτισμένες με εθνικά μηνύματα – η αθηναϊκή τριήρης, που βαφτίστηκε Ολυμπιάς με τη γαλανόλευκη να κυματίζει (Σεπτ. '87) ήταν από αυτές που θα μείνουν αξέχαστες – προσέφεραν τόσο ισχυρή «πολιτισμική θωράκιση», ώστε η δεύτερη αυτή τάση να επικαλύψει τον απόηχο που δημιουργήσε η πρώτη. Κι αυτό μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι η νεωτερική αυτή τάση όχι μόνο διένυε τα πρώτα της βήματα στην ελληνική ιστοριογραφία, αλλά και εγκαταλείφθηκε με την πολιτική αλλαγή στο τέλος της δεκαετίας. Αντίθετα, η δεύτερη αφ' ενός θεμελιωνόταν στην προγενέστερη ελληνική ιστοριογραφία μέσα από την τοπική ιστορία, ήταν δηλαδή οικεία ως ιστορικός λόγος, και αφ' ετέρου – το κυριότερο – κλήθηκε να απαντήσει σε εθνικά ζητήματα που βρισκόνταν στο προσκήνιο της πολιτικής ζωής, εξαιτίας της τουρκικής απειλής. Πολύ περισσότερο που δεν έμεινε μετέωρη από την πολιτική εξουσία της δεκαετίας του '90, αλλά αντίθετα ενισχύθηκε και οικονομικά. Για το λόγο ακριβώς αυτό, επειδή δηλαδή λειτουργεί ως αρωγός της πολιτικής και απαντά σε εθνικά ζητήματα, δεν είναι δυνατό να ενταχθεί στα πλαίσια της «ιστορίας των περιφερειών» και, βεβαίως, δεν συμβάλλει στην Ευρώπη των συγκλίσεων. Πρόκειται για μια από τις αιχμές της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας, που εμπλουτίζεται και ανασυνχροτείται σ' αυτή τη συγκυρία, για να νομιμοποιηθεί τα εθνικά κεκτημένα και να απαντήσει σε γνωστές ακραίες και επιθετικές θέσεις περί Μακεδονίας των βορείων γειτόνων μας ή περί Θράκης και Αιγαίου της τουρκικής πολιτικής και της ιστοριογραφίας.

Μια ανάλογη τάση μελέτης του τοπικού ως συστατικού στοιχείου του εθνικού διαφαίνεται και σε κάποιες επιλογές της εκπαιδευτικής πολιτικής για ένα πολύ σύντομο διάστημα γύρω στο 1989/90. Οι προτροπές της πολιτικής εξουσίας μέσω εγκυκλίων για γνωριμία και επαφή του μαθητή με τον περιβάλλοντα γεωγραφικό και ιστορικό χώρο, με ταυτόχρονη συλλογή λαογραφικού, γλωσσολογικού και αρχαιολογικού υλικού, είναι βέβαια γνωστή

από την πρώτη φάση της ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους. Πράγματι, άσχετα από τους στόχους που τίθενται κάθε φορά, θα ήταν, χωρίς αμφιβολία, ευτύχημα η τοπική ιστορία να αποτελούσε ερέθισμα για την αφύπνιση ιστορικών ενδιαφερόντων στους μαθητές και αφετηρία για τη μύηση στην ιστορική έρευνα. Η πιο πρόσφατη σχετική εγκύκλιος – σ' αυτή μόνο θα περιοριστούμε – του υπουργείου Παι-

δείας (299/29-1-90) φαίνεται, συγκριτικά με κάποιες ανάλογες παλαιότερες, εκσυγχρονισμένη και στραμμένη στη σύζευξη παρελθόντος – παρόντος. Η στροφή στην τοπική ιστορία φαίνεται να στοχεύει στην ενημέρωση και την κατανόηση του παρόντος σε ποικίλες εκφάνσεις του. Οι νεωτερικές θεματικές επιλογές, ωστόσο, συνυπάρχουν και υπακούουν σε μια γνωστή αντίληψη περί ιστορίας. Η λίγο μεταγενέστερη εγκύκλιος (563/15-2-90) με «συννημμένο διευκρινιστικό κείμενο» είναι αποκαλυπτική: Σ' αυτή αντιδιαστέλλεται η τοπική από τη γενική ιστορία, γιατί, η μεν πρώτη «αρχίζει από συγκεκριμένες παραστάσεις», ενώ η δεύτερη «είναι γνώση αφηρημένη». Οι αφηρημένες έννοιες της γενικής ιστορίας που αναφέρονται ρητά είναι η αντικειμενικότητα και η αιτιότητα. Αντιδιαστέλλεται επίσης η «τοπικότητα» των μεγαλυπόλεων (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη) από εκείνη των υπολοίπων, αν και μόνο για τεχνικούς λόγους (πληθώρα ύλης). Στόχος τίθεται «η εύρεση της αλήθειας» και εξαιρείται «η αξία της αναζήτησής της» μέσα σε κλίμα «επιστημονικής νηφαλιότητας».

Και μόνο από αυτά τα λίγα συνοπτικά, γίνεται κατανοητό ότι η τοπική ιστορία στην εγκύκλιο γίνεται απλώς το εφελτήριο για τη μύηση του μαθητή στην εθνική ιστορία, που τεκμηριώνεται με βάση την εθνική ιστοριογραφία, που καταλήγει στη μια και μοναδική αλήθεια, που συντηρεί την τοπικότητα, δηλαδή την πολιτισμική διαφορετικότητα και την κοινωνική διά-

κριση του χωριού και της πόλης – στην περίπτωση μας των μεγάλων και των μικρών πόλεων³⁶ – και που αποκρύπτει το ρόλο της εξουσίας στην κατασκευή μιας επίσημης ιστορικής αλήθειας. Τα «μνημεία, τοπωνύμια, ονομασίες δρόμων, επώνυμα ιδρύματα, τεχνικά έργα» δεν συναποτελούν «την τοπική ιστορία που μας πολιορκεί καθημερινά», όπως υποστηρίζει ο συντάκτης της εγκυκλίου. Η τοπική ιστορία, όπως εξάλλου και η ιστορία γενικώς, «δεν κάνει τίποτα», οι άνθρωποι κάνουν και κυρίως οι κυρίαρχες δυνάμεις. Αυτές διευθετούν το χώρο του παρόντος και το χώρο της ιστορίας, αυτές κατά πρώτο λόγο δίνουν μορφή και περιεχόμενο στο τοπίο που βλέπουμε καθημερινά γύρω μας και μάλιστα με τρόπο πολυσύνθετο και που δύσκολα αποκρυπτογραφείται.

Η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας αποτέλεσε το έναυσμα για τη διατύπωση κάποιου προβληματισμού γύρω από αυτό το γνωστικό αντικείμενο. Κάποια δείγματα, άρθρα κυρίως καθηγητών της μέσης εκπαίδευσης, τα περισσότερα από τα οποία συνέπεσαν χρονικά με την παραπάνω επιλογή του υπουργείου Παιδείας, επικέντρωσαν το ενδιαφέρον σε ζητήματα παρόμοια με εκείνα που έθετε η παραπάνω συμπληρωματική εγκύκλιος. Παράλληλα, αναπτύχθηκε κι ένας λόγος περί τοπικού και τοπικότητας. Η τοπική ιστορία προτάθηκε μάλιστα να αποτελέσει και «έδρα» για τη διδασκαλία της και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Πράγματι, ο στόχος αυτός υλοποιήθηκε πάραυτα: σε

εγχειρίδιο σχετικού μαθήματος που διδάχθηκε στο πανεπιστήμιο Αθηνών την ίδια χρονιά, βρίσκουμε πληρέστερα στοιχεία για τη γενικότερη αντίληψη περί ιστορίας που προωθείται και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση μέσω της τοπικής ιστορίας³⁷. Αν και επισημάναμε σ' αυτό ποικίλα και ετερόκλητα στοιχεία, θα περιοριστούμε να αναλύσουμε σύντομα ένα που θεωρούμε βασικότερο. Η «ενσυναίσθηματική» προσέγγιση της ιστορίας και του περιβάλλοντος από το μαθητή προβάλλεται από το συγγραφέα και μέλος της ομάδας μελέτης τοπικής ιστορίας του υπουργείου Παιδείας (σελ. 26) ως ο καταλληλότερος τρόπος «κάρπωσης της πραγματικής εικόνας του παρελθόντος» και ως η «γνήσια οικείωση με το ιστορικό υλικό». Σύμφωνα με τον ίδιο, η τοπική ιστορία «προσφέρει πραγματικές ευκαιρίες για την κατάκτηση του στόχου αυτού», δηλαδή «της ιδέας που είναι εκπεφρασμένη σ' αυτό (το συμβάν)» (σελ. 40). «Η ψυχολογική εξήγηση της διαδικασίας της ιστορίας» (σελ. 39), ως εννοιολογικό εργαλείο προσέγγισης της ιστορικής πραγματικότητας, προδίδει σαφέστατα τις ιδεαλιστικές και αντιορθολογικές καταβολές της θεωρητικής αφετηρίας του συγγραφέα.

Δανεισμένη από το χώρο της φιλοσοφίας της τέχνης των Γερμανών αισθητικών του τέλους του 19ου αιώνα, όπως ρητά δηλώνεται (σελ. 39), η «ενσυναίσθηση» δεν αναιρεί μόνο την ιστορία ως επιστήμη, καθώς της στερεί τα έλλογα εργαλεία που την καθιστούν αποδείξιμη γνώση. Με το να αντιμετωπίζει ως αποκλειστικά βιωματική τη σχέση ανθρώπου - φύσης, ακόμα χειρότερα, τη διαισθητική προσέγγιση του παρελθόντος ως την κατ' εξοχήν ιστορική μέθοδο και θεωρία. Γίνεται, επομένως, φανερό πως οι παραπάνω θεωρητικές καταβολές της τοπικής ιστορίας δεν βρίσκονται στις εκατοχρονίτικες αντιλήψεις των Γερμανών αισθητικών. Αυτές αποτελούσαν αναβίωση συγκεκριμένων, επίσης εκατοχρονίτικων και γερμανικών, προτάσεων για τη μελέτη του ιστορικού παρελθόντος, τη σχέση φύσης - ανθρώπου, τη θέαση του ωραίου, κ.λπ. Πρόκειται, επομένως, στην ουσία, για τις ρομαντικές αντιλήψεις της τελευταίας δεκαετίας του 18ου αιώνα, που συμπυκνώνονται ακριβώς στην προσέγγιση μέσω της διαίσθησης (intuition) και που αποτέλεσαν τον αντίλογο στον ορθό λόγο του γαλλικού και αγγλικού διαφωτισμού, δηλαδή στην ερμηνευτική, μη βιωματική, διαδικασία αντιμετώπισης του παρόντος και μελέτης του παρελθόντος. Αν λοιπόν ο όρος *intuition* αντικαταστάθηκε στη Γερμανία, έναν αιώνα μετά, από τον όρο *Einführung*, ο τρόπος πρόκλησης του ιστορικού παρελθόντος δεν άλλαξε παρόλα αυτά πολύ. Η προβολή αποκλειστικά της *συναίσθησης / αισθαντικότητας*, όπως

και της *διαίσθησης* παλαιότερα, ως τρόπου προσέγγισης του ιστορικού παρελθόντος, συμβάλλει περισσότερο στο να «νιώσει πώς ήταν να ζει κανείς στο παρελθόν» (σελ. 41)³⁸, παρά στο να κατανοήσει τις πολύπλοκες διαδικασίες μέσα από τις οποίες εξελίσσεται το ιστορικό γίγνεσθαι και να το ερμηνεύσει, αυτό δηλαδή που η νέα ιστορία έθεσε ως πρωταρχικό στόχο έναν αιώνα τώρα. Συνολικά, δηλαδή, φαίνεται ότι η τοπική ιστορία, έτσι όπως έγινε αντιληπτή και πειραματικά εφαρμόστηκε στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (β' γυμνασίου και α' λυκείου) και έτσι όπως διδάχθηκε στο πανεπιστήμιο, αναπαρήγαγε παλαιότερες αντιλήψεις περί τοπικής ιστορίας, κυριότερες από τις οποίες είναι η εθνική εκδοχή της και ο συγκινησιακός χαρακτήρας της³⁹.

Ταυτόχρονα, ο λόγος περί τοπικού, με μια λαϊκιστική χροιά είναι αλήθεια, προσφέρθηκε για να προσδώσει στο ίδιο πολύ σύντομο διάστημα ανανεωμένη όψη στον αριστερό πολιτικό λόγο: η «τοπική κοινωνία»⁴⁰ ως όρος, αντικαθιστώντας τον παλαιότερο «λαϊκή βάση», είχε το πλεονέκτημα ότι συνδύαζε το τοπικό και το κοινωνικό με οικολογικές προεκτάσεις αυτή τη φορά. Πιο «αρμονικός» και μοντέρνος συνδυασμός λαογραφίας και σοσιαλισμού είχε να εμφανιστεί από την εποχή του Καραβίδα! Δεν είναι τυχαίο ότι ο κοινοτισμός και ο Καραβίδας είχαν ήδη εμφανιστεί στην επικαιρότητα με τη διοργάνωση συνεδρίων, τη συγγραφή άρθρων, την ανατύπωση των έργων του κ.λπ. Ανιχνεύτηκαν οι απαρχές του κοινοτισμού στα πιο παλιά χρόνια και χρησιμοποιήθηκε ως ένα επιπλέον τεκμήριο της συνέχειας του έθνους. Η περίπτωση του συμποσίου για τον κοινοτισμό στη Μακεδονία συμπτύκνωση με τον εναργέστερο και ιδεαλιστικότερο τρόπο τον κοινοτισμό με το εθνικό ζήτημα⁴¹. Αυτή, όμως, η γνωστή χρήση του κοινοτισμού δεν ήταν η μόνη στη σημερινή συγκυρία. Μαζί με κάποιες κριτικές παρεμβάσεις, δεν έλειψαν, από τα αριστερά αυτή τη φορά, προτάσεις για μια «εναλλακτική στρατηγική δυνατότητα» προσανατολισμένη στη «συγκρότηση του ενδιάμεσου βαλκανικού επιπέδου» στη βάση «της οργάνωσης της Ανατολής» του Ίωνα Δραγούμη, δηλαδή «της αυτόνομης κοινότητας και των συνεργατικών συνεταιρισμών»⁴², ενόψει της πλήρους ένταξής μας στην Ευρώπη, που για πολλούς ισοδυναμεί με την απώλεια της εθνικής μας ταυτότητας.

Η αγωνία για την αποδυνάμωση του εθνικού κράτους σε μια ενωμένη Ευρώπη, από τη μια, και το ιδεολογικό κενό και η σύγχυση μετά την κατάργηση του ανατολικού μπλοκ, από την άλλη, οδηγούν, στη σημερινή συγκυρία κι όχι εντελώς παράδοξα, αντίπαλες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στα ίδια μονοπάτια. Χαρακτη-

ριστικό παράδειγμα οι κοινές αναφορές στον Ίωνα Δραγούμη. Προσφιλής σε ακροδεξιούς εθνικιστές αλλά και σε αριστερίζοντες οικολόγους προσφέρεται για σχετικές κορώνες. Η ελληνική ιστοριογραφία φαίνεται τελικά να οδεύει με τα ίδια σκουριασμένα νοητικά εργαλεία σ' αυτή τη συγκλονιστική παγκόσμια συγκυρία.

Πολύ σύντομα το πυροτέχνημα του τοπικού ξεφούσκωσε, χωρίς να πυροδοτήσει μια σχετική συζήτηση. Το ίδιο και οι «τοπικές κοινωνίες» εξέπνευσαν⁴³. Οι εθνικές εξάρσεις, αποτέλεσμα εσω/διακομματικών αντιπαραθέσεων, τροφοδότησαν έναν εθνικιστικό λόγο που δεν άφησε περιθώρια για τέτοιου είδους ζητήματα. Ίσως και γιατί ο λαϊκιστικός τους χαρακτήρας δεν ταίριαζε σε κάποιες ιδεολογικές προτιμήσεις που κυριάρχησαν⁴⁴. Έτσι, η πειραματική εφαρμογή προγραμμάτων τοπικής ιστορίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση έδωσε τη θέση της στη δώρη ενημέρωση για τα εθνικά θέματα. Μοιράστηκε, μάλιστα, και σχετικό φυλλάδιο στους μαθητές με τίτλο *Μακεδονία. Ιστορία και πολιτική* ΟΕΔΒ, Αθήνα 1992⁴⁵. Η συγκεκριμένη κατάληξη των προσπαθειών των φιλολόγων που κίνησαν τη διαδικασία για τη διδασκαλία της τοπικής ιστορίας από το 1988, του υπουργείου και της ομάδας μελέτης τοπικής ιστορίας, δεν ήταν τυχαία. Η προτεραιότητα, όμως, που δόθηκε στα εθνικά θέματα δεν ήταν εντελώς άσχετη με την ιδεολογική κατεύθυνση της πειραματικής εφαρμογής της τοπικής ιστορίας. Για το πώς έγινε στην πράξη αυτή η μετάβαση από το τοπικό στο εθνικό, αποκαλυπτική είναι η πληροφορία του Φ. Βώρου: «Επειδή μερικά θέματα τοπικής ιστορίας αποκτούν ειδική εθνική σημασία, στα πλαίσια των σχέσεων με τους γείτονες λαούς, και επειδή η ενημέρωση των μαθητών σε αυτά τα θέματα έχει χαρακτήρα αμεσότητας, τολμώ, ειδικά για τέτοια περίπτωση, να καταγράψω σήμερα το μακεδονικό ζήτημα και να θυμίσω ότι σχετικά με αυτό έχει ειδικά φροντίσει το υπουργείο Μακεδονίας - Θράκης. Εισηγούμαι να συντονιστεί άμεσα προς αυτή την κατεύθυνση και η φροντίδα του υπουργείου Παιδείας». (Ύστερα από πρόταση ειδικής επιτροπής, όπου μετείχαν εκπαιδευτικοί όλων των βαθμίδων και διπλωμάτες, προκρίθηκε να εκδοθεί σύντομη μελέτη του Ευ. Κωφού με τίτλο: *Το μακεδονικό ζήτημα: Ιστορική και πολιτική του διάσταση*), (ό.π., σελ. 178).

Μέσα στη σημερινή συγκυρία, η μετάβαση από το εθνικό / τοπικό και την εθνική συνέχεια / καθαρότητα, που χρησιμοποιήθηκαν ως τώρα κατά κόρον από την ιστοριογραφία και τη λαογραφία, σε άλλα εννοιολογικά και ερμηνευτικά εργαλεία, που να μας βοηθούν να κατανοήσουμε και

να επιλέξουμε στρατηγικές στο παρόν και να ανιχνεύσουμε νέες όψεις του παρελθόντος, γίνεται σήμερα αρκετά δύσκολη. Από τη μια το εθνικό κράτος, που αποκτά όλο και περισσότερο χαρακτήρα αυταρχικό - το λεγόμενο «δημοκρατικό έλλειμμα» - και από την άλλη ο κατακερματισμός του που παρουσιάζεται ως εναλλακτική λύση, δηλαδή η δυνατότητα να ελέγχεται και να διευθετείται ευκολότερα, με αποτέλεσμα να αναπαράγει σε κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο τις υπάρχουσες ή νέες ανισότητες και αντιθέσεις μέσα από μια παγκόσμια οικονομία, φαίνεται να θέτουν την κοινωνική χρήση της ιστορικής γνώσης σε μια νέα βάση, την οποία μόνο εκ του αντιθέτου μπορούμε να προσδιορίσουμε, τουλάχιστον προς το παρόν. Μια ή μάλλον πολλές ιστορίες που δεν θα στοχεύουν στην εθνική ομογενοποίηση, δηλαδή την κοινωνική / πολιτισμική κατάταξη σε κατηγορίες, δεν θα εξωραΐζουν το τοπικό, δηλαδή μ' άλλα λόγια δεν θα αποκρύπτουν τις συμβολικές σχέσεις εξουσίας και δεν θα ευθυγραμμίζονται με την εκάστοτε εξουσία ως αρωγοί του εξουσιαστικού λόγου, θα μπορούσαν ίσως να συμβάλουν σε μια «γεωπολιτική» της ειρηνικής συνύπαρξης των «λαών». Κάποιες προσπάθειες των ιστορικών της νέας ιστορίας στον αιώνα μας μαζί με τις θεωρητικές / ιστορικές επεξεργασίες του εθνικιστικού φαινομένου από Άγγλους και Γάλλους ιστορικούς δείχνουν πως το τέλος της ιστορίας είναι ακόμα πολύ μακριά.

Άνοιξη 1993

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θα περιοριστώ να εξετάσω μόνο τη θεματική που αναδεικνύεται μέσα από σύγχρονες ιστορικές αναζητήσεις. Τα ζητήματα επομένως γύρω από το χαρακτήρα του ιστορικού λόγου, την αναζήτηση σταθερών κριτηρίων για την αντικειμενικότητα της ιστορικής γνώσης, τη βιωσιμότητα και τα ερμηνευτικά της εργαλεία και άλλα επιστημολογικά προβλήματα που βρίσκονται στο επίκεντρο θεωρητικών συζητήσεων σήμερα θα τα εξετάσω με κάποια άλλη ευκαιρία στο μέλλον.
2. Μαζί με τα αγάλματα του Στάλιν στη Μογγολία έπεσε και η εικόνα του «αιμοσταγούς κατακτητή» Τσένγκις Χαν. Μέσα στη νέα πολιτική συγκυρία ο «Κύριος του Σύμπαντος» γίνεται το σύμβολο της ανεκτικότητας και της αλήθειας. Η μεταμόρφωσή του σήμανε και τη μεταμόρφωση ολόκληρης της εικόνας του παρελθόντος της Μογγολίας (γνωστοποίηση των ονομάτων των θυμάτων της σταλινικής περιόδου κ.λπ.), βλ. *Le Monde* 16/17-8-87 και *Η Καθημερινή* 9-2-90, 17-11-91, 9-9-92.
3. Με το γιορτασμό των 70 χρόνων από την Οκτωβριανή Επανάσταση, ο Γκορμπατσώφ άναψε το πράσινο φως για τη συγγραφή μιας άλλης ιστορίας και της ΕΣΣΔ και του κομμουνιστικού κόμματος, βλ.

Μ. Γκορμπατσώφ, «Τα 70 χρόνια του Οχτώβρη και η περεστρόικα». Το πλήρες κείμενο της ομιλίας Ριζοσπάστης 4-11-1987. Μ. Gorbatcev et l'histoire. *Le Monde* 11-9-87 και Pierre Blanchet, «Notre passé est imprévisible...» Des trous dans la mémoire. Comment enseigner l'histoire dans un pays qui a changé dix fois de vérité officielle?, *Le Nouvel Observateur* 15-21/6/89, σελ. 16-17. Οι σχετικές α-

ναφορές από τότε πύκνωσαν, ώσπου το '89 τα 60 χρόνια από την έκδοση του περιοδικού *Annales* γιορτάστηκαν αντί στο Παρίσι στη Μόσχα, βλ. *Εξόρμηση*, 28-5-89.

4. Για το Memorandum βλ. Branka Magas, Yugoslavia: the spectre of Balkanization, *New Left Review* 174, March/April 1989, κυρίως σελ. 17 κ.ε. Η διακήρυξη των Κροατών καθηγητών δημοσιεύτηκε στο περ. *Αντί*.
5. Ακραίο δείγμα μια καθαρά ρατσιστικής αντίληψης, σύμφωνα με την οποία η ελληνική φυλή έχει «ισχυρό φυλετικό βιότυπο», χάρη στον οποίο αφομοιώθηκαν τα ξένα στοιχεία με τα οποία ήρθε σε επαφή και μέσω του οποίου μεταβιβάζεται «η συνείδηση της ελληνικότητας», βλ. στο άρθρο του Β.Ν. Κρεμμύδα, «Η συνείδηση της ελληνικότητας», *Η Καθημερινή* 21-4-92. Αλλά και το άρθρο του Κ.Β. Κριμπά, «Η γενετική ιστορία των Ελλήνων: προϋποθέσεις και προοπτικές», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 16 (Ιούνιος 1992), σελ. 159-186, μόνο που ξεκινάει από ρητά διατυπωμένες μη ρατσιστικές αφηρημένες, αδυνατεί να θέσει το «πρόγραμμα έρευνας για τη φυλετική προέλευση των Ελλήνων» σε ιστορική βάση.
6. Δημ. Μιχαλόπουλου, «Οι Βούλγαροι είναι... Τούρκοι!», *Το Βήμα* 23-8-92. Βλ. και τις απαντήσεις του Τηλέμαχου Τόντσεφ (4-10-92) και Β. Bogdanov, πρέσβη της Δημοκρατίας της Βουλγαρίας στην Αθήνα (11-10-92) και τις ανταπαντήσεις του Δ.Μ. στις 4 και 25-10-92.
7. Ανάμεσα στους συγγραφείς σχετικών άρθρων, κάποιοι ιστορικοί αποδείχτηκαν αρκετά ευφάνταστοι: Π. Ενεπεκίδης «Σκόπια: κράτος - Φρανκεστάιν» (*Η Κα-*

θημερινή 21-4-92) και Κ. Βακαλόπουλος «Εξάμβλωμα των Σκοπίων, καρκίνωμα» (*Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 19-4-92).

8. Ο Ι. Γεωργάκης π.χ. αναφέρεται στο σεβασμό προς την ιστορία «ιδιαίτερα των χωρών που δεν διανύουν μεταβατική περίοδο», *Η Καθημερινή* 12-9-92 ή επίσης όροι όπως «Αλβανία χώρα - στάνη» *Το Βήμα* 30-8-92, «ασήμαντο μέγεθος, παραβίωση αλληλοϋποπετυομένων εθνοτήτων» Στ. Παπαθεμελής, *Το Βήμα*, 2-2-92, «αχυράνθρωποι των Σκοπίων», *Ελευθεροτυπία* 2-9-92 κ.λπ.
9. François Furet, L'histoire et l'Homme sauvage», *L'historien entre l'ethnologie et le futurologue, Actes du seminaire international, Venise 2-8 avril 1971*. Paris 1972, σελ. 233.
10. Δεν θα επιμείνουμε σε άρθρα δημοσιογράφων ή πολιτικών (π.χ. Οδ. Ζούλα, «Να συγκροτηθεί "Μακεδονική φάλαγξ"», *Η Καθημερινή* 1-1-92 και Στ. Παπαθεμελής, «Να δράσουμε αναλόγως», *Το Βήμα* 2-2-92 κ.λπ.). Μας ενδιαφέρει περισσότερο αυτό το κλίμα συνδυασμένο με τον ιστορικό λόγο. Γι' αυτό βλ. ενδεικτικά Κων. Βακαλόπουλου, «Η μακεδονική λύση ή το τέλος των χαμένων ευκαιριών», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 19-4-92, ο οποίος υποστηρίζει ότι θα λυθεί το μακεδονικό ζήτημα «με τον επαναπροσδιορισμό των κρατικών συνόρων των Βαλκανίων με βάση την εθνολογική σύσταση της Δημοκρατίας των Σκοπίων. Τότε μόνο, όταν αποκατασταθεί η ιστορική πραγματικότητα και εξαλειφθούν οι «Μακεδόνες» των τεσσάρων εθνότητων, θα αποκατασταθεί πραγματικά η σταθερότητα στα Βαλκάνια γιατί θα παγιωθούν απόλυτα τα εθνολογικά όρια των

- βαλκανικών κρατών... Το *καρκίνωμα* πρέπει να εκλείψει και να εξαφανιστεί. Αν γίνει αυτό πραγματικότητα, τότε οι εθνικές μειονότητες του θα ενσωματωθούν στις αντίστοιχες πατρίδες τους...». (Οι υπογραμμίσεις του συγγραφέα).
11. Νίκου Νικολούδη, Η «μακεδονικότητα» των Σκοπίων. Ουδείς Βυζαντινός συγγραφέας αναφέρει την περιοχή με το όνομα «Μακεδονία», *Η Καθημερινή* 1-9-92. Και συνέδρια ακόμη οργανώθηκαν για τη Μακεδονία, με στόχο να αποδείξουν το ασπήριχο των παραπάνω ισχυρισμών. Αναφέρω ενδεικτικά το συνέδριο «Έρευνα για την Αρχαία Μακεδονία» που οργάνωσε η Ακαδημία Αθηνών βλ. *Ελευθεροτυπία* 18-4-92, το διεθνές συνέδριο που οργάνωσε η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών «Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.», 29-31/10/92. (Για τους στόχους και τα συμπεράσματά του βλ. τον ημερήσιο τύπο της Θεσσαλονίκης και της Αθήνας από 30 Οκτ. ως 2 Νοεμ.) καθώς και το συνέδριο που οργάνωσε το πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, «Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων», 14-20/12/92.
 12. Νίκου Νικολούδη, Ο 14ος αιώνας επιστρέφει... Η κατάσταση στα Βαλκάνια μοιάζει με αυτήν έξι αιώνες πριν..., *Η Καθημερινή* 13-10-92. Σύμφωνα και με τον Κων. Βακαλόπουλο, *ό.π.*, «... βρισκόμαστε και πάλι –όσον αφορά το μακεδονικό ζήτημα– στον ίδιο ακριβώς παρανοστή όπως εκείνος είχε διαμορφωθεί στις αρχές του αιώνα μας». Και πιο κάτω «Η Ελλάδα βρίσκεται σήμερα και πάλι αντιμέτωπη στην πρόκληση των αρχών του 20ού αιώνα». Δεν πρόκειται για έναν απλό παραλληλισμό των δύο περιόδων. Μέσα από αυτόν, ο συγγραφέας γεφυρώνει τις δύο περιόδους, καθώς παρουσιάζει ως εκκρεμή την κατάσταση από τότε ως τώρα: «ένα μεγάλο ποσοστό των σλαβικών - βουλγαρικών πληθυσμών παρέμεινε μετέωρο»· αυτοί «έγιναν εκ των πραγμάτων ένα καρκίνωμα στη Βαλκανική». Και συνοψίζει: «τώρα είναι η ώρα και η ευκαιρία για γίγαντες να αναλάβουν δυναμικές λύσεις και να λυθεί μια φαύλη κατάσταση».
 13. Μαργαρίτου Γ. Δήμητρα, *Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας συνταχθείσα κατά τις αρχαίες πηγές και τα νεώτερα βοηθήματα, μέρος Β' Τοπογραφία*, Αθήνησι 1874, σελ. 4-5 βλ. και V. Colocotronis, *La Macédoine et l'Hellénisme. Etude historique et ethnologique*, Paris 1919, σελ. 20 κ.ε. όπου και οι σχετικές πηγές και η βιβλιογραφία ως τις μέρες του.
 14. Ο Κλ. Νικολαΐδης νιώθει την ανάγκη το 1899 να κλείσει τον όρο σε εισαγωγικά, «Macédoine historique». Cléanthes Nicolaidès, *La Macédoine. La Question macédonienne dans l'antiquité, au Moyen-Age et dans la politique actuelle*, Berlin 1899, σελ. 73. Στο επόμενο περί Μακεδονίας βιβλίο του *Ιστορία του Ελληνισμού με κέντρον και βάσιν την Μακεδονίαν*, εν Αθήναις 1923, ενώ απορρίπτει καταρχήν και τους δυο όρους, ιστορική και γεωγραφική Μακεδονία, σελ. 16, χρησιμοποιεί παρόλα αυτά τον πρώτο, σελ. 51, 150.
 15. Στην αρχαιότητα με τον όρο άνω Μακεδονία εννοούσαν την παράλια και προς τα ανατολικά περιοχή. Αυτό δεν θεωρήθηκε αυτονόητο στη νεότερη εποχή, καθώς συνηθίσαμε να τοποθετούμε το χάρτη με το βορρά στο πάνω μέρος. Έτσι, ο όρος Άνω Μακεδονία στις πηγές το 19ου αι. σημαίνει τη βόρεια Μακεδονία και επομένως δεν ταυτίζεται με την αρχαία άνω Μακεδονία. Βλ. Μ.Γ. Δήμιτσα, *Αρχαία Γεωγραφία*, *ό.π.*, σελ. 19, σημ. 1. Του ίδιου, *Η Μακεδονία εν λίθοις φεγγομένοις και μνημείοις σωζόμενοις*, τόμ. Α', Αθήνησι 1896, σελ. 14-15, όπου αντί της «φυσικής και γεωγραφικής διαίρεσως» των αρχαίων «προς ευχερестραν κατάληψιν των πραγμάτων» τη χωρίζει σε ανατολική και δυτική με βάση τον Αξιό ποταμό.
 16. Σοφία Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της Βορειοδυτικής Μακεδονίας 1870-1904*, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 1992, σελ. 50 κ.ε.
 17. Είναι γνωστή από τη νεότερη βιβλιογραφία η συζήτηση γύρω από το χάρτη του H. Kierpert που χρησιμοποιήθηκε στη διάρκεια του συνεδρίου του Βερολίνου και που αργότερα αποδείχθηκε ότι επρόκειτο για χάρτη που είχε προετοιμαστεί κατά παραγγελία των Ρώσων βλ. Evangelos Kofos, *Greece and the Eastern Crisis 1875-1878*, IMXA, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 194, σημ. 1. Τις περιπέτειες του ονόματος Μακεδονία από την αρχαιότητα ως τη νεότερη εποχή μελέτησε, χωρίς να παρεκκλίνει από τις θέσεις της βουλγαρικής βιβλιογραφίας, ο Petăr St. Koledarov, *Το όνομα Μακεδονία στην ιστορική γεωγραφία* (βουλγαρικά), Σόφια 1985.
 18. Christ. Christidès, *Le Camouflage macédonien à la lumière des faits et des chiffres*, Αθήνα 1949.
 19. Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Η Μακεδονία στα πλαίσια της Βαλκανικής πολιτικής (1930-1986)*, πρόλογος Στέλιου Παπαθεμελί, Θεσσαλονίκη 1987. Ο χάρτης της σελ. 23 ανατυπώνεται, χωρίς να δηλώνεται, από το βιβλίο του George B. Zotiades, *The Macedonian Controversy*, Θεσ. 1971, σελ. 17 όπου όμως ο αναγνώστης βρίσκει και μια στοιχειώδη κριτική στον όρο «γεωγραφική Μακεδονία». Έκτοτε, ο ίδιος χάρτης γνώρισε ευρεία διάδοση χωρίς να συνοδεύεται από την ανάλυση κριτική, βλ. Ιωάννης Ταρνανίδης, *Στα Βόρεια της Μακεδονίας*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1992, σελ. 14· επίσης *Ελευθεροτυπία*, 1-2-93 κ.λπ.
 20. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1839*, Θεσσαλονίκη 1969, σελ. 1 και 203.
 21. Σε διάλεξη που έδωσε στα Γιάννενα ο Ευθύμιος Στοφορόπουλος, με θέμα «Προοπτικές των σχέσεων της Ελλάδος με τους γείτονές της» στις 30/11/91.
 22. Ι.Ν. Καζάζη και Φ. Μαλιγκούδη, «Μακεδονία ή Δαρδανία;» *Το Βήμα* 9-2-92 και Μ. Σακελλαρίου, «Η Ψευδώνυμη Μακεδονία», στο ίδιο. Σημειωτέον ότι οι Δάρδανοι δεν αντιμετωπίστηκαν με τον ίδιο απορριπτικό τρόπο στη νεοελληνική ιστοριογραφία, για λόγους που, σε τελευταία ανάλυση, δεν απέχουν από τους παραπάνω πολύ· πρβλ. Μ. Δήμητσα, *Η Μακεδονία*, *ό.π.*, σελ. 343 κ.ε. και Κλ. Νικολαΐδου, *Ιστορία του Ελληνισμού*, *ό.π.*, κυρίως σελ. ιδ', σημ. σελ. 3, 6, 23, 127, 151.
 23. Βλ. συνέντευξη του Ν. Χάμοντ στην εφημ. *Η Καθημερινή* 17-1-93 με τίτλο «Παιονία να ονομασθούν τα Σκόπια». Πρόσφατα η εφημ. *Η Τζορνάλε* πρότεινε να ονομασθούν Ιλλυρία, *Η Καθημερινή* 25-2-93.
 24. Η πεισματική αναφορά σε μια «ψευδώνυμη γλώσσα» μάλλον δείχνει ότι ακόμη και σήμερα πολλοί εξακολουθούν να εθελοντφλούν, πολύ περισσότερο δε που ταυτόχρονα παραδέχονται ότι «πρόκειται για πράγματι, για ιδίωμα που μόλις τα τελευταία χρόνια δουλεύτηκε βιαστικά και τεχνητά, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως επίσημη εθνική γλώσσα», Γ. Μπαμπινιώτης, «Η ψευδώνυμη γλώσσα των Σκοπίων», *Η Καθημερινή* 14-6-92 απόσπασμα από την εισαγωγή του βιβλίου που εξέδωσε ο ίδιος *Η γλώσσα της Μακεδονίας. Η αρχαία Μακεδονική και ψευδώνυμη γλώσσα των Σκοπίων*, Ολκός 1992, σελ. xix-xx. Πώς θα σχολίαζε άραγε ο εν λόγω «ολαβόλογος» τα παρακάτω λόγια του Παύλου Μελά από επιστολή της 21-3-1904 εκ Ζελόβον όπου γράφει προς τη γυναίκα του Ναταλία. «Έμαθα και ολίγες μακεδονικές λέξεις, που λέγω εις τα γυναικάς και μητέρας προ πάντων και ενθουσιάζονται, μαζί μου», Ναταλίας Π. Μελά, *Παύλος Μελάς*, Αθήνα 1964, σελ. 253.
 25. Το θέμα αυτό έδωσε αφορμή για σχετική συζήτηση στους κόλπους της αριστεράς στη δικτατορική και μεταδικτατορική περίοδο βλ. Β. Σωτήρη, «Η αριστερά και οι εμπορικές σχέσεις με τις Ανατολικές χώρες», *Η Αυγή* 9 και 11-9-79 όπου και σχετικές αναφορές σε κείμενα της εποχής.
 - 25α. Η δημοσίευση του άρθρου του Ξ.Α. Κοκόλη, «Μακεδονική Ποίηση». Μια ανθολογία που αυτοϋπονομεύεται (ή η αλήθεια από το παράθυρο) από την ίδια εφημερίδα τέσσερις μήνες μετά (8-4-73) δεν ανατρέπει τον παραπάνω συλλογισμό.
 26. *Ελευθεροτυπία* 19, 26-8-92. *Το Βήμα* 30-8-92.
 27. Στο εισαγωγικό κείμενο του αφιερώματος της εφημ. *Το Βήμα* 9-2-92 με γενικό τίτλο «Η ιστορική αλήθεια για τη Μακεδονία», διαβάζουμε ένα από τα πιο γνωστά στερεότυπα της ελληνικής ιστοριογραφίας: «Απέναντι σε αυτό τον κίνδυνο το ισχυρότερο όπλο της Ελλάδας είναι και πάλι η ιστορία». Εκατόν είκοσι περίπου χρόνια πριν το ίδιο υποστήριζε και ο Μ. Δήμητσας: «... μόνη ή όρθη του παρελθόντος μεγαλείου εκτίμησις και βαθεία συναίσθησις δύναται να κατισχύσιν...», *Αρχαία Γεωγραφία*, *ό.π.*, σελ. 903.
 28. Αυτό υποστηρίζει στο πρόσφατο βιβλίο που υπογράφει ο ίδιος ο Turgut Özal, *La Turquie en Europe*, Παρίσι 1988. Ο Sp. Ygyonis, *The Turkish state and History. Clio meets the grey wolf*, IMXA, Θεσσαλονίκη 1991, έδειξε και τη σκοπιμότητα μιας τέτοιας ιστοριογραφικής άποψης και τις απαρχές της από την περίοδο του Κεμάλ Ατατούρκ. Αν και δεν τη χρησιμοποίησε ως κλασικό παράδειγμα εθνικής ιστοριογραφίας άμεσα συνδεδεμένης με την πολιτική εξουσία, έδωσε ωστόσο τα απα-

- ραιότητα στοιχεία για σχετικό προβληματισμό. Σύμφωνα με τον Δ. Κιτοϊκή, συγγραφέας του βιβλίου του *Όζαλ* είναι ο Γκουντούτ Αντάν, *Ελευθεροτυπία* 23-3-92.
29. Έντονη έκανε την εμφάνισή του κι αυτό το στερεότυπο τελευταία βλ. Ν. Πολίτης (*Το Βήμα* 8-12-91) «εγγενή φυλετικά ελαττώματα».
30. Όπως και στη διεθνή βιβλιογραφία έτσι και στην ελληνική γράφτηκαν και μεταφράστηκαν κάποια κριτικά άρθρα και βιβλία ως αντίλογος στην κυριαρχία του εθνικιστικού λόγου. Βλ. π.χ. *Μια συζήτηση στη Φιλοσοφική. Ελληνικός εθνικισμός - Μακεδονικό ζήτημα. Η ιδεολογική χρήση της Ιστορίας*, Αθήνα, Μάρτιος 1992. Α. Λιάκος, Α. Ελεφάντης κ.ά., «Ο Ιανός του εθνικισμού και η ελληνική βαλκανική πολιτική», *Ο πολίτης*, Αθήνα 1993 και Ernest Gellner, *Έθνη και εθνικισμός*, μτφρ. Δώρα Λαφαζάνη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.
31. Βλ. τις διεισδυτικότερες παρατηρήσεις του Α. Γκράμσι *Λογοτεχνία και εθνική ζωή*, Στοχαστής, Αθήνα 1981, σελ. 299 κ.ε. σχετικά με τη διαδικασία διαμόρφωσης μιας ενιαίας εθνικής γλώσσας. Αντιλαμβανόμενος το γλωσσικό, ως ένα επίμερο ζήτημα του γενικότερου, που αφορούσε την οργάνωση ή την αναδιοργάνωση της πολιτισμικής ηγεμονίας σε μια κοινωνία γράφει κάπου: «Η γραφή γραμματική η βασισμένη σε κανόνες προϋποθέτει λοιπόν πάντοτε μια "επιλογή", μια πολιτιστική κατεύθυνση: είναι δηλαδή πάντοτε μια πράξη πολιτιστικοεθνικής πολιτικής», σελ. 303.
32. Μια τυπολογία αυτών των ιδεολογημάτων παρουσίασα στο άρθρο μου για την «Ευρωπαϊκή Ιστορία της Ευρώπης», *Ο πολίτης*, τεύχ. 106 (Ιούνιος 1990), σελ. 47-52. Στο ίδιο προσπάθησα να απαντήσω και στο ερώτημα σε τι χρειάζεται μια «Ευρωπαϊκή ιστορία της Ευρώπης» σήμερα.
33. Ενδεικτικά βλ. το κείμενο του υπουργού Εξωτερικών της Γαλλίας Rolland Dumas στο Colloque «Résistance et mémoire», που οργάνωσε το νεοϊδρυμένο Centre d'histoire de la Resistance et de la Déportation στη Λυών, *Le Monde* 16-10-92.
34. Ο Βρετόνος Le Pen κατασκευάζει μια παρόμοια εικόνα του παρελθόντος, αλλά δεν θα μας απασχολήσει εδώ, μια και είναι αντιευρωπαϊστής.
35. Είναι ενδιαφέρον να επισημάνει κανείς τις ελληνικές απόψεις που διατυπώνονται σχετικά, μέσα από αρθρογραφία στον ελληνικό ημερήσιο τύπο, βλ. π.χ. Τάκη Μίχα. «Η Ευρώπη των περιοχών δεν είναι μακρινό όραμα. Οι περιφέρειες θα αντικαταστήσουν τα κράτη-έθνη», *Η Καθημερινή* 10-1-91.
36. Πρβλ. Ν.Σ. Μάργαρης, «Πατριδογνωσία», *Το Βήμα* 24-11-91, ο οποίος υποστηρίζει ότι το μάθημα της «πατριδογνωσίας» χρειάζεται να επανέλθει στα σχολεία μας για να μπορούμε «να ενταχθεί λειτουργικά στο περιβάλλον του ο πιτσιρίκος από την Ιεράπετρα»!
37. Γεώργιος Ν. Λεοντοίνης, *Τοπικές ιστορικές σπουδές και μελέτη του περιβάλλοντος*, εκδ. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1990.
38. Βλ. και το άρθρο του προέδρου της Ομάδας Μελέτης Τοπικής Ιστορίας, Β.Κ. Βώρου, *Τοπική Ιστορία, Νέα Παιδεία* 52 (1989), σελ. 176.
39. Πρβλ. ενδεικτικά Β. Χαραλαμπίδου, *Η τοπική ιστορία, Ελληνοχριστιανική Αγωγή* 256 (Ιούνιος 1977), σελ. 186-8.
40. Το Μάρτιο 1990, δηλαδή σε προεκλογική περίοδο, ανιχνεύεται η κατασκευή του όρου στους κόλπους της ΕΑΡ και του Συνασπισμού βλ. *Αντί* 431 (9-3-90), σελ. 15-432 (22-3-90), σελ. 4, 12 και στα επόμενα τεύχη. Ο όρος «τοπικές κοινωνίες» πέρασε και στον ιστορικό λόγο! βλ. π.χ. Π. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Διάττων, Αθήνα 1990, σελ. 32 και 35.
41. *Συμπόσιο. Η Διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία, 9-11/12/88*, εκδ. Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, 1991, βλ. κυρίως τα εισαγωγικά κείμενα, χαιρετισμούς κ.λπ.
42. Γιώργου Καραμπελιά, «Να ξαναδούμε το όραμα της βαλκανικής συνεργασίας», επιστολή της 20-8-92 στην *Ελευθεροτυπία*.
43. Τίτλος άρθρου του Ζ.Ε. Μαυραγάνη στο περ. *Αντί*, τεύχ. 448 (5-10-90).
44. Ένα σπάνιο δείγμα παρόμοιας χρήσης της γνώσης της τοπικής ιστορίας βλ. Χαρ. Ντούλα. Η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας, *Νέα Παιδεία*, 58 (άνοιξη 1991), κυρίως σελ. 147 κ.ε. Στο ίδιο βλ. το ιστορικό της παρέμβασης φιλόλογων της Λάρισας για την εφαρμογή της διδασκαλίας της τοπικής ιστορίας.
45. Το βιβλίο αυτό επιδοκιμάστηκε (*Η Καθημερινή* 21 και 22-4-92) αλλά δέχτηκε και κριτική από διαφορετικές θέσεις (*Ελευθεροτυπία* 6-2-92 και 22-4-92. *Πριν* 3-5-92. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Μάρτης - Απρίλης 1992. *Δαυλός* 127, Ιούλιος 1992).

Θέματα βαλκανικής ιστοριογραφίας και εθνικιστικής ιδεολογίας

ΛΙΝΑ ΛΟΥΒΗ

Πολιτικές ισορροπίες και μειονότητες: το πρόβλημα των σχέσεων με τη Σερβία και τη Βουλγαρία μετά τις συνθήκες ειρήνης (1920-1930)

ΗΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ των νέων κρατών, μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, έφερε και πάλι στην επιφάνεια το πρόβλημα των εθνικισμών. Η διάλυση των πολυεθνικών αυτοκρατοριών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, καθώς και η ρωσική επανάσταση, ήταν οι βασικές αιτίες αυτής της εξέλιξης. Οι σύμμαχοι θα προβάλουν την «αρχή των εθνότητων» του Wilson εναντίον του επικίνδυνου μπολσεβικισμού, ο οποίος έδειχνε ότι μπορούσε να παρασύρει ευκολότερα τα πλήθη απ' ό,τι η αρχή της εθνικής αυτοδιάθεσης.

Διχασμένα σε νικητές και ηττημένους, τα βαλκανικά κράτη αποτελούσαν τον κατ' εξοχήν πολυεθνικό, και άρα ευαίσθητο, χώρο στην Ευρώπη. Θα μπουν έτσι εύκολα στα στρατηγικά και οικονομικά παιχνίδια που θα παίξουν οι Μεγάλες Δυνάμεις, προκειμένου αυτές να διατηρήσουν τις ισορροπίες που είχαν διαμορφωθεί μετά τις συνθήκες ειρήνης. Η αντιπαράθεση π.χ. της Γαλλίας και της Ιταλίας για την επικράτησή τους στη χερσόνησο του Αίμου και στην Κεντρική Ευρώπη, θα γίνει εμφανής, λόγω της ανοιχτής υποστήριξης της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας αντίστοιχα. Η Σερβία, ως μέλος της μικρής Entente, θα γίνει σημαντικός σύμμαχος της Γαλλίας στην αντιγερμανική της πολιτική και η Βουλγαρία θα στηρίζεται όλο και περισσότερο στη φασιστική Ιταλία για να πετύχει την αναθεώρηση των συνόρων της.

Για την Ελλάδα, μετά την ήττα του ελληνοτουρκικού πολέμου, το μεγαλύτερο πρόβλημα ήταν η διπλωματική της απομόνωση και το οικονομικό αδιέξοδο που δημιούργησε η εγκατάσταση των προσφύγων. Θα αναγκαστεί, λοιπόν, να κάνει σημαντικές υποχωρήσεις στις πιέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων και των ισχυρών Βαλκάνινων γειτόνων της. Η Γιουγκοσλαβία και η Βουλγαρία θα διεκδικούν διέξοδο στο Αιγαίο. Το ζήτημα, όμως, των μειονοτήτων τους στη Μακεδονία θα προβληθεί έντονα από τις δύο βαλκανικές χώρες, οι οποίες διαμαρτύρονταν στην Κοινωνία των Εθνών για καταπάτηση των δικαιωμάτων των σερβικών και βουλγαρικών πληθυσμών στην ελληνική Μακεδονία.

Ευαίσθητες οι Μεγάλες Δυνάμεις και ο διεθνής οργανισμός στα θέματα των εθνικισμών, θα προσπαθήσουν να επιτύχουν ό,τι καλύτερο μπορούσαν υπέρ των δι-

καιωμάτων των μειονοτήτων. Το ζήτημα ωστόσο αυτό, που ήταν στην ουσία ήσσονος σημασίας, θα χρησιμοποιηθεί ως πρόσχημα για ευρύτερες διεκδικήσεις των βαλκανικών χωρών. Θα ανακινείται από τους Σέρβους κάθε φορά που τίθεται θέμα ελέγχου του λιμανιού της Θεσσαλονίκης και της σιδηροδρομικής γραμμής Γευγελής - Θεσσαλονίκης. Όσο για τους Βούλγαρους, θα το διατηρούν μονίμως στο προσκήνιο και θα το θέτουν ως προϋπόθεση για οποιαδήποτε υποχώρηση ή συμφωνία θελήσουν να κάνουν. Θα επιδιώκουν αναθεώρηση των συνόρων τους, σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου και το ζήτημα των μειονοτήτων θα υπενθυμίζει συνεχώς στα βαλκανικά κράτη και στις Μεγάλες Δυνάμεις αυτή την επιδίωξή τους. Από την πλευρά τους, οι ελληνικές κυβερνήσεις θα αντιμετωπίζουν το ζήτημα των σλαβικών πληθυσμών της Μακεδονίας ως μείζον ή ως δευτερεύον θέμα, ανάλογα με την ευρύτερη διπλωματική συγκυρία ή τις ειδικότερες πολιτικές και οικονομικές τους ανάγκες. Δεν θα συμβεί, όμως, το ίδιο και με τις τουρκικές μειονότητες της Θράκης που θα έχουν τη δική τους δυναμική στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Αυτό όμως το ζήτημα δεν εμπίπτει στο πλαίσιο αυτής της μελέτης.

1. Νέα κράτη και παλαιά έθνη: Οι μειονότητες ως μέσο ευρύτερων διεκδικήσεων

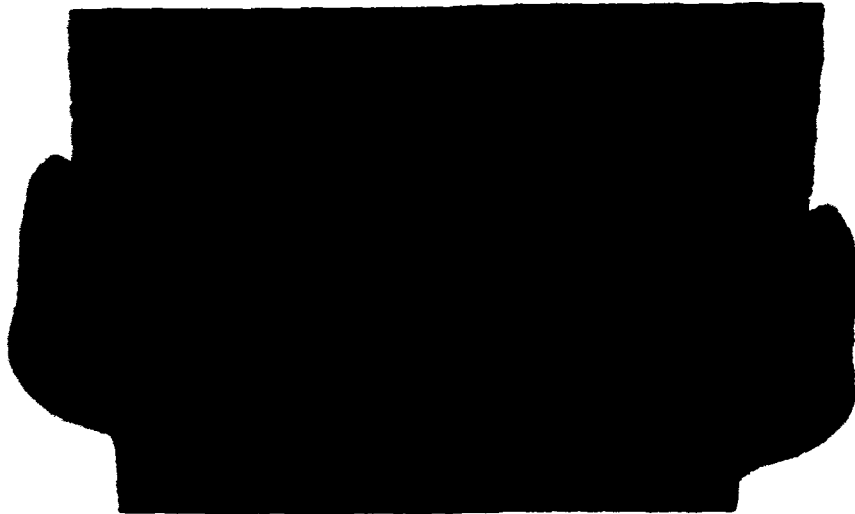
Μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και παρά τη θεαματική είσοδο της Αμερικής στη διεθνή σκηνή, η Ευρώπη εξακολουθεί να παραμένει το κέντρο βάρους των διεθνών σχέσεων. Είναι το θέατρο των εδαφικών συγκρούσεων και κατ' επέκταση των συγκρούσεων των εθνοτήτων που δημιουργήσαν οι συνθήκες ειρήνης. Είναι επίσης ο κόμβος του όλου διπλωματικού αδιεξόδου που προήλθε από το σύστημα των Βερσαλλιών. Τα εδαφικά, όμως, προβλήματα τα οποία προέκυψαν μετά το τέλος του πολέμου έπρεπε να ρυθμιστούν, σύμφωνα με το πρόγραμμα του Wilson, με βασικό γνώμονα την αρχή των εθνοτήτων. Αλλά η χάραξη των συνόρων μεταξύ των καινούργιων κρατών που αναδύθηκαν μετά την πτώση των αυτοκρατοριών αποτέλεσε ένα δισεπίλυτο και μόνιμο πρόβλημα για την Ευρώπη. Πώς να χαραχθούν τα σύνορα, π.χ. στη Βοημία, μεταξύ Τσέ-

χων και Γερμανών ή στην Τρανσυλβανία, μεταξύ Ρουμάνων, Μαγυάρων και Γερμανών ή μεταξύ Ιταλών, Σλοβένων και Κροατών, και πώς να καθορίσει κανείς τα σύνορα στη Μακεδονία μεταξύ Σέρβων, Βουλγάρων και Ελλήνων¹.

Η εφαρμογή των συνθηκών των παρισυνών προαστίων, με τις αντιφάσεις και τα σφάλματά τους, μπορεί να θεωρηθεί μία από τις βασικότερες αιτίες των ταραχών που οδήγησαν στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Τα «ικανοποιημένα» κράτη αφενός, όπως η Γαλλία, οι νεοσύστατες Τσεχοσλοβακία και Γιουγκοσλαβία, η μεγαλωμένη Ρουμανία ή η Πολωνία, η οποία επανεμφάνιστηκε στην ιστορική σκηνή ύστερα από μία μακρά απουσία, θέλουν να διατηρήσουν τα κεκτημένα της νίκης και η επιχειρηματολογία τους βασίζεται στη συνεχώς απειλούμενη «ασφάλειά» τους. Αφετέρου τα ηττημένα κράτη, όπως η Γερμανία, η Αυστρία, η Ουγγαρία, η Βουλγαρία, η Τουρκία, ή νικητές δυσαρεστημένοι όπως η Ιταλία, η οποία θεωρούσε ότι δεν είχε επαρκώς ανταμειφθεί, ήθελαν να επιτύχουν μια αναθεώρηση των συνόρων προς όφελός τους. Αυτά τα κράτη, λοιπόν, θα φέρουν στην επιφάνεια το επιχείρημα της αρχής των εθνοτήτων και θα προβάλλουν, καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου, ως μείζον πρόβλημα αυτό των εθνικών μειονοτήτων, προκειμένου να αναθεωρήσουν τα επιβεβλημένα από τους νικητές σύνορά τους. Συχνά ωστόσο και τα «ικανοποιημένα» κράτη θα ανακινούν τα ζητήματα των μειονοτήτων τους όταν θα θεωρούν ότι η ασφάλειά τους απειλείται από τα «αναθεωρητικά» κράτη².

Η σημασία, όμως, της επανεμφάνισης του προβλήματος των εθνικισμών στην Ευρώπη και στα Βαλκάνια, μετά τις συνθήκες ειρήνης και ο αντίκτυπός του στις διεθνείς σχέσεις καθορίζονταν και από το ρόλο που έπαιζαν τα αντιτιθέμενα κράτη στις καινούργιες μεταπολεμικές οικονομικές ισορροπίες. Το ζήτημα των μειονοτήτων, εξάλλου, συνδέθηκε ακριβώς αυτή την περίοδο και με το ενεργειακό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περιοχή των πλούσιων ορυχείων της Saar, που αποτέλεσε σημαντικό πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ Γαλλίας και Γερμανίας για να επιδικαστεί τελικά στη Γερμανία, ύστερα από δεκαπενταετή διαχείριση από την Κοινωνία των Εθνών και κατόπιν δημοψηφίσματος. Το μοίρασμα της βιομηχανικής περιοχής της Άνω Σιλεσίας, ανάμεσα στους Πολωνούς και τους Γερμανούς, αποτέλεσε αιτία συγκρούσεων όχι μόνο των αμέσως ενδιαφερομένων κρατών αλλά και των συμμάχων. Είναι γνωστό, εξάλλου, το τι προκάλεσε μεταξύ της Γαλλίας και της Γερμανίας η πλούσια σε σίδηρο περιοχή Αλσατίας-Λορραίνης³. Η δημιουργία των μικρών κρατών και η κα-

τάρρηση της οικονομικής αλληλεγγύης των πρώην αυτοκρατοριών συνέβαλαν στον τεμαχισμό της προηγούμενης ενιαίας αγοράς. Παρά τις αντιρρήσεις των οικονομολόγων και των επιχειρηματιών της, η Ευρώπη, μετά τις συνθήκες ειρήνης, ζει το θρίαμβο της «εθνικής οικονομίας»⁴. Τα 20.000 χιλιόμετρα συνόρων, που προστέθηκαν στα ήδη υπάρχοντα, αύξησαν τον αριθμό των τελωνείων, κατέστησαν ασύμ-

φορο το παλιό σιδηροδρομικό δίκτυο, διέκοψαν τον ανεφοδιασμό βιομηχανικών κέντρων με πρώτες ύλες, κλείνοντας ακόμη και τις εξόδους τους. Έτσι, τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν μεταξύ Γερμανών και συμμάχων για την τύχη των λιμανιών του Dantzig και του Memel, π.χ., ή μεταξύ Ιταλών και Γιουγκοσλάβων για το Fiume δεν μπορεί παρά να ερμηνευθούν από την υψηλή οικονομική και στρατηγική σημασία των δύο λιμανιών της Βόρειας Θάλασσας και της Αδριατικής αντίστοιχα. Η ασαφής πληθυσμακή τους σύνθεση φαίνεται πως ήταν απλό πρόσχημα.

Συνεπώς, τα νέα δεδομένα στη Βαλκανική, καθώς και τα προβλήματα της Ελλάδας με τους βόρειους γείτονές της, θα πρέπει να εξετασθούν μέσα και από αυτό το πρίσμα. Οι αξιώσεις της Βουλγαρίας και της Γιουγκοσλαβίας για αναγνώριση των μειονοτήτων τους από το ελληνικό κράτος μπορούν να εξηγηθούν και ως ένα μέσο πίεσης στη διεθνή κοινότητα για αναθεώρηση των συνόρων, από την πρώτη, και για πλήρη εξασφάλιση των κεκτημένων, από τη δεύτερη. Κατ' εξοχήν δυσαρεστημένο κράτος η Βουλγαρία, μετά τις συνθήκες ειρήνης, επιδιώκει αλλαγή στο εδαφικό της status quo και έξοδο στο Αιγαίο, στηριζόμενη όλο και περισσότερο στην ανερχόμενη φασιστική Ιταλία. Αισθητά ενισχυμένη η Γιουγκοσλαβία, και έχοντας εξασφαλίσει την υποστήριξη της Γαλλίας, λόγω του παιχνιδιού των αντιγερμανικών ισορροπιών που παίζει η

τελευταία στην Κεντρική Ευρώπη, αποσκοπεί, μεταξύ άλλων, σε σημαντικές παραχωρήσεις στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και στον πλήρη έλεγχο της σιδηροδρομικής γραμμής Γευγελής - Θεσσαλονίκης.

Μετά τον ελληνoturκικό πόλεμο και την ατυχή έκβασή του, η Ελλάδα, μολονότι στην πλευρά των νικητών, θα έχει να αντιμετωπίσει, εκτός από τα προβλήματα με τους γείτονές της, την αδιαφορία και συχνά την αρνητική στάση των Μεγάλων Δυνάμεων.

Η προσφυγή στην ειρηνιστική ιδεολογία της Κοινωνίας των Εθνών και η προσαρμογή στους κανόνες της της πρόσφερε, τη συγκεκριμένη εκείνη περίοδο, την ευκολότερη και την ασφαλέστερη λύση στα μεγάλα προβλήματα που της παρουσιάστηκαν μετά το τέλος του ελληνoturκικού πολέμου. Η Κοινωνία των Εθνών, όμως, και οι αρχές της συλλογικής ασφάλειας θα αποδειχθούν ανίκανες να διατηρήσουν τις ισορροπίες που δημιουργήθηκαν μετά τις συνθήκες ειρήνης. Οργανισμός περισσότερο ευρωπαϊκός, παρά παγκόσμιος, η Κ.τ.Ε. εμπεριείχε όλες τις ευρωπαϊκές αντιφάσεις και τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν μετά το 1918. Δεν μπόρεσε, π.χ., να εμποδίσει τον ρωσοπολωνικό πόλεμο του 1920-1921, αλλά ούτε και τον καταστρεπτικότερο ελληνoturκικό του 1920-1922⁵. Ακόμη περισσότερο, δεν μπόρεσε να επέμβει δραστικά ώστε να αποτρέψει μικρότερα επεισόδια, όπως την κρίση του Fiume ή το βομβαρδισμό της Κέρκυρας από την ανερχόμενη φασι-

στική Ιταλία. Η Ελλάδα, ωστόσο, είχε την απόλυτη ανάγκη της Κ.τ.Ε. Διπλωματικά απομονωμένη, μετά το τολμηρό εγχείρημα της μικρασιατικής εκστρατείας, το οποίο άλλωστε ήταν εντελώς αντίθετο με το πνεύμα του Διεθνούς Οργανισμού, θα προσπαθήσει να ακολουθήσει κατά γράμμα τους κανόνες του και επειδή αυτοί συμπίπτουν απόλυτα με τα συμφέροντά της και επειδή έχει ανάγκη την προστασία του⁶. Είχε εγκατελείψει οριστικά –τουλάχιστον επίσημα– την προοπτική μιας μεγαλοϊδεατικής πολιτικής, δεδομένου ότι δεν είχε ούτε τη δύναμη ούτε την εξωτερική υποστήριξη και ακόμη περισσότερο τα οικονομικά μέσα για να πραγματοποιήσει κάτι τέτοιο· η πικρή εμπειρία ήταν άλλωστε πολύ πρόσφατη. Εκτός, όμως, από την εξασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας, ένας σημαντικός λόγος της πλήρους προσαρμογής της Ελλάδας στο καθεστώς της Κ.τ.Ε. ήταν τα οικονομικά προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει η χώρα, λόγω της εγκατάστασης των προσφύγων μετά τον πόλεμο με την Τουρκία. Η στάση, λοιπόν, της Ελλάδας στο διεθνές οργανισμό κατευθυνόταν και από την ανάγκη σύναψης δανείου το οποίο θα εκδιδόταν με την εγγύηση της Κ.τ.Ε.⁷ Έτσι, από τη μειονεκτική αυτή θέση δεν έχει πολλά περιθώρια ελιγμών για να αντισταθεί στις πιέσεις των γειτόνων της, αλλά και των Μεγάλων Δυνάμεων που της ζητούν να υποχωρήσει στις μεμονωμένες ή στις συλλογικές απαιτήσεις τους στο πλαίσιο της Κ.τ.Ε.

Οι διαφορετικές μέθοδοι που μετέρχεται διαδοχικά η ελληνική εξωτερική πολιτική για να αντεπεξέλθει στα προβλήματα που δημιουργήθηκαν μετά τις συνθήκες ειρήνης και τον πόλεμο με την Τουρκία δεν θα φέρουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα, συχνά μάλιστα θα έχουν και εντελώς αρνητική έκβαση. Αρχικά η Ελλάδα θα προσπαθήσει να διατηρήσει τα κεκτημένα, δηλαδή την ασφάλεια και την εδαφική της ακεραιότητα, με την πλήρη αποδοχή του συστήματος της Γενεύης. Σ' αυτήν ακριβώς τη φάση ο αντιπροσωπεύς της Ελλάδας στην Κ.τ.Ε., υποχωρώντας στις πιέσεις των Δυτικών Δυνάμεων, θα αναγνωρίσει βουλγαρικές μειονότητες στη Μακεδονία και θα διαμαρτυρηθεί πολύ χλιαρά για το βομβαρδισμό της Κέρκυρας από τους Ιταλούς. Αλλά και η αναθεωρητική φάση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής δεν θα έχει καλύτερα αποτελέσματα. Αποσκοπώντας στην αναθεώρηση της συνθήκης της Λωζάνης και στην αναμέτρηση, με οποιονδήποτε κόστος, με την Τουρκία, ο στρατηγός Πάγκαλος θα κάνει σημαντικές παραχωρήσεις στη Γιουγκοσλαβία, αφενός διαθέτοντας ουσιαστικά στους Σέρβους το λιμάνι της Θεσσαλονίκης και τη σιδηροδρομική γραμμή μέχρι τη Γευγελή και αφετέρου αναγνωρίζοντας

τις σλαβόφωνες μειονότητες της Μακεδονίας ως σερβικές. Η επίθεση, εξάλλου, που έκανε η Βουλγαρία, με αφορμή συνηθισμένο συνοριακό επεισόδιο, εκτός του ότι επηρέασε δυσμενώς την εικόνα της Ελλάδας στην Κ.τ.Ε., στοίχισε και στον ισχνό ελληνικό προϋπολογισμό ένα σεβαστό ποσό, το οποίο όφειλε η Ελλάδα να καταβάλει ως αποζημίωση στη γειτονική Βουλγαρία. Η μέθοδος της σύναψης διμερών σχέσεων, που επέλεξε η ελληνική διπλωματία, μετά την πτώση της δικτατορίας του Πάγκαλου, θα συμπίπτει με την επιστροφή του Βενιζέλου στην εξουσία και θα αποδειχθεί πιο αποτελεσματική για τη διατήρηση της ισορροπίας των δυνάμεων και την έξοδο της Ελλάδας από την απομόνωση.

Επιπλέον, τα προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν, μετά το τέλος του πολέμου, η ισχυροποιημένη Γιουγκοσλαβία και η αποδυναμωμένη Βουλγαρία ήταν ανάλογα, αν όχι μεγαλύτερα, από αυτά της Ελλάδας.

Το βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων που αριθμούσε πλέον 12.000.000 κατοίκους ήταν περισσότερο πρόγραμμα παρά πραγματικότητα. Αμέσως μετά την ίδρυσή του, θα γίνει το θέατρο έντονων εθνικιστικών τάσεων, όχι μόνο μεταξύ των τριών μεγάλων εθνότητων, αλλά και των μικρότερων που το αποτελούσαν: Ούγγρων, Γερμανών, Αλβανών, Ρουμάνων, Τούρκων, Ιταλών κ.λπ.⁸ Τα πράγματα θα περιπλοκούν ακόμη περισσότερο, λόγω των δεσμών των μειονοτήτων αυτών με τα εθνικά τους κράτη και το συνακόλουθο αλτρωτικό πνεύμα που καλλιεργήθηκε σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής. Η νέα κυβέρνηση που σχηματίστηκε από τον βετεράνο Σέρβο εθνικιστή Pacitch απειλείτο συνέχεια από τους Σλοβένους, και κυρίως από τους ριζοσπάστες Κροάτες υπό τον Raditch, που αποτελούσαν μια μόνιμη πηγή αναταραχής στη Skouptchina, στην οποία άλλωστε σπάνια αντιπροσωπεύτηκαν όλες οι εθνότητες. Αφετέρου, η ασφάλεια των εκτεταμένων συνόρων της Γιουγκοσλαβίας και η λεπτή της θέση ανάμεσα σε επτά κράτη ήταν ένα εξίσου σημαντικό πρόβλημα για την επιβίωση του νεοσύστατου κράτους. Η Ιταλία είχε κάνει σαφείς τις επεκτατικές της βλέψεις. Ήθελε να μετατρέψει την Αδριατική σε ιταλική λίμνη και, μετά την Αλβανία, που είχε ήδη μετατραπεί σε ιταλική επαρχία, η Γιουγκοσλαβία ήταν αυτή που θα υφίστατο πρώτη τις συνέπειες. Το λιμάνι του Fiume, έπειτα από την οπερατική κατάληψή του από τον εθνικιστή ποιητή d'Annunzio και ύστερα από ατέρμονες διαπραγματεύσεις, αποδόθηκε τελικά στην Ιταλία. Η μεγάλη Γιουγκοσλαβία, λοιπόν, έμενε ουσιαστικά χωρίς λιμάνι, μια και οι Δαλματικές Ακτές που της έμεναν ήταν ασύμφορες λόγω του ορεινού όγ-

κου που χώριζε τα παράλια από την ενδοχώρα (δεδομένου ότι το λιμάνι της Ζάρας και τα απέναντι νησιά, εκτός από την περιοχή της Τεργέστης, επιδικάζονταν τελικά, σύμφωνα με τη συνθήκη του Rappalo, στην Ιταλία). Η φιλία που πρόσφερε ο Μουσολίνι στο Βελιγράδι, με σκοπό την αποδυνάμωση της Μικρής Entente, και κατά συνέπεια της Γαλλίας, στα Βαλκάνια και την Κεντρική Ευρώπη, δεν απέδωσε. Από τον Απρίλιο του 1925 η Γιουγκοσλαβική κυβέρνηση άρχισε διαπραγματεύσεις με τη γαλλική με σκοπό την υπογραφή συμφώνου φιλίας. Όσο για το Quai d'Orsay, δέχθηκε με πολλή χαρά τις προτάσεις του Βελιγραδίου. Μια συμμαχία με τη Γιουγκοσλαβία έδινε δυνατότητες υλοποίησης των σχεδίων των «επιμέρους συμμαχιών» της Γαλλίας για να ελέγξει τις τυχόν επεκτατικές τάσεις της Γερμανίας και παράλληλα να φράξει το δρόμο στη φασιστική Ιταλία. Ο κόμβος της όλης κατάστασης στα Βαλκάνια βρίσκεται στο Βελιγράδι, θα γράψει από τη σερβική πρωτεύουσα ο Γάλλος πρέσβης, στον Α. Briand⁹. Έτσι, το Νοέμβριο του 1927 υπογράφηκε το σύμφωνο φιλίας μεταξύ της Γαλλίας και της Γιουγκοσλαβίας¹⁰. Αφετέρου, οι σχέσεις του νεοσύστατου βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων με τη γειτονική του Αυστρία γνώρισαν, μετά την υπογραφή των συνθηκών ειρήνης, μια περίοδο έντασης. Η Αυστρία παραχώρησε στη Γιουγκοσλαβία, εκτός από τη Δαλματία, και τη Βοσνία - Ερζεγοβίνη, και άλλες περιοχές που κατοικούσαν από Σλοβένους, όπως το δουκάτο της Καρινόλης και τμήμα της Στυρίας. Η περιοχή, όμως, του Klagenfurt στην Καρινθία, η οποία περιείχε μεταλλεία και κατοικείτο από Σλάβους και Γερμανούς, αποτέλεσε πεδίο οξείας αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο κρατών. Τελικά, ύστερα από δημοψήφισμα, το Klagenfurt παρέμεινε στην Αυστρία. Ο κίνδυνος της «αναθεωρητικής» Ουγγαρίας, άλλωστε, η οποία παραχώρησε μεν στη Γιουγκοσλαβία την Κροατία και τη Σλοβενία, καθώς και τις παραδονάβιες περιοχές Banat και Batcka, εξακολουθούσε να αποτελεί μια μεγάλη απειλή για το Βελιγράδι: η Ουγγαρία συμπεριλαμβανόταν στην ιταλική σφαίρα επιρροής και εξελισσόταν σε σημαντικό σύμμαχο του Μουσολίνι στα Βαλκάνια. Με τη μόνη, ωστόσο, γειτονική χώρα που είχε μάλλον φιλικές σχέσεις η Γιουγκοσλαβία ήταν η Ρουμανία, με την οποία, παρά τις διεκδικήσεις της τελευταίας για το ανατολικό Banat, που τελικά της καταχωρήθηκε, υπέγραψε σύμφωνο φιλίας το 1921. Με τη Βουλγαρία, αντιθέτως, τα πράγματα θα είναι πιο δύσκολα για τους Σέρβους, εφόσον ένα μεγάλο τμήμα της γεωγραφικής περιοχής της Μακεδονίας, 2.800 τ.χ.μ. κατά μήκος των συνόρων των δύο χωρών, παραχωρείτο στη

Γιουγκοσλαβία και ο βουλγαρικός πληθυσμός της περιοχής αυτής, 100.000 κάτοικοι περίπου, θ' αποτελεί μια μόνιμη πηγή αναταραχής στον ευαίσθητο αυτό χώρο.

Όσο για την Ελλάδα, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, συνιστούσε ανέκαθεν για τη Σερβία ένα υπολογίσιμο σύμμαχο, εφόσον ήταν σημαντικό κέντρο ανεφοδιασμού, κυρίως σε περιόδους κρίσης. Απ' την άλλη, η Σερβία ήταν ένας πυρήνας αντίστασης εναντίον των βορείων εχθρών της Ελλάδας, δεδομένου ότι η κοιλάδα του Αξιού άνοιγε κατευθείαν το δρόμο για τη Θεσσαλονίκη. Οι σχέσεις των δύο κρατών, λοιπόν, όπως είναι εξάλλου γνωστό, ήταν πάντα φιλικές. Μετά τον πόλεμο, όμως, θα γνωρίσουν μία περίοδο έντασης, μια και η Ελλάδα από την πλευρά της θα διεκδικεί μικρή επέκταση των συνόρων της προς βορράν, αλλά και η Γιουγκοσλαβία θα επιμένει στις απαιτήσεις της για επέκταση επίσης των συνόρων της. Θα απαιτεί απόδοση των γαιών της σερβικής Μονής Χιλανδαρίου στον Άθω που είχαν απαλλοτριωθεί, αυξημένα προνόμια στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και στη σιδηροδρομική γραμμή Γευγελής - Θεσσαλονίκης αλλά και, λόγω ίσως αυτών των πρωταρχικών απαιτήσεων, θα επιμένει, όπως ήδη αναφέρθηκε, για αναγνώριση και προνόμια στους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Μακεδονίας. Το ελεύθερο εμπόριο και ο ελεύθερος ανεφοδιασμός σε περίπτωση πολέμου θα αποτελέσουν, λοιπόν, το βασικό σημείο τριβής ανάμεσα στην Ελλάδα και στη Γιουγκοσλαβία κατά την περίοδο που εξετάζουμε.

Πριν από τον πόλεμο, η Σερβία δεν διέθετε εθνική θαλάσσια διέξοδο, έτσι χρησιμοποιούσε τα λιμάνια της Αυστροουγγαρίας για το εισαγωγικό και εξαγωγικό της εμπόριο. Το 80% των εξαγωγών της περνούσε από τα σύνορα της αυτοκρατορίας. Όταν, όμως, η πολιτική της Βιέννης άρχισε να γίνεται εχθρική προς τη Σερβία, άρχισε και ο τελωνειακός πόλεμος. Ο «πόλεμος των χοίρων» το 1906 σηματοδοτεί μια νέα περίοδο για το σερβικό εμπόριο. Νέες διέξοδοι αναζητούνται για τα σερβικά προϊόντα. Ο υπουργός Εμπορίου Stoyanovitch θα στρέψει την προσοχή του στη Θεσσαλονίκη. Το 1906, για πρώτη φορά, εξήχθησαν από το λιμάνι της 1.613 ζώντα ζώα. Στη συνέχεια τα νούμερα αυξάνονταν και το διαμετακομιστικό εμπόριο μέσω Θεσσαλονίκης άρχισε να παίρνει σημαντικές διαστάσεις. Το 1910 περνούσε ήδη από εκεί το ήμισυ των σερβικών εξαγωγών¹¹. Η συνθήκη συμμαχίας όμως του 1913, μεταξύ της Ελλάδας και της Σερβίας, που επισημοποίησε αυτό το καθεστώς, λόγω της ασάφειάς της, αποτέλεσε και πηγή διενέξεων για μεγάλο χρονικό διάστημα μεταξύ των δύο κρατών¹². Το Μάιο του 1914 υπογράφηκε

σύμβαση που ρύθμιζε τα της λειτουργίας της ελεύθερης ζώνης, σύμφωνα με την οποία εξασφαλιζόταν η ελευθερία διέλευσης του σερβικού εμπορίου μέσω Θεσσαλονίκης για μια περίοδο πενήντα χρόνων. Ωστόσο, η σύμβαση αυτή δεν επικυρώθηκε από το ελληνικό κοινοβούλιο, εξαιτίας της έναρξης του πολέμου. Οι Σέρβοι κατηγορήσαν τότε τους Έλληνες ότι ηθελημένα καθυστέρησαν την επικύρωση, κα-

τόπιν συνεννοήσεων με την αυστριακή κυβέρνηση, ώστε η Σερβία να μην απολαμβάνει τα προνόμια που της έδινε το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, εν όψει μάλιστα του πολέμου. Όταν το 1923 θα τεθεί το θέμα της επικύρωσης της συμφωνίας του 1914, η Γιουγκοσλαβία θα έχει πλέον πολύ περισσότερες απαιτήσεις.

Στενά συνδεδεμένο με το ζήτημα της ελεύθερης ζώνης ήταν και αυτό της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης - Γευγελής. Το 1923, αφού εξασφάλισε την αγορά της γραμμής Μιτροβίτσας - Γευγελής, μήκους 285 χιλιομέτρων και τη γραμμή Σκοπίων - Ζίμπρετς, η σερβική κυβέρνηση αγόρασε, μέσω σερβικής εταιρίας, τη σιδηροδρομική γραμμή Γευγελής - Θεσσαλονίκης, μήκους 77 χιλιομέτρων, έναντι 21 εκατομμυρίων γαλλικών φράγκων, χωρίς όμως να έχει εξασφαλίσει τη σύμφωνη γνώμη της ελληνικής κυβέρνησης. Η ελληνική κυβέρνηση, βέβαια, από την πλευρά της προσπάθησε, μέσω ιδιωτή επιχειρηματία, να την επαναγοράσει προσφέροντας πολύ υψηλότερη τιμή¹³. Τη συμφωνία δε αυτή, η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση, την ανακοίνωσε επίσημα στην ελληνική, ενάμιση χρόνο αργότερα, όταν κατήγγειλε τη συνθήκη συμμαχίας του 1913. Το ζήτημα, όμως, της ελεύθερης σερβικής ζώνης της Θεσσαλονίκης και της σιδηροδρομικής γραμμής δεν ήταν το μοναδικό σημείο αντιπαράθεσης ανάμεσα στην Αθήνα και το Βελιγράδι. Η ύπαρξη σλαβόφωνων μειονοτήτων στη Μακεδονία ήταν άλλη μία αιτία άσκησης πίεσης

της κυβέρνησης του Βελιγραδίου προς την Αθήνα. Μετά τον πόλεμο, η Γιουγκοσλαβία θεωρούσε τους Σλάβους της Μακεδονίας Σέρβους του νότου, ενώ η Ελλάδα τους είχε καταχωρίσει επισήμως ως σλαβόφωνους Έλληνες της Μακεδονίας. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι όλες οι θεωρίες περί ξεχωριστής εθνικής μακεδονικής ομάδας είχαν εξαφανιστεί, με την κατάλληλη σερβική προπαγάνδα φυσικά, μπροστά στο καινούργιο μεγάλο εθνικό κράτος¹⁴. Το πρόβλημα των μειονοτήτων της Γιουγκοσλαβίας στη Μακεδονία θα γίνει πιεστικότερο για τις σχέσεις των δύο χωρών μετά την υπογραφή του ελληνοβουλγαρικού πρωτοκόλλου, σύμφωνα με το οποίο αναγνωρίζονταν βουλγαρικές μειονότητες στη Μακεδονία.

Είναι, ωστόσο, εμφανές ότι το βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων, παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε μετά τον πόλεμο, βρισκόταν σε πλεονεκτικότερη θέση σε σχέση με την Ελλάδα. Σ' αυτήν ακριβώς τη διαφορά πρέπει ίσως ν' αναζητηθούν οι αιτίες των τεταμένων ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων κατά τη δεκαετία του 1920. Η Γιουγκοσλαβία προσπαθούσε να επωφεληθεί από αυτή την αδυναμία της Ελλάδας για να κερδίσει όσο το δυνατόν περισσότερα οικονομικά και στρατηγικά προνόμια, ενώ η Ελλάδα προσπαθούσε να βγει από το αδιέξοδο στο οποίο βρισκόταν, κάνοντας συνεχώς παραχωρήσεις για να διατηρήσει τα κερτιμένα και να εξασφαλίσει τη φιλία της ισχυρής Γιουγκοσλαβίας. Οι συμβου-

λές του Βενιζέλου στο υπουργείο Εξωτερικών δίνουν μια σαφή εικόνα του πνεύματος με το οποίο αντιμετωπιζόταν από τους πολιτικούς και τους διπλωμάτες η υπόθεση των αξιώσεων της Γιουγκοσλαβίας: Είναι ανάγκη να δειχθεί εκ μέρους μας το πλέον ευρύ πνεύμα όπως διευκολυνθή με κάθε τρόπον η καλή λειτουργία της σερβικής ζώνης της Θεσσαλονίκης. Η κυβέρνηση πρέπει να γνωρίζει ότι θα εύρη και πλείστας αντιδράσεις εκ μέρους στενοκεφάλων, ή υπερπατριωτών ή πατριδοκαπήλων. Οφείλει να συντρίψει τις αντιδράσεις αυτές. Εφ' όσον η Σερβία θα έχη όλες τας δυνατότας ευκολίας διά το εμπόριόν της θα είναι αδύνατον να δημιουργηθή εν Σερβία ισχυρόν ρεύμα κοινής γνώμης εναντίον της κυριαρχίας μας επί της Ελληνικής Μακεδονίας. Εις εναντίαν περιστάσιν, όλη η Γιουγκοσλαβία θα εμπνευσθή από το αίσθημα ότι υπέρτατον εθνικόν συμφέρον επιβάλλει εις αυτήν να φθάση εδαφικώς μέχρι του Αιγαίου. Όταν τοιούτον αίσθημα ειλικρινές δημιουργηθή εν Σερβία καθένος εμπορεί να φαντασθή πόσον επικίνδυνος θ' αποβή η θέσις της Ελλάδος¹⁵.

Ύστερα από σαράντα περίπου χρόνια συγκρούσεων και εδαφικών ανακατατάξεων, η Βουλγαρία θα βρεθεί ηττημένη μετά τον πόλεμο και με τα σύνορά της αισθητά περιορισμένα. Παραχωρεί στη Ρουμανία την περιοχή της νότιας Δοβρουτσάς, στη Γιουγκοσλαβία τις περιοχές της Στρώμνιτσας του Τιμोक και του Tsarigrad, κατά μήκος των συνόρων της Μακεδονίας και στην Ελλάδα τη δυτική Θράκη, χάνοντας έτσι την έξοδο στο Αιγαίο, η οποία αποτελούσε μόνιμο μέλημα της πολιτικής της από το 1878. Η ήττα λοιπόν αυτή και οι ταπεινωτικές ρήτρες των συνθηκών ειρήνης συνέβαλαν στη δημιουργία επαναστατικού ρεύματος και στην ανάληψη της εξουσίας από τον σοσιαλιστή ηγέτη του αγροτικού κόμματος Α. Stambolijski. Αλλά ούτε η αγροτική μεταρρύθμιση, ούτε η πίστη του στη σλαβική αδελφότητα, και κατά συνέπεια στη Σοβιετική Ένωση, δεν εμπόδισαν τη δημιουργία έντονου εθνικιστικού κινήματος με σαφείς αναθεωρητικές τάσεις. Η αντιπολίτευση αμφισβητούσε τη μετριοπαθή πολιτική του Stambolijski, τα ανοίγματά του προς τη Σερβία και τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη καθώς και την προοπτική της Βαλκανικής Ομοσπονδίας. Στη δημιουργία του κλίματος αυτού συνετέλεσε η δραστηριοποίηση της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης (Ε.Μ.Ε.Ο.), αλλά και η δυσανεξία που δημιουργήθηκε από την εισροή των Βουλγάρων προσφύγων, που προτιμούσαν να εγκατασταθούν στη Βουλγαρία, παρά να υποστούν τη σερβική ή την ελληνική κυριαρχία. Ο πρώην σοσιαλιστής, και θαυμαστής του Μουσολίνι, Α. Tzankov αντι-

κατέστησε τον Stambolijski, ύστερα από πραξικόπημα που οδήγησε στη δολοφονία του τελευταίου το 1923. Το κομμουνιστικό κόμμα, δεύτερο στη βουλή μετά το αγροτικό, τέθηκε εκτός νόμου, η δράση της Ε.Μ.Ε.Ο. είχε ανεπίσημα επιτραπεί από την κυβέρνηση και η εθνικιστική πολιτική, συχνά με την υποστήριξη της Ιταλίας, έγινε η επίσημη πολιτική του κράτους, ενώ η ανεργία αυξανόταν και το νόμισμα διολίσθαινε. Ο μετριοπαθής νέος πρωθυπουργός Α. Liapchev, που αντικατέστησε τον Tzankov το 1926, δεν κατάφερε να ελέγξει τη συνεχώς αυξανόμενη δράση των τρομοκρατών κομιτατζήδων. Οι τελευταίοι μάλιστα μετά το 1926, έγιναν το υπ' αριθμόν ένα πρόβλημα με διεθνείς συχνά διαστάσεις, εφόσον είχαν την πλήρη σχεδόν κάλυψη της φασιστικής Ιταλίας, ενώ η Αγγλία και η Γαλλία αντιδρούσαν απαιτώντας τη διάλυσή τους.

Μετά τη συνθήκη του Νειγύ τα προβλήματα πολλαπλασιάστηκαν και με την Ελλάδα. Η συνθήκη εθελούσιας μεταναστεύσεως μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, σύμφωνα με την οποία μετά το 1919 μπορούσαν να μεταναστεύσουν οι Βούλγαροι από τη Μακεδονία στη Βουλγαρία και οι Έλληνες από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα, καθώς και το συνακόλουθο πρόβλημα της ανταλλαγής των περιουσιών τους¹⁶, προστέθηκε στο μείζον πρόβλημα της απώλειας της εξόδου προς το Αιγαίο. Η Βουλγαρία απείχε πολύ από το να κάνει αποδεκτές τις ρήτρες των συνθηκών ειρήνης. Έτσι, εκτός από το πρόβλημα των μειονοτήτων, το θέμα του λιμανιού της Αλεξανδρούπολης, το οποίο είχε δικαίωμα να χρησιμοποιεί η Βουλγαρία για το διαμετακομιστικό της εμπόριο¹⁷, θα κλονίζει από τότε συνεχώς τις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις. Τη Βουλγαρία δε τη συμφέρει –έγραφε στον Briand ο Γάλλος πρέσβης στη Σόφια– να ρυθμίσει το ζήτημα του Dede-Agach. Θέλει αντιθέτως να το αφήσει ανοικτό ώστε να διατηρεί εναντίον της Ελλάδας μία αφορμή για να διαμαρτύρεται¹⁸. Αφετέρου, η Ελλάδα φοβούμενη μια προσέγγιση των σλαβικών χωρών, της Βουλγαρίας με τη Γιουγκοσλαβία δηλαδή, προσπαθούσε να διατηρήσει φιλικές σχέσεις με τη Βουλγαρία, ενώ αυτή υπολόγιζε κρυφά στην υποστήριξη της Γιουγκοσλαβίας για να μην ενδώσει στις πιέσεις της Ελλάδας¹⁹. Εξάλλου, μία προσέγγιση με τη Βουλγαρία θα ισχυροποιούσε τη θέση της Ελλάδας απέναντι στη Γιουγκοσλαβία. Είναι αλήθεια ότι επί κυβερνήσεως Liapchev, οι σχέσεις των δύο χωρών πέρασαν μια περίοδο ύφεσης, λόγω ίσως των αγγλοφίλων τάσεων του Βούλγαρου πρωθυπουργού, ο οποίος οδηγούσε όλο και περισσότερο τη χώρα του στη σύνδεση με το αγγλικό κεφάλαιο. Παράλληλα, οι βουλγαρικές εξαγωγές αγροτικών προϊόντων προς την Ελλάδα

πολλαπλασιάζονταν και οι πιθανότητες υπογραφής εμπορικής συμφωνίας μεταξύ των δύο χωρών αυξανόνταν όλο και περισσότερο²⁰. Το σύμφωνο που υπογράφηκε όμως το Δεκέμβριο του 1927, με σκοπό να απομακρύνει τις δυσκολίες που είχαν προκύψει από την ανταλλαγή των πληθυσμών, δεν έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Το σύμφωνο Καφαντάρη - Molloff, από το όνομα των δύο υπουργών Οικονομικών που το υπέγραψαν, έμεινε νεκρό γράμμα. Η ελληνική κυβέρνηση δεν το επικύρωσε, αφενός γιατί αυτό προϋπέθετε από την πλευρά της την καταβολή ενός σεβαστού ποσού για αποζημιώσεις και αφετέρου γιατί η Βουλγαρία δεν πλήρωνε τα πολεμικά χρέη της προς την Ελλάδα²¹. Παρά τις προσπάθειες της Ιταλίας, που επιδίωκε την προσέγγιση Ελλάδας και Βουλγαρίας, για ν' απομονώσει τη Γιουγκοσλαβία στα Βαλκάνια, και παρά την επικύρωση του συμφώνου Καφαντάρη - Molloff, οι σχέσεις των δύο χωρών θα παραμείνουν τεταμένες καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '20. Θα χειροτερέψουν αργότερα, λόγω της απομόνωσης της Βουλγαρίας από τις βαλκανικές συμμαχίες που διαγράφονταν στον ορίζοντα. Ως εκ τούτου, το θέμα των μειονοτήτων της Μακεδονίας θα χρησιμοποιηθεί ως αιχμή του δόρατος στις εκάστοτε διαφορές των δύο κρατών.

2. Η προσφυγή της Ελλάδας στην ειρηνιστική ιδεολογία της Κοινωνίας των Εθνών

Η ειρηνιστική ιδεολογία, η διεθνιστική εξωτερική πολιτική και η συλλογική ασφάλεια, που αποτελούσαν τα κύρια χαρακτηριστικά της Κοινωνίας των Εθνών, κάλυπταν απολύτως, όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, τη νέα ελληνική εξωτερική πολιτική, μετά την ήττα του ελληνοτουρκικού πολέμου. Αυτός είναι κυρίως και ο λόγος για τον οποίο οι αρχές αυτές υιοθετήθηκαν με συνέπεια από τις διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις, όχι ασφαλώς χωρίς εξαιρέσεις. Η Ελλάς μετά την ειρήνην είναι αποφασισμένη να σεβασθή ειλικρινώς τας συνθήκας και να παραιτηθή ρητώς πάσης τυχοδιωκτικής πολιτικής κατά των γειτόνων της ων την εθνικήν υπόστασιν και ησυχίαν δεν εννοεί να ταράξη οπωσδήποτε, δηλώνει στον Μουσολίνι, τον Αύγουστο του 1923 ο υπουργός Εξωτερικών Α. Αλεξανδρής²². Ενώ, όμως, οι κανόνες της Κ.τ.Ε. συμπίπτανε απόλυτα με τα συμφέροντα της Ελλάδας, οι Μεγάλες Δυνάμεις, που στην ουσία αποτελούσαν το διεθνή οργανισμό, αδιαφόρησαν για τη διπλωματική θέση και τα συμφέροντα της Ελλάδας, εξαιτίας των καινούργιων πολιτικών και οικονομικών ισορροπιών που είχαν δημιουργηθεί στην

Ευρώπη και στα Βαλκάνια. Η Αγγλία, εξακολουθώντας να ελέγχει το Σουέζ και την πρόσβαση στις Ινδίες, διατηρεί την κυριαρχία της στη Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή και υιοθετεί στα Βαλκάνια πολιτική ουδετερότητας. Αποφεύγει έτσι να αναλαμβάνει ευθύνες απέναντι στα βαλκανικά κράτη, προσέχει όμως να διατηρηθούν οι ισορροπίες στην ευαίσθητη αυτή περιοχή, χειραγωγώντας άλλες ανερχόμενες δυνάμεις στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο, όπως π.χ. την Ιταλία. Επιπλέον, η εσωτερική ανωμαλία που επικρατούσε στην Ελλάδα, οι στρατιωτικές κυβερνήσεις, η εκτέλεση των έξι, το θέμα της αβασίλευτης δημοκρατίας και της συνακόλουθης πολιτικής αστάθειας έκαναν την Αγγλία αρκετά δύσπιστη απέναντί της. Είναι γεγονός, πάντως, ότι η σημασία του ελληνικού κράτους το 1923 δεν ήταν ίδια για τα αγγλικά συμφέροντα όπως το 1914 ή το 1919. Αντίστοιχη πολιτική ουδετερότητας, που απέφευγε συστηματικά την ανάληψη ευθυνών, ακολουθούσε και η Γαλλία απέναντι στην Ελλάδα. Κύριο μέλημα της εξωτερικής της πολιτικής μετά τον πόλεμο θα είναι η διατήρηση της ασφάλειας στην Ευρώπη και η απομόνωση της Γερμανίας. Κυριαρχούμενη από το φόβο της γερμανικής εκδίκησης θα έχει ως πρώτιστο στόχο τη δημιουργία ενός συστήματος ασφαλείας για τον κίνδυνο εξ ανατολών. Έτσι η Ελλάδα έμεινε έξω από τους συνδυασμούς των Βαλκανίων και της Κεντρικής Ευρώπης, τη Μικρή Entente δηλαδή, που αποτελούσε το βασικό άξονα συμμαχιών της για την εξουδετέρωση της Γερμανίας. Όσο για την Ιταλία, μετά την άνοδο του Μουσολίνι στην εξουσία, θα ηγηθεί των αναθεωρητικών κρατών στα Βαλκάνια και στην Κεντρική Ευρώπη και θα προσπαθήσει να δημιουργήσει τη δική της πελατεία, με σκοπό την αποδυνάμωση της Γαλλίας στην περιοχή. Η Ελλάδα δεν θα συμπεριληφθεί σ' αυτή την πελατεία, δεν θα μπορέσει έτσι να κερδίσει την υποστήριξη της Ιταλίας, μολονότι έδειχνε υπερβάλλοντα ζήλο προς αυτή την κατεύθυνση.

Η συγκυρία, λοιπόν, στην Ευρώπη δεν ευνοεί τους στόχους της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Ωστόσο, οι υπεύθυνοι για τη χάραξη της θα προσπαθήσουν με κάθε τρόπο να τη βγάλουν από το αδιέξοδο που είχε δημιουργηθεί εξαιτίας της στάσης των Δυτικών Δυνάμεων αλλά και των Βαλκανίων γειτόνων της. Οι καλές σχέσεις με την Ιταλία, που απέρριπτε αργίσι την Κ.τ.Ε. και τους κανόνες της²³, θα γίνουν η βασική προτεραιότητα της νέας ελληνικής διπλωματίας. Ο βομβαρδισμός της Κέρκυρας από τη φασιστική Ιταλία τον Αύγουστο του 1923 και η άδικη διευθέτηση του προβλήματος από την Κ.τ.Ε. ήταν το πρώτο σύμπτωμα της αδυναμίας του διεθνούς οργανισμού να αντα-

ποκριθεί στην κύρια αποστολή που του είχε ανατεθεί, δηλαδή να προλαβαίνει τις συγκρούσεις και να διαφυλάσσει την ασφάλεια των μικρών κρατών. Παρά, ωστόσο, το επεισόδιο, η Ελλάδα φοβούμενη την πλήρη εγκατάλειψη από τις Δυτικές Δυνάμεις, θα συνεχίσει τις προσπάθειες προσέγγισης της Ιταλίας, την υποστήριξη της οποίας θεωρούσε απαραίτητη για την αποκατάσταση των σχέσεών της

με τους Βαλκάνιους γείτονές της και κυρίως με τη Γιουγκοσλαβία. Χαρακτηριστικό του κλίματος των σχέσεων και της ενδοτικότητας της Ελλάδας απέναντι στην Ιταλία αποτελεί το γεγονός ότι λίγο μετά το επεισόδιο της Κέρκυρας, κύκλοι του υπουργείου Εξωτερικών και ο Βενιζέλος συζητούσαν σοβαρά το ενδεχόμενο της αποδοχής της ιταλικής κυριαρχίας σε σημαντικό τμήμα της Δωδεκανήσου. Στις επιλογές αυτές αποφασιστικό ρόλο θα παίξει και η Αγγλία, η οποία πιέζει την Ελλάδα να δεχθεί αυτό το συμβιβασμό, απειλώντας ότι θα σταματήσει να υποστηρίζει τις ελληνικές διεκδικήσεις και την πολιτική εξασφάλισης έστω των κεκτημένων της, αν η Ελλάδα δεν δεχθεί συμβιβασμό στο δωδεκανησιακό²⁴. Άμα εγκαταλειφθώμεν υπό Αγγλίας, ζήτημα Δωδεκανήσων είναι δι' ημάς τελείως χαμένος, θα τηλεγραφήσει στο υπουργείο Εξωτερικών ο Βενιζέλος από το Παρίσι και συνεχίζει: *Επομένως επεβάλλετο κατ' εμέ να δηλωθῇ ἀνευ ἀναβολῆς εἰς Ἀγγλίαν, ὅτι ἡμεῖς θὰ ἐδεχόμεθα εὐχαρίστως λύσιν ἥτις ἀφήνει ὀριστικῶς εἰς Ἰταλίαν Ῥόδον καὶ Ἀστυπάλαιαν καὶ ὅτι εἴμεθα διατεθειμένοι ν' ἀποδεχθώμεν καὶ πάσαν ἄλλην λύσιν, ἣς τὴν ἀποδοχὴν θὰ ἐθεώρῃ ἡ Ἀγγλία ὡς ἐνδείξιμην*²⁵. Τρεις μόλις μήνες αλλωστε μετά το ελληνοϊταλικό επεισόδιο, ο καθηγητής Α. Ανδρεάδης δημοσίευσε άρθρο στη *Revue de Genève* όπου υποστήριζε ότι δεν υπήρχε καμία ουσιαστική διαφορά μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας, καταλήγοντας ότι επρόκειτο για φανταστική σύγ-

κρουση²⁶. Είναι φανερό λοιπόν η διάθεση της Ελλάδας για συμβιβασμό, προκειμένου να εξασφαλίσει την εύνοια των Μεγάλων Δυνάμεων για τη λύση των εκκρεμών προβλημάτων της.

Το χαρακτηριστικότερο, όμως, παράδειγμα της ενδοτικότητας της Ελλάδας απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις και στην Κ.τ.Ε. είναι η υπογραφή πρωτοκόλλου αναγνώρισης βουλγαρικών μειονοτήτων στην ελληνική Μακεδονία. Όπως προαναφέρθηκε, στις συνθήκες του Νεϊγύ και των Σεβρών υπήρχαν διατάξεις που αναφέρονταν στην εθελούσια και αμοιβαία μετανάστευση των ελληνοβουλγαρικών μειονοτήτων. Σύμφωνα με τις διατάξεις των συνθηκών αυτών, η Βουλγαρία και η Ελλάδα ήταν υποχρεωμένες να προασπίσουν τα φυλετικά, γλωσσικά και θρησκευτικά δικαιώματα όλων των μειονοτήτων που κατοικούσαν στα εδάφη τους, εξασφαλίζοντας έτσι την ειρηνική διαβίωση στα μέλη τους²⁷. Μια μεικτή επιτροπή ανέλαβε τον έλεγχο της εφαρμογής των συμφωνιών. Επακόλουθο των συμφωνιών ήταν το έντονο μεταναστευτικό ρεύμα που παρατηρήθηκε και από τις δύο πλευρές κατά τη δεκαετία 1920-1930. Οι επιθυμίες, όμως, των δύο κυβερνήσεων αλληλοσυγκρούονταν: οι Έλληνες ήθελαν να οδηγήσουν το μεγαλύτερο αριθμό σλαβόφωνων να εγκαταλείψουν τα εδάφη τους, με διαδικασίες που χαρακτηρίστηκαν μάλιστα από τους Βουλγάρους ως καταπιεστικές, ενώ η Βουλγαρία επεδίωκε να διατηρήσει στη Μακεδονία «το εθνικό

στοιχείο πάνω στο οποίο βασιζόνταν οι διεκδικήσεις της και οι ελπίδες της», αντιτιθέμενη στην επιστροφή των υπηκόων της εντός των συνόρων της²⁸. Επιπλέον η Ελλάδα εγκαθιστούσε συχνά πρόσφυγες της Μικράς Ασίας σε ιδιοκτησίες των Βουλγάρων της Μακεδονίας και η Βουλγαρία επέτρεπε, με τη σειρά της, την εγκατάσταση Βουλγάρων υπηκόων στις γαίες των Ελλήνων που είχαν εγκαταλείψει τη Βουλγαρία, μεταναστεύοντας στην Ελλάδα²⁹.

Η ένταση, λοιπόν, συνεχώς κλιμακωνόταν στην περιοχή και τα συνοριακά επεισόδια διαδέχονταν το ένα το άλλο. Το αποκορύφωμα ήταν αυτό του Terlizt, όπου τον Ιούλιο του 1924, είκοσι περίπου Βούλγαροι, που οδηγούντο στα σύνορα υπό το λοχαγό Δοξάκη, εκτελέστηκαν, κατά πάσα πιθανότητα ύστερα από εμπλοκή με τους κομιτατζήδες. Η βουλγαρική κυβέρνηση αντέδρασε παραπονούμενη προς τη Μεικτή Επιτροπή για την απαράδεκτη κατάσταση της βουλγαρικής μειονότητας της Μακεδονίας, απαιτώντας εξακρίβωση της αλήθειας, ανάκριση και λήψη μέτρων. Διαμαρτυρήθηκε επίσης έντονα στο ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών για την κατάσταση που επικρατούσε στη Μακεδονία. Η ελληνική κυβέρνηση αρνήθηκε τις ευθύνες που της αποδίδονταν. Συνέπεια αυτής της κατάστασης ήταν να δημιουργηθεί, και διεθνώς και στο πλαίσιο της Κ.τ.Ε., κλίμα υπέρ της Βουλγαρίας και εναντίον των ωμοτήτων που διέπραττε η Ελλάδα.

Αυτή ήταν περίπου η κατάσταση στη Μακεδονία το καλοκαίρι του 1924 όταν, στις 29 Σεπτεμβρίου, ο αντιπρόσωπος της Ελλάδας στην Κ.τ.Ε. Ν. Πολίτης και ο Βούλγαρος υπουργός Εξωτερικών C. Kalfoff, υπέγραψαν ένα πρωτόκολλο για την προστασία των βουλγαρικών μειονοτήτων της Μακεδονίας. Σύμφωνα με αυτό, η βουλγαρική κυβέρνηση αναλάμβανε την υποχρέωση ενώπιον του Συμβουλίου της Κ.τ.Ε. να προστατεύει, ακολουθώντας τους όρους της συνθήκης του Νειγύ, τις ελληνικές μειονότητες που κατοικούσαν στη Βουλγαρία. Η ελληνική κυβέρνηση, αντίστοιχα, αναλάμβανε να εγγυηθεί τα δικαιώματα των βουλγαρικών μειονοτήτων που κατοικούσαν στην Ελλάδα, σύμφωνα με τη συνθήκη των Σεβρών. Το καινούργιο στοιχείο, σε σχέση με τα ισχύοντα μέχρι τότε, τα οποία χαρακτηρίζονταν από ασάφεια που ευνοούσε την ελληνική πολιτική στο μειονοτικό πρόβλημα της Μακεδονίας, ήταν η πιο εξειδικευμένη αντιμετώπιση του προβλήματος των μειονοτήτων. Συστάθηκε μια επιτροπή που απαρτιζόταν από δύο ουδέτερα μέλη και δύο ομοεθνή, μόνο όμως τα ουδέτερα μέλη θα συμβούλευαν τις δύο κυβερνήσεις για τα εκκρεμή αυτά ζητήματα. Η υπερενισχυμένη αυτή εξουσία των ουδετέρων με-

λών ήταν και η βασική αιτία των αντιδράσεων από ελληνικής τουλάχιστον πλευράς. Το πρωτόκολλο εγγυόταν την προστασία των μειονοτήτων και αποθάρρυνε επομένως τη μετανάστευση, ακυρώνοντας ουσιαστικά τις διατάξεις των συμβάσεων του 1919. Έτσι θα διευκολύνονταν οι βουλγαρικές βλέψεις για μελλοντική κυριαρχία στη Μακεδονία και τη Θράκη, γιατί η αναγνωρισμένη ύπαρξη βουλγαρικής μειονότητας στα μακεδονικά εδάφη θα εμπόδιζε την εγκατάσταση των προσφύγων της Μικράς Ασίας σ' εκείνες τις περιοχές³⁰. Η Βουλγαρία, άλλωστε, αποκτούσε με αυτό τον τρόπο ένα μέσο επέμβασης στην ελληνική Μακεδονία.

Το πρωτόκολλο θεωρήθηκε μεγάλη διπλωματική επιτυχία της Βουλγαρίας, ενώ στην Ελλάδα ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων. Η κυβέρνηση φάνηκε σχεδόν απληροφόρητη για την υπογραφή του, που θεωρήθηκε διπλωματικό ολίσθημα και προσωπικό λάθος του Ν. Πολίτη, στον οποίο είχε δοθεί από πλευράς ελληνικής κυβέρνησης πλήρης ελευθερία δράσης στο πλαίσιο της Κ.τ.Ε. Η λύση, μπροστά σ' αυτό το αδιέξοδο, ήταν μόνο η ανάκληση της υπογραφής του. Οι καλές σχέσεις της Ελλάδας με τους θύοντες της Κ.τ.Ε. έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην επιτυχία της διαδικασίας ανάκλησης. Κατόπιν υποδείξεων του Βενιζέλου, του Αγνίδη, ανώτατων υπαλλήλων της ελληνικής αντιπροσωπίας και άλλων παραγόντων -κυρίως Άγγλων και Γάλλων- η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε να υποβάλει το πρωτόκολλο στη βουλή όπου, με την έντονη πίεση και τις διαμαρτυρίες της αντιπολίτευσης, ακυρώθηκε. Στη συνέχεια ο Βενιζέλος ανέλαβε προσωπικά τη διαδικασία ανάκλησης του πρωτοκόλλου στο Συμβούλιο της Κ.τ.Ε. το Μάρτιο του 1925, υποστηρίζοντας ότι ο Πολίτης διέπραξε ένα προσωπικό λάθος.

Η αφέλεια, όμως, ενός διπλωμάτη, και μάλιστα του επιτέδου του Πολίτη, δεν είναι ίσως αρκετή να να εξηγήσει μια διπλωματική «γκάφα» τέτοιου διαμετρήματος. Είναι πολύ πιθανό ο Πολίτης να υπέκυψε στις πιέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων μελών της Κ.τ.Ε., οι οποίες ήθελαν να λύσουν το θέμα των μειονοτήτων της Μακεδονίας, που αποτελούσε μια μόνιμη αιτία αναταραχών και μεγάλο πρόβλημα για το διεθνή οργανισμό. Πόσο μάλλον που ακριβώς εκείνη την εποχή η Κ.τ.Ε. πέραγε τη χροστή της περίοδο: η τόσο επιθυμητή ύφεση μεταξύ των πρώην εμπολέμων φαινόταν να γίνεται πραγματικότητα. Ένα χρόνο αργότερα θα υπογράφονταν η συνθήκη του Λοκάρνο και η Γερμανία θα γινόταν δεκτή στην Κ.τ.Ε. Τη μυστική διπλωματία αντικαθιστούσε σιγά σιγά η ανοιχτή, των συνελεύσεων και των συνεντεύξεων. Μετά την αστάθεια των ε-

τών 1919-1923, το πνεύμα της Γενεύης, που περιέκλειε το ιδεώδες της ειρήνης και της πίστης στη διεθνή συνεργασία, κέρδιζε έδαφος. Το 1924 η συγκυρία ήταν ευνοϊκή. Ο Συνασπισμός των αριστερών στη Γαλλία και οι Εργατικοί στην Αγγλία βρίσκονταν στην εξουσία και γνώριζαν, έπειτα από το αποτυχημένο πείραμα της Ruhr, και βεβαίως μετά την ενίσχυση της Γερμανίας με τα δολάρια του σχεδίου Dawes, ότι οικονομική συνεργασία με τη Γερμανία θα βοηθούσε σημαντικά στην αναγκαρότητα τους. Ο E. Herriot υποστηριζόμενος από τον J.R. MacDonald, θα αναλάβει δράση στην Κοινωνία των Εθνών, η γουιλσονική φιλοσοφία των διεθνών σχέσεων αναθεωρείται και συμφιλιώνεται με τις ανάγκες της εθνικής ασφάλειας όλων των κρατών. Στις 5 Σεπτεμβρίου 1924 θα παραστούν στη συνέλευση για πρώτη φορά οι αρχηγοί της γαλλικής και της αγγλικής κυβέρνησης. Θα μιλήσουν για την αλληλένδετη σχέση αφοπλισμού, ασφάλειας και διαιτησίας. Με βάση αυτό το τρίπτυχο θα συνταχθεί το «πρωτόκολλο για τον ειρηνικό διακανονισμό των διεθνών διαφορών», περισσότερο γνωστό ως πρωτόκολλο της Γενεύης, το οποίο θα φέρει δύο υπογραφές: του Τσέχου A. Benès και του Έλληνα Ν. Πολίτη. Είναι λοιπόν λογικό ότι ο Πολίτης, ένας από τους πρωταγωνιστές του έργου του διεθνούς οργανισμού, θεώρησε ίσως σημαντικότερη την εφαρμογή και την επιτυχία του πνεύματος της Γενεύης από τα στενά εθνικά συμφέροντα. Σε μια στιγμή μάλιστα που ο εθνικισμός και η προπαγάνδα που κατευθυνόταν από τα εθνικά κέντρα διαιωνίζε τα προβλήματα σε αυτή την ευαίσθητη περιοχή, η οποία κινδύνευε να εκραγεί από στιγμή σε στιγμή εξαιτίας του προβλήματος των μειονοτήτων.

Ο Πολίτης ανήκε στην ομάδα εκείνη των πολιτικών των μικρών κρατών, μαζί με τον Benès, τον Titulesco και τον Zaleski, στους οποίους η Κ.τ.Ε. έδινε τη δύναμη να ασκήσουν επιρροή και να αυξήσουν το γόητρο της χώρας τους λόγω του ουσιαστικού ρόλου που έπαιζαν στο μηχανισμό του Οργανισμού³¹. Το πρωτόκολλο αναγνώρισης των μειονοτήτων της Μακεδονίας υπογράφεται, λοιπόν, λίγο μετά το πρωτόκολλο της Γενεύης. Επιπλέον, γνώστης της κατάστασης, ο Έλληνας διπλωμάτης δεν μπορεί να μη συνέδεσε την «καλή στάση» της Ελλάδας στην Κ.τ.Ε. με τις οικονομικές ανάγκες της χώρας. Το πρωτόκολλο υπογράφηκε λίγους μήνες μετά τη δεύτερη κρούση που έκανε η Ελλάδα, μέσω του διοικητή της Εθνικής Τράπεζας Α. Διομήδη, για την έκδοση του προσφυγικού δανείου που θα είχε εγγυήτρια την Κ.τ.Ε. Η δανειοληπτική ικανότητα του ελληνικού κράτους είχε προ πολλού απωλεσθεί και τα δυτικά θησαυ-

ροφυλάκια δεν δάνειζαν την Ελλάδα εάν δεν εξοφλούσε τις υποχρεώσεις της. Μόνο ο ανθρωπιστικός χαρακτήρας του προσφυγικού δανείου δικαιολογούσε την έκδοσή του, και αυτό εξαρτιόταν αποκλειστικά από την καλή διάθεση της Κ.τ.Ε.³²

Ωστόσο, μία από τις σημαντικότερες συνέπειες της υπογραφής του πρωτοκόλλου Πολίτη - Kalfoff, ήταν ο αντίκτυπος που είχε στις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις. Ο αντίκτυπος αυτός, εξάλλου, αποτελεί και το βασικό λόγο για τον οποίο η συμφωνία αυτή χαρακτηρίστηκε μέγα διπλωματικό λάθος. Ενάμισι μήνα αργότερα, η Γιουγκοσλαβία κατήγγειλε τη συμμαχική συνθήκη του 1913. Η δικαιολογία που πρόβαλε ήταν ότι το πρωτόκολλο αναγνώριζε τη βουλγαρική μειονότητα της Μακεδονίας και αγνοούσε τη σερβική.

Το πρόβλημα, όμως, που δημιουργήσε η υπογραφή του πρωτοκόλλου με τη Βουλγαρία δεν είναι τόσο το γεγονός της ίδιας της καταγγελίας της ελληνοσερβικής συμμαχίας, όσο ότι δόθηκε αφορμή για να δυσανεσθηθεί η Γιουγκοσλαβία σε μια περίοδο που η Ελλάδα είχε απόλυτη ανάγκη να διατηρήσει, με οποιοδήποτε κόστος, τη φιλία της. Η κατάσταση γινόταν ακόμη χειρότερη για την Ελλάδα, μπροστά στην απειλή μιας σερβοβουλγαρικής προσέγγισης, υπό τη διακριτική, συχνά, καθοδήγηση της Γαλλίας. *Για να ρίξουν τους Έλληνες στο Αιγαίο και να πάρουν όλη την ακτή θα μπορούσαν ίσως να συνεννοηθούν μεταξύ τους και πάλι οι Σέρβοι και οι Βούλγαροι [...]. Γι' αυτό ίσως ο κ. Πολίτης έτρεξε στο Βελιγράδι και φάνηκε τόσο ρευστός στο θέμα της εμπορικής πρόσβασης στη Θεσσαλονίκη θα γράψει στον R. Poincaré ο πρόεδρος της Γαλλίας στην Αθήνα Clément Simon³³. Ο τουρκικός κίνδυνος, εξάλλου, ήταν ορατός εκείνη τη στιγμή, δηλαδή κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων της Λωζάνης, και η Γιουγκοσλαβία αποτελούσε έναν πολύτιμο σύμμαχο για την Ελλάδα. Εκμεταλλευόμενη όμως την ισχυρή της θέση, η Γιουγκοσλαβία, θα διαπραγματευθεί σκληρά τα ανταλλάγματα για να πάρει θέση εναντίον της Τουρκίας και ίσως της Βουλγαρίας, όπως θα επιθυμούσε η ελληνική κυβέρνηση. Τελικά, το μόνο που κατόφερε η Ελλάδα ήταν να «υποστεί μια ψυχρολουσία», όπως θα σχολιάσει ειρωνικά ο Γάλλος πρόεδρος στην Αθήνα³⁴.*

Η σύμβαση, άλλωστε, που υπογράφηκε το Μάιο του 1923, με αποκλειστικό αντικείμενο την ελεύθερη σερβική ζώνη του λιμανιού της Θεσσαλονίκης, αποτελούσε συνέχεια της μη επικυρωθείσας σύμβασης του 1914 και δεν μετρίασε την ένταση μεταξύ των δύο χωρών, δεδομένου ότι οι απαιτήσεις της Γιουγκοσλαβίας ήταν τώρα πολύ περισσότερες από αυτές

του 1914. Αφετέρου, τον Ιούλιο του 1924 η Γιουγκοσλαβία ζητούσε τη ρύθμιση όλων των μικρών εκκρεμών ζητημάτων μεταξύ των δύο χωρών. Απαιτούσε το δικαίωμα δημιουργίας προξενείων, εκκλησιών και σχολείων στη Μακεδονία για τη σερβική -κατά το Βελιγράδι- μειονότητα που υπήρχε εκεί. Η καταγγελία, λοιπόν, της συμμαχίας του 1913, το Νοέμβριο του 1924, με αφορμή το πρωτόκολλο Πολίτη -

Kalfoff, ήταν περισσότερο μια ευκαιρία αναθεώρησης των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων προς όφελος της Σερβίας, παρά τα αντίποινα της σε βάρος της Ελλάδας για την υπογραφή του ατυχούς πρωτοκόλλου. Εξάλλου, η σερβική εφημερίδα *Politika* δήλωνε καθαρά στο φύλλο της της 20ής Νοεμβρίου 1924: *Η συνθήκη του 1913 δεν ανταποκρίνεται πλέον στην παρούσα κατάσταση και η Vreme της ίδιας ημερομηνίας εξηγούσε: Η κυβέρνηση μας εκτιμά ότι με την καταγγελία της συνθήκης, θα πετύχει να επιταχύνει τη λύση μιας σειράς σημαντικών εκκρεμών ζητημάτων τα οποία δεν μπορούμε εδώ και πολλά χρόνια να λύσουμε. Γι' αυτό το λόγο έκανε χρήση του δικαιώματος καταγγελίας που είχε, προσφέροντας συγχρόνως τη δυνατότητα διαπραγματεύσεως μιας καινούργιας συνθήκης³⁵.*

Η ανάληψη, εξάλλου, της εξουσίας από το εθνικιστικό σερβικό κόμμα, έκανε τη θέση της Ελλάδας ακόμα πιο δύσκολη. Η μεσολάβηση του Βενιζέλου και οι δεσμοί του με τη νέα κυβέρνηση και με τον υπουργό Εξωτερικών Nintchitch δεν κατόφεραν να λύσουν τα προβλήματα μεταξύ των δύο χωρών³⁶. Πόσο μάλλον που φήμες είχαν αρχίσει ν' ακούγονται για μία πιθανή συμμαχία και με τη Ρουμανία η οποία, ως μέλος της Μικτής Entente, ήθελε να χρησιμοποιεί και αυτή το λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Η Ρουμανία σχεδίαζε τη δημιουργία γέφυρας στο Δούναβη στην περιοχή του Prahono και την πρόσβαση της στη σιδηροδρομική γραμμή Prahono -

Nitch. Το ενδεχόμενο αυτό όμως γρήγορα αποτράπηκε ίσως εξαιτίας και της αρνητικής στάσης της Γαλλίας³⁷.

Η Γιουγκοσλαβία, όμως, παρέμενε ανυποχώρητη στις απαιτήσεις της για το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, τη σιδηροδρομική γραμμή και τις μειονότητες. Ήταν πλέον σαφές ότι οι απαιτήσεις της αυτές έθιγαν το εθνικό γόητρο των Ελλήνων. Η ρήξη που επήλθε στις σχέσεις των δύο χωρών το Μάιο του 1925 ήταν αναπόφευκτη. Την επομένη, ωστόσο, ο Βενιζέλος σε τηλεγράφημά του στον Α. Μιχαλακόπουλο, θα επισημάνει τον κίνδυνο της ρήξης και θα τον παροτρύνει να συνεχίσει να κινείται προς την κατεύθυνση της οικοδόμησης σταθερής φιλίας με τη Γιουγκοσλαβία, σίγουρος ότι αργά ή γρήγορα οι διαπραγματεύσεις θα συνεχιστούν αφού «η Σερβία έχει συμφέρον να εξασφαλίσει τις εισαγωγές της σε περίοδο πολέμου από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης». Επιπλέον, θα υπενθυμίσει στον Έλληνα πρωθυπουργό ότι δεν μπορούν να γίνουν περισσότερες υποχωρήσεις στο θέμα της ζώνης και της σιδηροδρομικής γραμμής, ενώ αντιθέτως σε αυτό των μειονοτήτων πρέπει να σεβασθούν τις αποφάσεις της Κ.τ.Ε. Τέλος, θ' αποκαλύψει ότι στην προσπάθεια επίλυσης του γιουγκοσλαβικού προβλήματος αναζητήθηκε βοήθεια μόνο από το Λονδίνο και όχι από το Παρίσι³⁸.

Η εμμονή αυτή των ελληνικών κυβερνήσεων και του Βενιζέλου για διατήρηση των καλών σχέσεων με τη γειτονική Γιουγκοσλαβία μπορεί επίσης να βρει μια πιθα-

νή εξήγηση και στην έντονη επιθυμία της Ελλάδας να αποτελέσει μέλος της Μικρής Entente. Η πατρότητα της ιδέας φαίνεται ότι ανήκε στο Βενιζέλο, ο οποίος έβλεπε σ' αυτή τη συμμαχία ένα πιθανό καταφύγιο για την Ελλάδα και έναν τρόπο για να βγει από το διπλωματικό της αδιέξοδο. Τα προβλήματα όμως ήταν πολλά. Αυτό που προβλήθηκε περισσότερο από τις τρεις πρωτεύουσες, κατά τη διάρκεια ανιχνευτικού ταξιδιού του υπουργού Εξωτερικών Αλεξάνδρη, τον Ιούνιο του 1924, ήταν η εμπόλεμη κατάσταση με την Τουρκία, η πολιτική αστάθεια που επικρατούσε στην Ελλάδα και το θέμα της μοναρχίας³⁹. Στην ουσία, η άρνησή τους οφειλόταν στο ασύμπτωτο των συμφερόντων των τριών χωρών, και κυρίως της Τσεχοσλοβακίας με την Ελλάδα. Δεν είχαν κανένα λόγο να την υποστηρίξουν, λόγου χάρη, εναντίον της Τουρκίας ή ακόμη και εναντίον της Βουλγαρίας, όπως και την Ελλάδα δεν την συνέφερε αντίστοιχα να λάβει μέρος σε μια διαμάχη στα βόρεια του Δούναβη. Η επίσημη άρνησή τους, λοιπόν, μετά τη συνδιάσκεψη των χωρών τους, τον Ιούλιο του 1923, ήταν ίσως αναμενόμενη. Όσο για την Ελλάδα ήθελε τη συμμετοχή σ' αυτό το συνασπισμό, αφενός για ν' αντιμετωπίσει την Τουρκία και την Βουλγαρία και αφετέρου, κατά την άποψή μου, από τον φόβο της να μείνει μόνη με τη Γιουγκοσλαβία στη ρύθμιση των εκκρεμών διμερών προβλημάτων τους.

3. Η αναποτελεσματικότητα των επιθέσεων και των υποχωρήσεων

Η ανάληψη της εξουσίας από το στρατηγό Θ. Πάγκαλο, τον Ιούνιο του 1925, σηματοδοτεί και την υιοθέτηση μιας καινούργιας μεθόδου στην εξωτερική πολιτική. Ο βενιζελικός δικτάτορας, που το Νοέμβριο του 1922, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων της Λωζάνης, είχε προσπαθήσει να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη, δεν θα συγκατατεθεί με την τακτική της διατήρησης του status quo και της πλήρους αποδοχής των κανόνων της Κ.τ.Ε. Ο βασικός του στόχος θα είναι η αναθεώρηση της συνθήκης της Λωζάνης. Η επιθυμία του αυτή ενισχύθηκε και από την εντύπωση ότι η Αγγλία, αργά ή γρήγορα, θα ερχόταν σε ρήξη με την Τουρκία για το ζήτημα της Μοσσούλης. Στην αναθεωρητική του αυτή πολιτική θα επιδιώξει τη στενή συνεργασία με την Ιταλία και θα θεωρήσει ότι η γιουγκοσλαβική φιλία ήταν απαραίτητη για την υλοποίηση των μεγαλεπήβολων σχεδίων του. Γι' αυτό το λόγο θα επιδιώξει, με οποιοδήποτε αντίλλαγμα, την υποστήριξή της. Η λύση άλλωστε που προτίμησε να δώσει στα ελ-

ληνοβουλγαρικά συνοριακά επεισόδια, τον Οκτώβριο του 1925, αποτελεί και το πρώτο έμπρακτο δείγμα της τακτικής του στρατηγού για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της Ελλάδας με τους Βαλκανικούς γείτονές της.

Μετά την υπογραφή του πρωτοκόλλου Πολίτη - Kalfoff η καστάσταση στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα δεν είχε καθόλου βελτιωθεί και τα επεισόδια συνεχώς αυξάνονταν. Οι δολοφονίες Ελλήνων και Βουλγάρων ήταν μάλλον σύνηθες φαινόμενο. Η δολοφονία όμως Έλληνα αξιωματικού, που κρατούσε λευκή σημαία και κατευθυνόταν σε τόπο διαπραγματεύσεων, πήρε τεράστιες διαστάσεις από την κυβέρνηση της Αθήνας⁴⁰. Παράλληλα με το διάβημα που έκανε η ελληνική κυβέρνηση στη Σόφια, ο ελληνικός στρατός εισέβαλε στο βουλγαρικό έδαφος. Στις 22 Οκτωβρίου τα ελληνικά στρατεύματα κατέλαβαν τρία συνοριακά φυλάκια, επιτέθηκαν στο Petritch, γνωστό κέντρο των κομιτατζήδων, και προχώρησαν πάνω από 10 χιλιόμετρα στο βουλγαρικό έδαφος. Η απάντηση στη Σόφια ήταν να καταφύγει στην Κ.τ.Ε., η οποία συγκάλωσε το Συμβούλιο, ύστερα από προσωπική παρέμβαση του ίδιου του Α. Briand, και υποχρέωσε την Ελλάδα να αποσύρει τα στρατεύματά της. Την επομένη, ο ελληνικός στρατός άρχισε ν' αποχωρεί από το βουλγαρικό έδαφος και μετά τρεις εβδομάδες η Διεθνής Επιτροπή της επέβαλε, ως υπεύθυνης για το επεισόδιο, πρόστιμο 30 εκατομμυρίων λέβα.

Η αποτελεσματική αντιμετώπιση του επεισοδίου του Petritch θεωρήθηκε μεγάλη επιτυχία της Κ.τ.Ε. Το επεισόδιο, όμως, αυτό πρόσφερε στη Βουλγαρία και την ευκαιρία που έψαχνε για να υποκινησει το θέμα των μειονοτήτων της Μακεδονίας, προκαλώντας τη διεθνή κοινή γνώμη. Τα επεισόδια τέτοιου είδους, όπως αυτό του Petritch, ήταν αποτέλεσμα της «βουλμίας» των νικητών που είχαν «στραγγαλίσει» τη Βουλγαρία στη συνθήκη του Νεϊγύ, έγραφαν οι βουλγαρικές εφημερίδες⁴¹. Επιπλέον, οι φήμες που είχαν αρχίσει να διαδίδονται στη Σόφια περί μελέτης σχεδίου βαλκανικής διαιτησίας από την Κ.τ.Ε., κατόπιν υποδείξεως της ελληνικής κυβέρνησης, σκλήρυναν ακόμη περισσότερο τη στάση της Βουλγαρίας, η οποία, έβλεπε στον διπλωματικό αυτό ελιγμό της Ελλάδας, τη διάθεσή της να γλιτώσει από τις συνέπειες της πράξης της συμβάλλοντας στη δημιουργία ενός βαλκανικού Λοκάρνο⁴². Η εντύπωση, ωστόσο, του διεθνούς οργανισμού για την επίθεση της Ελλάδας στη Βουλγαρία ήταν εντελώς αρνητική. Η Ελλάδα έχασε το πρόνομο που είχε στην αρχή με την άψογη συμπεριφορά της μέσα σ' αυτόν, και η Βουλγαρία εκμεταλλεύτηκε την επίθεση κατά τον καλύτερο τρόπο κερδίζοντας,

στο όνομα του σεβασμού του διεθνούς δικαίου, την πλήρη υποστήριξη του οργανισμού της Γενεύης και προς στιγμήν και των κυβερνήσεων των ευρωπαϊκών χωρών. Η συμπεριφορά της Ελλάδας ήταν σκανδαλώδης και γελοία και δεν τιμά την κυβέρνηση Πάγκαλου, η οποία [...] αποτελεί τον πιο μεγάλο κίνδυνο για την ειρήνη στα Βαλκάνια, θα δηλώσει στον Briand, ο Dard, πρόεδρος της Γαλλίας στη Σόφια⁴³. Ενώ ο Dechabrun στην Αθήνα θεωρούσε, πλησιάζοντας ίσως περισσότερο την ψυχολογία του Έλληνα δικτάτορα, ότι, με τέτοιου είδους πράξεις, ο Πάγκαλος ήθελε να εντυπωσιάσει την κοινή γνώμη και να της δώσει, χρησιμοποώντας τις ίδιες μεθόδους με τον Μουσολίνι, την ικανοποίηση ενός είδους εκδίκησης για το ταπεινωτικό επεισόδιο της Κέρκυρας⁴⁴.

Η διευθέτηση του ελληνοβουλγαρικού επεισοδίου από την Κ.τ.Ε. θεωρήθηκε ως η μεγαλύτερη επιτυχία στην ιστορία της. Σ' αυτό συνετέλεσαν η ομοφωνία όλων των δυνάμεων -εύκολη εξάλλου σ' αυτή την περίπτωση- και η προσωπική παρέμβαση του Briand⁴⁵. Άλλωστε η Ευρώπη διανύει περίοδο ύφεσης ως προς τη Γερμανία: τη γνωστή φάση Briand - Stresemann, από τα ονόματα των δύο υπουργών Εξωτερικών, πρωταγωνιστών της προσέγγισης. Λίγες μόλις ημέρες πριν από το επεισόδιο του Πετρίτς, είχε υπογραφεί η συμφωνία του Λοκάρνο, και, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο οργανισμός της Γενεύης διένυε τη χρυσή του εποχή. Ένα μικρό επεισόδιο λοιπόν και μάλιστα για θέματα μειονοτήτων μεταξύ δύο μικρών κρατών δεν έπρεπε να ταράξει την ισορροπία που είχε δημιουργηθεί. Οι Μεγάλες Δυνάμεις, λοιπόν, που ουσιαστικά αποτελούσαν την Κ.τ.Ε., είχαν κάθε λόγο να την βοηθήσουν για να δώσει λύση σ' ένα πρόβλημα που υπαγόταν, κατ' εξοχήν, στη δική της αρμοδιότητα και να αποδείξει με αυτό τον τρόπο την αποτελεσματικότητά της. Έτσι, ενώ η υπόθεση της Κέρκυρας είχε αποκαλύψει την ανικανότητα της Κ.τ.Ε. να λύσει τις διαφορές μεταξύ των μελών της, όταν επρόκειτο για συγκρουόμενα συμφέροντα Μεγάλων Δυνάμεων, αντιθέτως, το μικρό συνοριακό επεισόδιο στη Μακεδονία, μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, αποδείκνυε την καλή λειτουργία του μηχανισμού της Γενεύης.

Αν, όμως, το επεισόδιο του 1925 αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της πολιτικής του Πάγκαλου, προκειμένου να εξασφαλίσει τη δυναμική ελληνική παρουσία στα Βαλκάνια, η στάση του απέναντι στη Γιουγκοσλαβία αποδεικνύει ότι η «ηρωική» του εξωτερική πολιτική, που είχε ως βασικό στόχο τη ρήξη με την Τουρκία και την αναθεώρηση της συνθήκης της Λωζάνης, ήταν εντελώς αλλοπρόσαλλη και με αρνητικές συνέπειες για τα συμφέ-

ροντα της Ελλάδας.

Ένας από τους λόγους της πτώσης της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου, τον Ιούνιο του 1925, ήταν και η αποτυχία των διαπραγματεύσεων με τη Γιουγκοσλαβία. Τα εκκρεμή ζητήματα της ελεύθερης ζώνης, της σιδηροδρομικής γραμμής και των μειονοτήτων, βρίσκονταν στο επίκεντρο των ελληνικών ενδιαφερόντων το 1925 και το 1926. Ο στρατηγός Πάγκαλος, ωστόσο, είχε την πεποίθηση ότι για την υλοποίηση των μεγαλεπήβολων σχεδίων του είχε απόλυτη ανάγκη την υποστήριξη της Γιουγκοσλαβίας. Η διατήρηση όμως φιλικών σχέσεων με τη γειτονική χώρα αποτελούσε, όπως προαναφέρθηκε και για εντελώς διαφορετικούς λόγους, το βασικό άξονα των σχεδίων των βενιζελογενών διπλωματών και πολιτικών αλλά και του Βενιζέλου, ο οποίος, ως ο μεγάλος παρών - απών της ελληνικής πολιτικής σκηνής, θα την κατευθύνει και στις τελευταίες της λεπτομέρειες. Οι σχέσεις του ίδιου του Βενιζέλου με τον -πρώην βενιζελικό- δικτάτορα θα είναι μάλλον φιλικές, οι οδηγίες δε, που στέλνει από το Παρίσι, μαρτυρούν και τη στενή συνεργασία του με το υπουργείο Εξωτερικών⁴⁶. Εν τω μεταξύ, μετά την επίσημη διακοπή των συνομιλιών με τη Γιουγκοσλαβία, το Μάιο του 1925, η τελευταία, καταλαβαίνοντας ότι η Ελλάδα έχει ανάγκη τη φιλία της και επείγεται για την υπογραφή συμφώνου ανάμεσά τους, θα αυξάνει συνεχώς τις απαιτήσεις της. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο θα διογκώσει και το πρόβλημα των σλαβικών μειονοτήτων της Μακεδονίας. Η έμφαση που δόθηκε από την κυβέρνηση του Βελιγραδίου σ' αυτό το ζήτημα μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να πηγάζει από τη διαπίστωση ότι η προστασία και -γιατί όχι- ο έλεγχος των μειονοτήτων, που αποτελούσε βασική αρχή της μεταπολεμικής ισορροπίας και του συστήματος της Γενεύης, ήταν ένα σημείο που, όταν το πρόβαλε η Γιουγκοσλαβία, θα αποκτούσε τη νομική κάλυψη ώστε να προχωρήσει στις ευρύτερες και ουσιαστικότερες διεκδικήσεις της, όπως, π.χ., την απόλυτη ελευθερία διαμετακόμισης στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Η Ελλάδα, όμως, απέφευγε συστηματικά να πάρει θέση. Το ζήτημα των μειονοτήτων της Μακεδονίας αποτελούσε -όπως φαίνεται από τότε- ένα ακανθώδες πρόβλημα, που ούτε η πολιτική ηγεσία, ούτε το υπουργείο των Εξωτερικών και ακόμη περισσότερο η κοινή γνώμη δεν ήθελαν να αντιμετωπίσουν με ρεαλισμό.

Ο Βενιζέλος, ωστόσο, σαφέστατος και προφητικός στις θέσεις του, συμβούλευε, άμεσα ή έμμεσα, την κυβέρνηση να προχωρήσει στην αναγνώριση των μειονοτήτων της Μακεδονίας. Είναι παιδαριώδες, ως κάνουν μερικά εφημερίδες μας, να νομίζωμεν ότι το ζήτημα τούτο θάπτομεν ή

αποκομίζομεν, ισχυριζόμενοι ότι δεν υπάρχουν Σέρβοι εις την ελληνικήν Μακεδονίαν. Άλλωστε είτε Σέρβοι είτε Βούλγαροι βέβαιον είναι ότι υπάρχει Σλαβικόν στοιχείον εν Μακεδονία με ιδιαίτερον εθνικήν συνείδησιν. [...] Πολιτική μη πατρική απέναντι του Σλαβικού αυτού στοιχείου θ' αποτελέση τον ισχυρότερον παράγοντα, όστις θα ωθήση Βουλγαρίαν και Σερβίαν εις προσέγγισιν, η οποία θ' απο-

βή απολύτως επικίνδυνος δι' ημάς. Έχομεν καθήκον [...] απέναντι στην Κοινωνίαν των Εθνών ν' ανοίξωμεν όσα σχολεία υποχρεούμεθα [...] να διευκολύνωμεν την διατήρησιν εκκλησιών όπου η λειτουργία θα γίνεται εις την Σλαβικήν γλώσσαν. [...] Το ολιγάριθμον αυτό στοιχείον, εάν δεν σωφρονούμεν δύναται συν τω χρόνῳ ν' αποτελέση φυσίγγιον δυναμίτιδος το οποίον να συντρίψη την εν Μακεδονία θέσιν μας⁴⁷. Επιπλέον, θεωρούσε «αντιπολιτικό» και αρνητικό για την εικόνα της Ελλάδας το «στρουθοκαμηλισμό» του να αρνείται κάτι που ήξερε όλος ο κόσμος, όπως την ύπαρξη Σλάβων στην ελληνική Μακεδονία. Αυτό, όμως, που τον απασχολούσε περισσότερο στην υπόθεση των μειονοτήτων της Μακεδονίας, ήταν να μη δοθεί δικαίωμα επέμβασης στη Σερβία. Για τον λόγο αυτό, θεωρούσε ότι δεν έπρεπε να τίγεται το θέμα της εθνικής συνείδησης των μειονοτήτων αυτών, κυρίως από τις εφημερίδες, ανεξάρτητα από το τι πίστευε ο ίδιος, ώστε το Βελιγράδι να μη διεκδικεί αυτή τη μειονότητα. Και αν ακόμη όλοι οι Σλάβοι της Σλαβικής Μακεδονίας δηλώσουν αύριον ότι θεωρούν αυτούς ανήκοντας εις την Σερβικήν εθνότητα, και πάλιν θα εξακολουθήσωμεν αρνούμενοι εις την Γιουγκοσλαβίαν παν δικαίωμα επεμβάσεως εξ ονόματός των θα γράψει σε «απολύτως εμπιστευτική» επιστολή προς το υπουργείο Εξωτερικών⁴⁸. Είναι σαφές ότι η σλαβική Μακεδονία δεν αποτελούσε απειλή για την Ελλάδα. Η απειλή προερχόταν μόνο από τις επεκτατι-

κές βλέψεις της ίδιας της Σερβίας.

Παράλληλα με το ζήτημα των μειονοτήτων, συνεχίζονταν και οι ανεπίσημες διαπραγματεύσεις για την ελεύθερη σερβική ζώνη και τη σιδηροδρομική γραμμή. Η ελληνική κυβέρνηση επιθυμούσε τη δημιουργία εταιρίας, η οποία θα είχε τον έλεγχο της γραμμής Γευγελής - Θεσσαλονίκης, με κεφάλαια γαλλικά ή και άλλων βαλκανικών χωρών, αλλά όχι της Σερβίας. Την πρόταση απέρριπτε, όπως ήταν φυσικό, η Γιουγκοσλαβία που ήθελε τον πλήρη έλεγχο της σιδηροδρομικής γραμμής, με μικρή ελληνική και γαλλική συμμετοχή και παράλληλα επεδίωκε πλήρη ελευθερία κινήσεων στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης⁴⁹. Στα τέλη του 1925 οι διαπραγματεύσεις βρίσκονταν σε νεκρό σημείο.

Τον Ιούλιο του 1926, ο Πάγκαλος ανέλαβε προσωπικά την υπόθεση και τον Αύγουστο υπογραφόταν η σύμβαση με τη Γιουγκοσλαβία, σύμφωνα με την οποία «εγκαθίστατο ένα ξένο κράτος στη Θεσσαλονίκη». Η ζώνη αποτελούσε σερβικό έδαφος και οι ελληνικές αρχές δεν είχαν κανένα δικαίωμα επέμβασης. Η Γιουγκοσλαβία αποκτούσε το δικαίωμα να χρησιμοποιεί τη ζώνη όχι μόνο για τις ανάγκες του δικού της εμπορίου αλλά και για το διαμετακομιστικό εμπόριο τρίτων κρατών. Τα σερβικά πλοία δεν θα ελέγχονταν από τις ελληνικές αρχές στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και αποκτούσαν επιπλέον το δικαίωμα ακτοπλοίας στην Ελλάδα. Ιδρυόταν εμποροβιομηχανική ζώνη, αφού η Γιουγκοσλαβία είχε το δικαίωμα ίδρυ-

σης βιομηχανικών μονάδων των προϊόντων που θα εξαγόταν από το λιμάνι. Η γραμμή Γευγελής - Θεσσαλονίκης απομονωνόταν από το υπόλοιπο σιδηροδρομικό δίκτυο της χώρας. Θα ελεγχόταν από ελληνοσερβική διοίκηση με γαλλική διαιτησία, αν ήταν απαραίτητο. Δημιουργείτο χωριστός σερβικός σιδηροδρομικός σταθμός, τα βαγόνια που μετέφεραν τα σερβικά προϊόντα θα έφεραν τη γιουγκοσλαβική σημαία και δεν θα ελέγχονταν από τις ελληνικές αρχές, έτσι θα διέσχιζαν την ελληνική Μακεδονία ξεκινώντας και φθάνοντας σε σερβικό έδαφος⁵⁰.

Η ικανοποίηση της Γιουγκοσλαβίας ήταν μεγάλη και οι κίνδυνοι για την Ελλάδα σαφείς: έμπαινε σε αμυντικά ή επιθετικά συστήματα, που όχι μόνο ήταν έξω από τα συμφέροντά της αλλά και περιέκλειαν και πολλές απειλές. Ήταν προφανές ότι η γραμμή Θεσσαλονίκης - Γευγελής θα ενωνόταν με τη γραμμή Βελιγραδίου - Πράγας - Βαρσοβίας - Dantzig, ανεφοδιάζοντας από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης τις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης με πολεμικό υλικό, αν ήταν ανάγκη, χωρίς καμία συμμετοχή της Ελλάδας⁵¹. Όσο για τη σλαβική μειονότητα αναγνωριζόταν ως σερβική και η Σερβία αποκτούσε το δικαίωμα επέμβασης υπέρ αυτής. Επαναλήφθηκε δηλαδή αυτό που έγινε με τις βουλγαρικές μειονότητες δύο χρόνια νωρίτερα και που απευχόταν ο Βενιζέλος. Η σύμβαση προκάλεσε, όπως ήταν αναμενόμενο, θύελλα αντιδράσεων στην Αθήνα. Αλλά και στην Ιταλία, η συμφωνία αυτή ενόχλησε το Palazzo Chigi γιατί θεωρήθηκε επιτυχία της Γαλλίας, αφού εξασφάλιζε από το Αιγαίο τον πολεμικό ανεφοδιασμό των χωρών της Μικρής Entente που αποτελούσαν τους κύριους συμμάχους της εναντίον της Γερμανίας⁵².

Οι λόγοι που οδήγησαν το στρατηγό Πάγκαλο στην υπογραφή μιας τέτοιας σύμβασης με τη Γιουγκοσλαβία ήταν, όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω, η προσπάθεια να εξασφαλιστεί η πολυπόθητη φιλία και υποστήριξη της σε περίπτωση πολέμου με άλλο βαλκανικό κράτος⁵³. Ωστόσο, ελλείψει κειμένου, δεν αποδείχθηκε ποτέ ο επιθετικός χαρακτήρας της συμφωνίας εναντίον της Τουρκίας - όπως διατεινόταν ο ίδιος ο Πάγκαλος - δεδομένου ότι είναι πολύ πιθανό να έγιναν κάποιες προφορικές συμφωνίες ή διαβεβαιώσεις⁵⁴. Είναι, όμως, βέβαιο ότι η εξωτερική πολιτική του δικτάτορα κυριαρχείτο από την αναβίωση της Μεγάλης Ιδέας. Ο Πάγκαλος επιθυμούσε μια εντυπωσιακή εξωτερική επιτυχία όπως π.χ. ένα νικηφόρο πόλεμο με την Τουρκία. Η κρίση της Μοσσούλης του έδινε τη μεγάλη ευκαιρία. Η Τουρκία και η Μ. Βρετανία θα έρχονταν οπωσδήποτε σε ρήξη και η Ελλάδα έπρεπε να είναι έτοιμη να βοηθήσει τη σύμμαχό της Βρετανία. Συγχρόνως,

πλησιάζοντας το Μουσολίνι και έχοντας ως συμμάχους της τις δύο αυτές Μεγάλες Δυνάμεις, η Ελλάδα θα μπορούσε να ξαναπαρεί την Ανατολική Θράκη και ο Μουσολίνι θα της επέστρεφε τα Δωδεκάνησα, αφού έπαιρνε την Αττάλεια⁵⁵. Το σύμφωνο, που υπογράφηκε τον Ιούνιο του 1926 μεταξύ Τουρκίας και Μ. Βρετανίας, σύμφωνα με το οποίο η Τουρκία αναιμάκτα παραχωρούσε στο Ιράκ ένα μεγάλο κομμάτι της Μοσσούλης, δεν άλλαξε, φαίνεται, καθόλου τα σχέδια του στρατηγού. Η Γιουγκοσλαβία θα γινόταν ο καλύτερος σύμμαχός του για την υλοποίηση των σχεδίων του. Το λιμάνι της Θεσσαλονίκης και οι μειονότητες της Μακεδονίας ήταν το αντάλλαγμα.

4. Σωστοί ελιγμοί και νέες βαλκανικές προοπτικές

Η οικονομική κυβέρνηση που ανέλαβε την εξουσία, μετά την πτώση της δικτατορίας του Πάγκαλου, έπειτα από τις αποτυχημένες προσπάθειες της προσαρμογής στους κανόνες της Κ.τ.Ε. και της αναθεωρητικής πολιτικής, ακολούθησε την τακτική των διμερών σχέσεων και της ισορροπίας των δυνάμεων. Τα δελεαστικά συνθήματα «τα Βαλκάνια στους βαλκανικούς λαούς» και του «βαλκανικού Λοκάρνο» που επικρατούσαν στις περισσότερες βαλκανικές χώρες «έπρεπε να προσαρμοστούν στα μέτρα μας», όπως έλεγε ο υπουργός Εξωτερικών Α. Μιχαλακόπουλος. Η μόνη σίγουρη οδός για την επίτευξη μιας τέτοιας λύσης ήταν η σύναψη διμερών συμφώνων που έλυναν ήρεμα τις διαφορές μεταξύ των βαλκανικών κρατών. Έτσι, λοιπόν, οι προσπάθειες για προσέγγιση με τις βαλκανικές χώρες συνεχίστηκαν και επί οικονομικής για να καταλήξουν, επί Βενιζέλου, σε συμφέροντες - ή μη - συμφωνίες.

Η φιλία της Γιουγκοσλαβίας, παρά την απόρριψη των συμβάσεων του Πάγκαλου από το ελληνικό κοινοβούλιο, εξακολουθούσε να αποτελεί προτεραιότητα της οικονομικής κυβέρνησης. Ο Βενιζέλος από την πλευρά του, επέμενε για την αναγκαιότητα υπογραφής συμφώνου φιλίας με το Βελιγράδι, ενώ παράλληλα απέρριπτε οποιαδήποτε πρόταση επανεξέτασης ή διόρθωσης της προηγούμενης ρύθμισης⁵⁶. Τα πράγματα, ωστόσο, δεν ήταν εύκολα για την Ελλάδα, δεδομένου ότι, λόγω της τεράστιας σημασίας του λιμανιού της Θεσσαλονίκης για τα Βαλκάνια και τις χώρες της Μικρής Entente, το ενδιαφέρον και οι πιέσεις από τις Μεγάλες Δυνάμεις ήταν πολύ έντονες. Το όλο ζήτημα περιστρεφόταν γύρω από την ελεύθερη διέλευση πολεμικού υλικού σε περίοδο πολέμου. Η σύμβαση, άλλωστε, της 10ης Μαΐου 1923 ήταν ασαφής και προέβλεπε

ότι όλα τα εμπορεύματα, που θα αποστέλλονταν από το μεθοριακό σταθμό προς τη ζώνη και τανάπαλιν, θα θεωρούνταν από ελληνικής πλευράς, ως εμπορεύματα υπό διαμετακόμιση. Η ελληνική κυβέρνηση αναλάμβανε την υποχρέωση να μην παρεμβάλλει κανένα εμπόδιο σ' αυτή τη διαμετακόμιση, οποιαδήποτε και αν ήταν η φύση των διαμετακομιζόμενων εμπορευμάτων⁵⁷. Οι Σέρβοι γνώριζαν φυσικά τις δυνατότητες που είχαν και πάνω εκεί βάσιζαν τις μέχρι τότε διεκδικήσεις τους. Οι Έλληνες, λοιπόν, έπρεπε να είναι πολύ προσεκτικοί και επιδέξιοι για να καταφέρουν να συνδυάσουν αυτό το δικαίωμα των Σέρβων με μια συνθήκη φιλίας, αποφεύγοντας, παράλληλα, να προβάλουν τις διεκδικήσεις τους σε τέτοιο βαθμό ώστε να τους πουν οι Σέρβοι «πολύ καλά, θα πάμε λοιπόν στη Χάγη», όπως εύστοχα παρατήρησε ο πρέσβης της Ελλάδας στο Βελιγράδι⁵⁸. Οι προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης για να πετύχουν τέτοιου είδους ισορροπίες αποδείχθηκαν μια επικίνδυνη ακροβασία, δεδομένου ότι οι Σέρβοι απειλούσαν επιπλέον και με μια πιθανή σερβοβουλγαρική προσέγγιση η οποία, το γνώριζαν καλά, αποτελούσε μόνη απειλή για τα ελληνικά συμφέροντα: Ενωμένοι οι Σέρβοι και οι Βούλγαροι θα διεκδικούσαν με κοινή συμφωνία από την Ελλάδα, ταυτοχρόνως τη Θεσσαλονίκη και την Καβάλα. Το βαλκανικό Λοκάρνο σ' αυτή την περίπτωση θα ήταν η κατάκτηση των Βαλκανίων από 18 εκατομμύρια Σλάβους.

Η είσοδος της Ιταλίας και η πιθανότητα ελληνοϊταλικής προσέγγισης σ' αυτό το επικίνδυνο παιχνίδι της ελληνοσερβικής ισορροπίας θα παίζει αποφασιστικό ρόλο στη διευθέτηση των σχέσεων των δύο χωρών. Κατ' εξοχήν ιταλόφιλος ο νέος υπουργός Εξωτερικών Α. Μιχαλακόπουλος, θα θέσει ως προτεραιότητά του την υπογραφή συμφώνου φιλίας με την Ιταλία. Θα πάει στη Ρώμη στις αρχές του 1927 για να ευχαριστήσει το Μουσολίνι για την υποστήριξη του στην Ελλάδα κατά τη συζήτηση στην Κ.τ.Ε. για την έκδοση των δανείων και δεν θα επιμείνει για τη λύση του ακανθώδους προβλήματος των Δωδεκανήσων. Το Quai d'Orsay ανησυχεί γιατί θεωρεί ότι το κλειδί των βαλκανικών εξελίξεων θα βρεθεί στα χέρια της Ιταλίας, και κατ' επέκταση της Αγγλίας, και το Βελιγράδι βλέπει σ' αυτή την προσέγγιση «άλλον έναν κρίκο στην αλυσίδα με την οποία η Ιταλία θα κύκλωνε την Γιουγκοσλαβία»⁵⁹. Το δεύτερο ταξίδι του Μιχαλακόπουλου στο Μιλάνο και η συνάντησή του πάλι με το Μουσολίνι προκάλεσαν έντονες ανησυχίες, δεδομένου ότι προστέθηκε ο ενδεχόμενος κίνδυνος υπογραφής ενός τριμερούς συμφώνου με τη συμμετοχή της Τουρκίας⁶⁰. Η επίσκεψη του Ν. Πολίτη στο Quai d'Orsay δεν αρκούσε για να

καθησυχάσει τους γαλλικούς φόβους ως προς το ενδεχόμενο της απομόνωσης της Γιουγκοσλαβίας, την απώλεια του ελέγχου των Βαλκανίων και κατά συνέπεια του πολύτιμου λιμανιού της Θεσσαλονίκης.

Η ελληνοϊταλική προσέγγιση αποτελούσε, λοιπόν, το προσφορότερο μέσο εξισορρόπησης των πιέσεων της Σερβίας προς την Ελλάδα. Ο Βενιζέλος, που ανέλαβε την εξουσία τον Αύγουστο του 1928, γνώριζε πολύ καλά τη δυνατότητα που του παρείχε η προσέγγιση με την Ιταλία και, ακολουθώντας με συνέπεια την πολιτική του προκατόχου του, προσπάθησε να την εκμεταλλευθεί κατά τον καλύτερο τρόπο. Στις 23 Σεπτεμβρίου υπογράφεται στη Ρώμη συνθήκη «Φιλίας, Συνδιαλλαγής και Δικαστικού Διακανονισμού» με την Ιταλία. Επρόκειτο για συνηθισμένο διμερές σύμφωνο που ακολουθούσε τα πρότυπα της εποχής και ρύθμιζε με τη μέθοδο της συνδιαλλαγής, της διαιτησίας και του δικαστικού διακανονισμού την επίλυση των διαφορών μεταξύ των κρατών⁶¹. Το σημαντικότερο κέρδος για την Ελλάδα από την υπογραφή αυτού του συμφώνου ήταν ότι το ένα κράτος θα κάλυπτε το άλλο σε περίπτωση έξωθεν απειλής, παρέχοντάς του πολιτική και διπλωματική υποστήριξη. Οι διαφορές του παρελθόντος είχαν ξεχαστεί και η Ελλάδα είχε παραιτηθεί από τις διεκδικήσεις της στο Δωδεκανησιακό. Το Δωδεκανησιακόν ζήτημα [...] δεν υφίσταται μεταξύ Ελλάδος και Ιταλίας [...] υφίσταται μόνον μεταξύ των Δωδεκανησίων και της Ιταλίας ως ακριβώς το Κυπριακόν ζήτημα είναι ουχί μεταξύ Ελλάδος και Αγγλίας, αλλά μεταξύ Αγγλίας και Κυπριακού λαού, θα δηλώσει ο Βενιζέλος στο *Ελεύθερον Βήμα*, αμέσως μετά την υπογραφή του ελληνοϊταλικού συμφώνου⁶². Η κίνηση αυτή προσέγγισης με την Ιταλία έγινε, άλλωστε, και σε μια στιγμή που οι αναθεωρητικές τάσεις της ιταλικής εξωτερικής πολιτικής είχαν αρχίσει να αποσαφηνίζονται. Μετά την παραίτηση του μετριοπαθούς γενικού γραμματέα του ιταλικού υπουργείου Εξωτερικών S. Contarini, τον Ιανουάριο του 1926, ο Μουσολίνι απαλλάσσεται από τις εσωτερικές αντιθέσεις και η εξωτερική του πολιτική γνωρίζει μια νέα καμπή. Θα προσπαθήσει να συσπειρώσει γύρω από την Ιταλία όλα τα δυσαρεστημένα κράτη, επιδιώκοντας με κάθε μέσο να απομονώσει τη Γιουγκοσλαβία. Το Σεπτέμβριο θα υπογράψει σύμφωνο φιλίας με τη Ρουμανία, πράγμα που θα κάνει πιο εύθραυστο το γαλλικό σύστημα ασφάλειας στα Βαλκάνια και το Νοέμβριο του 1926 θα υπογράψει τη συνθήκη των Τιράνων, που μετέτρεπε την Αλβανία σε ιταλικό προτεκτοράτο. Παράλληλα, ο Ιταλός δικτάτορας θ' αρχίσει να χρηματοδοτεί στη Γιουγκοσλαβία τους εθνικιστές

που μάχονταν κατά της κεντρικής εξουσίας του Βελιγραδίου, όπως τους Ουστάσι στην Κροατία και τους Βούλγαρους στη Μακεδονία. Τον Απρίλιο του 1927 θα υπογραφεί το ιταλοουγγρικό σύμφωνο φιλίας που θα προκαλέσει την ανησυχία της Γαλλίας και ακόμη περισσότερο της Γιουγκοσλαβίας. Ο A. Chamberlain, όμως, θα είναι πολύ ευχαριστημένος που βρήκε έναν ισχυρό συνομιλητή στην Ευ-

ρώπη, γιατί είχε αρχίσει ν' ανησυχεί από το ειδύλλιο Briand -Stresemann που κινδύνευε να περιθωριοποιήσει τη δράση της Αγγλίας στα ευρωπαϊκά πράγματα⁶³. Η ελληνοϊταλική, λοιπόν, προσέγγιση γινόταν σε 'μια στιγμή που η Γιουγκοσλαβία και η Γαλλία είχαν κάθε λόγο να ανησυχούν για το ενδεχόμενο τηςπραγματικής απομόνωσης της πρώτης. Το παράδοξο ήταν ότι, ενώ η αρχή «τα Βαλκάνια στους βαλκανικούς λαούς», που αποτελούσε τον βασικό άξονα της πολιτικής του Βελιγραδίου και έδειχνε να τον ασπάζεται και η Ελλάδα, παραβιάστηκε από την Ιταλία στην περίπτωση της Αλβανίας, η Ελλάδα, βαλκανικό κράτος, έμενε ουδέτερη σε περίπτωση ιταλοσερβικής σύρραξης.

Η αποτελεσματικότητα των κινήσεων του Βενιζέλου, αλλά και του προκατόχου του Μιχαλακόπουλου, φάνηκε πάρα πολύ γρήγορα. Ένα μήνα αργότερα υπογράφεται το ελληνογιουγκοσλαβικό σύμφωνο φιλίας με όρους που συνέφεραν την Ελλάδα. Ο Βενιζέλος έκανε ελιγμό. Το ελληνο-ιταλικό σύμφωνο ήταν μια έκπληξη και μια αισθητή αποτυχία για τη Γιουγκοσλαβία, θα γράφει στον A. Briand ο Γάλλος πρέσβης στο Βελιγράδι⁶⁴. Ο Έλληνας πρωθυπουργός κατάφερε να καλυφθεί πλήρως η Ελλάδα για το κρίσιμο ζήτημα της διέλευσης όπλων από την ελεύθερη ζώνη του λιμανιού της Θεσσαλονίκης, υπενθυμίζοντας και υπογραμμίζοντας ότι το όλο πρόβλημα ήταν οι σχέσεις, καλές ή κακές, μεταξύ των δύο χωρών. Έπεισε, λοιπόν, τον Marincovic ότι αν η

κυριαρχία της θαλάσσης ανήκει εις τον αντίπαλον της Γιουγκοσλαβίας, ζήτημα διαμετακομίσεως δεν τίθεται, διότι το υλικόν πολέμου δεν δύναται καν να φθάση εις Θεσσαλονίκην. Αν ο αντίπαλος της Γιουγκοσλαβίας δεν είναι κύριος της θαλάσσης, τότε το παν θα εξηρατό εκ των σχέσεων μεταξύ των δύο κρατών. Αν αι σχέσεις είναι καλαί, μετά ή άνευ συνθήκης η Ελλάς θα παράσχη πάσαν διευκόλυνσιν· αν τουναντίον αι σχέσεις είναι κακαί, εις ουδέν θα ωφελήση η ύπαρξις μιας συμφωνίας, των ελληνικών αρχών δυναμένων, πάντοτε εν τη πράξει να παρακλώσωσι την διαμετακομίσει⁶⁵. Η συμφωνία της 11ης Οκτωβρίου 1928 προέβλεπε αποκατάσταση των φιλικών σχέσεων μεταξύ Αθηνών και Βελιγραδίου. Επρόκειτο και πάλι για σύμφωνο φιλίας, συνδιαλλαγής και δικαστικού διακανονισμού πενταετούς διάρκειας κατά το ελληνοϊταλικό πρότυπο. Όσο για τα εκκρεμή ζητήματα της αιδηροδρομικής γραμμής και της ελεύθερης σερβικής ζώνης, θα ρυθμιζόνταν με δεύτερο πρωτόκολλο, βάσει της σύμβασης του 1923. Επιπλέον, η Σερβία δεν είχε καμία αξίωση αναγνώρισης της σλαβικής μειονότητας της Μακεδονίας.

Αν και το αποκορύφωμα της διπλωματικής δραστηριότητας του Βενιζέλου της τετραετίας 1928-1932 θεωρήθηκε το σύμφωνο με την Τουρκία του 1930, οι συμφωνίες με την Ιταλία και τη Γιουγκοσλαβία ήταν αναμφίβολα πολύ μεγάλες επιτυχίες για την ελληνική εξωτερική πολιτική. Της έδωσαν μια νέα ώθηση μετά την πενταετή

της απομόνωση. Η επιστροφή, λοιπόν, του Βενιζέλου στην Ελλάδα συνέβαλε στην ευνοϊκή λύση των εκκρεμών προβλημάτων με τα γειτονικά κράτη.

Αλλά το πρόβλημα των Βαλκανίων, δέκα χρόνια μετά τις συνθήκες ειρήνης, παρέμενε η Βουλγαρία, η οποία εξακολουθούσε να αποτελεί απειλή για τις εύθραυστες ισορροπίες που διαμορφώνονταν μεταξύ των βαλκανικών κρατών. Ο Βενιζέλος και η βενιζελική ομάδα του υπουργείου Εξωτερικών θα καταλάβουν πολύ νωρίς τη σημασία της σύναψης καλών σχέσεων με τη Βουλγαρία και θα επιδιώξουν με κάθε μέσο αυτή την προσέγγιση. Συνεπώς, δεν θα ενθουσιαστούν με την προοπτική της βαλκανικής συνεννόησης που απέκλειε τη Βουλγαρία και είχε αρχίσει να διαγράφεται ήδη στον ορίζοντα από τα τέλη της δεκαετίας του '20⁶⁶. Οι προσπάθειες για την αποκατάσταση φιλικών σχέσεων με τη Βουλγαρία θα ενταθούν μετά το επεισόδιο του Petrich. Το άρθρο του Α. Μακκά, συνεργάτη του Βενιζέλου, στο περιοδικό *La Revue des Nations* τον Απρίλιο του 1927 με τον τίτλο «Οι προϋποθέσεις της βαλκανικής συνεννόησης» δίνει μια σαφή εικόνα των διαθέσεων και των ανοιγμάτων που ήταν διατεθειμένη η Ελλάδα να κάνει, απέναντι στη Βουλγαρία, προκειμένου να κερδίσει τη φιλία της. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, η Βουλγαρία θα μπορούσε ενδεχομένως να συμμετάσχει σε ένα σχήμα που θα περιλάμβανε όλα τα βαλκανικά κράτη⁶⁷. Ο Βενιζέλος πίστευε ότι η θέση της Ελλάδας στη Μακεδονία κινδύνευε από την πιθανή σερβοβουλγαρική προσέγγιση – ακόμη και μετά την υπογραφή του ελληνοβουλγαρικού συμφώνου φιλίας. Ανεξάρτητα, όμως, από την έκβαση των σερβοβουλγαρικών σχέσεων, θεωρούσε συμφέρουσα την ειρηνική διευθέτηση των διαφορών μεταξύ των δύο χωρών. Μέσα σε αυτή τη λογική, λοιπόν, ο Βενιζέλος πρότεινε στη Βουλγαρία εμπορική έξοδο στο Αιγαίο μέσω Θεσσαλονίκης, κατά το σερβικό πρότυπο και, για τη διευκόλυνση του εμπορίου της, την ένωση των ελληνοβουλγαρικών σιδηροδρόμων⁶⁸. Η κυβέρνησή του θα επικυρώσει επίσης τη συμφωνία Καφαντάρη -Molloff, παρά τις διαφωνίες της αντιπολίτευσης. Αλλά η συμφωνία αυτή δεν έλυσε τα προβλήματα των βουλγαρικών μειονοτήτων της Μακεδονίας. Η Βουλγαρία εξακολουθούσε να αρνείται οποιαδήποτε συνεργασία με τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη. Μια τέτοια διαλλακτική στάση θα σήμαινε άλλωστε παραίτηση από τις διεκδικήσεις της για αναθεώρηση της συνθήκης του Νειγύ. Πάντως, το θέμα των μειονοτήτων θα προβάλλεται κάθε φορά από τη Βουλγαρία ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη σύναψη φιλικών σχέσεων με τους γείτονές της. Θα συζητείται δε πάντα στις διμερείς συζη-

τήσεις των αντιπροσώπων της Ελλάδας και της Βουλγαρίας, καθώς και στις συναντήσεις στο πλαίσιο της Κ.τ.Ε. Ήταν σαφές ότι η Βουλγαρία εξακολουθούσε να προβάλλει το πρόβλημα των ολαβόφωνων της Μακεδονίας, τόσο προς την πλευρά της Γιουγκοσλαβίας όσο και της Ελλάδας, γιατί ήταν το μόνο μέσο ώστε να πετύχει την, έστω και μερική, αναθεώρηση των συνόρων της. Το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών επέμενε στις προσπάθειες προσέγγισης και εύρεσης λύσης, προβαίνοντας «εν ανάγκη εις θυσίας» στις απαιτήσεις της Βουλγαρίας για τις μακεδονικές μειονότητες. Παρά τις μεσολαβητικές πρωτοβουλίες του Foreign Office, όμως, δεν θα βρεθεί κανένας διάυλος επικοινωνίας με τη Βουλγαρία⁶⁹.

Εν τω μεταξύ, έχουν τεθεί οι βάσεις για τη δημιουργία της Βαλκανικής Ομοσπονδίας. Οι βαλκανικές συνδιασκέψεις έχουν αρχίσει και η πιθανότητα σύναψης οικονομικών, κοινωνικών, πολιτισμικών και πολιτικών σχέσεων μεταξύ όλων των κρατών της Βαλκανικής φαίνεται ότι μπορεί να γίνει πραγματικότητα. Το ζήτημα των μειονοτήτων προβάλλεται ως το βασικό εμπόδιο για την ευόδωση των σκοπών των βαλκανικών συνδιασκέψεων. Η επιμονή, όμως, της Βουλγαρίας να το θέσει από την αρχή υπό συζήτηση, ακριβώς για να εκφράσει τη δυσανεξία της για το καθεστώς που της επιβλήθηκε από τις συνθήκες ειρήνης, προσδιορίζει και τις δυνατότητες επιτυχίας της βαλκανικής συνδιάσκεψης. Η πρόταση Παπαναστασίου για πολιτική προσέγγιση, οικονομική συνεργασία, τελωνειακή ένωση, ελεύθερη εργασία και εγκατάσταση των Βαλκάνιων υπηκόων, αποσκοπούσε, μεταξύ άλλων, στο να ανοίξει το δρόμο για την οικονομική διείσδυση και την επικράτηση των Ελλήνων και πάλι στην Τουρκία. Η πρόταση αυτή αποτελούσε, ίσως, ένα είδος μεγαλοϊδεατισμού προσαρμοσμένου στα καινούργια δεδομένα της Βαλκανικής⁷⁰. Για χάρη αυτού του ρομαντικού οράματος, ο Παπαναστασίου θα παραβλέψει το ζήτημα των μειονοτήτων, το οποίο σίγουρα δεν ήταν το σοβαρότερο για την επίτευξη των στόχων της βαλκανικής ένωσης. Θα δώσει, έτσι, την ευκαιρία στην υπόλοιπη πολιτική ηγεσία, και κυρίως στο Βενιζέλο, να εκφράσουν καθαρά την αντίθεσή τους με τις ουτοπικές αυτές προτάσεις του ηγέτη του εργατοαγροτικού κόμματος⁷¹. Στην ουσία, οι αντιθέσεις ήταν αλλού. Ο Βενιζέλος θεωρούσε απαραίτητη προϋπόθεση τη συμμετοχή της Βουλγαρίας σε οποιοδήποτε βαλκανικό σχήμα συνεργασίας, πίστευε στην αποτελεσματικότητα των διμερών, και όχι των πολυμερών, συμφωνιών και δεν ήθελε να δυσανεχτεί την Ιταλία. Η πολιτική του Βενιζέλου, δηλαδή, είχε αρχίσει να διαφοροποιείται σαφώς απέναντι στις Δυνάμεις και κυ-

ρίως απέναντι στη Γαλλία. Η τελευταία, εξάλλου, έδειχνε φανερά την εχθρότητά της προς τον Βενιζέλο, ιδίως μετά «τη μάχη με την οποία καταπολέμησε το Βαλκανικό Σύμφωνο»⁷². Στις αρχές της δεκαετίας του 1930, άλλωστε, οι πολιτικές απόψεις του Παπαναστασίου αντιστρατεύονταν όλο και περισσότερο τη βενιζελική πολιτική. Ο Παπαναστασίου είχε πλέον σαφείς φιλοδυτικές τάσεις, πίστευε στο δυτικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας και θεωρούσε την ευρωπαϊκή ενοποίηση που πρότεινε ο Α. Briand ως άμεσα συνδεδεμένη με τη βαλκανική ενοποίηση που ο ίδιος οραματιζόταν. Ασπάζονταν την αναγκαιότητα του αντικομμουνιστικού μπλοκ και θεωρούσε την πρόταση Briand αναγκαία συσπείρωση του συστήματος της αγοράς⁷³. Αντιθέτως, την τετραετία 1928-1932, ο Βενιζέλος θα επιχειρήσει μια πιο αδέσμευτη πολιτική. Όταν, λοιπόν, ο Παπαναστασίου υποστήριζε την ένταξη της Ελλάδας σε ευρύτερα θεσμικά πλαίσια (Ευρώπη - Βαλκάνια), ο Βενιζέλος επέμενε στον άξονα Ελλάδας - Ιταλίας, Ελλάδας - Τουρκίας, προσπαθώντας να προσθέσει και αυτόν της Βουλγαρίας, γιατί θεωρούσε ότι έδινε τη δυνατότητα στην Ελλάδα, με τις διμερείς συμβάσεις, να ανεξαρτητοποιηθεί απέναντι στις παρεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων και κυρίως της Γαλλίας.

Όσο για το ζήτημα των μειονοτήτων της Μακεδονίας, θα αποδειχθεί για άλλη μία φορά ότι ήταν πρόφαση και προσχηματική επιλογή για πολιτικούς ελιγμούς και εθνικές διεκδικήσεις: η Βουλγαρία θα το επικαλείται συνεχώς και θα το προτάσει, προκειμένου να πετύχει την πολυπόθητη αναθεώρηση των συνόρων της. Ο Βενιζέλος θα το χρησιμοποιεί ως ένα από τα μέσα για να εκφράσει την αποδοκιμασία του για τη βαλκανική ενότητα – ενώ θα το παρακάμπτει όταν πρόκειται για άμεση ελληνοβουλγαρική συνεννόηση. Ο Παπαναστασίου, τέλος, θα το παραβλέπει, προκειμένου να πραγματοποιήσει το μεγαλεπήβολο σχέδιο της ένωσης των βαλκανικών κρατών. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. P. Renouvin, «Les crises du XXème siècle», τ. 7 (I), στο *Histoire des Relations Internationales*, Παρίσι 1969, σσ. 130-138.
2. R. Girault - R. Frank, *Turbulente Europe et nouveaux mondes 1914-1941*, Παρίσι 1988, σσ. 67-94.
3. J.B. Duroselle, *Histoire Diplomatique de 1919 à nos jours*, Παρίσι 1973, σσ. 9-36.
4. E.J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press, 1991, σσ. 131-132.
5. R. Girault, ό.π., σσ. 107-110.
6. Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την συνθήκη της Λωζάν-*

νης. Η κρίσιμος καμή Ιούλιος - Δεκέμβριος 1928, Θεσσαλονίκη 1977.

7. Λ. Λούβη, «Μηχανισμοί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τη συνθήκη της Λωζάννης (1923-1928)» στο Βενιζελισμός και Αστικός Εξοπλισμός, επιμ. Γ. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηιωσήφ, Ηράκλειο 1988.
8. Σύμφωνα με την πρώτη επίσημη στατιστική το 1921, στο βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων, υπήρχαν:

Σέρβοι - Κροάτες	8.911.509
Σλοβένοι	1.019.997
Γερμανοί	505.790
Μαγυάροι	467.658
Αλβανοί	439.658
Ρουμάνοι	231.068
Τούρκοι	150.322
Τσέχοι και Σλοβάκοι	115.532
Ρουθίνοι	25.615
Ρώσοι	20.568
Πολωνοί	14.764
Ιταλοί	12.553
Υπόλοιποι	69.878
Σύνολο	11.984.911

 G. Castellan, *Histoire des Balkans XIVe-XXe siècle*, Παρίσι, 1991, σ. 410.
9. A.A.E. Europe, 1918-1929. Balkans, 1, Νότα για τον πρόεδρο του υπουργικού συμβουλίου, Βελιγράδι, 25/12/1925.
10. Η συμφωνία αυτή επιβεβαιώνει τη φιλογαλλική κατεύθυνση της μικρής Entente. Του συστήματος δηλαδή συμμαχιών που υπογράφηκε μεταξύ της Γιουγκοσλαβίας, της Ρουμανίας και της Τσεχοσλοβακίας, το 1920-1921 με σκοπό να εμποδίσει την ανασύσταση της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Στην αρχή η Γαλλία δεν συμμετείχε σε αυτό το συμμαχικό σύστημα. Αντιθέτως μάλιστα, το 1920 ήταν υπέρ της επαναφοράς των Αψβούργων. Όταν όμως απέτυχε η απόπειρα ανασύστασης της αυτοκρατορίας το 1921 και άλλαξε η ηγεσία του Quai d'Orsay, η Γαλλία αποφάσισε να γίνει ο προστάτης του συστήματος αυτού της Κεντρικής Ευρώπης. Πόσο μάλλον που η συμφωνία του Λοκάρνο το 1925 εξασφάλισε ουσιαστικά μόνο τα δυτικά σύνορα της Γερμανίας και όχι τα ανατολικά. Έτσι υπέγραψε μεταξύ του 1926 και του 1927, διμερείς συμφωνίες με τα κράτη της μικρής Entente. Με αυτό το σύστημα συμμαχιών «η Γαλλία ήλπιζε να δημιουργήσει, στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, το υποκατάστατο της παλιάς ρωσικής συμμαχίας». Ph. Bernard, «La fin d'un monde 1914-1929», στο: *Nouvelle Histoire de la France Contemporaine*, τ. 12, Παρίσι 1975, σ. 147.
11. Για την ελεύθερη σερβική ζώνη της Θεσσαλονίκης, βλ. σχετικά, Vilimannovitch, *Zone libre Serbe à Salonique*, Παρίσι 1926. P. Dertilis, *La zone franche de Salonique et les accords Greco-Yougoslaves*, Παρίσι 1928. Δ. Παπαμιχαλόπουλου, *Η ελευθέρω σερβική ζώνη Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1958.
12. Το άρθρο 7 της Συνθήκης Συμμαχίας μεταξύ των δύο κρατών ανέφερε ότι: η Ελληνική Κυβέρνησις, και υπό τον όρον της ολοκληρωτικής περιφρουρήσεως των κυριαρχικών αυτής δικαιωμάτων, ανελάμβανε την υποχρέωσιν όπως εξασφάλισι, διά χρονικήν περίοδον πενήντα ετών, την

πλήρη ελευθερίαν του σερβικού διαμετακομιστικού εμπορίου διά του λιμένος της Θεσσαλονίκης, ως και την ακώλυτον μεταφοράν τούτου από του λιμένος εις τα Σκόπια και το Μοναστήριον και τανάπαλιν, διά του ελεγχόμενου παρ' αυτής τμήματος του σιδηροδρομικού δικτύου, Δ. Παπαμιχαλόπουλος, ό.π., σ. 51.

13. «Προσωπικώς εσχημάτισα πεποιθήσιν ότι με τεσσαράκοντα τέσσαρα (44) εκατομμύ-

ρια φράγκων γαλλικών δυνάμεθα αποκτι-σμεν γραμμήν και ότι τούτο ανταποκρί-νεται εις επιθυμίαν σημερινής κυβερνή-σεως κυρίου Πάσιτς», εκμυστηρεύτηκε ο Μιχαλακόπουλος στο Βενιζέλο. Α.Β., φκ. 44, Αθήνα, 25/1/1925.

14. E. Kofos, «National Heritage and National Identity in Nineteenth -and Twentieth-Century Macedonia» στο *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, επιμ. M. Blin-khorn Th. Veremis, ΕΛΙΑΜΕΠ, 1989, σ. 116.
15. Α.Β., φκ. 272, «Απολύτως Εμπιστευτι-κόν», Βενιζέλος προς υπ. Εξ., 20-30/1/1926.
16. Α. Α. Πάλλης, *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924*, Αθήνα 1925, βλ. επίσης, Α. Α. Πάλλης, *Περί ανταλλαγής πληθυσμών και εποικισμού εν τη Βαλκανική κατά τα έτη 1912-1920*. Κωνσταντινούπολη 1920, S.P. Ladas, *The exchange of minorities Bulgaria, Greece, Turkey*, Νέα Υόρκη 1932.
17. Στο πλαίσιο της Συνθήκης των Σεβρών υπογράφηκε και συνθήκη περί Θράκης σύμ-φωνα με την οποία εξασφαλιζόταν για τη Βουλγαρία ελευθερία διαμετακομίσεως εμπορευμάτων από τα εδάφη και τα λιμά-νια που προσαρτούνταν στην Ελλάδα και κηρυσσόταν το λιμάνι του Δεδεαγάτς, λι-μάνι «διεθνούς συμφέροντος». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ, Αθήνα 1978, σ. 142.
18. A.A.E. Europe 1918-1929, Bulgarie, 47, Dard à Briand, Σόφια 25/3/1926.
19. A.A.E. Europe 1918-1929, Grèce, 78, Dard à Briand, Σόφια 25/9/1925.
20. A.A.E. Europe 1918-1929, Bulgarie, 48, Dard à Briand, Σόφια 1/2/1927.

21. Το σύμφωνο Καφαντάρη - Molloff έφερεν κάποιες αλλαγές στη σύμβαση για την εθε-λούσια μετανάστευση της 27ης Νοεμβρίου του 1919. Σύμφωνα με τις διατάξεις του, η εξόφληση των ομολογιών οι οποίες είχαν εκδοθεί προκειμένου να βοηθηθούν οι πρόσφυγες, θα έπρεπε να διενεργηθεί εν-τός περιόδου τριάντα ετών αντί δώδεκα, σε δραχμές και σε λέβα και όχι σε δολάρια: Η εξόφληση, που έπρεπε να γίνει διά της α-γοράς ομολογιών και όχι διά κληρώσεως, θα διενεργείτο μέσω ενός Ταμείου Απο-σβέσεως το οποίο θα ενεργοποιείτο από της 1ης Ιουλίου 1928. Οι δύο κυβερνήσεις κατά την ημερομηνία αυτή και προς το σκοπό αυτό, θα έθεταν σε παρακαταθήκη προκαθορισμένο ποσό το οποίο θα ενε-ργάφετο στους προϋπολογισμούς τους. Το κράτος, το οποίο μετά τη γενική εκποίηση των περιουσιών των προσφύγων, θα ανα-γνωριζόταν ως οφειλέτης έναντι του άλλου κράτους, θα έπρεπε να καταβάλει το υπό-λοιπο εντός προθεσμίας τριάντα ετών αντί έξι. Α.Α.Ε., Europe 1918-1929, Bulgarie, 51, Cambon à Briand, Σόφια, 5/4/1928.
22. Α.Β., φκ. 41, Αλεξανδρής προς Βενιζέλο, Αθήνα, 29/8/1923.
23. Ο Μουσολίνι κατηγορούσε την Κ.τ.Ε. ως «αγγλογαλλικό» όργανο, P. Renouvin, ό.π., σ. 299. Θα δηλώσει επίσης στον Έλ-ληνα υπουργό των Εξωτερικών ότι ήταν κατά της αρχής των εθνοτήτων, Α.Β., αυτ., φκ. 41. Για την εξωτερική πολιτική του Μουσολίνι, βλ. ενδεικτικά P. Milza - S. Berstein, *Le fascisme italien 1919-1945*, Πα-ρίσι 1980.
24. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι το θέμα της κατοχής των Δωδεκανήσων είχε άμεσα συνδεθεί με αυτό της κατοχής της Κύπρου από την Αγγλία. Η Ιταλία απαιτούσε να

- κρατήσει τουλάχιστον τη Ρόδο όσο η Αγγλία κατείχε την Κύπρο, Α.Β., φκ. 41, ό.π. 29/8/1923.
25. Α.Β., φκ. 42, Βενιζέλος προς υπ. Εξ., Παρίσι 27/11/1923.
 26. A. Andreades, «Grèce et Italie», στο, *La Revue de Genève*, Ιούλιος - Δεκέμβριος 1923, σσ. 621-632.
 27. Α. Τούντα - Φεργάδης, *Ελληνο-βουλγαρικές μειονότητες Πρωτόκολλο Πολίτη - Καλφώφ*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 35.
 28. Α.Α.Ε. Europe 1918-1929, Grèce, 78, Marcilly à Herriot, Αθήνα 24/8/1924.
 29. Α.Β., φκ. 44, Μιχαλακόπουλος προς την ελληνική αντιπροσωπεία της Γενεύης 10/3/1925.
 30. Α. Τούντα - Φεργάδης, ό.π., σ. 83.
 31. R. Girault, ό.π., σσ. 138-154.
 32. Για το ζήτημα των προσφυγικών δανείων και των συμμαχικών πιστώσεων βλ. ενδεικτικά, Ν. Παντελάκης, *Συμμαχικές πιστώσεις Κράτος και Εθνική Τράπεζα (1917-1928)*, Αθήνα 1988.
 33. Α.Α.Ε. Europe 1918-1929, Yougoslavie, 49, Clément Simon à Poincaré, Βελιγράδι, 23/11/1922.
 34. Α.Α.Ε. Europe 1918-1929, Grèce, 77, Τηλεγράφημα Marcilly, Αθήνα, 25/5/1923.
 35. Α.Α.Ε. Europe 1918-1929, Yougoslavie, 51, Marcilly à Herriot, Βελιγράδι, 20/11/1924.
 36. Α.Β., φκ. 43, «Εμπιστευτικόν», Βενιζέλος προς υπ. Εξ., Παρίσι, 21/12/1924.
 37. Α.Α.Ε., Europe 1918-1929, Grèce, 78, Νότα του πρωθυπουργού προς τον υπουργό Εξωτερικών, Παρίσι, 17/3/1925.
 38. Α.Υ.Ε., Κεντρική Υπηρεσία, 1925, Τ/61/α, Βενιζέλος προς Μιχαλακόπουλο, 28/5/1925. Η επιθυμία του Βενιζέλου να αποκλείσει τη Γαλλία από την επίλυση των διαφορών της Ελλάδας με τους βαλκανικούς γείτονές της, γίνεται αμυνδρά αντιληπτή από τα μέσα της δεκαετίας του '20 για να εξελιχθεί σε εμφανή διαφορά μετά την ανάληψη της εξουσίας, το 1928 μέχρι περίπου το 1935.
 39. Α.Α.Ε., Europe 1918-1929, Grèce, 77, ο πρέσβης της Γαλλίας στη Ρουμανία προς τον υπ. Εξ., Βουκουρέστι, 8/6/1923.
 40. J. Barros, *The greek-bulgarian incident of 1925: The League of Nations and the Great Powers*, Oxford Clarendon Press, 1970.
 41. Α.Υ.Ε., Κεντρική Υπηρεσία, 1925, Τ/61/α, Ο πρέσβης στη Σόφια προς το υπ. Εξ., Σόφια, 5/11/1925.
 42. Α.Υ.Ε., Κεντρική Υπηρεσία, 1925, 16/α.α., Γραφείο Τύπου υπ. Εξ., Βουλγαρία, 12/11/1925.
 43. Α.Α.Ε., Europe 1918-1929, Bulgarie, 55, Dard à Briand, Σόφια, 26/10/1925.
 44. Α.Α.Ε., Europe 1918-1929, Bulgarie, 56, Dechabrun à Briand, Αθήνα 1/11/1925.
 45. R. Girault, ό.π., σ. 153.
 46. Ενδεικτική αυτού του κλίματος είναι η επιστολή του Πάγκαλου προς το Βενιζέλο, της 5ης Φεβρουαρίου 1926: Ουδ' επί στιγμήν εμειώθη ή εκλονίσθη το σέβας, η εκτίμησις και η αφοσίωσις προς τον Μεγάλον Αρχηγόν παρά το πλευρόν του οποίου ηγωνίσθησαν και ηκολούθησαν την ωραιωτέραν εθνικήν ιδεολογίαν της ζωής μου. Υπήρξαν πιθανώς διαφοραί αντιλήψεως ή τακτικής, αλλ' εν πάση περιπτώσει ουδέποτε έκκαμα σήγχυσιν του προσώπου υμών και της μεγαλουργίας σας με τους μικρούς αντιπάλους μου οι οποίοι ετιτολοφορήθησαν διάδοχοί σας. Στη συνέχεια τον παρακαλεί να αντιπροσωπεύσει την Ελλάδα στο Βελιγράδι στην περίπτωση σύγκλησης βαλκανικής συνδιάσκεψης και τον διαβεβαιώνει ότι θα ακολουθήσει τις συμβουλές του για το θέμα των μειονοτήτων της Μακεδονίας, Α.Β., φκ. 272, Πάγκαλος προς Βενιζέλο, Αθήνα, 5/2/1926.
 47. Α.Β., φκ., 272, Βενιζέλος προς Τσουδερό, 23/1/1926.
 48. Α.Β., φκ. 272, «Απολύτως Εμπιστευτικόν», Βενιζέλος προς υπ. Εξ., 20-30/1/1926.
 49. Α.Υ.Ε., Κεντρική Υπηρεσία, 1925, Τ/61/α, τηλεγράφημα, Βελιγράδι, 6/10/1925.
 50. Δ. Παπαμιχαλόπουλος, ό.π., σσ. 76-92, Ρ. Dertilis, ό.π., σσ. 28-45.
 51. «Η ελληνο-σερβική συνθήκη φιλίας, έγραφε η εφημερίδα *Η Βραδυνή*, ήτο το δέλεαρ διά του οποίου απεσπάσθησαν από την Ελλάδα ευρείαι παραχωρήσεις, των οποίων η όλη σημασία τότε μόνον αποκαλύπτεται όταν σκεφθής τις ποίον ρόλον παίζουν εν περιπτώσει νέας ευρωπαϊκής συγκρούσεως, ο λιμήν της Θεσσαλονίκης και η σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης - Γευγελής, μέλλουσα να συναντηθί με την άλλην μεγάλην συγκοινωνιακήν γραμμήν Ντάντζιγ - Βαρσοβίας. Άλλως δεν εξηγείται πώς η Γαλλία έδωσε τόσην σημασίαν εις την άνευ όρων κύρωσιν της Συμβάσεως και πώς ο κ. Μπριάν ηθέλησε να επιδράση υπό το πνεύμα τούτο επί του εν Παρισίοις απεσταλμένου μας. Μία μεταξύ Τεργέστης και Βουκουρεστίου, με διακλάδωσιν Βουδαπέστης - Σόφιας, ιδρυομένη ιταλική γραμμή επιρροής, τέμνει και επιτηρεί εκ του πλάγιου την άλλην γραμμήν Θεσσαλονίκης - Βελιγραδίου - Πράγας - Βαρσοβίας - Ντάντζιγ. Η είσοδος της Ελλάδος εις το σύστημα αυτό σημαίνει παράσκειν εις συγκρούσεις οι οποία δυνατόν να επέλθουν έξω της Βαλκανικής χερσονήσου». *Η Βραδυνή*, 5/9/1926.
 52. Α.Α.Ε., Europe 1918-1929, Yougoslavie, 53, ο πρέσβης της Γαλλίας στη Ρώμη προς τον υπ. Εξ., Ρώμη, 27/8/1926.
 53. Αρχείο Θ. Πάγκαλου, τ. 2, Αθήνα 1974, σ. 119.
 54. Η μόνη μαρτυρία που υπάρχει είναι από τον πρέσβη της Σουηδίας στην Αθήνα, ο οποίος το ανακοίνωσε στο Quai d'Orsay, αλλά και από άρθρο της εφημερίδας *L'Humanité* που προκάλεσε και τα πικρόχολα σχόλια της *Giornale d'Italia*. Α.Α.Ε., Europe 1918-1929, Yougoslavie, 53, ό.π., 27/8/1926.
 55. Η. Psomiadis, «The diplomacy of Theodoros Pangalos 1925-1926», στο *Balkan Studies*, τ. 12, 1972, σσ. 3-26.
 56. Α.Β., φκ. 274, Βενιζέλος προς Ζαΐμη, 14/2/1927.
 57. Δ. Παπαμιχαλόπουλος, ό.π., σ. 67.
 58. Α.Υ.Ε., Κεντρική Υπηρεσία, 1927, Α/3/α, Πολυχρονιάδης προς Μιχαλακόπουλο, Βελιγράδι, 16/1/1927.
 59. Α.Υ.Ε., Κεντρική Υπηρεσία, 1927, Α/3, Πολυχρονιάδης προς Μιχαλακόπουλο, Βελιγράδι, 2/11/1927.
 60. Τελικά η Ιταλία, με τη δικαιολογία ότι οι ελληνοτουρκικές διαφορές είχαν γίνει αγε-
- φύρωτες, υπέγραψε διμερές σύμφωνο με την Τουρκία, στις 30 Μαΐου 1928, λίγους μόλις μήνες πριν από την υπογραφή του ελληνοϊταλικού συμφώνου.
61. Κ. Σβολόπουλος, ό.π., σσ. 45-63.
 62. Κ. Σβολόπουλος, αυτ., σ. 60.
 63. R. Girault, ό.π., σσ. 157-159, Ρ. Milza, ό.π., σσ. 308-332.
 64. Α.Α.Ε., Europe 1918-1929, Yougoslavie, 56, Dard à Briand, Βελιγράδι, 20/10/1928.
 65. Α.Β., φκ., 51, Συνομιλίες εν Παρισίοις, Ι-ΙΙ, δίδοντες Μνημόνιον Ελευθερίου Βενιζέλου, 26, 28 και 29 Σεπτεμβρίου 1928.
 66. Το θέμα της βαλκανικής ενότητας φαίνεται να απασχολεί το υπ. Εξ., ήδη από το 1925. Θίγεται δε σε όλες σχεδόν τις συναντήσεις των Ελλήνων πολιτικών και διπλωματών με τους Βαλκάνιους συναδέλφους τους. Βλ. ενδεικτικά, Α.Β., φκ. 272, ό.π., 20-30/1/1926. Για τη βαλκανική ενότητα και το βαλκανικό σύμφωνο βλ. επίσης, Κ. Σβολόπουλος, «Ο Α. Παπαναστασίου και η διαβαλκανική συνεννόηση» στο, *Α. Παπαναστασίου, Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1987, σσ. 387-389, Κ. Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική 1928-1934*, Αθήνα 1974, Π. Παπαστράτης, «Από τη μεγάλη ιδέα στη Βαλκανική Ένωση», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, ό.π., σσ. 417-439.
 67. L. Maccas, «Les conditions de l'Entente Balkanique», στο, *La Revue des Nations*, Απρίλιος 1927, σσ. 112-124.
 68. Α.Β., φκ. 57, Καλαμάκας προς Βενιζέλο, Λονδίνο 14/1/1930, επίσης, Αγόρευσις Ε. Βενιζέλου ενώπιον του συμβουλίου των πολιτικών αρχηγών, 28/2/1934, Κ. Σβολόπουλος, *Το βαλκανικόν κ.λπ.*, ό.π., σσ. 75-79.
 69. Α.Β., φκ. 57, αυτ., Α.Β., φκ., 57, Μιχαλακόπουλος προς Βενιζέλο, Γενεύη, 29/9/1930, Α.Β., φκ. 284, Μιχαλακόπουλος προς Βενιζέλο, Γενεύη, 17/1/1931.
 70. Π. Παπαστράτης, ό.π., σσ. 417-439.
 71. Α.Β., φκ., 274, Μιχαλακόπουλος προς Βενιζέλο, Γενεύη, 23-24/2/1932.
 72. Χ. Χατζημωσώφ, «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο μεσοπόλεμο», στο *Βενιζελισμός κ.λπ.*, ό.π., σ. 458.
 73. Χ. Ροζάκης, «Ο πολιτικός λόγος του Α. Παπαναστασίου για τη διεθνή θέση της Ελλάδας» στο, *Α. Παπαναστασίου κ.λπ.*, ό.π., σσ. 377-387.

Θέματα βαλκανικής ιστοριογραφίας και εθνικιστικής ιδεολογίας

ΠΑΝΤΕΛΗΣ Ε. ΛΕΚΚΑΣ

Εθνικιστική ιδεολογία: παράδοση και εκσυγχρονισμός¹

Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να νοηθεί ως η διττή προσπάθεια αφενός να συνδεθεί η συγγλυνόμενη από ραγδαίες ανακατατάξεις κοινωνία με το παρελθόν της και αφετέρου να προδιαγραφούν οι μελλοντικές προοπτικές της εξέλιξής της. Παρά την αντιφατικότητα, την ποικιλομορφία και την πλαστικότητα της, η εθνικιστική ιδεολογία αποτελεί μία από τις πλέον ολοκληρωμένες απόπειρες από την πλευρά των κοινωνικών υποκειμένων να ανταποκριθούν στην ανάγκη εξεύρεσης νέων μορφών κοινωνικής συνοχής – δηλαδή, να κατανοήσουν και να λάβουν θέση ως προς τις απαιτήσεις της κοινωνικής αλλαγής. Η λειτουργία αυτή επιτελείται από την έννοια του έθνους, που αποτελεί το πρωταρχικό σημείο αναφοράς στην εθνικιστική αναζήτηση νέων μηχανισμών για το συντονισμό της κοινωνικής παρουσίας και πράξης. Η εγκαθίδρυση και η προβολή συγκεκριμένων αξιών, ρόλων και κωδίκων συμπεριφοράς, που απορρέουν από την έννοια του έθνους, έχουν ως κύριο σκοπό να γεφυρώσουν το παλαιό με το νέο, να τα συνθέσουν σε καινούργια αντίληψη και στάση προς τη ζωή, σε ιδεολογία που θα είναι σε θέση να διαμορφώνει και να υποστηρίζει τη νέα και άγνωστη κοινωνική πραγματικότητα².

Με την πολλαπλή επεξεργασία της έννοιας του έθνους, η εθνικιστική ιδεολογία προωθεί την ιδέα (και τη συνακόλουθη πρακτική) ενός νέου κοινοτικού ιδεώδους, μιας αδεφφότητας ατόμων, που, με σταθερά ερείσματα στο παρελθόν, θα αποτελεί τη βάση για το μελλοντικό διακανονισμό των ανθρώπινων πραγμάτων. Το έθνος παράγεται από το παρελθόν και σκοπεύει στο μέλλον, είναι η εν πολλοίς υπαρκτή λύση που προσφέρεται από την κλυδωνιζόμενη παραδοσιακή κοινωνία και στοχεύει στην υπέρβαση των προβλημάτων του εκσυγχρονισμού. Το έθνος συνιστά τη *νέα κοινότητα*, που η κατάλυση της παραδοσιακής τάξης πραγμάτων επιβάλλει: ο διττός αυτός προσδιορισμός υποδηλώνει τη σύνθετη αναφορά του έθνους στο χρόνο (*νέα: μέλλον, κοινότητα: παρελθόν*). Συνεπώς, η εμφάνιση και η απήχηση του φαινομένου του εθνικισμού κατά τους τρεις τελευταίους αιώνες δεν μπορούν να εξηγηθούν πέρα από τις πολύμορφες επιπτώσεις και τα ποικίλα προβλήματα της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας. Ο εκσυγχρονισμός προκαλεί την α-

πόσπαση του ατόμου από τους δεσμούς ασφάλειας της παραδοσιακής κοινότητας. Η εξέλιξη αυτή εξαναγκάζει το άτομο να αναζητήσει κάποια νέα συλλογικότητα, μέσα στην οποία να μπορεί να ενταχθεί και μέσω της οποίας να μπορεί να ορίσει την κοινωνική του παρουσία και να κατευθύνει αποτελεσματικά την κοινωνική του πράξη σε συνθήκες συνεχούς αλλαγής. Το έθνος αποτελεί τον ισχυρότερο πόλο έλξης με αυτή την έννοια, επειδή ακριβώς πρόκειται για το κοινοτικό εκείνο ιδεώδες που, απαλείφοντας αντιθέσεις, αναπαράγει την αίσθηση της συνέχειας με την παραδοσιακή τάξη πραγμάτων.

Έτσι εξηγείται και η *επιστροφή στο παρελθόν* – τάση που χαρακτηρίζει κάθε εθνικιστική ιδεολογία. Η καλλιέργεια αισθημάτων προσήλωσης στο εξιδανικευμένο παρελθόν είναι πράξη με έντονο λειτουργικό περιεχόμενο: εκφράζει τη νοσταλγία για τη φαντασιακή ασφάλεια της παραδοσιακής κοινότητας εξαιτίας των κοινωνικών και πολιτισμικών ανακατατάξεων που συντελούνται στο παρόν και εμπρός στο φάσμα του άγνωστου μέλλοντος. Η χρησιμοποίηση της εικόνας του παρελθόντος στο παρόν και η προβολή της στο μέλλον αποτελούν στοιχεία αυτού που ο Μαρξ χαρακτήρισε σαν «ιδεολογική διαδικασία ιστορικής νεκρομανείας»³ και που μας βοηθά να συλλάβουμε, στην περίπτωση της εθνικιστικής ιδεολογίας, τη σπουδαιότητα των συμβολικών και φαντασιακών πτυχών της. Η επίκληση του παρελθόντος πρέπει λοιπόν να ιδωθεί σαν ειλόγη ιδεολογική αντίδραση στις σαρωτικές ανακατατάξεις που η απουσία της παραδοσιακής κοινότητας προκαλεί. Μπροστά στο νέο και το άγνωστο που το μέλλον προοιωνίζεται, τα κοινωνικά υποκείμενα βρίσκουν καταφύγιο στην ανάπλαση του παρελθόντος και, ταυτόχρονα, αντλούν από αυτή συμπεράσματα για την ερμηνεία του παρόντος και το σχεδιασμό του μέλλοντος. Η απειλούμενη παραδοσιακή τάξη πραγμάτων απαιτεί ενδυνάμωση της αίσθησης του ανήκειν σε συλλογικό σχήμα που θα αναιρεί, χάρη ακριβώς στο παρελθοντικό του περιεχόμενο, την ιστορική ασυνέχεια, ενώ, ταυτόχρονα, θα μπορεί να παρέχει κατευθύνσεις για την κοινωνική πράξη, που θα αρμόζουν στις νέες συνθήκες.

Η επίκληση λοιπόν του παρελθόντος δεν θα πρέπει να θεωρηθεί διάθεση φυγής από την πραγματικότητα. Εάν επρόκειτο

για φυγή, τότε η εθνικιστική ιδεολογία θα έπρεπε να ισοδυναμεί με άκριτη αποδοχή του παρόντος και να οδηγεί σε κοινωνική αδράνεια. Παρόμοια όμως ερμηνεία της σημασίας του παρελθοντικού ρόλου στην ιδεολογία θα απέκοπτε διαμιάς τη στενή σύνδεση ανάμεσα στην εικόνα, που το κοινωνικό υποκείμενο έχει για την πραγματικότητα και στην έλλογη και συνειδητή καθοδήγηση των κοινωνικών του πρά-

πράγματι να κάνουμε με ιδεολογία της πράξης – με υπαρκτό και σημαντικό παράγοντα της ιστορικής εξέλιξης.

Πράγματι, το έθνος ως κεντρική έννοια της εθνικιστικής ιδεολογίας εδράζεται κατά τεκμήριο σε παρελθοντική βάση. Ο εθνικισμός προσφεύγει αναγκαστικά στην ανάπλαση της ιστορίας μιας ξεχωριστής πολιτισμικής παράδοσης και αναλώνει σημαντικές ενέργειες γι' αυτόν το

τος, που ο εθνικισμός αναπλάθει, προσπαθεί να υπάξει στο παρόν και να προβληθεί στο μέλλον. Με άλλα λόγια, ο παρελθοντικός λόγος καθορίζει την ερμηνεία του παρόντος και προδιαγράφει την έλευση του μέλλοντος. Η ανάπλαση και η εξιδανίκευση του εθνικού παρελθόντος είναι συνεπώς δύο από τις σημαντικότερες πτυχές της επεξεργασίας της έννοιας του έθνους από τον εθνικισμό, ενώ σαφής είναι και ο ρόλος τους στην παρακίνηση του εθνικού σώματος σε δράση.

Όμως αυτή η ίδια η σύλληψη και χρησιμοποίηση του παρελθόντος ως παρελθόντος είναι ενδεικτική μιας κοινωνίας σε μετάβαση. Χαρακτηρίζει, με άλλα λόγια, μια κοινωνία που έχει απαγκιστρωθεί από τα δεσμά της παράδοσης – μια κοινωνία που δεν ζει πλέον μέσα στην παράδοση ασύνειδα, αλλά που προσπαθεί να ξαναβρεί συνειδητά το χαμένο της παρελθόν. Κοντολογίς, χαρακτηρίζει μιαν άλλη κοινωνία. Αυτό που γίνεται αντιληπτό ως παρελθόν είναι φυσικό να μην υφίσταται πια ως κατάσταση ή τρόπος ζωής. Δεν πρόκειται εδώ για λογοπαίγνιο, αλλά για την ουσία της διάκρισης ανάμεσα στην παραδοσιακή και τη σύγχρονη κοινωνία. Η ίδια η έννοια της παράδοσης είναι (μπορεί να είναι *μόνον*) προϊόν της μη παραδοσιακής κοινωνίας. Η παράδοση ως υπαρκτή ή ζώσα κατάσταση (ως το πλέον απλό και φυσικό καθεστώς κοινωνικής επικοινωνίας και αναπαραγωγής) και όχι σαν έννοια (σαν μνήμη ή σαν νοητική εικόνα) βιώνεται ασύνειδα από τα κοινωνικά υποκείμενα. Η παράδοση θα μπορούσε σχηματικά να οριστεί ότι είναι η απεριορίστη και αυθόρμητη επανάληψη πράξεων, που νομιμοποιούνται και επικυρώνονται το ίδιο αυθόρμητα και φυσικά, επειδή ακριβώς η ανέκαθεν ισχύς τους δεν έχει αμφισβητηθεί.⁵

Η υπέρβαση της παράδοσης (η απέκδυση, δηλαδή, του παραδοσιακού χαρακτήρα μιας κοινωνίας) αρχίζει όταν η παράδοση γίνεται αντιληπτή ως παράδοση. Η παράδοση υπάρχει ως κυρίαρχη κατάσταση *μόνον* σε εκείνες τις κοινωνίες στις οποίες εκλαμβάνεται απλά και ασύνειδα ότι είναι η προαιώνια και αδιαφιλονίκητη τάξη πραγμάτων. Αλλά η αναδρομική συμπύκνωση αντιλήψεων και πράξεων (ιδεών, ηθών, εθίμων, στάσεων, ενεργειών κ.λπ.) ως συστατικών της παράδοσης, ο ίδιος ο χαρακτηρισμός τους ως *παραδοσιακών*, σημαίνουν αυτόματα πως η ζώσα παράδοση έχει πλέον απωλέσει την ισχύ της ως το μόνο και αποκλειστικό κριτήριο για τη νομιμοποίηση της κοινωνικής ζωής. Λογικά, όσο παράξενο κι αν ακούγεται, στις παραδοσιακές κοινωνίες δεν μπορεί να γίνεται λόγος για *παράδοση*. Αυτό συμβαίνει *μόνον* στις σύγχρονες, μη παραδοσιακές, κοινωνίες, όπου ακόμη κι αν η *παράδοση* χρησιμοποιείται για να ε-

ξεων. Η επιστροφή στο παρελθόν μπορεί, από τη μια πλευρά, να αποτελεί καταφύγιο, είναι όμως, ταυτόχρονα, και εφελτήριο για δράση. Λειτουργεί, με άλλα λόγια, σαν οδηγός στην εξήγηση του παρόντος και στην ενεργητική στάση απέναντι στο παρελθόν. Η αποκατάσταση της αίσθησης της διαταραγμένης συνέχειας δεν σημαίνει λοιπόν απάθεια ή αδράνεια. Η στροφή προς το παρελθόν και η συνακόλουθη ανακατασκευή της ιστορικής συνέχειας ενισχύει την αίσθηση ότι το κοινωνικό υποκείμενο έχει *θέση* στην πορεία του χρόνου και η αίσθηση αυτή μπορεί κάλλιστα να επιβάλει πρότυπα ενεργητικής συμπεριφοράς ανάλογα με την εικόνα της συνέχειας: έννοιες όπως *ιστορικό καθήκον* και *ιστορικό χρέος* αποδεικνύουν αυτήν ακριβώς την ενεργητική διάθεση που απορρέει από τον παρελθοντικό λόγο.

Άρα η «μυθική λειτουργία» (όπως την ονομάζει ο Κλοντ Λεφόρ) που το παρελθόν επιτελεί στο εσωτερικό της ιδεολογίας, μπορεί να έχει άμεσο, πρακτικό και δυναμικό χαρακτήρα. Αφενός δημιουργεί και εξασφαλίζει τη «νέα αλήθεια που θεωρείται πως είναι δεδομένη και πως δεν θα προδώσει [τα κοινωνικά υποκείμενα με το να] εξορκίζει την αβεβαιότητα του παρόντος»⁴. Αφετέρου μπορεί να αποτελέσει αφετηρία για δράση παρέχοντας ερμηνείες για το παρόν, προφητείες για το μέλλον και κώδικες συμπεριφοράς για το παρόν. Στην περίπτωση αυτή έχουμε

σκοπό. Ακόμη κι όταν η ανασκόληση του παρελθόντος δεν αποδίδει άμεσους καρπούς, η εθνικιστική ιδεολογία καταφεύγει στην εφεύρεση ή, συχνότερα, στην προσάρτηση και ιδιοποίηση ιστορικών δεδομένων, για να σφραγίσει λογικά κενά στην απόδειξη της συνέχειας του παρελθόντος με το παρόν. Μόνον έτσι άλλωστε είναι δυνατόν να παρασχεθεί ασφαλές χρονικό βάθος στην τεκμηρίωση της εθνικής ιδιαιτερότητας. Δίχως την ιστορική τεκμηρίωση της μοναδικότητας του έθνους, υπονομεύεται η αξιοπιστία του εθνικισμού σε σχέση με άλλους εθνικισμούς, αλλά διακυβεύεται και η απήχυσή του στο ίδιο το εθνικό σώμα στο οποίο κυρίως απευθύνεται. Οι μέθοδοι και τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται σε αυτήν τη διαδικασία ποικίλλουν και δεν είναι της στιγμής να αναφερθώ σε αυτά. Αξίζει όμως να σταθώ στη λειτουργικότητα του παρελθόντος μέσα στην εθνικιστική ιδεολογία, διερευνώντας το συσχετισμό που επιχειρείται ανάμεσα στα τρία χρονικά μέρη της έννοιας *έθνος* (στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον).

Κατά πρώτον, το ανακατασκευασμένο παρελθόν επιτελεί διάφορες επιμέρους λειτουργίες: ορίζει την έννοια του έθνους στο χρόνο, παρέχει μέτρο σύγκρισης ανάμεσα στην τωρινή κατάσταση του έθνους και το υποτιθέμενο παλαιό του μεγαλείο, προβάλλει το μεγαλείο του παρελθόντος στο μέλλον κ.ο.κ. Οι λειτουργίες αυτές φανερώνουν πως η εικόνα του παρελθόν-

πικυρώσει τη θεμική, συμβατική ή αποδεκτή κοινωνική συμπεριφορά, δεν είναι παρά η νοητική αναβίωση ενός θνησιμαίου κοινωνικού καθεστώτος.

Στην αναδρομική ανάπλαση και χρησιμοποίηση της παράδοσης που έχει πια εκλείψει, ο ρόλος της γενικευμένης παιδείας (με την ευρύτερη έννοια) είναι καθοριστικός. Η εκτίμηση αυτού του παράγοντα μας επιτρέπει να αντιληφθούμε πληρέστερα το σύγχρονο (μη παραδοσιακό) χαρακτήρα των παρελθοντικών αναφορών της εθνικιστικής ιδεολογίας, αλλά και τη στρατηγική θέση των διανοουμένων στην όλη διαδικασία. Η έλευση της νέας κουλτούρας επιφέρει βαθύτατες ποιοτικές αλλαγές στην ίδια την αντίληψη του χρόνου, επειδή ακριβώς επιτρέπει την άμεση επαφή με αυτό που νοείται πλέον ως παρελθόν. Η παράδοση στις μη σύγχρονες κοινωνίες, όπου η κύρια νόρμα επικοινωνίας δεν είχε ακόμη αποβάλει τον άμεσο διαπροσωπικό της χαρακτήρα και την κυρίαρχη προφορική της μορφή, συμπεριλάμβανε τα πολιτισμικά προϊόντα όλων των προηγούμενων γενεών σε αδιάσπαστο από χρονολογικές διακρίσεις σύνολο, σε ζώσα συλλογική μνήμη. Η υπέρβαση όμως της παράδοσης και η συνακόλουθη γενίκευση του γραπτού λόγου επιτρέπουν όχι μόνον την άμεση επαφή με την πολιτισμική κληρονομιά, αλλά και το χρονολογικό προσδιορισμό των συστατικών της μερών. Οι εξελίξεις αυτές καταργούν διαμιάς την παλαιά κυκλική αίσθηση του χρόνου και επιβάλλουν τη γραμμική συνείδησή του: η ροή του χρόνου δεν νοείται πλέον ως αενάως επαναλαμβανόμενη, αλλά προσλαμβάνει τη μορφή εξελικτικής σειράς, δηλαδή μιας αδιάλειπτης διαδικασίας αλλαγών, που οδηγούν από ένα χρονικό σημείο σε άλλο. Στις παραδοσιακές κοινωνίες, αντιθέτως, ο χρόνος τείνει να μην νοείται ως διαφορά, ούτε βεβαίως να προσμετρείται σε επιμέρους χρονικές μονάδες: η προσωρινότητα της καθημερινής ζωής εκφράζεται από τη συγχώνευση παρελθόντος και παρόντος μέσα στη ζώσα παράδοση. Στη σύγχρονη όμως κοινωνία, ο χρόνος αποκτά ξεχωριστή υπόσταση σαν έννοια, προσδιορίζεται ποσοτικά και καθίσταται έτσι μετρήσιμος και συγκρίσιμος⁶. Η διάκριση παρελθόντος και παρόντος είναι, δίχως καμία αμφιβολία, γέννημα και προνόμιο της σύγχρονης κοινωνίας.

Εδώ βρίσκεται και η βάση της ιστορικότητας – μιας έννοιας που επιτρέπει την πολλαπλή επαφή με το παρελθόν, δηλαδή την αντίληψη, τη μελέτη και τη χρησιμοποίηση του παρελθόντος χρόνου. Πρόκειται για εξέλιξη που δεν μπορεί να εξηγηθεί παρά μόνον με την ανάπτυξη της νέας κουλτούρας στη σύγχρονη κοινωνία. Μιας κουλτούρας, που ανατρέπει τις προηγούμενες μεθόδους της άμεσης, προ-

σωπικής, προφορικής μετάδοσης αντιλήψεων και πρακτικών. Όπως έχει επισημάνει ο Πολ Ρικέρ, η παγίωση της έμμεσης, εξ αποστάσεως, επικοινωνίας και η συνακόλουθη γενίκευση του γραπτού λόγου καθιστούν, κατά παράδοξο τρόπο, την επαφή με το παρελθόν πολύ περισσότερο άμεση από ό,τι ήταν στην παραδοσιακή κοινωνία⁷. Ο «διάλογος» του κοινωνικού υποκειμένου με το ιστορικό του

παρελθόν διεξάγεται πλέον απευθείας και δίχως τη διαμεσολάβηση τρίτων: όπως λέει χαρακτηριστικά ο Άντονι Γκίντενς, «το γράμμα [το κείμενο] παρακάμπτει το φορέα και ομιλεί απευθείας στον παραλήπτη του»⁸.

Η ίδια όμως η ελεύθερη πρόσβαση στο παρελθόν, που το «κείμενο» και η γενικευμένη ικανότητα της «ανάγνωσής» του καθιστούν δυνατή, σημαίνει την υπέρβαση της παραδοσιακής κοινωνίας και από μια άλλη σκοπιά: όπως σημειώνει ο Πόκοκ, «μια γραπτή παράδοση δεν είναι γνήσια παράδοση»⁹, αφού το κύρος του γραπτού λόγου δεν εξαρτάται πλέον από τη συνήθεια της επανάληψης. Η νέα επαφή με την παράδοση είναι άμεση, επειδή συντελείται χωρίς διαμεσολαβήσεις, επειδή παρακάμπτει την παλαιά, συμβατική και αδιαφιλονίκητη διαδικασία επικοινωνίας. Γι' αυτόν το λόγο όμως καθιστά και την ίδια την παράδοση ανοικτή σε ερμηνείες. Η δυνατότητα διαφορετικών τρόπων αφομοίωσης, αξιολόγησης και χρησιμοποίησης της παράδοσης σημαίνει λοιπόν πως η παράδοση δεν είναι πλέον μία, ενιαία, δεδομένη και αδιαμφισβήτητη, αλλά πως αποτελείται από πολλές επιμέρους αναπλάσεις του παρελθόντος. Η ζώσα παράδοση αντικαθίσταται έτσι στη σύγχρονη κοινωνία από πολλές (αλληλοσυμπληρούμενες ή αλληλοσυγκρουόμενες, αλλά σίγουρα νεκρές) παραδόσεις. Είναι βεβαίως επόμενο ο κατακερματισμός αυτός να αντικατοπτρίζεται και στη χρήση του παρελθόντος στο παρόν (με ε-

κτιμήσεις, συγκρίσεις και συμπεράσματα) και στην προβολή του στο μέλλον (με προσδοκίες, στόχους και οραματισμούς). Και, αντιστρόφως, είναι επίσης επόμενο οποιαδήποτε σύγχρονη ανάδειξη ή αναβίωση της χαμένης παράδοσης να σημαίνει, σε μεγάλο βαθμό, τη ριζική ανακατασκευή της. Έτσι ακριβώς εξηγούνται αφενός η δημιουργική επέμβαση της εθνικιστικής ιδεολογίας στο παρελθόν και αφετέρου η οξύτητα των διαφωνιών που αναφύονται ανάμεσα σε αντίπαλους εθνικισμούς για αντίστοιχες ανασυνθέσεις αμφιλεγόμενων παραδόσεων.

Η αναζήτηση του κοινοτικού ιδεώδους στο παρελθόν υπογραμμίζει βεβαίως το ρόλο των διανοουμένων στον εθνικισμό, ενώ ταυτοχρόνως αποκαλύπτει την κοινωνική διάσταση της συγκεκριμένης ιδεολογίας. Οι επεξεργασίες της έννοιας του έθνους (ανακάλυψη στο παρελθόν – χρήση στο παρόν – προβολή στο μέλλον) υποδεικνύουν τη συσπειρωτική, την ενωτική λειτουργία του εθνικισμού με σαφέστατο τρόπο. Η εθνικιστική ιδεολογία προβάλλει την εικόνα της εθνικής κοινότητας, που θεωρείται ότι έχει βαθιά ερείσματα στο παρελθόν, ως κύριο σημείο αναφοράς για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του παρόντος και ως βάση για το σχεδιασμό των οραματισμών του μέλλοντος. Οι χρήσεις της έννοιας του χρόνου στην εθνικιστική ιδεολογία αποκαλύπτουν αυτό το κατεξοχήν ενοποιητικό *rationale* της εθνικιστικής ιδεολογίας: η διάκριση ανάμεσα στις τρεις στιγμές της ιστορίας του έθνους

εξυπηρετεί το σκοπό της απώτερης συγχώνευσής τους, σκοπεύει στην τελική άρση της χρονικής διαίρεσης και στην αποκατάσταση της ιστορικής συνέχειας. Οι τρεις χρονικές όψεις του έθνους στοχεύουν ουσιαστικά στην υπογράμμιση του αδιαίρετου της έννοιας: αυτό που το έθνος ήταν μπορεί να μην ταυτίζεται απόλυτα με αυτό που είναι, όμως ο εθνικισμός αγωνίζεται για να αποδείξει τη συγγένειά τους και να εξασφαλίσει την ενότητά τους με αυτό που θα είναι.

Από ιστορικο-κοινωνιολογική λοιπόν σκοπιά, ο εθνικισμός εμφανίζεται σαν πολύμορφη και πολυεπίπεδη προσπάθεια να γεφυρωθεί το χάσμα ανάμεσα στο παρελθόν (δηλαδή τη διαταραγμένη ή σε αποσύνθεση παραδοσιακή κοινωνία, την παρελθούσα *Gemeinschaft*) και στο παρόν μέλλον (δηλαδή την εν εξελίξει και άγνωστη στην έκβασή της πραγματικότητα ενός εντελώς νέου τύπου κοινωνικής οργάνωσης, μιας *Gesellschaft* που έχει αρχίσει να προδιαγράφεται). Μόνον με τον τρόπο αυτό φθάνουμε, νομίζω, στον πυρήνα της εθνικιστικής ιδεολογίας και είμαστε έτοιμοι σε θέση αφενός να εξηγήσουμε τη σύγχρονη εμφάνιση του φαινομένου και αφετέρου να παρακολουθήσουμε την παράλληλη πορεία του με την εκσυγχρονιστική διαδικασία.

Στο σημείο αυτό έγκειται και μια βασική ανομοιοότητα της εθνικιστικής ιδεολογίας από τη *θηρσκειά* – φαινόμενο, που επιτελεί κι αυτό εν πολλοίς ανάλογη συνεκτική και ενοποιητική κοινωνική λειτουργία. Όμως η αναλογία τους ως προς αυτό το σημείο δεν πρέπει να ερμηνευθεί σαν ταυτότητα ή σαν υπαγωγή της μιας στην άλλη, απαλείφοντας έτσι τις βαθύτατες διαφορές στην ιδιοσυστασία της καθεμιάς. Ο εθνικισμός ως *σύγχρονη ιδεολογία* διαφέρει από τη *θηρσκειά* ως προς την *εγκοσμιότητα* της αναφοράς του, ως προς τη *δημοσιότητα* του λόγου του και ως προς το *πρακτικό* περιεχόμενο των στόχων και της μεθοδολογίας του. Η *θηρσκειά*, από την άλλη πλευρά, όχι απλώς δεν συνδέεται (σε ό,τι αφορά στη γένεση, την αναπαραγωγή και το *rationale*) με την έλευση και τα προβλήματα του εκσυγχρονισμού, αλλά αποτελεί, σε όλες τις μορφές, σώμα δοξασιών με υπερβατικό, μεταφυσικό και ενίοτε απόκρυφο περιεχόμενο. Όποιες λοιπόν κι αν είναι οι χρήσεις στις οποίες υπόκειται κι όποιες κι αν είναι οι προεκτάσεις της στο διακανονισμό των ανθρώπινων πραγμάτων, η *θηρσκειά* δεν είναι εξ ορισμού ή εξαρχής *πολιτική* (σύγχρονη, πρακτική, κοσμική, δημόσια) ιδεολογία, όπως αναμφίβολα παραμένει σε όλες του τις εκδηλώσεις ο εθνικισμός¹⁰.

Βεβαίως, η σημασία που αποδίδεται εδώ στη λειτουργική διάσταση του εθνικισμού στη σύγχρονη κοινωνία μπορεί να

θεωρηθεί προέκταση της θεωρητικής κληρονομιάς του Εμίλ Ντυρκέμ. Είναι γεγονός ότι η επισήμανση των συνεκτικών λειτουργιών του εθνικισμού θυμίζει έντονα τις απόψεις του Ντυρκέμ σχετικά με τη διαφορά ανάμεσα στη *μηχανική αλληλεγγύη* της *Gemeinschaft* και την *οργανική αλληλεγγύη* της *Gesellschaft*, όπως αυτές αναπτύσσονται στην κλασική μελέτη του για τον καταμερισμό της εργασίας¹¹. Το *κοινωνικό ιδεώδες* (η *Εθνική Ιδέα*) που ο εθνικισμός επεξεργάζεται και προωθεί λειτουργεί πράγματι ενωτικά και συσπειρωτικά, κατ' αναλογία με τις λειτουργίες των σύγχρονων μορφών κοινωνικής αλληλεγγύης που προτείνονται από τον Ντυρκέμ. Ο εθνικισμός οφείλει όντως να μελετηθεί και σε αυτήν του τη διάσταση, σαν απόπειρα εκλογίκευσης και εφαρμογής νέων τύπων κοινωνικής συνοχής, που όμως εμπεριέχει και αξιοποιεί στοιχεία από το παρελθόν. Με την έννοια αυτή, η ιστορικο-κοινωνιολογική ανάλυση του εθνικισμού που προτείνω αντικατοπτρίζει τη βασική άποψη του Ντυρκέμ, σύμφωνα με την οποία η σύγχρονη κοινωνία, για να επιβιώσει σαν οργανωμένο σύνολο, οφείλει να αναδιοργανωθεί σαν τροποποίηση των παλαιών παραδοσιακών *communautés*.

Όμως η ομοιότητα (ή καλύτερα το χρέος) προς τη θεωρητική κληρονομιά του Ντυρκέμ σταματά εδώ. Η μονόπλευρη έμφαση στις συνεκτικές λειτουργίες της εθνικιστικής ιδεολογίας μπορεί πολύ εύκολα να εκφυλιστεί σε φανξιοναλιστική ερμηνεία του φαινομένου, όπως κατά τεκμήριο συμβαίνει με τις λεγόμενες θεωρίες εκσυγχρονισμού για τον εθνικισμό¹². Ο κίνδυνος είναι υπαρκτός, αλλά όχι αναπόφευκτος. Εν πρώτοις, πηγάζει από την ουσιαστική σύγχυση που προκαλείται κατά κόρον από παρόμοιες προσεγγίσεις. Οι συνεκτικές ιδιότητες που ορθώς αποδίδονται στην εθνικιστική ιδεολογία δεν σηματοδοτούν κάποια τελική κατάσταση, κάποιο τέρμα στην πορεία του εκσυγχρονισμού, αλλά μια εν εξελίξει προσπάθεια, ένα συνεχή αγώνα για την επίτευξη της συνοχής *του έθνους* – αυτής της νέας μορφής κοινωνικής οργάνωσης, αυτής της «φαντασιακής κοινότητας», όπως τόσο εύστοχα αποκαλεί το έθνος ο Μπένεντικτ Άντερσον¹³. Ο εθνικισμός φιλοδοξεί και επιχειρεί έμπρακτα να παράσχει κοινά σημεία αναφοράς, τα οποία θα υπερβαίνουν τα πολλαπλά προβλήματα, τις αντιθέσεις, τις διαστάσεις και τις αγωνίες που απορρέουν από την κατάλυση της παραδοσιακής κοινότητας και που διχάζουν το σύγχρονο κοινωνικό σώμα. Τέτοια είναι (αν χρησιμοποιήσω ανθρωπομορφικούς όρους) η πρόθεσή του κι έτσι ορίζεται η φυσιογνωμία του. Όμως αυτό δεν πρέπει να μας κάνει να λησμονούμε ότι πρόκειται για *μαχόμενη ιδεολογία* – για ιδεολογία

που, όσο υπάρχει, συνεχίζει να έχει αντικείμενο και στόχους. Ακόμη κι όταν καταφέρνει να επιτύχει μερικούς από αυτούς τους στόχους (με την απόκτηση λ.χ. της αυτόνομης πολιτικής υπόστασης του έθνους), ο εθνικισμός δεν εξαντλεί το *rationale* του: ο αγώνας για την κοινωνική συνοχή με βάση την έννοια του έθνους σημαίνει, απλώς, πως ο εθνικισμός συνεχίζει να υφίσταται μέσα στις υπάρχουσες κοινωνικές αντιθέσεις και να προσπαθεί να τις υπερβεί.

Κατά συνέπεια, η απάλειψη των κοινωνικών συγκρούσεων, αντιφάσεων και αντιθέσεων που συνοδεύουν το σχηματισμό και την εξέλιξη της εθνικιστικής ιδεολογίας για χάρη της κοινωνικής της λειτουργικότητας οδηγεί στην παραμόρφωση των συνθηκών της ανάπτυξής της και στην παρερμηνεία του χαρακτήρα της. Αντιθέτως, η επισήμανση του γεγονότος ότι η εθνικιστική ιδεολογία αποβλέπει στη διαμόρφωση νέας και επίκαιρης (δηλαδή σε αντιστοιχία με τα προβλήματα του παρόντος) συλλογικής συνείδησης και αλληλεγγύης δεν έχει σκοπό να κλείσει το θέμα, αλλά να προσφέρει τη θεωρητική αφετηρία για τον ιστορικο-κοινωνιολογικό προσδιορισμό του και για τη συνολική μελέτη των πολλαπλών εκδηλώσεών του. Κάτι τέτοιο είναι προφανώς αδιανόητο δίχως τη δυναμική σύλληψη του φαινομένου του εθνικισμού: μόνον αυτή επιτρέπει την εξέταση των ιστορικών συνθηκών στις οποίες η εθνικιστική ιδεολογία αναπτύσσεται και τις οποίες επιχειρεί να υπερβεί, και μόνον έτσι μπορεί να μελετηθεί το συνακόλουθο πρόβλημα των κοινωνικών συγκρούσεων που η ίδια η ύπαρξη της εθνικιστικής ιδεολογίας επικαλύπτει, συνθέτει ή αναπαράγει. Σε πείσμα λοιπόν των φανξιοναλιστικών αναγνώσεων της κοινωνικής (ενωτικής και συσπειρωτικής) λειτουργίας της εθνικιστικής ιδεολογίας, ο εκσυγχρονισμός δεν θα πρέπει να προβάλλεται ως λύση ή εξορκισμός του εθνικιστικού προβλήματος, αλλά ως αφετηρία για την αποσαφήνιση του δυναμικού ιστορικο-κοινωνικού χαρακτήρα του.

Αυτό σημαίνει, πάνω από όλα, πως περιεχόμενο και έκβαση του εκσυγχρονισμού δεν μπορούν να θεωρηθούν δεδομένες. Κάτι τέτοιο θα οδηγούσε αναπόδραστα σε μηχανιστική αντίληψη της σύνδεσης ανάμεσα στην εθνικιστική ιδεολογία και τον εκσυγχρονισμό. Αλλά ας σταθώ για λίγο σε ένα σοβαρό εννοιολογικό πρόβλημα: στον ίδιο τον ορισμό του εκσυγχρονισμού, που μας οδηγεί απευθείας στην αντιδιαστολή σύγχρονης και παραδοσιακής κοινωνίας. Καταρχήν, πρέπει να αναγνωρίσουμε πως η επισήμανση μεγάλων ποιοτικών αλλαγών στη δομή της κοινωνίας τείνει συνήθως να υποβαθμίζει το συνεχή και αδιάλειπτο χαρακτήρα της

ιστορικής εξέλιξης. Η υγιής επιφύλαξη απέναντι στη διαδεδομένη χρήση εννοιών, όπως ιστορικό χάσμα, ιστορική τομή, ρήξη με το παρελθόν κ.λπ., είναι συνεπώς απαραίτητη, αλλιώς ελλοχεύει διαρκώς ο κίνδυνος της πλαστής κατάταξης του ιστορικού χρόνου. Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει φυσικά πως η μετάβαση από την παραδοσιακή στη σύγχρονη κοινωνία δεν αποτελεί καθοριστικής σημασίας αλλαγή. Όμως η μορφή που η μετάβαση αυτή προσλαμβάνει, οι συνθήκες κάτω από τις οποίες εμφανίζεται, ο ρυθμός της, η διάρκεια της και οι εκάστοτε εκβάσεις της διαφέρουν πολύ από τη μία περίπτωση στην άλλη. Αντίστοιχα μεγάλες είναι, κατά συνέπεια, και οι διαφορές στις επιπτώσεις της μετάβασης, στα προβλήματα και τα ερεθίσματα που προκαλεί, καθώς και στα υπολείμματα της παραδοσιακής τάξης πραγμάτων που επιτρέπει να διασωθούν στις σύγχρονες κοινωνίες. Μπορεί η σημαντική αντιδιαστολή ανάμεσα στη *Gemeinschaft* και στη *Gesellschaft* να αποτελεί χρήσιμο θεωρητικό εργαλείο για την εκτίμηση και την ανάλυση της μετάβασης, όμως είναι αυτονόητο πως το περιεχόμενο της οφείλει να προσδιορισθεί στην κάθε περίπτωση ξεχωριστά. Οποιαδήποτε ομοιότροπη ή μονογραμμική αντίληψη της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας είναι επόμενο να οδηγεί σε μηχανιστικές απλουστεύσεις.

Παρόμοιες επιφυλάξεις είναι αναγκαίες και ως προς τον τρόπο με τον οποίο η εκσυγχρονιστική πορεία επιδρά στη διαμόρφωση της εθνικιστικής ιδεολογίας. Τα ερεθίσματα, τα ερωτήματα και τα διλήμματα που η διαδικασία αποσύνθεσης της παραδοσιακής κοινωνίας θέτει και οι τρόποι με τους οποίους οι διάφοροι φορείς της συσπειρωτικής έννοιας του έθνους αντιδρούν στα προβλήματα της εκσυγχρονιστικής πορείας είναι αδύνατον να προεξοφληθούν γενικά. Επιπρόσθετα, η ίδια η έννοια του εκσυγχρονισμού είναι από τη φύση της γενική και αφηρημένη. Δεν μπορεί, κατά συνέπεια, να καταστεί μετρήσιμη ή να οριστεί ποσοτικά παρά μόνον σε πολύ γενικό επίπεδο. Ακριβώς το γεγονός αυτό θέτει αντίθετους περιορισμούς σε οποιοδήποτε γενικό ή απόλυτο συσχετισμό ανάμεσα στα πολλά επιμέρους στάδια και την ποικιλία των μορφών της εκσυγχρονιστικής πορείας αφενός και στις φάσεις εξέλιξης της εθνικιστικής ιδεολογίας αφετέρου.

Θα πρέπει, τέλος, να τονίσω μια εννοιολογική αδυναμία εγγενή στην αντιδιαστολή παραδοσιακής και σύγχρονης κοινωνίας. Πρόκειται για αντιπαράβολη που στηρίζεται σε δύο έννοιες, οι οποίες διαφέρουν ριζικά όχι μόνον ως προς το περιεχόμενό τους, αλλά και ως προς τα κριτήρια του προσδιορισμού τους. Στην πρώτη περίπτωση (στην έννοια παραδο-

σιακή κοινωνία), έχουμε να κάνουμε με γενίκευση που σίγουρα περικλείει τεράστια ποικιλία από διαφορετικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης, οι οποίες όμως συναποτελούν κοινή κατηγορία, στο βαθμό που εδράζονται στην κυριαρχική παρουσία της («φυσικής», όπως θα έλεγε ο Μαρξ) κοινότητας σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής – στην παραγωγή, την πολιτική, τον πολιτισμό. Η παραδο-

σιακή κοινότητα είναι λοιπόν αφαιρεση λίγο-πολύ δεδομένη: μπορεί να προσδιορισθεί με βάση το κριτήριο της απόλυτης πρωτοκαθεδρίας της φυσικής *communias*, που, όποια μορφή κι αν έχει (*οίκος, αγροτική κοινότητα, πόλις-κράτος, demesne, mille* κ.λπ.), προσδιορίζει εκ των προτέρων την κοινωνική θέση και την παρουσία του ατόμου. Η ίδια βεβαιότητα όμως δεν ισχύει στην περίπτωση της σύγχρονης κοινωνίας¹⁴. Η έννοια αυτή δεν σημαίνει κάποια δεδομένη (αποκρυσταλλωμένη ή τελική) τάξη πραγμάτων, αλλά δηλώνει μια ρευστή και ατερμάτιστη κατάσταση, που μπορεί να συλληφθεί σε ορισμένες στιγμές ή σημεία της συνεχούς της εξέλιξης και, ακόμη και τότε, να οριστεί μόνον αντιθετικά, σε σύγκριση δηλαδή με το δεδομένο παρελθόν, με την παραδοσιακή κοινωνία¹⁵. Στο βαθμό όμως που η έννοια σύγχρονη κοινωνία αποτελεί αφαίρεση που δεν εκφράζει κάποιο *terminus ad quem* στο χρόνο, η εκσυγχρονιστική διαδικασία δεν έχει καταληκτικό σημείο και οφείλει να νοηθεί ως *συνεχής, δίχως τέλος*, πορεία, όχι τόσο προσέγγισης κάποιου προκαθορισμένου τέρατος, όσο απομάκρυνσης από δεδομένες αφετηρίες. Έτσι, η έννοια του εκσυγχρονισμού παραμένει αναπόφευκτα ρευστή και μπορεί ουσιαστικά να οριστεί μόνον με *δυναμικό* και *αρνητικό* τρόπο, δηλαδή ως κρίση και αποβολή του παραδοσιακού χαρακτήρα της κοινωνίας¹⁶.

Οι παρατηρήσεις αυτές είναι αναγκαίες για την καταρχήν οριοθέτηση του

προβλήματος, που είναι η σχέση ανάμεσα στον εθνικισμό και τον εκσυγχρονισμό. Στην ίδια κατεύθυνση, οφείλουμε επίσης να αποδεσμεύσουμε την έννοια του εκσυγχρονισμού από τη συμβατική της ταύτιση με τις πολύ στενότερες έννοιες της αστικοποίησης ή της εκβιομηχάνισης. Η οικονομιστική αντίληψη της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας φράζει ουσιαστικά το δρόμο για την ανάλυση των πολλαπλών και *άμεσων* (δηλαδή, όχι παράγων ή αναγώγιμων) κοινωνικών, πολιτικών και πολιτισμικών της πτυχών. Αυτές όμως οι πτυχές της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας καθίστανται ακόμη περισσότερο σημαντικές για τη μελέτη του προβλήματος, αν αναλογιστούμε την *παγκοσμιοότητα* της εκσυγχρονιστικής πορείας. Η κατανόηση της μορφής, της τροπής και των επιπτώσεων του εκσυγχρονισμού σε μια κοινωνία (εκτός ίσως από τις μεμονωμένες περιπτώσεις της αρχικής εμφάνισής του στη δυτική Ευρώπη τον 17ο και 18ο αιώνα) δεν είναι δυνατόν να περιοριστεί σε αυστηρά ενδογενές πλαίσιο αναφοράς. Από τη στιγμή που η υπέρβαση των παραδοσιακών δομών έχει αρχίσει να συντελείται σε μια κοινωνία, ο εκσυγχρονισμός αποτελεί πλέον *παγκόσμιο* φαινόμενο, που εξαπλώνεται διαρκώς και έξω από την αρχική του εστία.

Η εξάπλωση είναι πολυσχιδής και δεν περιορίζεται αποκλειστικά και μόνον σε οικονομικής φύσης αλλαγές. Έτσι, πολύ πριν οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής (πόσο μάλλον η εκβιομηχάνιση) κα-

τορθώσουν να εισδύσουν στις εκτός δυτικής Ευρώπης κοινωνίες, οι επιπτώσεις από την εν εξελίξει αποδιάρθρωση της παραδοσιακής τάξης πραγμάτων είχαν ήδη αρχίσει να διαφαίνονται στην ανατολική και τη νότια Ευρώπη και τα Βαλκάνια. Η πολυσχιδής λοιπόν επίδραση του εκσυγχρονισμού χρειάζεται να νοηθεί *πρωτίστως* (και με τη θεωρητική και με τη χρονική έννοια) σαν ευρύτατη διαδικασία πολιτισμικής ανταλλαγής: οι νέες μέθοδοι επικοινωνίας, τα καινούργια ρεύματα σκέψης και προβληματισμού, τα σύγχρονα εκπαιδευτικά πρότυπα (όλα εκείνα τα στοιχεία που περιλαμβάνονται στους συμβατικούς όρους για το σχηματικό προσδιορισμό της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού και που αποτελούν καρπούς της αποσύνθεσης της παραδοσιακής κοινωνίας) χαρακτηρίζονται εξ αρχής από εξωστρεφείς, σχεδόν κατακτητικές, τάσεις. Έτσι, δεν είναι παράξενο ότι τα πολιτισμικά συνεπακόλουθα του εκσυγχρονισμού αρχίζουν να εκριζώνουν τις παραδοσιακές δομές κοινωνικής οργάνωσης και τις παραδοσιακές νόρμες επικοινωνίας, ακόμη και σε κοινωνίες στις οποίες είναι άγνωστες οι οικονομικές επιπτώσεις του εκσυγχρονισμού (εμπορευματοποίηση της εργασίας, καθολικότητα της αγοράς, εκβιομηχάνιση κ.ο.κ.).

Για τις περισσότερες κοινωνίες λοιπόν τα πρώτα μηνύματα της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας έχουν πολιτισμικό κυρίως χαρακτήρα και *εξωγενή* προέλευση. Βεβαίως, ο τρόπος με τον οποίο μια κοινωνία υποδέχεται τα νέα πολιτισμικά ερεθίσματα, αφομοιώνει το περιεχόμενό τους και απαντά στις προκλήσεις που θέτουν, δεν είναι απλή υπόθεση μιμητισμού, αλλά συνάρτηση των συγκεκριμένων ιστορικών, κοινωνικών και πολιτισμικών της ιδιαιτεροτήτων¹⁷. Η αδυναμία όμως να προδικαστεί γενικά η υποδοχή του μηνύματος δεν μειώνει καθόλου τη σημασία που αποδίδεται στον πολιτισμικό χαρακτήρα της εκπομπής και της μετάδοσής του. Αυτήν την έννοια έχει και η παρομοίωση του εκσυγχρονισμού από τον Έρνεστ Γκέλνερ με τεράστιο πολιτισμικό «παλιρροιακό κύμα», που σκεπάζει σιγά σιγά όλην την υδρόγειο: στην ορμή του το εκσυγχρονιστικό ρεύμα μεταφέρει τις πολιτισμικές αλλαγές, που το ίδιο έχει προκαλέσει, σε κοινωνίες που παραμένουν ακόμη κοινωνικά και οικονομικά καθυστερημένες, που συνεχίζουν δηλαδή να είναι προσεδεμένες με παραδοσιακές μορφές οργάνωσης. Τρία είναι, κατά τον Γκέλνερ, τα κυριότερα στοιχεία του εκσυγχρονιστικού πολιτισμικού μηνύματος:

(α) η «*επιστήμη*» ή η επιχειρησιακά ορθολογική «*γνωστική μέθοδος της βιομηχανικής κοινωνίας*»,

(β) η «*οικολογία της επιστήμης*» ή η δυνατότητα της πρακτικής εφαρμογής της

ορθολογικής σκέψης, και

(γ) οι «*κοινωνικο-πολιτικές επιπτώσεις της επιστήμης*», που μπορούν να συνοψιστούν γενικά στην εγκαθίδρυση μιας μόνιμης αίσθησης συνεχούς αλλαγής, στην *παγίωση* δηλαδή της *ρευστότητας* του ιστορικού χρόνου¹⁸.

Το τελευταίο στοιχείο του εκσυγχρονιστικού μηνύματος (η παγίωση της ρευστότητας του ιστορικού χρόνου) έχει ίσως και τις πιο δραματικές επιπτώσεις, στο βαθμό που καταλίνει οριστικά το παλαιό αίσθημα ασφάλειας και μονιμότητας, που παρείχε η παραδοσιακή κοινωνία, δίχως να προσφέρει στη θέση του καινούργια σταθερά σημεία αναφοράς για την ερμηνεία της πραγματικότητας. Η *αποθεοποίηση* (με την ευρύτερη έννοια) του κόσμου που οι νέες γνωστικές μέθοδοι επιφέρουν συνεπάγεται έτσι και την *απομυθοποίηση των* έως τότε παραδεκτών, αδιαφιλονίκητων και απαραβίαστων μορφών κοινωνικής οργάνωσης και πολιτικής εξουσίας: ο εκσυγχρονισμός αφαιρεί από τη διαδικασία της κοινωνικής νομιμοποίησης κάθε μεταφυσικό, μη ορθολογικό και πάγιο κριτήριο και καθιστά την κοινωνική πραγματικότητα πεδίο συνεχούς αμφισβήτησης και παρέμβασης. Με τον τρόπο αυτόν, η εικόνα του κόσμου παύει πλέον να είναι μία, δεδομένη και αδιαφιλονίκητη. Αρχίζει να επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες και να υπόκειται σε συνειδητές απόπειρες μετάπλασης. Παρόμοιες πολιτισμικές αλλαγές μπορούν λοιπόν να έχουν εξωγενή προέλευση και να διαταράσσουν μία κοινωνία *in situ*, δίχως αυτή να έχει ακόμη απελευθερωθεί από τα δεσμά της παράδοσης.

Μάλιστα, η πιθανότητα ανάλογης πολιτισμικής ανακατάταξης δίχως αντίστοιχες με αυτήν οικονομικο-κοινωνικές αλλαγές αυξάνεται σημαντικά στις περιπτώσεις εκείνων των κοινωνιών που βρίσκονται στην άμεση περιφέρεια του εκσυγχρονισμού καθεαυτών. Ο πολιτισμικός χαρακτήρας αυτών των προαγγελμάτων καθιστά αφάδιστα το ρόλο των διανοούμενων στη διαδικασία του εκσυγχρονισμού. Πρόκειται για την κοινωνική εκείνη ομάδα που είναι φύσει (ως προϊόν της αποσύνθεσης της παραδοσιακής κοινωνίας) και θέσει (λόγω παιδείας) εκτεθειμένη περισσότερο από οποιονδήποτε άλλη στον εκσυγχρονιστικό βομβαρδισμό. Γι' αυτόν το λόγο, αντιμετωπίζει, πρώτη και αναγκαστικά, τα διλήμματα που ο εκσυγχρονισμός (ή, μάλλον, *το φάσμα του εκσυγχρονισμού*) εγείρει. Έτσι εξηγείται και η αναπόφευκτη παρουσία των διανοούμενων στις τάξεις του εθνικισμού, αυτού του ιδεολογικού κινήματος που είναι, ταυτοχρόνως, γέννημα και υπέρβαση της κατάλυσης της παραδοσιακής κοινωνίας. Σε αντίθεση με άλλες κοινωνικές κατηγορίες, αυτή των διανοούμενων αποτε-

λεί τη *sine qua non* κάθε εθνικιστικής ιδεολογίας, επειδή ακριβώς είναι πρώτη σε θέση να συλλάβει την πρόκληση της μετάβασης.

Έτσι λοιπόν, ενώ η διάνοηση δεν είναι η μόνη, είναι σίγουρα η κύρια και πανταχού παρούσα κατηγορία παραγωγών, φορέων και οπαδών του εθνικισμού. Το ίδιο δεν μπορεί να ειπωθεί για καμιάν άλλην κοινωνική ομάδα ή τάξη – ούτε ακόμη και για την αστική, τα συμφέροντα της οποίας ταυτίζονται συνήθως με την προαγωγή της εθνικιστικής ιδεολογίας. Στις περιπτώσεις όπου η πορεία του εκσυγχρονισμού έχει προσλάβει άμεσες κοινωνικοοικονομικές διαστάσεις, ο ρόλος της αστικής τάξης είναι, συνακόλουθα, λίγο-πολύ δεδομένος. Το αντίθετο όμως δεν είναι απαραίτητο να ισχύει. Η ανάπτυξη της εθνικιστικής ιδεολογίας δεν προϋποθέτει την ενεργητική συμμετοχή (ή ακόμη και την ίδια την ύπαρξη) της αστικής τάξης, όπως αποδεικνύουν τα πολλαπλά παραδείγματα ανατολικοευρωπαϊκών εθνικισμών τον 19ο αιώνα, καθώς και η πλειονότητα των εθνικισμών στο λεγόμενο Τρίτο Κόσμο κατά τον 20ό αιώνα.

Η πρόκληση που το φάσμα του εκσυγχρονισμού αποτελεί για την εθνικιστική ιδεολογία, μπορεί να λάβει πολλές μορφές. Διλήμματα όπως το ευπρόσδεκτο ή μη και το αναπόφευκτο ή μη της κοινωνικής αλλαγής, η αποδοχή ή η απόρριψη των νέων μηνυμάτων και τρόπων σκέψης, ο ρόλος και η θέση της παράδοσης, οι διαχρονικές (με το παρελθόν) και οι συγχρονικές (με άλλες κοινωνίες) συγκρίσεις κ.ο.κ. βρίθουν σε όλες σχεδόν τις ποικιλίες εθνικιστικού λόγου. Το ερέθισμα μπορεί να είναι διαφορετικό στην κάθε περίπτωση, όπως διαφορετικές μπορεί να είναι και οι απαντήσεις. Ακόμη, η πρόκληση του εκσυγχρονισμού δεν σημαίνει απαραίτητα ότι το φάσμα της κοινωνικής αλλαγής επίκειται. Ο πολιτισμικός χαρακτήρας του εκσυγχρονιστικού μηνύματος σημαίνει πως η πρόκληση μπορεί να απορρέει όχι από το φάσμα της αλλαγής, αλλά από την *απουσία* της. Έτσι, πολλές εθνικιστικές ιδεολογίες αντιδρούν όχι στην προοπτική της αλλαγής, αλλά στην έλλειψη τέτοιας προοπτικής για το δικό τους έθνος, δηλαδή στην αδράνεια, την απραξία ή τη στασιμότητα της εθνικής κοινότητας, που θεωρείται ότι έχει μείνει πίσω ή έξω από την εκσυγχρονιστική πορεία. Ακόμη και σε αυτές τις περιπτώσεις όμως, είναι προφανές ότι πίσω από τον εθνικιστικό προβληματισμό κρύβεται η πρόκληση του εκσυγχρονισμού: και μόνη η χρήση εννοιών όπως *καθυστερήση* ή *ακινησία* προϋποθέτει την εικόνα των αντιθέτων τους (δηλαδή της *προόδου* και της *κίνησης*, αντίστοιχα), γεγονός που επιβεβαιώνει την καταλυτική επίδραση του εκσυγχρονισμού.

Δίχως όμως να λαμβάνουμε υπόψη αυτήν την επίδραση, η κατανόηση του περιεχομένου της εθνικιστικής ιδεολογίας είναι ατελής, αφού περιορίζεται αναγκαστικά στη σύλληψη του φαινομένου ως ιδεολογικού κινήματος απλής διάκρισης πολιτισμικών διαφορών. Ο εθνικισμός όμως δεν τονίζει τις διαφορές του έθνους από άλλες ομόλογες ομάδες ψάχνοντας στο παρελθόν χωρίς αιτία και λόγο: η υπογράμμιση της μοναδικότητας του έθνους συντελείται κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες που επιβάλλουν τη διεκδίκηση της αυτοτέλειας και της ανεξαρτησίας του. Ο εθνικισμός, όπως ορθώς επισημαίνει ο Τζον Πλάμενατζ, «γεννιέται, όταν οι άνθρωποι έχουν συνείδηση όχι μόνον της πολιτισμικής πολυμορφίας, αλλά και της πολιτισμικής αλλαγής»¹⁹.

Η κατεύθυνση και η κατάληξη της εθνικιστικής αντίδρασης στην πρόκληση του εκσυγχρονισμού δεν είναι δυνατόν να προεξοφληθούν. Διαφέρουν όχι μόνον από εθνικισμό σε εθνικισμό, αλλά και από τη μία φάση ανάπτυξης της ίδιας εθνικιστικής ιδεολογίας στην άλλη. Έτσι, η εθνικιστική συσπειρωτική πρόταση μπορεί να έχει απροκάλυπτα εκσυγχρονιστικό χαρακτήρα - να αποτελεί δηλαδή η ίδια έκκληση για κοινωνικο-οικονομική πρόοδο και ανάπτυξη. Κάτι τέτοιο παρατηρείται στις γενέθλιες εκδοχές του εθνικισμού στη δυτική Ευρώπη, καθώς και στους περισσότερους εθνικισμούς του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου. Από την άλλη όμως πλευρά, ο εθνικισμός μπορεί να λειτουργεί σαν τροχοπέδη στην εκσυγχρονιστική πορεία με το να δημιουργεί αισθήματα εσωστρέφειας, ξеноφοβίας και απομόνωσης στο εθνικό σώμα. Σημαντικό μέρος των ανατολικοευρωπαϊκών και των βαλκανικών εθνικισμών του 19ου αιώνα ανήκει, νομίζω, σε αυτήν την κατηγορία. Ακόμη πιο συχνά, όταν εκσυγχρονιστικές φιλοδοξίες και εσωστρεφείς προσανατολισμοί συνυπάρχουν στην ίδια εθνικιστική ιδεολογία, τότε προκαλούν διαρκείς συγκρούσεις στο εσωτερικό της και καθορίζουν, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, τις μεταπτώσεις του χαρακτήρα της ανάλογα με το ποιο από τα δύο στοιχεία έχει το σχετικό προβάδισμα.

Οι παράγοντες που πρέπει να ληφθούν υπόψη στην ανάλυση των εθνικιστικών στάσεων απέναντι στην πρόκληση του εκσυγχρονισμού αντιστοιχούν λίγο-πολύ προς τις παραμέτρους της ανάπτυξης του ίδιου του εθνικισμού. Μια πρόχειρη ταξινόμηση των πλέον βασικών από αυτούς θα συμπεριλάμβανε:

1. Τη φάση εξέλιξης στην οποία βρίσκεται ο κάθε εθνικισμός και, ιδιαίτερα, κατά πόσον ο εθνικισμός προωθεί την ιδέα της πολιτικής ανεξαρτησίας κάποιου υπόδουλου έθνους ή, αντιθέτως, έχει υποδυθεί νέους ρόλους στο πλαίσιο της αυτό-

νομης πολιτικής υπόστασης κάποιου ελεύθερου έθνους.

2. Το κατά πόσον η πολιτική ανεξαρτησία του έθνους επιτυγχάνεται στο πλαίσιο μιας ήδη προχωρημένης διαδικασίας εκσυγχρονισμού και εκβιομηχάνισης ή, αντιθέτως, συντελείται σε πλαίσιο προβιομηχανικών οικονομικών και κοινωνικών διαρθρώσεων.

3. Το κατά πόσον η επίτευξη της πολι-

τικής ανεξαρτησίας του έθνους θεωρείται ολική ή μερική και, συνακόλουθα, το κατά πόσον ο εθνικισμός έχει στραφεί σε εσωτερικές μέριμνες (ανάπτυξη, ανασυγκρότηση κ.λπ.) ή παραμένει προσανατολισμένος σε αλτρωτικούς στόχους.

4. Τη μορφή με την οποία η πρόκληση του εκσυγχρονισμού εμφανίζεται σε συγκεκριμένο κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον, την προέλευσή της και τις προϋπάρχουσες αντιλήψεις γύρω από την προέλευσή της. Ενδεικτικές ως προς το σημείο αυτό είναι οι επιπτώσεις της εκάστοτε εικόνας που οι διάφοροι εθνικισμοί έχουν σχηματίσει για τη *Δύση*, τις *Μεγάλες Δυνάμεις*, την *Αποικιοκρατία* κ.ο.κ.

5. Το συσχετισμό δυνάμεων στο εθνικό περιβάλλον (την ύπαρξη εθνικών εχθρών, την οξύτητα της εθνικιστικής αντιπαλότητας κ.λπ.).

6. Το βαθμό ενεργοποίησης του εθνικού σώματος (το κατά πόσον, δηλαδή, ο κύριος αποδέκτης των εθνικιστικών μηνυμάτων υιοθετεί παρακολουθητική ή ενεργητική στάση) και άρα το βαθμό επιτυχίας της ίδιας της εθνικιστικής ιδεολογίας.

7. Τέλος, το κατά πόσον η νέα κουλτούρα θεωρείται ότι μπορεί να εναρμονιστεί με την πολιτισμική παράδοση του έθνους ή, αντιθέτως, το κατά πόσον η εθνική κληρονομιά θεωρείται ότι κινδυνεύει από τον εκφυλισμό ή τη διαφθορά της από τα σύγχρονα ρεύματα σκέψης. Ο παράγοντας αυτός συνιστά, θα έλεγα, το πρό-

βλημα της δεκτικότητας της εθνικής παράδοσης στα νέα μηνύματα.

Κατά τη συνεκτίμηση όλων αυτών των παραγόντων δεν πρέπει να διαφεύγει η κατά βάση *συνθετική* λειτουργία της εθνικιστικής ιδεολογίας. Ο εθνικισμός απαντά (θετικά, αρνητικά ή συγκεκριμένα) στην πρόκληση του εκσυγχρονισμού επιχειρώντας, πρωτίστως, να την υπερβεί: βασική του επιδίωξη παραμένει η απάλειψη του χάσματος ανάμεσα στην παραδοσιακή και τη σύγχρονη κοινωνία και η φαντασιακή αποκατάσταση της *συνέχειας του έθνους*. Αυτόν το ρόλο επιτελεί άλλωστε και η τρισδιάστατη υπόσταση της έννοιας έθνους στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τμήμα του άρθρου δημοσιεύθηκε στο αφιέρωμα για τον εθνικισμό του περιοδικού *Διαβάζω*, 322 (1993), σ. 46-50.
2. Βλ. S.N. Eisenstadt, *Modernization: Protest and Change*, Englewood Cliffs, N.J.: 1966, σ. 15.
3. K. Marx, «The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte», στο *Surveys from Exile*, Harmondsworth: 1973, σ. 147.
4. C. Lefort, «Novelty and the Appeal of Repetition», στο *The Political Forms of Modern Society*, Cambridge: 1986, σ. 124.
5. Τούτο ισχύει παρά την τεράστια ποικιλομορφία των παραδοσιακών κοινωνιών. Το κοινό τους χαρακτηριστικό, η ζώσα παράδοση, συνίσταται ακριβώς στη δια της επαναλήψεως νομοποίησηση συγκεκριμένων κοινωνικών πρακτικών. Βλ. σχετ. J.G.A.

- Pocock, *Politics, Language, and Time*, London: 1972, σ. 255.
6. Αυτό δεν είναι απλώς ένα πολιτισμικό παράγωγο της σύγχρονης κοινωνίας. Η συνείδηση του χρόνου (ή ίδια η έννοια χρόνος, όπως την αντιλαμβανόμαστε και τη χρησιμοποιούμε) εκφράζεται σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής, από την οικονομική παραγωγή μέχρι την πολιτική δράση και την πολιτισμική έκφραση. Για την αλλαγή της αίσθησης του χρόνου από την παραδοσιακή στη σύγχρονη κοινωνία, βλ. *inter alia*, W.E. Moore, *Man, Time, and Society*, New York: 1963 και G. Gurvitch, *The Spectrum of Social Time*, Dordrecht: 1964.
 7. Βλ. P. Ricoeur, «The Model of the Text: Meaningful Action Considered as Text», *Social Research*, 38 (1971).
 8. A. Giddens, *Central Problems in Social Theory*, London: 1979, σ. 204.
 9. J.G.A. Pocock, *ό.π.*, σ. 255.
 10. Βλ. M.E. Spiro, «Religion: Problems of Definition and Explanation», στο M. Banton (ed.), *Anthropological Approaches to the Study of Religion*, London: 1978.
 11. Βλ. E. Durkheim, *The Division of Labour*, London: 1984, ιδιαίτ. κεφ. 2 και 3.
 12. Βλ. K.W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, Cambridge, Mass. & London: 1966, αλλά και E. Gellner, *Thought and Change*, London: 1964, κεφ. 9 και E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford: 1983. Πρβλ. A.D. Smith, *Theories of Nationalism*, London: 1983, κεφ. 3.
 13. Βλ. B. Anderson, *Imagined Communities*, London: 1983, ιδιαίτ. σ. 15. Πρβλ. A. Giddens, *The Nation-State and Violence*, Cambridge: 1985, σ. 219 και R. Emerson, «Nationalism and Political Development», *The Journal of Politics*, 22, 1 (1960), σ. 10.
 14. Βλ. σχετ. T. Parmiter & L.M.-Y. Cheung, «Modernization and Ethnicity», στο J. Dofny & A. Akinowo (eds.), *National and Ethnic Movements*, Beverly Hills & London: 1980, σ. 138-139.
 15. Η κατάλυση της παραδοσιακής κοινότητας και η συνακόλουθη αποκοπή των φυσικών δεσμών του ανθρώπου με αυτή μετατρέπον, όπως λέει ο Μαξ, τον άνθρωπο από «κοινοτικό ον» [*Gattungsesen*] σε πραγματικό «άτομο» («απομονωμένο εν είδει *Punktualität*). Βλ. K. Marx, *Grundrisse*, Harmondsworth: 1973, σ. 496 και 485, αντίστοιχα. Ο απορροφισμός του ανθρώπου, στη σύγχρονη κοινωνία, από τη φυσική, την παραδοσιακή κοινότητα τον καθιστά έτσι γνήσιο κοινωνικό υποκείμενο.
 16. Βλ. σχετ. A. Inkeles, «The Modernization of Man», στο M. Weiner (ed.), *Modernization: The Dynamics of Change*, New York: 1966, καθώς και A. Inkeles & D. Smith, *Becoming Modern*, Cambridge, Mass.: 1974.
 17. Πρβλ. J. Plamenatz, «Two Types of Nationalism», στο E. Kamenka (ed.), *Nationalism*, London: 1976, σ. 29-31.
 18. E. Gellner, *Thought and Change*, *ό.π.*, σ. 179.
 19. J. Plamenatz, *ό.π.*, σ. 24.

Φωνή και γραφή στο μυθιστόρημα του Α. Καρκαβίτσα: Ο Αρχαιολόγος*

ΤΖΙΝΑ ΠΟΛΙΤΗ

ΗΙΣΤΟΡΙΚΗ διαδικασία που έφερε στην αστική τάξη στην εξουσία συνεπαγόταν, ταυτόχρονα, μία διαδικασία στο επίπεδο της ιδεολογίας για την κατασκευή του εθνικού υποκειμένου. Όπως είναι γνωστό, στον εθνικιστικό κώδικα, η αναπαράσταση του εθνικού υποκειμένου δομείται πάνω στη διαφορά από τον άλλο, εχθρό ή σύμμαχο, και στην ομοιότητα, δηλαδή σε αιώνια, κοινά βιολογικά, ηθικά, αισθητικά και άλλα χαρακτηριστικά, που διακρίνουν τα μέλη ενός έθνους, καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας του και ιδιαίτερα σε στιγμές εθνικής κρίσης.

Τόσο η διαφορά όσο και η ομοιότητα νοούνται και βιώνονται από την εθνική ομάδα ως «φυσικά» «οργανικά» δεδομένα, τα οποία παραμένουν σταθερά, ανεξάρτητα από τις ιστορικές ρήξεις και ασυνέχειες. Η ιστορία του εθνικού υποκειμένου είναι γενεαλογική και είναι αυτή η βιολογική αναπαραγωγική σειρά που αντιστέκεται στην ιστορική ρήξη και παρέκκλιση. Τα ιστορικά γεγονότα που διασπών τη γενεαλογική αλυσίδα θεωρούνται φαινομενικά, γιατί πίσω από αυτά μπορεί κανείς πάντοτε να διαβάσει τη συνεχιζόμενη βιογραφία της φυλής. Αυτός είναι και ο λόγος που ο κατακτητής αναπαράσταινεται ως μία «αδύναμη δύναμη», η οποία κυριεύει το ιστορικό, αλλά ποτέ το εθνικό υποκείμενο. Εκ των πραγμάτων, το εθνικό υποκείμενο δεν μπορεί ποτέ να αφομοιωθεί ούτε να εξοντωθεί. Η αντίληψη αυτή, στο μεν ποιητικό επίπεδο, βρίσκει την έκφρασή της στο μύθο του φοίκικα που αναγεννιέται, στο δε επιστημονικό, στη θεωρία της μεταβίβασης των χαρακτηριστικών που πρότεινε η βιολογία.

Η συνείδηση της αστικής τάξης σηματοδύεται, επομένως, από μία βασική αντίθεση στο ταξικό επίπεδο, συλλαμβάνει την ιστορία ως διαδικασία, η οποία επιτρέπει ριζοσπαστικές ρήξεις, αλλαγές και εξελίξεις. Στο εθνικιστικό επίπεδο, ωστόσο, φαντάζεται τη φυλή ως αμετάβλητη και αιώνια, χάρη σε ιστορικούς παράγοντες, οι οποίοι, παραδόξως, παραμένουν και αυτοί αναλλοίωτοι και σταθεροί. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε ότι ο εθνικισμός λειτουργεί ως άρνηση της ταξικής πάλης και ως μυθικοποίηση του αστικού ατομιστικού εγώ.

Οι ιστορίες των εθνών, ιδιαίτερα εκείνες του 19ου αιώνα, ενσωματώνουν στην αφήγησή τους τον ερμηνευτικό τους κώδι-

κα: εφόσον τα ιστορικά γεγονότα όπως εκτυλίσσονται μέσα στο χρόνο, σε τελική ανάλυση, σηματοδοτούν την επαναλαμβανόμενη υιική ιστορία του εθνικού υποκειμένου, οι ιστορίες των εθνών θα πρέπει να διαβάζονται ως αλληγορίες. Χαρακτηριστικά, ο Κ. Δημαράς στην *Ιστορία της Σύγχρονης Ελληνικής Λογοτεχνίας* γράφει για τον Παπαρρηγόπουλο:

Ο ιστορικός του Έθνους δεν πάει να γράψει μία απλή χρονογραφία, να δώσει το ημερολόγιο του Αγώνα. Θέλει να βιογραφήσει την ελληνική φυλή, ανάμεσα στους αιώνες, να συλλάβει την ενιαία ψυχή του ελληνισμού στις πολεμικές δόξες της αρχαιότητας, όσο και στις σύγχρονες δόξες στις πολιτιστικές προσπάθειες που χαρακτηρίζουν τις διαδοχικές ελληνικές αναγεννήσεις¹.

Η ιστοριογραφία, όπως είναι γνωστό, έκανε τη σεμνή της εμφάνιση στην Ελλάδα μετά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας και ενισχύθηκε, όταν η υπόθεση του Fallmeyer ξεσήκωσε την αγανάκτηση του νεαρού έθνους. Ήταν τότε που η αρχαία κληρονομιά έγινε αντικείμενο μελέτης και τέθηκε ως απόδειξη για την αδιάσπαστη συνέχεια της φυλής. Η λαογραφία, στο θεμελιώδες έργο του Ν. Γ. Πολίτη, υποστηρίζοντας τους ζωντανούς δεσμούς ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν, προσέφερε, μαζί με την ιστοριογραφία, την επιστημονική βάση για την κατασκευή του εθνικού υποκειμένου. Η λαογραφία μπήκε στην ευρύτερη υπηρεσία της εθνικιστικής ιδεολογίας, κυρίως μέσω της λογοτεχνίας, αφού εκεί ήταν που οι στερεότυπες αναπαραστάσεις του εθνικού υποκειμένου, της εθνικής οικογένειας, του εθνικού τοπίου κ.τ.λ. κωδικοποιήθηκαν και εσωτερικεύτηκαν από το αναγνωστικό κοινό ως σταθερά βιώματα της πραγματικότητας.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι η τραγωδία του 1897, η χρεοκοπία του έθνους, η πολιτική διαφθορά και αστάθεια και τα πιεστικά κοινωνικά προβλήματα, που ξέσπασαν τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, ουδόλως επηρέασαν το πολιτιστικό κλίμα, αλλά παρέτειναν τον εθνικιστικό λόγο, σχετικά με τις ρίζες, τις παραδόσεις, τα γραφικά ήθη και έθιμα, μεταθέτοντας τις αστικές αντιθέσεις σε ειδυλλιακά, αγροτικά σκηνικά.

Ανάμεσα στους λίγους, ο Ροΐδης με οξύνοια αντιλήφθηκε το τέλμα. Το 1899 έ-

γραφε:

Το ημέτερον κοινόν ήρχισε, δεν λέγομεν ν' αφιάζη, αλλά να χορταίνη τας στάνας, τα στρουγγας τα λημέρια, τας φλογέρας, τους κόλληγας, τους λεβεντήδες, τας ζηλεμένας κόρας, τα μοιρολόγια, τ' ασμιοχρίσαφα και τους κερατισμούς των τράγων.

Ο Αρχαιολόγος εκδόθηκε έξι χρόνια ύστερα από αυτή την προειδοποιητική διαπίστωση του Ροϊδη. Η υποδοχή του ήταν ανάμεικτη. Σε ένα γράμμα προς τον Karl Dietrich (21 Μαΐου 1905), ο Καρκαβίτσας προσπάθησε να υπερασπιστεί το πεζογράφημά του με τον ακόλουθο τρόπο:

Για τούτο και Ο Αρχαιολόγος μ' όλα τα ψεγάδια που του βρίσκεις και συ και άλλοι εδώ, σε μένα αρέσει περισσότερο απ' όλα μου τα έργα. Γιατί κάτι λέει στο δυστυχημένο αυτό και θεομπαίχτικο έθνος μου, για να το βάλει στην αλήθειας το δρόμο – το δρόμο του Θεού. Σε μας εδώ –το ξέρεις πιστεύω– δεν είναι ακόμα καιρός να τραγουδούμε αφρόντιστα. Πρέπει και να τα δασκαλεύουμε³.

Αυτό που θα προσπαθήσω να υποστηρίξω σε αυτή τη μελέτη είναι ότι Ο Αρχαιολόγος είναι ένα κείμενο, που απορρέει από την ιδεολογική αντίφαση της ιστορικής/εθνικής συνείδησης. Και ότι είναι, ακριβώς λόγω αυτής της αντίφασης, η οποία αναπαράγεται στο κείμενο, που οι «προθέσεις» του συγγραφέα να απελευθερώσει το ελληνικό υποκείμενο από καθλωτικές αναπαραστάσεις ανατρέπονται. Έτσι, αντί να αποδώσει το υποκείμενο στον ιστορικό χρόνο και στην προοπτική ενός διαλεκτικού μέλλοντος, συνεργεί μαζί με τις δυνάμεις του συντηρητισμού, στον εγκλωβισμό του μέσα στο α-χρονικό σύστημα της υικότητας και της επανάληψης.

Η επιθυμία του κειμένου για «πατροκτονία» διασκεδάζεται μόνο στο επίπεδο του φαντασιακού. Γιατί η σύγκρουση «ανάμεσα στη διυποκειμενική κληρονομιά του πολιτιστικού παρελθόντος και την υποκειμενική ανάγκη απελευθέρωσης από αυτή»⁴ δεν λύνεται ποτέ. Αντίθετα, το κείμενο κλείνει δοξολογώντας την πληρότητα της γενεαλογικής κληρονομιάς που έχει επιτευχθεί. Το ιστορικό υποκείμενο έπρεπε να περιμένει κάμποσο καιρό ακόμα, πριν βρει την αναπαράστασή του στην ελληνική πεζογραφία.

Σημειώθηκε πιο πάνω, ότι οι ιστορίες των εθνών ζητούν να διαβάζονται ως αλληγορίες. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο, ότι η μορφή σημασιοδότησης που επιλέγει ο Καρκαβίτσας είναι η αλληγορία. Στον Αρχαιολόγο το σημαίνον αποτελείται από την οικογένεια Ευμορφόπουλου και τις τύχες της κτηματικής της κληρονομιάς, ενώ το σημαϊνόμενο από την ελληνική φυ-

λή και τις εδαφικές περιπέτειες του έθνους. Έτσι, ανάμεσα στο σημαίνον και το σημανόμενο υπάρχει μία εντυπωσιακή εγγύτητα και ομοιότητα. Η διαφορά τους εντοπίζεται μέσα στο λόγο, μέσα από τον οποίο μπορούν να αρθρωθούν ως αφήγημα, δηλαδή τη μυθιστοριογραφία και την ιστοριογραφία. Η αλληγορία, ωστόσο, είναι ο κατεξοχήν τρόπος για τη σύζευξη δύο διαφορετικών λόγων.

Τα συμβάντα του αλληγορικού αφηγήματος αφορούν στις προσπάθειες δύο αδελφών να εκπληρώσουν την πατρική εντολή επανάκτησης της αρχικής εδαφικής περιουσίας της οικογένειας. Περιουσία, την οποία κατέχει τώρα ο ανταγωνιστής/εχθρός. Η άμιλλα ανάμεσα στους δύο αδελφούς, ανάμεσα στην οικογένειά τους και τον καταλατητή και ανάμεσα σε αυτούς και την νέα επικείμενη, επεκτατική απειλή που αντιμετωπίζουν στο πρόσωπο του ύπουλου χωρικού Θεομίστην, μας παραπέμπει σε έξω-κειμενικά γεγονότα που αφορούν στη σύγχρονη ελληνική σκηνή στις εδαφικές διεδικήσεις και απώλειες στους Τούρκους στην απειλή της Βουλγαρίας στην υποταγή στις δυνάμεις προστασίας στα οικονομικά αδιέξοδα του έθνους και στις σφοδρές διαμάχες σχετικά με την εθνική ταυτότητα και την ορθή γλωσσική παράδοση – διαμάχες που θεμελιώνονταν είτε πάνω σε εισαγόμενες δυτικές αναπαραστάσεις του «ελληνισμού» είτε πάνω σε εγχώριες της «ρωμιοσύνης».

Η εξωτερική ανάληψη με την οποία αρχίζει η αφήγηση εκτείνεται στο παρελθόν του οικογενειακού «δένδρου» προς μία σχεδόν μυθική καταγωγή και αλληγοροποιεί το ιστορικό πεπρωμένο της ελληνικής φυλής. Αυτό το πεπρωμένο, ωστόσο, υπακούει σε έναν ανιστόρο νόμο: πειθαρχεί στην τακτικότητα της ακμής και της παρακμής, των οποίων οι περιοδικοί ρυθμοί δίνουν στο χρόνο κυκλική μορφή. Αυτός ο νόμος, ωστόσο, καταδικάζει την αλληγορική αφήγηση στο να προσλάβει μία προληπτική λειτουργία, η οποία προδικάζει την ομοιότητα του μέλλοντος με το παρελθόν.

Στην ουσία, η αναληπτική, εξωτερική αφήγηση αλληγοροποιεί όχι την Ιστορία αλλά ένα αφηγηματικό μοντέλο της Ιστορίας που αρθρώνεται πάνω στην επανάληψη και την υικότητα. Αυτό το μοντέλο αποκτά καθολική ισχύ μέσα στο κείμενο, εφόσον εφορμάζει και στο γενεαλογικό πεπρωμένο του εχθρού. Η εξήγηση για αυτές τις επαναλαμβανόμενες εναλλαγές δομείται πάνω στην αντίθεση: πολιτισμός/βαρβαρική ορμή. Ο πολιτισμός εξασθενίζει την αρρενωπότητα της φυλής και οδηγεί σε παρακμή και υποταγή. Η βαρβαρική ορμή, ωστόσο, εμπεριέχει και αυτή τους σπόρους της τελικής της παρακμής. Αν η πρώτη εκπύπτει, γιατί ο πολι-

τισμός επιφέρει τη «θηλυπρέπεια», η δεύτερη οδηγείται στην πτώση λόγω των «αισθησιακών καταχρήσεων». Αυτός ο καθολικός νόμος καθορίζει, λοιπόν, τα πεπρωμένα των εθνών και τις μεταξύ τους σχέσεις.

Ωστόσο, το αφηγηματικό μοντέλο της ιστορίας, που υιοθετείται, θέτει στην αλληγορική αφήγηση ένα σχεδόν ακατόρθωτο στόχο: να ξεφύγει από την περιοδικότητα και να κατασκευάσει τον γραμμικό, αμετάκλητο χρόνο. Ένας αναδιπλασιασμός του μοντέλου, στο επίπεδο του μύθου, θα τον καθιστούσε άσκοπο, εφόσον θα λειτουργούσε ως μία επιπλέον απόδειξη της αναγκαιότητας της αιώνιας επιστροφής. Έτσι, οι προσδοκίες και το ενδιαφέρον του αναγνώστη εγείρονται στην προοπτική ότι ο ήρωας θα σπάσει τον μαγικό κύκλο.

Είναι λογικά αυταπόδεικτο, ωστόσο, ότι οι αναγνωστικές προσδοκίες θα διαψευστούν, εφόσον η αλληγορική αφήγηση εστιάζεται στην οικογένεια και ο άθλος αφορά σε αυτήν. Πράγματι, ακόμα και το οικογενειακό όνομα, που φέρει τα σημάδια της παρακμής, έχοντας εκπέσει μέσα στους αιώνες από Ευμορφόπουλος σε Μορφόπουλος είναι το ίδιο έμβλημα της διαιώνισης της υικής σχέσης, αφού η κατάληξη του «πούλος» σημαίνει «γιός». Για το λόγο αυτό, η κίνηση της πλοκής είναι καταδικασμένη να αντανάκλα την κίνηση του αφηγηματικού μοντέλου της Ιστορίας. Έτσι, ο μύθος ξεκινάει με τις τύχες της οικογένειας σε μία στιγμή μέτριας ανόδου, παλινδρομεί σε ένα σημείο δυσοίωνης παρακμής και τελειώνει εκεί όπου τα πράγματα αρχίζουν κοπιαστικά να ξαναφτιάχνουν. Καθώς οι διακυμάνσεις στην καμπύλη συμβολίζονται από την οικογενειακή κατοικία, η οποία έχει εκπέσει από παλάτι σε σπίτι, σε σπιτάκι, σε καλύβα, και πάλι πίσω σε σπιτάκι, ο αναγνώστης απελπίζεται πως θάρθε κάποτε η στιγμή, είτε να περάσει μαζί με τον ήρωα τις πύλες του άλλου παλατιού, ή, ακόμα καλύτερα, μιάς νέας κατοικίας.

Καθώς το μυθιστόρημα τελειώνει με γάμο και την υπόσχεση απογόνου (το ίδιο το κείμενο αποτελείται από εννέα κεφάλαια), η επανάληψη και η υικότητα επαναβεβαιώνονται. Έτσι, το μυθιστορηματικό υποκείμενο μένει φυλακισμένο στους ρυθμούς της γενεαλογικής σειράς, μη μπορώντας να κατακτήσει τη διαφορετικότητα και συνακόλουθα την ιστορική του ταυτότητα.

Το θέμα της καταγωγικής αρχής και της πατρογονικής κληρονομιάς, που δομεί το μυθιστορηματικό χρόνο, σύμφωνα με τη γενεαλογική σειρά, δραματοποιείται στο κείμενο, μέσα από την αντίθεση φωνή/γραφή, αντίθεση η οποία και συνιστά την καταγωγική στιγμή της αφηγηματικής κατάστασης στη μυθιστορία. Δεν

είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι το είδος της αφήγησης που επιλέγει ο Καρκαβίτσας είναι το παραμύθι.

*Κόκκινη κλώνι κλωσμένη,
στην ανέμη τυλιγμένη,
δος της κλώτσο να γυρίση
παραμύθι ν' αρχινήση.
Καλήσπέρα σας!*

Καθώς μεταδίδεται «από στόμα σε στόμα», το παραμύθι αποτελεί και αυτό μία «υϊκή σύμβαση». Ως τρόπος αφήγησης μέσα σε ένα μυθιστόρημα, λειτουργεί κυρίως ως «ιδεολόγημα», το οποίο υπερετιμά τον προφορικό λόγο και το συλλογικό, ανώνυμο πολιτισμό της λαϊκής παράδοσης, υποτιμώντας έτσι την πεζογραφία, επώνυμο εμπορικό προϊόν μιας κουλτούρας, η οποία παράγεται από και απευθύνεται σε μια συγκεκριμένη τάξη ή ομάδα.

Χρονικά, λοιπόν, η στιγμή της ομιλίας προηγείται και η γραφή ακολουθεί καταγράφοντάς την. Μάλιστα, στον Αρχαιολόγο ο συγγραφέας πυραμνέει γραμματικά και συντακτικά απών από το κείμενο. Έτσι η παροιμία και η προέλευση ανατίθενται αποκλειστικά στην αφηγηματική φωνή. Πράγματι, η γραφή αναφέρεται στο κείμενο ως «άλλη γλώσσα», (1262). Υπάρχουν, ωστόσο, πολλαπλά σήματα μέσω των οποίων ο καλλιτεργημένος αναγνώστης (ο οποίος κατέχει και τους δύο αφηγηματικούς κώδικες και στον οποίο, άλλωστε, απευθύνεται το κείμενο), μπορεί να διακρίνει τη διείσδυση της μυθιστορηματικής γραφής και έτσι να αναγνωρίσει στην αφηγηματική σύμβαση μια σαφή περίπτωση «παρενδυσίας». Αυτά τα σήματα είναι προφανείς αποκλίσεις από την τυπολογία του παραμυθιού και τυπικές συμβάσεις της μυθιστοριογραφίας. Έτσι, η ιδεολογική πρόταση, που δίνει την πρωτοκαθεδρία στη φωνή, χάνει την πειστικότητά της. Το κενό που αφήνει ο «απών» συγγραφέας αποδεικνύεται τέχνασμα χάριν της «αληθοφάνειας» της φωνής.

Η διττή μορφή της αφηγηματικής σύμβασης αντικατοπτρίζεται και στο επίπεδο των χαρακτήρων, αλλά με τους αξιολογικούς όρους φαινομενικά αντεστραμμένους. Εδώ, η γραφή, που ιγνιλάει το ρυθμό του χρόνου και γίνεται αμφορέας της μνήμης του, προσωποποιημένη στον πρωτότοκο γιό Αριστόδημο αναλαμβάνει την ευθύνη για την εκτέλεση της πατρογονικής εντολής. Ενώ η φωνή, που δεν έχει μνημεία ούτε παράλληλη ύπαρξη έξω από τη ζωντανή ομιλία, προσωποποιημένη στο δευτερότοκο γιό Δημητράκη περιθωριοποιείται και υποτιμάται. Η πλοκή θα περιστραφεί γύρω από την πάλη φωνής/γραφής και τις αντίστοιχες αξιώσεις τους, όσον αφορά στα δικαιώματα και τις ικανότητες για την εκπλήρωση του υϊκού καθήκοντος. Η γραφή θα συνδεθεί με την αρχαία ειδωλοκρατική κληρονομιά, ενώ η

φωνή με τη βυζαντινή, χριστιανική κληρονομιά. Η αγωνία και ο πόθος του θανάτου θα χαρακτηρίσουν τον Αριστόδημο, ενώ ο έρωας και η ζωτική ορμή θα συνδεθούν με το Δημητράκη. Έτσι, η αντίθεση πολιτισμός/βαρβαρική ορμή μετασχηματισμένη σε γραφή/φωνή και αυτή στη συνέχεια σε νους/σώμα γίνεται πεδίο διαμάχης στο εσωτερικό της οικογένειας και όχι «εκτός» με τον εχθρό ανταγωνιστή.

Καρκαβίτσας

Σεβόμενος την πρωτογένεια, ο μύθος αναθέτει την εκτέλεση του άθλου καταρχήν στον Αριστόδημο. Ο Αριστόδημος είναι η προσωποποίηση της «αρχαιολατρίας» και, παραδόξως, όπως το όνομά του «άριστος δήμος» προδίδει, της κοινωνικής ενσωμάτωσης και όχι της υϊκότητας. Γιατί «υϊκή σχέση», όπως παρατηρεί ο Said, «ανήκει στη σφαίρα της φύσης», ενώ η κοινωνική «αποκλειστικά στον πολιτισμό». Η «πρωτογένεια» εκτείνεται και στην «καθαρή» γλώσσα, την οποία θέλει να επιβάλει ο Αριστόδημος και η οποία έρχεται σε κωμική αντίθεση με την κοινή, χυδαία ομιλία της περιβάλλουσας πραγματικότητας του μύθου:

Η παράδοση έλεγε πως αν ήταν μεγάλοι εκείνοι ήταν από τη γλώσσα τους. Σκέφτηκε λοιπόν, αφού επήρε τ' όνομα, να πάρη κ' εκείνη. Να τη πάρη όχι μόνον αυτός, αλλά και ο αδελφός του κ' οι κόλληγοι τον ακόμα. Άμα το κατόρθωνε αυτό, πίστενε τη δουλειά του τελειωμένη (1261).

Μέσω του γλωσσικού ζητήματος που αλληγορικά μας παραπέμπει στη σύγχρονη διαμάχη καθαρεύουσας και δημοτικής, το κείμενο θέτει το δίλημμα του τι αποτελεί την αυθεντική καταγωγή και την υπόσχεση της εξέλιξης: εκείνο που κατασκευάζεται, νομοθετείται και επιβάλλεται «εκ των άνω», ή εκείνο που είναι αυθόρμητο, φυσικό και πηγάζει «από τα κάτω». Εδώ, το μοντέλο της κοινωνικής εξέλιξης, που θέλει τον άνθρωπο να κινείται από την πρωτόγονη κατάσταση της

φύσης στο κοινωνικό στάδιο του πολιτισμού αντιστρέφεται: απηχώντας το λόγο του Ρομαντισμού, η πλοκή προσπαθεί να οδηγήσει το μύθο από το στάδιο του πολιτισμού πίσω στη μήτρα της φύσης, όπου εντοπίζονται η αυθεντική καταγωγή, η οργανική κοινότητα του αίματος και η ζωτική ορμή. Όπως είναι πρόδηλο, η προσπάθεια αυτή υπονομεύει το ίδιο το κείμενο.

Έτσι, ο νόμιμος κληρονόμος Αριστόδημος παρουσιάζεται μέσω μιας παρωδιακής τυποποίησης, ως τραγελαφική απόκλιση, ενώ ο Δημητράκης, μέσω λυρικών εξάρσεων, εξυψώνεται στη θέση του φυσικού κληρονόμου και φορέα των χαρακτηριστικών της φυλής. Η αντιπαράθεση των δύο αδελφών διαδραματίζεται στο επίπεδο της γλώσσας, με σκοπό την απομυθοποίηση του τεχνητού, βιβλιοσοφικού λόγου του Αριστόδημου, δηλαδή της γραφής. Αυτός ο λόγος είναι πράγματι «ξένος» αφού οι τρεις αλλοδαποί καθηγητές, που προσωποποιούν τις προστάτιδες δυνάμεις, τον περιβάλλουν με την εξουσία τους.

Αυτή η απολιθωμένη γλώσσα και το κοσμοείδωλο που προβάλλει, παρασταίνονται στο κείμενο ως «απατηλή παρουσία», κενή νοήματος, στομφώδης και χωρίς προθέσεις επικοινωνίας. Μια τέτοια γλώσσα, όπως παρατηρεί ο Bakhtin, έχει την έγκριση της εξουσίας και λειτουργεί ως αυταρχικός θεσμοποιημένος λόγος. Είναι ο λόγος του πατέρα. Η γλώσσα την οποία, ωστόσο, εμπιστεύεται η συνείδηση

είναι άμοιρη εξουσία, εφόσον ανήκει στη σφαίρα της οικειότητας. Αυτή η γλώσσα είναι ο τόπος όπου κατοικούν οι σημασίες και το αυθεντικό συναίσθημα. Είναι ο λόγος της μητέρας⁹.

Στο εσωτερικό κάθε μιας από αυτές τις αντιμαχόμενες γλώσσες, διακρίνουμε έναν ακόμα λόγο, αυτόν της παροικιακής σοφίας. Η σοφία που προβάλλει η γραφή περιέχεται στο εθνικιστικό πατριαρχικό αρχαίο ρητό. «Μητρός τε και πατρός και των άλλων προγόνων απάντων τιμιώτερον εστίν η πατρίς. Και σεμνότερον και αγιώτερον και εν μείζονι μοίρα και παρά θεοίς και παρ' ανθρώποις τοις νουν έχουσι», (1263). Όπως είναι πρόδηλο, αυτό το ρητό αναπαράγει τα δύο επίπεδα του κειμένου, το αλληγορικό και το αναφορικό. Παραδόξως, αυτή η σοφία είναι το «δί-δαγμα» που θέλει να μεταδώσει ο συγγραφέας μας, δηλαδή ότι το έθνος πρέπει να απαγκιστρωθεί από το γενεαλογικό του παρελθόν προκειμένου να οδηγήσει την πατρίδα σε ένα νέο μέλλον, προς μίαν ιστορική και όχι υϊκή ταυτότητα.

Η ιδεολογική σύγχυση και αντίφαση αντανακλάται και στη σοφία που εκφέρει το λαϊκό γνωμικό και αναπαράγει το αδιέξοδο του κειμένου. Οι παροιμίες που προβάλλονται αλληλοαναιρούνται: η μία δοξολογεί τη γραφή, ενώ η άλλη καταγγίζει τη φωνή. Αυτές είναι: «άνθρωπος αγράμματος ξύλον απελέκητο» και «γράμματα σκοντάματα» (1259).

Μέσα από αυτή την παροικιακή σύγχυση προκύπτει, ωστόσο, η πραγματική εικόνα της γλώσσας, ως τόπου συνεχούς πάλης, εφόσον ταξικά και ομαδικά συμφέροντα συναντώνται και συγκρούονται εκεί. Αυτή ακριβώς τη διαφορά το κείμενο προσπαθεί να καλύψει. Στην επιφάνεια του μύθου η αντίθεση θα λυθεί και τα χάσματα στο κοινωνικό σώμα θα γεφυρωθούν μέσα από το ενωτικό εθνικιστικό ιδεώδες. Οι στίχοι που τραγουδάει η ηρωίδα, της οποίας το όνομα, Ελπίδα, ενσαρκώνει την υπόσχεση μέλλοντος, προλέγουν την ευτυχή έκβαση από τις πρώτες κιόλας σελίδες του κειμένου.

Εγώ γεννήθηκα για σε, γεννήθηκε για μένα,

θαρθή καιρός ν' ασερφωθεί η γλώσσα με την πέννα (1276).

Φαινομενικά «αθώο» και απλά εξυπηρετικό ως προληπτικό σήμα της ερωτικής πλοκής, το δίστιχο αυτό, καταλύοντας τη διαφορά, προωθεί την ιδεολογία της υϊκότητας και του ταυτού και αποτελεί άλλο ένα δείγμα εγκιβωτισμού και εσωστρέφειας του κειμένου.

Είπαμε προηγουμένως ότι η επιθυμία της πατροκτονίας σηματοδεύει το κείμενο. Πράγματι, η επιθυμία αυτή εκφέρεται με ευθύτητα από τον ίδιο τον ήρωα. Η επιθυμία του στοχεύει σε μια ριζοσπαστική ρήξη με το παρελθόν, η οποία θα σήμαινε

μία νέα αρχή για την οικογένεια-έθνος.

Αχ πώς ήθελα να σκοτώνα τον πατέρα!... Να μπορούσα να τον σκοτώνα... Είναι ασέβεια ο λόγος μου. Το ξέρω. Μα ήθελα να τόκανα. Να σκοτώνα τον πατέρα για να ζήση το παιδί. (1304).

Η πατρική εντολή επιβάλλει την επανάληψη και αναθεματίζει τη διαφορετικότητα. Έτσι, ήρωας και κείμενο βρίσκονται σε δίλημμα: τυχόν φόνος του πατέρα θα σήμαινε την απελευθέρωση από τον πατριαρχικό, υϊκό κλοιό και το σχηματισμό της κατηγορίας του ιστορικού υποκειμένου. Ως ιστορικό υποκείμενο, ωστόσο, ο ήρωας θα ξέκοβε από το γένος, πράγμα που θα τον απαγόρευε να παίξει το θετικό ρόλο στην υπόθεση του άθλου, που επιβάλλεται από το γεννήτορα, μυθικό αρχέτυπο του εθνικισμού. Έτσι, ο φόνος του πατέρα πραγματοποιείται στο φαντασιακό και μόνο επίπεδο με τη μετάθεση της καταγωγικής λειτουργίας στη μητέρα.

Το σημαίνουν «πατέρας», συνδεδεμένο άμεσα με τη γραφή, παραπέμπει στα σημεινόμενα «αγονία», «σκοτάδι», «κλειστός χώρος», «στασιμότητα», «θάνατος». Ενώ το σημαίνουν «μητέρα», εξομοιωμένο με τη φωνή, παραπέμπει στους αξιολογικούς όρους του συστήματος. Ενδεικτικά, ο Αριστοδόμος ευθύνεται για το θάνατο της μητέρας και την καταστροφή της γης, εφόσον ξεριζώνει όλη τη σοδειά και κόβει τον αιωνόβιο πλάτανο που συμβολίζει την ιστορία της φυλής, προκειμένου να ξεθάψει τα «αρχαία». Στο εφιαλτικό, προφητικό όνειρο που βλέπει, η μητέρα παρουσιάζεται ως η γιγαντιαία αρχέτυπη εικόνα της συμπαντικής Γαίας.

Η κορμωστασιά της μάνας του είχε γίνει θεόρατη. Στη γη τα πόδια της και το κεφάλι στον ουρανό. Κι ανάμεσα στα χυτά μαλλιά της σιγοτρέμανε τ' αστέρια (1322).

Η μετάθεση, ωστόσο, δεν λύνει το αδιέξοδο του κειμένου, κι αυτό για έναν πολύ απλό λόγο: ο εθνικιστικός λόγος είναι ίσως ο μόνος πατριαρχικός λόγος που καταργεί την ανισότητα των φύλων και αναθέτει στη γυναίκα έναν κύριο ρόλο. Στον εθνικιστικό κώδικα το θηλυκό πρότυπο συνδυάζει όχι μόνο γυναικείες αλλά και ανδρικές αρετές. Γίνεται έτσι ανδρόγυνο. Η γυναίκα είναι η χώρα του συναισθήματος αλλά, σαν τη μητέρα του μύθου, Αρχόντα, έχει επίσης «αντρικία ψυχή» (1273). Στη λειτουργία της ως «μητέρα-πατρίδα» είναι αυτή που εμπνέει τα αρσενικά παιδιά της να προβούν σε ηρωικές πράξεις. Ο επιθετικός λόγος του πολέμου εκφέρεται από αυτή. Οι αναπαραστάσεις της «Νίκης» και της «Δόξας» είναι πάντοτε γένους θηλυκού και το ξίφος τοποθετείται σε θηλυκό χέρι. Δεν είναι τυχαίο πως ό-ταν ο Αριστοδόμος ξεθάβει το αρχαίο ά-

γάλμα της Δόξας, οι χωρικοί αδυνατούν να καθορίσουν το φύλο του αγάλματος.

– Η Αρετούσα είναι! εφώναξε με θαυμασμό ο Μπαλαούρας, μόλις το είδε ολόρθο.

– Τι λες συμπέθερε! είπε αναμπαίζοντάς τον ο Κουτρομπής. Για γυναίκα το πέρασες! Δεν βλέπεις που κρατάει σπαθί;

– Θα είναι ο Ρωτόκριτος λέω, είπε άλλος σκαφτιάς. (1319).

Η Ελπίδα, η οποία ενσαρκώνει στο κείμενο το πρότυπο του θηλυκού, εθνικού υποκειμένου, είναι προϊόν βιασμού, που διαπράχτηκε από τον εχθρό στη μητέρα της, Αρχόντα, αδελφή του πατέρα του ήρωά μας. Έτσι, η Ελπίδα είναι μία άναρχη, χωρίς γενέτη παρουσία. Η νόθα καταγωγή της καθιστά τη φαντασιακή λειτουργία της μητέρας ως φυσικής και αυθόρμητης γενεσιουργής πηγής πρωταρχική. Ο ρόλος της ηρωίδας είναι να βοηθήσει τον ήρωα στην επιτέλεση του άθλου, απομακρύνοντάς τον από τον φαλλικό πατέρα και οδηγώντας τον στην επανεύρεση της μητρικής καταγωγής.

Σε ένα διαφορετικό, αλλά εξίσου σιωπηλό αφηγηματικό κώδικα, εκείνο του κεντήματος, η ηρωίδα εξιστορεί σε εικόνες το πεπρωμένο της φυλής. Η αφήγησή της αποτελεί έναν ακόμα αντικατοπτρισμό της αλληγορικής δομής του κειμένου. Ως ενδοδιηγητική αφηγήτρια, η Ελπίδα προσφέρει τον ερμηνευτικό κώδικα για την αποκρυπτογράφηση του κεντήματός της και κατ' επέκταση του μύθου μέσα στον οποίον εμφανίζεται ως χαρακτήρας. Το κεντήμά της παίρνει ως καταγωγική αρχή το Βυζάντιο, ιχνηλατεί τις διακυμάνσεις στο οικονομικό κώδικα της εθνικής μοίρας και σταματά με την καταστροφή του 1897 – χρονικό σημείο κατά το οποίο αρχίζει και τελειώνει ο μύθος μας, κι ο ήρωάς μας αναλαμβάνει πλέον μόνος του να σώσει τις τύχες της πατρικής κληρονομιάς, εφόσον ο πρωτότοκος καταπλακώνεται από το ίδιο το «πατρικό» παρελθόν και πεθαίνει.

Σύγκαϊρα το πελώριο άγαλμα έγειρε ξερβά, εθρυμμάτισε τη μιά βιβλιοθήκη και σωριάστηκε με το λάτρη του στο πάτωμα. (1355).

Όπως ο συγγραφέας, έτσι και η ηρωίδα, κεντάει το αλληγορικό της αφήγημα με σκοπό να διδάξει. Το χειροτέχνημά της είναι ένα παράδειγμα, ένας καθρέφτης που φτιάχνεται ειδικά, όπως ισχυρίζεται, για να καθρεφτιστεί εκεί ο ήρωας κι έτσι να αντικρύσει την πραγματική του ταυτότητα-εικόνα.

Γύρισε φοβιστοίαρη, να ιδής τον εαυτό σου. Καθρέφτη σουκάμα να καθρεφτίζεσαι μέσα (1306).

Ωστόσο, ο «καθρέφτης» της όπως και το «παραμύθι» μας οδηγεί στην επανάληψη και το όμοιο του εθνικιστικού ονείρου.

όπου το είδωλο προηγείται και καθορίζεται το πρόσωπο.

Αυτή η σκηνή της διδασκαλίας-μύησης στη δημιουργική «μητρική» αρχή, δραματίζεται έξω, στο εύφορο περιβάλλον της ταπεινής κατοικίας της ηρωίδας. Ο τόπος που σηματοδοτεί την «αφθονία» της φύσης, εναρμονίζεται με το «μάθημα» της Ελπίδας, ότι το Βυζάντιο, η προφορική λαϊκή παράδοση και η μητέρα φύση, σε αντίθεση με την αρχαία Ελλάδα, τη γραπτή παράδοση και τον πολιτισμό του πατέρα, είναι τα υγιή θεμέλια, πάνω στα οποία πρέπει να στηριχτεί η πρόοδος του έθνους και η επιτέλεση του άθλου από τον ήρωα. Ωστόσο, ο φυσικός εύφορος αυτός τόπος μετασχηματίζεται ξαφνικά, χωρίς κανένα προειδοποιητικό αφηγηματικό σήμα, σε ένα διακειμενικό, φαντασιακό τοπίο: ήρωας, ηρωίδα και αναγνώστης μεταφέρονται, ως δια μαγείας, από τον πραγματικό χώρο του μυθιστορήματος στο χώρο του θρύλου:

Την έσπρε όξω από τ' αμπέλι σ' έναν όχτο πρασινοντυμένο. Περίγυρα τα βουνά ψήλωναν γαλάζια και διάφανα σαν αγκοκάμωτα... Δεξιά σε μιά ομαλιά, το παλάτι της Πεντάμορφης καθρέφτιζε στην άτρεμη λίμνη τους χιονάτους τοίχους του και τις δαντελωτές σκεπές του. Σ' ένα του παραθύρι καθότανε η κυρά του κ' έπαιζε τα χρυσόμυλα με τ' αντρειωμένο βασιλόπουλο, τον αφέντη της (1303).

Η αφήγηση αναπαράγει εδώ τον εικονογραφικό κώδικα λαϊκών ζωγραφιών και κεντημάτων που απεικονίζουν, με τη σειρά τους, διηγήσεις της παραμυθιακής φωνής.

Το κέντημα της Ελπίδας, όπως η «άλλαλη γλώσσα» της γραφής, προϋποθέτει και αυτό τη φωνή. Στο ερώτημα του Δημητράκη για το πού διάβασε και απέκτησε όλες αυτές τις γνώσεις, η Ελπίδα απαντά:

– Σε βιβλίο! έπτε η κόρη σκάζοντας τα γέλια... Μα εγώ δεν τα διάβασα σε βιβλίο. Δεν ξέρω γράμματα. Ναι, δεν ξέρω! Όσα σου είπα τ' άκουσα από τη μάνα μου.

– Κ' η μάνα σου πού τα διάβασε;

– Πουθενά. Απ' τη μάνα της τόμαθε κι εκείνη (1309).

Έτσι, το αποτύπωμα της νεότερης ελληνικής ιστορίας, ως εργόχειρου μιας κοπέλας, απεικονίζει τις προφορικές αφηγήσεις, που μεταδίδονται μέσα στο χρόνο από μάνα σε κόρη. Καθώς το αλληγορικό μυθιστόρημα που διαβάζουμε έχει αυτοκαθοριστεί ως «παραμύθι», η αφηγηματική φωνή αποκαλύπτεται εδώ ως θηλυκή. Η προφορική σύμβαση ακολουθείται μέχρι τέλους. Πέθανε – τον έθαψαν τον Αρχαιολόγο. Κ' έμειναν εκείνοι καλά κι εμείς καλύτερα (1356).

Αν στο επίπεδο της πλοκής ο θάνατος του Αρχαιολόγου συμβολίζει το φόνου του

πατέρα και το θρίαμβο της μητρικής αρχής, το τέλος της γραφής και την καταγωγική εξουσία της φωνής, στο ιδεολογικό και ειδολογικό επίπεδο η σύγχυση του κειμένου παραμένει. Κι αυτό, γιατί για να μπορέσει να υπάρξει μέσα στο χρόνο ως Ιστορία, η «μητρική» φωνή πρέπει να εξαφανιστεί μέσα στην πατρική γραφή.

Έτσι, η νεότερη ιστορία της Ελλάδας θεομοποιείται, όχι χάρη στο κέντημα της

Ὁ βασιλεὺς
Σταύριος, γογγίζοντα, οὐ γυναικα παραμένει
οὐδ' οὐδὲν γυναικα θεωρεῖται καὶ χάρις
Το γυνὴν κ' εὐνοῖα κ' εὐνοῖα δὲ γυνὴν δὲ γυνὴν
ἔδει καὶ γὰρ αὐτὸς γογγίζοντα σου δαδερμίνην χέρι.
Μα γυνὴν οὐδὲν κ' εὐνοῖα κ' εὐνοῖα οὐδὲν κ' εὐνοῖα.
Μα γυνὴν οὐδὲν κ' εὐνοῖα κ' εὐνοῖα οὐδὲν κ' εὐνοῖα.
ἔδει καὶ γὰρ αὐτὸς γογγίζοντα σου δαδερμίνην χέρι.
Μα γυνὴν οὐδὲν κ' εὐνοῖα κ' εὐνοῖα οὐδὲν κ' εὐνοῖα.

Ελπίδας και τους μητρικούς θρύλους, αλλά χάρη στην πραγματεία του αλλοδαπού καθηγητή Αλαμάνου που στόχο είχε να αποδείξει στον κόσμο μία γενιά με όλες τις αλλαγές που έκαμαν οι καιροί ως τα σήμερα (1312, έμφαση δική μου). Ακόμα και η αφηγηματική φωνή δεν μπορεί παρά να δηλώσει το θαυμασμό της για τα επιτεύγματα της γραφής.

Ήταν αλήθεια βαθιάς σπονδής σύγγραμμα. Αρχίζει από τα Βυζαντινά χρόνια, πέρναε στα χρόνια της σκλαβιάς και τέλειωνε στον Αντρέα τον Ευμορφόπουλο... Δεν ήταν βιβλίο παρά καθρέφτης... Ένας καταλοχαρής άνθρωπος θάλεγε πως αυτοί όλοι ήταν ξεχωριστοί κι άμοιαστοι μεταξύ τους. Ο Αλαμάνος όμως... απόδειχνε πως όλο τους έκανε το ίδιο αίσθημα, ίδια αντίληψη της ζωής, κοινές ελπίδες και κοινές προλήψεις. Η διαφορά ήταν απ' όξω, μα από μέσα, όχι (1346-7).

Τη στιγμή του θριάμβου της μητρικής αρχής της φύσης και της φωνής, η απύουσα πέννα, μαζί με τον πανίσχυρο γενάρχη επανεμφανίζονται στη σκηνή. Ο Αρχαιολόγος μπορεί να θεωρηθεί ως ένα ακραίο παράδειγμα εγκιβωτισμού (mise en abyme). Ακόμα και το όνειρο του Χαγάνου, που αφορά στη γενεαλογική εξέλιξη και ισχύ της δικής του φυλής, καθώς και στην πατρική εντολή που δόθηκε και σ' αυτόν, να διατηρήσει και να αυξήσει τις εδαφικές κατακτήσεις, αναπαράγει όχι μόνο την αλληγορική θεματική του μύθου αλλά και την ιδεολογική του σύγχυση. Το όνει-

ρο αρθρώνεται πάνω στη «βαρβαρική» σεξουαλικότητα. Ο Χαγάνος, με την όψη του παππού του, κυριεύεται από βίαιη σαρκική επιθυμία για τη γλυκιά χανούμισσα Μαλχατούν. Ξαφνικά, το φεγγάρι, με τη μορφή δρεπανιού, αναδύεται από το στήθος του σείχη πατέρα της και βίαια τρυπάει το στήθος του Χαγάνου. Το πάθος του σβήνει, ενώ ένα πελώριο δέντρο ξεπηδάει από την πληγή για να καλύψει με τα κλαδιά του μία απέραντη έκταση. Αλλά τότε, ένας άξεστος χωρικός έρχεται με ένα μεγάλο πριόνι και αρχίζει να κόβει τον κορμό. Φαίνεται πως πίσω από τη φαντασίωση κάθε γενεαλογικής εθνικής ιστορίας ελλοχεύουν ο φόβος του πατέρα και της μητρικής ανδρογυνίας.

Σε επιβεβαίωση του προφητικού δίστιχου που τραγουδάει η Ελπίδα, η πλοκή βρίσκει τη λύση της στην ερωτική ένωση της φωνής και της γραφής. Ο ήρωας βρίσκει τη μητρική πηγή στη γυναίκα του και η ανδρική του ταυτότητα επιστρέφει, ως εκ θαύματος, στον πατέρα. Αντάμα, φωνή και γραφή θα μεγαλουργήσουν. «Εγώ το χέρι και σύ το σπαθί» (1310) προτείνει, φλογισμένος από πατρικό ενθουσιασμό, ο Δημητράκης στην Ελπίδα!

Το γενεαλογικό χάσμα ανάμεσα στην αρχαία και σύγχρονη Ελλάδα, στο οποίο εστιάστηκε ο μύθος, γεφυρώνεται τώρα χάρη στην κληρονομιά του Βυζαντίου. Η κληρονομιά αυτή, ωστόσο, δεν ανοίγεται προς ένα διαφορετικό μέλλον. Απλά επικυρώνει την αδιάσπαστη υϊκή σειρά που απαιτεί ο εθνικιστικός κώδικας. Ο κα-

θρέφτης που προτείνεται στο έθνος ήδη φέρει το επαναλαμβανόμενο είδωλο της πατρικής μορφής.

Το αδιέξοδο, στο οποίο περιέρχεται το κείμενο, «λύνεται» για να επανεμφανιστεί η προσοικειώση των αρχαίων κειμένων στον προφορικό λόγο· μας επιστρέφει στο φαύλο κύκλο:

– *Μα τούτο είναι παραμύθι! έκοψε ξαφνικά την Ελπίδα, μιά βραδιά που διάβαζαν Ηρόδοτο.*

– *Παραμύθι. Αμ' τι θες να είναι; τον ρώτησε κείνη μ' απορία. Κι ο Όμηρος που διαβάσαμε πριν είν' ένα μεγάλο αμαρτωλό τραγούδι κι ο Θεόκριτος τραγούδια τσοπάνικα (1344).*

Οι αξίες της θηλυκότητας, της προφορικής λαϊκής παράδοσης και της οργανικής κοινότητας που συνδέθηκαν με το Βυζάντιο και τώρα με την αρχαιότητα αδυνατούν να αρθρώσουν μια ρεαλιστική, ιστορική πρόταση. Η επαγγελία του μύθου για ένα νέο ξεκίνημα και μέλλον δεν μπορεί να υλοποιηθεί και ο άθλος είναι εκ των προτέρων καταδικασμένος να μην εκπληρωθεί. Η εκτροπή προς τον εγκιβωτισμό και την επανάληψη δεν μπορεί να εκθρέψει έναν καινούργιο κόσμο. Το κείμενο προδίδει τη δομική του ανικανότητα να καταγράψει το μέλλον¹⁰.

Γραφή και φωνή, λοιπόν, ξεχνούν τις κοινωνικές και θεσμικές τους διαφορές στην υπηρεσία του εθνικιστικού ονείρου. Αλλά εμείς ως αναγνώστες ξέρουμε πως αυτά μπορούν να συμβούν μόνο σε ένα βιβλίο. Άσχετα με το τι ισχυρίζεται ο φαντασιακός εθνικιστικός κώδικας, στην Ιστορία, η φωνή, όπως και η γυναίκα, φιμώνεται από τη γραφή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Μετάφραση από τα αγγλικά. Βλέπε: *The Greek Novel AD 1-1985*, ed R. Beaton (London 1988). σσ. 42-53. Ευχαριστώ την Φωτεινή Αποστόλου που βοήθησε στη μετάφραση.

1. Κ. Θ. Δημαράς. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, (Αθήνα, 1975). σσ. 263.
2. *Ibid.* σ. 272.
3. Α. Καρκαβίτσας. *Άπαντα* (Αθήνα, 1973) τομ. 4, σ. 2119. (Στο εξής η σελίδα θα δίνεται σε παρένθεση μετά το παράθεμα).
4. M. Jay. *Marxism and Totality* (Berkley, 1984), σ. 77 (μετάφραση δική μου).
5. Καρκαβίτσας. *Ο Αρχαιολόγος*, *Άπαντα* τομ. 4, σ. 1276.
6. E. Said. *The World, the Text and the Critic*, (Cambridge, Mass. 1983) σ. 117 (μετάφραση δική μου).
7. F. Jameson. *The Political Unconscious*, (London 1983), σσ. 87-8. (μετάφραση δική μου).
8. E. Said, *op. cit.*, σ. 20.
9. M. M. Bakhtin, *The Dialogic Imagination*, (Austin, Texas, 1981), σσ. 342-4 (μετάφραση δική μου).
10. E. Said. *Beginnings* (N. Y. 1975), σ. 137.

Ο Πικιώνης και η μεταφυσική

ΓΙΩΡΓΟΣ ΛΕΣΤΟΣ

*«Αινίγματα γαρ ιδέα αύτη εστί, το λέγοντα
υπάρχοντα αδύνατα συνάψαι»*

Αριστοτέλης, Περί Ποιητικής

*«Χάρη στη μνήμη, εμείς, με το να σημα-
δεύουμε τις εικόνες, βλέπουμε αυτό που
ήταν αυτές οι εικόνες και αυτό που θα εί-
ναι· είναι η ποίηση του βλέμματος»*

A. SAVINIO

Εισαγωγή: μεταφυσική και αποκάλυψη

ΣΥΜΦΩΝΑ με τον A. Schopenhauer η αποκάλυψη της μεταφυσικής συντελείται με τη σύλληψη της «πραγματικής ουσίας», κατά την απόλυτη απομόνωση του ατόμου από τον κόσμο, που οδηγεί στην έμπνευση «πρωτότυπων, εξαιρετικών, ίσως ακόμα και αθάνατων ιδεών». Είναι προφανές ότι η αναγωγή στο ζητούμενο επιτυγχάνεται με την παραπομπή στις δύο βασικές αρχές της σοπενχουερικής αισθητικής θεώρησης, τη μεταμόρφωση του ατόμου σε «καθαρό, αθελές, αχρονικό υποκείμενο της γνώσης» και την αναγνώριση του αντικειμένου ως «Ιδέας» – την πλατωνική ιδέα – την «αιώνια μορφή», την «άμεση αντικειμενικότητα της θέλησης». Για τον F. Nietzsche, η γοητεία της εικονογραφικής ασάφειας οδηγεί στην οροθέτηση της εκστασιακής αδρανοποιημένης οπτικής διείσδυσης, παρατείνοντας την αντιπαράθεση φανέρωσης-απόκρυψης¹. Το πλέξιμο φωτεινότητας και χρονικής ακινησίας, επίκεντρο της ντισεικής προσέγγισης, βρίσκει εικαστικό προηγούμενο την κλασική θεματογραφία του A. Bocklin², η «λογοτεχνική αλληγορία»³ του οποίου προαναγγέλλει το ντισεικό ορισμό της τέχνης ως «μεταφυσικού συμπληρώματος της φυσικής πραγματικότητας». Στον G. De Chirico η αποκάλυψη ενός έργου τέχνης πραγματοποιείται είτε με την έκπληξη που προκαλεί το απροσδόκητο, κεντροθετώντας στην αίσθηση του «ξαφνιάσματος» τόσο τη σύλληψη του Ζαρατούστρα⁴ όσο και τη σύνθεση του πρώτου μεταφυσικού του έργου «Το αίνιγμα ενός φθινοπωρινού απογεύματος» (1909) –⁵ είτε με τη θέαση της μεταφυσικής πραγματικότητας που οδηγεί στην έμπνευση της εικόνας και που απαιτεί ένα υψηλό βαθμό ευφύιας και ευαισθησίας. Για το Δ. Πικιώνη η αποκάλυψη

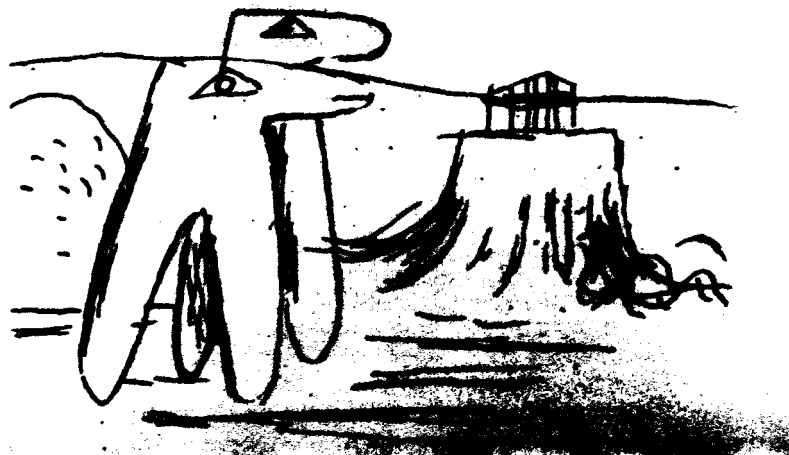
της μεταφυσικής έχει είτε το χαρακτήρα της άμεσης φανέρωσης⁶, είτε τη μορφή θρησκευτικής τελετουργίας⁷, όπου η εισαγωγή στον κόσμο της «εσώτερης αλήθειας» και της «βαθύτερης πραγματικότητας» επιτελείται με αργούς ρυθμούς, αποδεχόμενος και ο ίδιος τη σοπενχουερική θέση της αδυναμίας όλων των ανθρώπων να «διακρίνουν άμεσα τα πράγματα, όπως είναι πραγματικά μέσα από την αχλή των αντικειμενικών και υποκειμενικών συγκυριών».

1. Η μεταφυσική στο γραπτό λόγο του Πικιώνη

Η πρώτη έμμεση εμφάνιση της μεταφυσικής διακρίνεται στο άρθρο «Η λαϊκή μας τέχνη κι εμείς» του 1925, όπου ο Πικιώνης υπογραμμίζει για πρώτη φορά τη σημασία του ελαχίστου στη φύση – «το ελάχιστο αυτό δίνει το χαρακτήρα, τη γραφικότητα στο όλον» – ταυτιζόμενος με τη ντισεική θέση⁸ και αναφέρεται σε μεταφυσικές έννοιες – πίστη, αγαθότης, ομορφιά, χάρη. Η πρώτη άμεση εμφάνιση της μεταφυσικής παρατηρείται το 1935 με τα τρία λογοτεχνικά του κείμενα που δημοσιεύονται στο περιοδικό το *Τρίτο μάτι*. Στο πρώτο, «Τα παιχνίδια της οδού Αιόλου», που μπορεί να συσχετισθεί με έργα του De Chirico («Προοπτική με παιχνίδια» 1915, «Τα παιχνίδια του πρίγκιπα» 1960) αλλά και του A. Savinio («Το χαμένο πλοίο» 1926, «Αντικείμενα στο δάσος» 1927), ο Πικιώνης προσπαθεί να αποδώσει με ένα καθαρά προσωπικό ύφος την ντεικρική θέση της διπλής όψης των αντικειμένων, της «συντηθισμένης» και της «μεταφυσικής», που δεν είναι τίποτα περισσότερο από μία περαιτέρω επεξεργασία της σοπενχουερικής θεώρησης του «φαινομενικού κόσμου» και της ντισεικής αρχής της «φαινομενικότητας του ονείρου». Η «παρουσία μιας οράσεως καλλιεργημένης» επεξηγεί το «μυστήριο» της μεταμόρφωσης του φαινομενικού κόσμου – «μέσα μου δεν είχε συντελεσθεί η κατάλληλη προετοιμασία για την κατανόηση των αρετών σας» – σε μεταφυσικό, που «έδινε ένα νέο νόημα στ' αντικείμενα τούτα και βοηθούσε την όρασή μου να πλέξει το ασύλληπτο δίχτυ⁹, όπου μέσα του πιάνεται το εσώτερο νόημα, η μαγεία των πραγμάτων». Στο δεύτερο κείμενο, «Ιδεογράμματα της οράσεως», ο Πικιώνης αναφέρεται στα δυ-

οδιάκριτα όρια φαινομενικού και μεταφυσικού κόσμου —«το ορατό, αρχίζει από το αόρατο τούτο»— στην αδυναμία της λογικής να εξηγήσει «την αποκαλυπτική τούτη ενέργεια», προσεγγίζει τη ντισεική θεώρηση του διονυσιακού κόσμου —«...ωσάν σπρωγμένος από την περιέργεια της γνώσης του καλού και του κακού θα εισέλθεις εις το άρρωστο ακόμα, το διεστραμμένο, το δαιμονικό»— καθορίζοντας τις ιδανικές συνθήκες μιας μεταφυσικής προσέγγισης —«...το σκοτεινό και το δυσνόητο δημιουργούν μια ατμόσφαιρα μνήσεως». Στο τρίτο κείμενο, «Συναισθηματική Τοπογραφία», η εναρμόνιση της εκτενούς μεταφυσικής έκφρασης του Πικιώνη με τη ντισεική θεώρηση και την ντεκιρική απεικόνιση, συμβάλλει αποφασιστικά στη δημιουργία του κατ' εξοχήν μεταφυσικού κειμένου του πολύπλευρου δημιουργού¹⁰. Οι αναφορές στο συναίσθημα της χαράς, της ντισεικής «αιώνιας χαράς της ύπαρξης», η έμμοιη ιδέα της ώρας, «η μυστική, επίσημη ώρα» του Ζαρατούστρα μεταφρασμένη ζωγραφικά από τον De Chirico με το «Αίνιγμα της ώρας» (1911) και τη «Μεταφυσική ώρα» (1955), το πάθος του φωτός, που αποτελεί —σύμφωνα με τον Ν. Βασιλάκο— «μια από τις κυριότερες δραματικές δυνάμεις της ζωγραφικής του De Chirico»¹¹ και η μεγάλη σημασία της σκιάς, για την οποία ο Nietzsche αφιερώνει ένα κεφάλαιο στον Ζαρατούστρα, εισάγουν τον αναγνώστη στη «μύηση» της μεταφυσικής. Η έντονη αντιπαράθεση φωτός-σκιάς, θεμελιώδης αρχή της ντεκιρικής τεχνικής ως εικονογραφική μεταφορά του Μεγάλου Μεσημεριού, επικεντρώνεται στην επίλυση του «μυστηρίου» του δωρικού κίονα¹² ως «ανεξίτηλη αρμονία» ανάμεσα στην ώρα, τη μεταφυσική ώρα και το σχήμα —συντεθειμένο από αρμονίες ασυμφιλίωτων αντιθέσεων— μέσα από την αποδοχή του δόγματος της «αιώνιας επιστροφής»¹³, που αποτελεί για τον Nietzsche το «τροπικό σημείο της ιστορίας». Αποκαλυπτικός, τέλος, της πικιώνικης προσέγγισης στη ντισεική φιλοσοφία αποβαίνει ο συχέτισμός μουσικής, («το αντίγραφο της ίδιας της θέλησης» —σύμφωνα με τον Schopenhauer—) και αρχιτεκτονικής, όπου ο στοχασμός του Πικιώνη για την «αυστηρή μουσική του σχήματος του δωρικού κυματίου» εναρμονίζεται με τη ντισεική αποδοχή της απολλώνειας μουσικής, ως «μία αρχιτεκτονική ήχων δωρικού ρυθμού». Η επιστροφή της μεταφυσικής στο γραπτό λόγο του Πικιώνη παρατηρείται το 1946, επ' ευκαιρία της πρώτης μεταπολεμικής του μελέτης¹⁴ για την αρχιτεκτονική της Ρόδου, υπό το γενικό τίτλο «Το πρόβλημα της μορφής», όπου θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως νεομεταφυσική, τον ανανεωμένο χαρακτήρα της μεταφυσικής έκφρασης του Πικιώνη, κατ' αναλογία με

την αντίστοιχη περίοδο του De Chirico¹⁵, που αρχίζει με τις λιθογραφίες για τα Galigrammes του Apollinaire το 1930 —αποδεχόμενοι παράλληλα το «νόμο της μετεμψύχωσης»¹⁶ του Μ. Fagiolo Dell' Arco¹⁷— και σε συνδυασμό με την «εισαγωγή» της νεομεταφυσικής, προτεινόμενη από τον ίδιο τον Πικιώνη¹⁸. Η έκφραση της νέας μορφής της μεταφυσικής υπόστασης πραγματώνεται κατ' αρχήν, με έμμεση¹⁹

και άμεση²⁰ αναφορά στο πρόσωπο του Nietzsche, ενώ στη συνέχεια το επίκεντρο της εκφραστικής αναζήτησης του Πικιώνη μετατοπίζεται στην απόδοση της μεταφυσικής διάθεσης που χαρακτηρίζει την «ουσία»²¹ της κλασικής και της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, διατηρώντας ως πρότυπο τις αρχές της ντισεικής μεθόδου προσέγγισης. Κατ' αυτό τον τρόπο, λοιπόν, ο Πικιώνης ανάγεται στη «συμβολική έκφραση του αιώνιου»²², που χαρακτηρίζει τόσο τη *Γέννηση της Τραγωδίας* όσο και τον Ζαρατούστρα, οραματίζεται την αναγέννηση της ελληνικής τέχνης²³ κατ' ανάλογο τρόπο που ο Nietzsche καταλήγει στην «αναγέννηση της τραγωδίας» ως υπεράσπιση του βαγκνερινού μουσικού δράματος, τονίζει τη σημασία του ελαχίστου²⁴ και υπογραμμίζει την αναγκαιότητα της «διονυσιακής μέθης»²⁵ ως απαραίτητο στοιχείο της «υπαγωγής στο υπερβατικό» όλων των αρχιτεκτονικών δεσμεύσεων. Η απόδοση της μεταφυσικής χροιάς της κλασικής αρχιτεκτονικής συντελείται, σύμφωνα με την πικιώνική προσέγγιση, με τον καθορισμό της «μιας ενότητας του ανθρώπινου και του θείου γένους», που αποτελεί τον «κυριώδη σκοπό της γεωμετρίας του αρχαίου ναού», κατ' αναλογία του «ζευγαρώματος» του απολλώνειου πνεύματος και του διονυσιακού ενστίκτου, κορμό της ντισεικής θεώρησης στην προσέγγιση της αττικής τραγωδίας. Στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, η μεταφυσική έκφραση είναι απόρροια της «αδιόρατης πνευματικής χάριτος» και του «υπερβατι-

1. «Αττικά» (Αρχ. Δ. Πικιώνη)

κού σχήματος», που «ξεσκεπάζει μυστικά το φαινόμενο, το παριστάνει στην εσώτερη πραγματικότητα μέσω πνευματικών συμβόλων» και πραγματώνεται με την επιλογή ερημικών²⁶ τοποθεσιών ως χώρων για τη θεία αφιέρωση. Ιδιαίτερα σημαντική, εξάλλου, είναι η μεταφυσική απόδοση της γεωμετρίας στην κλασική γλυπτική²⁷ και τη μεταβυζαντινή αγιογραφία²⁸, ενώ η επικέντρωση στη δυναμική του τόξου²⁹ και της καμπύλης³⁰, χαρακτηριστικά γνωρίσματα της οθωμανικής αρχιτεκτονικής και του «ιδεογράμματος» της μουσουλμανικής γραφής, εκφράζει την προσέγγιση του Πικιώνη στη θεωρία του O. Weininger για τη μεταφυσική γεωμετρία³¹, που τόσο επηρέασε τη ζωγραφική του De Chirico³². Η συνέχεια της νεομεταφυσικής παρατηρείται στην «Έκθεσι επί των έργων διευθετήσεως εν Δελφοίς» (1946), με τις «μυστικές και αόρατες δυνάμεις» που ενεργοποιούνται «όταν ο λαός πλησιάζει τα ερείπια των προγόνων του» και το «θηρησκευτικό δεσμό» που «τους σοφωτέρους από ημάς δυνατόν να συνδέει προς την Αρχαιότητα», εν συνεχεία στο άρθρο «Η ενόραση του θεατή» (1951), με την αναφορά στη σοπενχαουερική θεώρηση του φαινομενικού και του νοούμενου κόσμου – την «εσώτερη πλευρά» – και τη ντισεική θέση της απλής φαινομενικότητας με τις

«συναισθηματικές εντυπώσεις» που «άλλες σταματούσαν στην επιφάνεια των φαινομένων, άλλες πάλι είχαν την ικανότητα να εισδύσουν εις το βάθος της ουσίας τους», το μεταφυσικό ορισμό του έργου τέχνης που «δεν είν' άλλο παρ' η έκφραση της εσότητος του κόσμου και δεν εκφράζεται παρά μέσω συμβόλων, που είναι ίδια στη κάθε τέχνη»³³, την αναφορά στους δαίμονες του Ηράκλειτου αλλά και του De Chirico³⁴ με το «δαίμονα των καιρών μας» που «δεν είχε κατορθώσει ακόμα να κόψει τις πανάρχαιες ρίζες της παράδοσής μας», ενώ το 1953 στο «Λόγο εις μνήμην Γ. Κοντολέοντος», ο Πικιώνης καθορίζει, με «εξαιρετική ευφυΐα, μια βαθιά ευφυΐα μεταφυσικού» –όπως θάλεγε ο De Chirico–³⁵ το «μεταφυσικό νόημα» της αττικής γης.

Στο κείμενο «Γαίαις ατίμωσις» (1954), ο Πικιώνης επανέρχεται στη μεταφυσική διάσταση της γης, στην «εγρυπτόμενη στη Φύση αποκάλυψη του κόσμου του νοητού» και ανακαλύπτει ξανά³⁶ τη μεταφυσική διάθεση του αρχαίου, του οποίου η «βαθύτερη ενόραση και ενακοή τον έκανε ικανό ν' ακούσει μέσα του την προσταγή τη θεική», δημιουργώντας –όπως παρατηρεί ο Χ. Μπούρας³⁷– «μέσα από τις ενδοσκοπήσεις, τους στοχασμούς και τις μελέτες του, την προσωπική του σχέση με το

αντικείμενο». Στα «Αυτοβιογραφικά Σημειώματα» (1958), ο Πικιώνης εκθέτει την παρουσία της μεταφυσικής ήδη από τα παιδικά του χρόνια, με το «μαγικό κόσμο» που «ανοίχτηκε στα μάτια του παιδιού» χάρη των λαϊκών τραγουδιών, με την ανακάλυψη του «βαθύτατου νοήματος» της απλότητας, των «μυστικών φωνών» του συναισθήματος της χαράς που τον κυρίευε κατά την διάρκεια των οδοιποριών του, ενώ η επικύρωση της μεταφυσικής του διαμόρφωσης ολοκληρώνεται μέσα από την προσωπική του σχέση με τον G. De Chirico, από τη γνωριμία τους στη σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας στις «μεταφυσικές»³⁸ τους συναντήσεις στο Μόναχο και το Παρίσι. Ιδιαίτερα δε σημαντική υπήρξε η παρισινή επαφή, κατά τη διάρκεια της οποίας ο Πικιώνης γνώρισε από κοντά τα πρώτα μεταφυσικά έργα του Ελληνοϊταλού ζωγράφου –«ήμουν ο πρώτος καλλιτέχνης στο Παρίσι που του 'δειχνε τα από τη μεταφυσική τούτη θεώρηση, που είχε μέσα του καταρτίσει, εμπνεόμενα έργα του...»– και έμεινε εντυπωσιασμένος, τόσο από τη ντεκονστрукτική θεώρηση –«η πραγματικότητα μου φαινόταν ασήμαντη και χυδαία κάτω απ' το αποκαλυπτικό φως της υψηλής του θεωρίας»– και τεχνική –«η λεπτή γραμμή που διεχώριζε το φως απ' τη σκιά, απάνω στο νοτισμένο

2

3

απ' τη βροχή χώρα ήταν ένα μυστήριο»- όσο και από την ανακάλυψη της νιτσεικής φιλοσοφίας³⁹ —συναντηθήκαμε πολλές φορές συζητώντας ώρες μακριές για το μεταφυσικό φως που 'ρχιχνε απάνω στη ζωή η θεωρία τούτη που εκόμισε ο G. De Chirico». Για τις συναντήσεις με το μεγάλο μεταφυσικό ζωγράφο⁴⁰, το «άσμα του Nietzsche» και τον «εσωτερικό διάλογο σ' ένα ερημότοπο», που επιβεβαιώνουν τη μεταφυσική διάσταση του Πικιώνη, είναι αφιερωμένο ένα μεγάλο μέρος των σημειώσεων της «Μελέτης» (1966), μιας σειράς δέκα χειρόγραφων ανέκδοτων⁴¹ σελίδων, προορισμένων να χρησιμοποιηθούν στον απραγματοποίητο —λόγω του θανάτου του— εναρκτήριο λόγο στην Ακαδημία Αθηνών.

2. Τα «Αττικά» σχέδια και οι «Αριάδνες»

Η σειρά σχεδίων «Αττικά» της περιόδου 1940-50, που —σύμφωνα με τον Δ. Φιλίππιδη— «εκπροσωπεί την πιο δύστροπη θεματολογία στη ζωγραφική του Πικιώνη»⁴² και που «σχετίζεται άμεσα με τη προσπάθειά του να εισδύσει στο πνεύμα των γηγενών κοσμογονικών μύθων»⁴³ —όπως παρατηρεί ο Χ. Μπούρας— αποτελεί την εκτενέστερη μεταφυσική έκφραση της καλλιτεχνικής παραγωγής του πολύπλευρου δημιουργού. Ο ηθελμένος σχεδιαστικός πρωτογονισμός και η τραχύτητα των ακατέργαστων μορφών, σε συνδυασμό με την ευτυχή συνύπαρξη της κλασικής μυθολογίας με το συμβολικό φιλτράρισμα των ζωγραφικών ευρωπαϊκών πρωτοποριών των πρώτων δεκαετιών του εικοστού αιώνα, έχει ως αντικειμενικό σκοπό την ανάδειξη του «μεταφυσικού νοήματος αυτής της γης, που δεν είναι απλά το ιστορικό πλαίσιο της ένδοξης αθηναϊκής αρχιτεκτονικής και γλυπτικής, μ' αυτή της η μέτρα, όπου αν λείψει, θα 'ταν περιττό να υπάρχει και κείνη, η σαρξ εκ της σαρκός της»⁴⁴. Τα 37 σχέδια που βρίσκονται σήμερα τακτοποιημένα στο αρχείο Πικιώνη⁴⁵ δύνανται να διαχωρισθούν σε δύο ενότητες. Στην πρώτη ενότητα ανήκουν 24 έργα με κοινό σημείο αναφοράς την Ακρόπολη. Σε τέσσερα από αυτά, όπου η συμβολική απεικόνιση της Ακρόπολης αποτελεί, παράλληλα, ερέθισμα για ένα πολύμορφο σχεδιαστικό πειραματισμό με αφορμή την υποτυπώδη νύξη του σπουδαιότερου της κτίσματος —Παρθενώνας— τα στοιχεία που προβάλλονται σε πρώτο επίπεδο συνίστανται σε ένα σύμπλεγμα λισταριού και θηράματος με κύριο χαρακτηριστικό τον πρωτογονισμό του P. Klee («Λιοντάρια πάρτε σημείωση από αυτά» 1923), στην εμφάνιση δύο κεφαλών η σχεδιαστική παράφραση των οποίων παραπέμπει τόσο στις υδρορροές του Παρθενώνα και

των βυζαντινών εκκλησιών όσο και στα διακοσμητικά στοιχεία της προκολομβιανής τέχνης, στη συμβολική απεικόνιση αλόγων και στη σχηματική απόδοση του Εριχθόνιου, του «οικουρού όφεως» του ναού της Αθηνάς. Ένα σχέδιο, όπου ο ασαφής όγκος της Ακρόπολης περιτοιχίζεται από κτίσματα και διακοσμητικά στοιχεία που παραπέμπουν στην προκολομβιανή τέχνη⁴⁶ και ένα άλλο με σουρεα-

λιστική χροιά —το μάτι θυμίζει την εικονογράφηση των νήσων του Αιόλου από τον A. Savinio, ενώ η παράφραση της στοάς οδηγεί στα αρχιτεκτονικά στοιχεία του G. De Chirico («Λυπημένο ανδρείκελο» 1926, «Μεταφυσικό εσωτερικό» 1926)— αποτελούν μια εναλλακτική λύση στο όλο θέμα, επιβεβαιώνοντας την άποψη του A. Savinio ότι «όσο εξυπνότερος είναι ο καλλιτέχνης τόσο περισσότερα χρησιμοποιεί ενδιάμεσα μέσα». Τέσσερα σχέδια κυβιστικού χαρακτήρα, εκ των οποίων τα δύο είναι κολάζ, έχουν επίκεντρο της θεματολογίας το άλογο, παραπέμποντας στους ανάγλυφους λίθους του Παρθενώνα, στην κλασική μυθολογία —ο Αχιλλέας δαμαστής αλόγων— και στα άλογα του De Chirico⁴⁷ («Άλογα στην παραλία» 1930, «Άλογα» 1953), ενώ η ίδια σειρά σχεδίων παρουσιάζει ομοιότητες με συνθέσεις του Ελληνοϊταλού ζωγράφου, που έχουν ως φόντο την Ακρόπολη («Δύο άλογα μπροστά στη θάλασσα» 1926, «Νεκρή φύση με ακρόπολη» 1926, «Ο Απόλλων και τα τριαντάφυλλα» 1974). Ένα σχέδιο με λαϊκά κτίσματα αποτελεί καθαρή επιρροή της τεχνικής του P. Klee, τόσο των υδατογραφιών του 1914 («Τρούλοι κόκκινοι και άσπροι») όσο και των αρχιτεκτονικών εικόνων της περιόδου στο Bauhaus⁴⁸ («Φθινοπωρινός τόπος» 1921, «Τοπία με αμμόλοφους» 1923). Έξι σχέδια έχουν άμεση σχέση με την κλασική μυθολογία, με την απεικόνιση της Αθηνάς σε υπερφυσικό μέγεθος, κεφαλής ταύρου —πρόκειται πιθανώς για το μαρμαθίνιο ταύρο, ο οποίος

εφονεύθη από το Θηρέα— του τρίκορμου Τυφώνος, του Εριχθόνιου, ενώ σε άλλα τρία περιέρχονται όγκοι και σχήματα, πάντα αινίγματα, πλαισιώνουν εκείνα που επιδέχονται επίλυση: σχηματική παράσταση του Τυφώνα και του Εριχθόνιου. Μια σύνθεση με αναφορές στους λόφους και τις οροσειρές της Αθηνάς, παρουσιάζει ένα ερημικό τοπίο με λίγα κτίσματα που παραπέμπει, χωρίς τη μελαγχολική χροιά, στις ερημικές πλατείες του De Chirico, ενώ παράλληλα αποτελεί, με τον τρόπο της αφαίρεσης⁴⁹, μια επεξεργασία τριών έργων του Πικιώνη της σειράς «Από τη Φύση» (1905-1930) με επίκεντρο την Ακρόπολη. Σε μια άλλη σύνθεση, το πραγματικό —παραστάσεις του Παρθενώνα, των Προπυλαίων, του θεάτρου του Διονύσου— εναρμονίζεται με το φανταστικό —κατόψεις αρχαίων ναών, νύξεις αλόγων και λοιπών ανεξιχνίαστων συμβολικών

2. «Αττικά» (Αρχ. Δ. Πικιώνη)

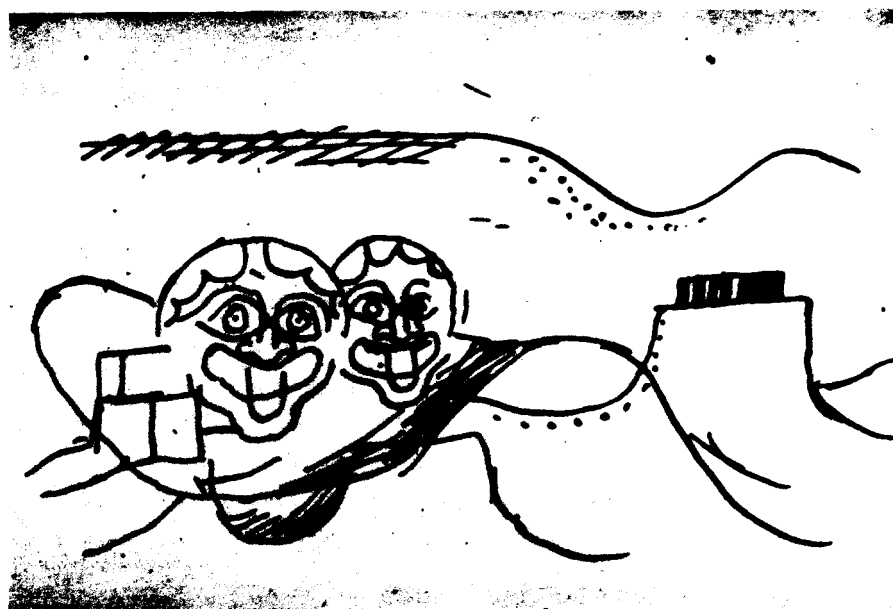
3. G. De Chirico: «Δύο άλογα μπροστά στη θάλασσα» (1926)

4. «Αττικά» (Αρχ. Δ. Πικιώνη)

5

6

- 5. «Αττικά» (Αρχ. Δ. Πικιώνη)
- 6. «Αττικά» (Αρχ. Δ. Πικιώνη)
- 7. «Αττικά» (Αρχ. Δ. Πικιώνη)
- 8. P. Klee: «Τρούλοι κόκκινοι και άσπροι» (1914)
- 9. «Αττικά» (Αρχ. Δ. Πικιώνη)

στοιχείων. Στη δεύτερη ενότητα ανήκουν δεκατρία σχέδια, τα οποία δεν έχουν άμεση σχέση με το αττικό τοπίο. Σχεδόν τα μισά – έξι – αποτελούν μια σειρά από συμπλέγματα, εκ των οποίων μια σύνθεση αιγυπτιακών όγκων – οι καμπύλες και οι ευθείες γραμμές θυμίζουν το γεωμετρισμό του B. Nicholson («Κάθετες στιγμές» 1953) – ένα ασαφές, χωρίς λογική συνέπεια με παράπλευρη παρουσία την κεφαλή της Γοργούς, ένα σύμπλεγμα γυναικας-ψαριού με σουρεαλιστική χροιά, ένα λιονταριού μετά θηράματος, και δύο συμπλέγματα πολεμιστών και αλόγων που θυμίζουν τα έργα του De Chirico «Η νίκη» (1928) και «Συμπλοκή μονομάχων στο δωμάτιο» (1928-29), με έκδηλη τη διαφοροποίηση του Πικιώνη με τη σχεδιαστική ασάφεια της σύνθεσης και την ημιτελή και σχηματική εικονογραφική παρουσίαση. Δύο σχέδια έχουν θέμα τη νησιώτικη αρχιτεκτονική, εκ των οποίων το ένα, με σαφή αναφορά στην κυκλαδίτικη αρχιτεκτονική – πιθανό σκαρίφημα της Ερμούπολης, πρωτεύουσας της Σύρου – αλλά και στην κλασική μυθολογία με την παρουσία του Ήλιου⁵⁰ – αδελφού της Ηούς και της Σελήνης – οδηγούντος το υπό τεσσάρων λευκών ίππων συρόμενο άρμα, αποτελεί μια έμμεση προσπάθεια σύνδεσης της λαϊκής αρχιτεκτονικής με τον αρχαίο κόσμο, επιβεβαιώνοντας την άποψη του Χ. Μπούρα ότι «για τον Πικιώνη η στροφή προς τους αρχαίους σχετιζόταν με την έννοια της συνέχειας, την οποία έβλεπε μέσα από τη λαϊκή παράδοση»⁵¹. Το άλλο σχέδιο απεικονίζει δύο αόριστα και ασαφή συμπλέγματα όγκων νησιώτικης αρχιτεκτονικής με επίκεντρο ένα τεράστιο καμπυλόγραμμο όγκο, πιθανότατα ένα κοχύλι, που θυμίζει το έργο του F. De Pisis⁵² «Το μεγάλο κοχύλι» (1927). Δύο σχέδια αποτελούν άμεση επιρροή των ανδρείκελων του De Chirico. Το όρθιο ανδρείκελο, υποτιθέμενος ότι απεικονίζει το Σοφοκλή και δεχόμενος την άποψη της I. Far ότι «η παθητική και λυρική πλευρά των ανδρείκελων του De Chirico συνίσταται στην απομάκρυνσή των από τον άνθρωπο», μετατοπίζει το επίκεντρο της εικόνας από το πρόσωπο ενός εκ των τριών μεγάλων Ελλήνων τραγικών του πέμπτου αιώνα, σε αυτό το οποίο αντιπροσωπεύει, το «αποκορύφωμα της ποιητικής τέχνης», κατά τον Schopenhauer, ή το «μεταφυσικό θαύμα της ελληνικής βούλησης», σύμφωνα με τον ορισμό του Nietzsche: την αττική τραγωδία. Το άλλο σχέδιο παρουσιάζει μια καθιστή φιγούρα, που θυμίζει έντονα τα καθιστά ανδρείκελα του De Chirico («Λυπημένο ανδρείκελο» 1926, «Ο αρχαιολόγος» 1927, «Ο άσωτος υιός» 1929), όπου ο Πικιώνης επαναφέρει την κίνηση και τη ζωή που λείπουν από τα ανδρείκελα του Ελληνοϊταλού ζωγράφου, προσδίδοντάς της – καθόλου τυχαία – τη μορφή

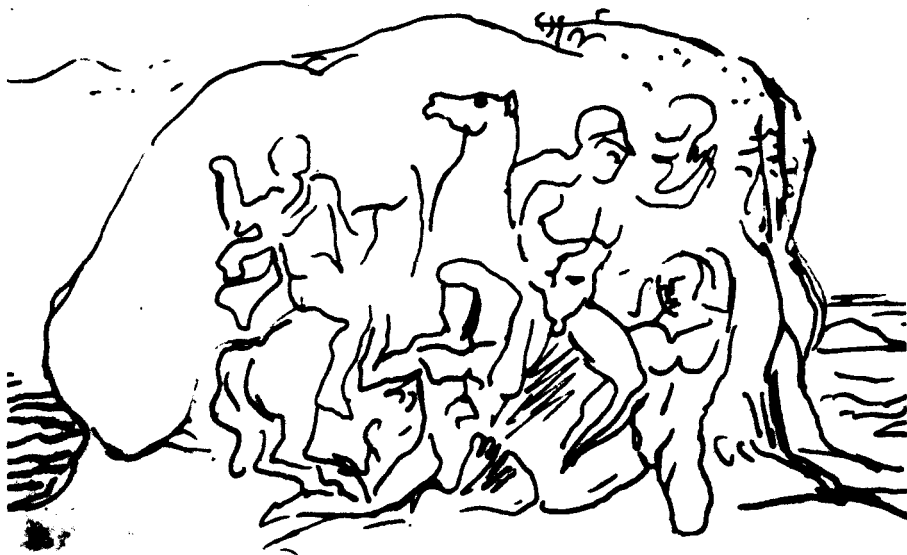
του Περικλή, του ιδεώδους τύπου δημοσίου ανδρός των Αθηνών, «πρώτου Αθηναίων, λέγειν τε και πράσσειν δυνατότατος» – κατά το Θουκυδίδη. Ένα σχέδιο που απεικονίζει μια συνάθροιση πινάκων με αρχαϊκά θέματα – κατόψεις ναών και θεάτρων, δωρικοί κίονες, ηλιακά σύμβολα – σε ένα χώρο που πιθανώς συμβολίζει το Μαραθώνα – άρματα, πλοία – θυμίζει εν μέρει το έργο του De Chirico «Εσωτερι-

κό μεταφυσικό» (1926), ενώ ένα άλλο σχέδιο, όπου κυριαρχούν τα γεωμετρικά σχήματα, υπογραμμίζει την οικουμενικότητα της μεταφυσικής.

Η σειρά σχεδίων «Αριάδνες» – της ιδίας περιόδου με τα «Αττικά» (1940-50) – αποτελείται από δώδεκα σχέδια⁵³ με μελάνι, τα οποία δύνανται να καταταχθούν σε τρεις ενότητες. Η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει τέσσερα σχέδια με τη φιγούρα της Αριάδνης να αποτελεί τμήμα της παράστασης ενός υποθετικού αετώματος, όπου η σχεδιαστική αναζήτηση του Πικιώνη επικεντρώνεται στην απόδοση της σύνθεσης κεφαλής και βραχιόνων, με κυρίαρχη την τάση του ορθογωνισμού. Στη δεύτερη ενότητα ανήκουν τρία σχέδια που απεικονίζουν την Αριάδνη κοιμωμένη στην παραλία⁵⁴ της Νάξου. Το ένα από αυτά διαφοροποιείται από τα άλλα δύο, με την πρόθεση του Πικιώνη να προσδώσει ένα λαϊκό χαρακτήρα στη σύνθεση – ενδυμασία, περιστέρι – και να εκφράσει μια υποτονική εφαρμογή των αρχών του κηλιδισμού. Το στοιχείο που χαρακτηρίζει και τα τρία σχέδια είναι η γαλήνια έκφραση της Αριάδνης, σε αντίθεση με τη μελαγχολική υπόσταση της Αριάδνης στην εικονογραφία του De Chirico («Μελαγχολία» 1912, «Το δίωπλό άγαλμα» 1913) και το «αποκαλυπτικό σύνδρομο του κατοικημένου βάθους»⁵⁵ της ντεκιρικής θεώρησης, ενώ τόσο το τόξο όσο και το πρόπυλο – «συμβολική υπόμνηση του ναού του Διονύσου», όπως παρατηρεί ο Χ. Μπούρας⁵⁶ – αποτελούν «σημεία του

μεταφυσικού αλφαβήτου»⁵⁷. Στην τρίτη ενότητα ανήκουν τέσσερα σχέδια που παρουσιάζουν την Αριάδνη ξαπλωμένη στην παραλία της Νάξου σε σαγηνευτική στάση, που γίνεται εντονότερη με την αοριστία της μορφής, θυμίζοντας τα ανδρείκελα του De Chirico, ενώ οι σκιές στο πρόσωπο της Αριάδνης παραπέμπουν στο νιτσεικό όραμα του Μεγάλου Μεσημεριού και στην ντεκιρική απόδοση της σκιάς. Σε τρία σχέδια αποτυπώνεται η σταδιακή απομάκρυνση του πλοίου του Θησέα, που συναντάται και στα έργα του De Chirico με την παρουσία ενός ιστίου πλοίου, τόσο σε σχέδια με μελάνι («Το αίνιγμα της άφιξης» 1912, «Η νοσταλγία του άγνωστου» 1915) όσο και σε λάδια («Αριάδνη» 1913, «Το απόγευμα της Αριάδνης» 1913), εκ των οποίων το πρώτο – «Αριάδνη» 1913 – φαίνεται να περιγράφει ο ίδιος ο Πικιώνης στα αυτοβιογραφικά του σημειώματα⁵⁸, προσφέροντας, παράλληλα, μια μεταφυσική κριτική προσέγγιση. Η πλαισίωση της κεφαλής από το δεξιό βραχίονα, που προσδίδει ιδιαίτερη χάρη στη φιγούρα της Αριάδνης και που αποτελεί την προσφιλή σύνθεση του De Chirico τόσο σε λάδια («Η μελαγχολία μιας όμορφης μέρας» 1913, «Οι χαρές και τα αινίγματα μιας παράξενης ώρας» 1913, «Η ανταμοιβή του μάντη» 1913, «ιταλική πλατεία» 1958) όσο και σε γλυπτά («Αριάδνη» 1940) ή μωσαϊκά («ιταλική πλατεία» 1940), συναντάται υπό μορφή αγάλματος στο μουσείο του Βατικανού ή σε ζωγραφική απεικόνιση στο μουσείο Νεαπόλεως⁵⁹,

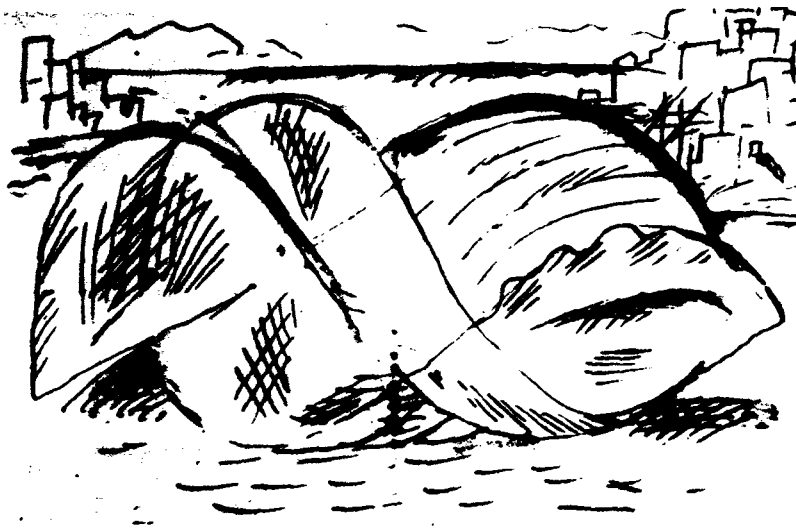
- 10. «Αττικά» (Αρχ. Δ. Πικιώνη)
- 11. «Αττικά» (Αρχ. Δ. Πικιώνη)
- 12. G. De Chirico: «Συμπλοκή μονομάχων στο δωμάτιο» (1928-29)
- 13. G. De Chirico: «Ο άσωτος υιός» (1929)
- 14. «Αττικά» (Αρχ. Δ. Πικιώνη)
- 15. «Αττικά» (Αρχ. Δ. Πικιώνη)

όπου παρουσιάζεται επί πλέον ο Διόνυσος και το απομακρυνόμενο πλοίο του Θησέα. Σύμφωνα, λοιπόν, με την ντεκιρική θεώρηση του «συνδρόμου του κατοικημένου βάθους», η παρουσία που «είναι έτοιμη να εισχωρήσει» δεν είναι άλλη από το Διόνυσσο, υπόθεση που επιβεβαιώνεται και με το συγκεκριμένο συμβολισμό του ναού του Διονύσου του τέταρτου σχεδίου. Αν, λοιπόν, ο De Chirico χρησιμοποιεί την Αριάδνη υπό μορφή αγάλματος για να αποκρυσταλλώσει τη μελαγχολική διάθεση – για την οποία ο Nietzsche γράφει ότι καλλιεργεί τη σκέψη, σε αντίθεση με τη λύπη που την απορρίπτει – ο Πικιώνης επικεντρώνεται στη μεταβατική φάση της εγκατάλειψης, αντιμετωπιζόμενης όχι ως περίοδο οδύνης και απώγνωσης αλλά ως χρονικό διάστημα προπαρασκευής της διονυσιακής έκστασης. Το τελευταίο σχέδιο της σειράς, που δεν ανήκει συγκεκριμένα σε καμία από τις προηγούμενες ενότητες, αποτελεί τον επίλογο της γραφικής και συμβολικής πικιώνικης έκφρασης. Η Αριάδνη γυμνή στην παραλία, το πλοίο απομακρύνεται – με το Θησέα πιθανώς μετανοημένο – σε ένα σχέδιο που το διακρίνει ο πρωτογονισμός και η τραχύτητα των μορφών και σχημάτων. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί η ιδανική επιλογή του μύθου της Αριάδνης, ενός από τους πολυπλοκότερους της ελληνικής μυθολογίας, ο οποίος, λόγω των πολλών παραλλαγών, αποτελεί υπόδειγμα έκφρασης του «αινίγματος» και του «μυστηρίου», κύριων συστατικών της μεταφυσικής υπόστασης.

3. Θεωρία και πράξη μιας μεταφυσικής αρχιτεκτονικής

Θεμελιώδη αρχή του Πικιώνη στην ανανέωση και αναπαραγωγή του αρχιτεκτονικού ιδιώματος, αποτελεί η εξασφάλιση της «παραδοτικής συνέχειας», δυναμένης να οριστεί ως το μεταβατικό στάδιο της ακινησίας της φιλοσοφικής του θεώρησης. Το επίκεντρο της πικιώνικης αναζήτησης, η επίλυση του προβλήματος της διαχρονικής μορφής, ικανής να διασώσει την «ιστορική μνήμη» και να διαφυλάξει τη διαιώνιση της «αλήθειας», που περικλείεται στην κληρονομιά του περασμένου, οδηγεί στη διαλεκτική της ηρακλειτικής σκέψης⁶⁰. Σύμφωνα με τη βασική αρχή του Σέξτου του Εμπειρικού, η μνήμη εξασφαλίζει στη σκέψη τη σύλληψη της συνέχειας που ενυπάρχει στο γίγνεσθαι, ενώ ο Ηράκλειτος, ο «στοχαστής της διάρκειας» – όπως τον χαρακτηρίζει ο Κ. Αξελός – συνέλαβε το βαθύ νόημα της Μνήμης και του Χρόνου⁶¹. «Η αλήθεια δεν είναι άλλο παρά ο καρπός της ενακοής των επιταγών αυτής της Μνήμης» παρατηρεί ο ίδιος ο Πικιώνης, επεξεργαζόμενος το ηρακλειτι-

κό αξίωμα «διό καθ' ότι αν αυτού (του τρόπου της του παντός διοικήσεως) της μνήμης κοινωνήσωμεν, αληθεύομεν· α δε αν ιδιάσωμεν, ψευδόμεθα», που αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς των κειμένων του. Η αναγωγή στο πρόβλημα της μορφής οδηγεί στη σύλληψη του ζητούμενου «όχι ως αυθαίρετη ατομικιστική εφεύρεση αλλά ως αποκάλυψη της εσωτερικής μας πραγματικότητας», στην «πλήρωση των

15

φυσικών και μεταφυσικών αιτημάτων που θα την έκαναν σύμβολο της πραγματικότητας μας της εσωτερικής», στο «ακριβό σύμβολο της αθανασίας της τέχνης της ελληνικής». Η «πραγμάτωση μιας γνήσιας πνευματικής μορφής ανάγεται στο αιώνιο», τη «συμβολική έκφραση του αιώνιου» και στο υπερβατικό ιδίωμα των σχημάτων, τις «αιώνιες, αρχέτυπες μορφές των όντων», ως αντιπαράθεση στη «δοξολογία του εφήμερου», στη μονοσήμαντη «υλική παράσταση του φαινομένου». Η θεωρία της αρμονίας και των αντιμαχόμενων στοιχείων του Πλάτωνα, που αποτελεί συνέχεια και ανάπτυξη των θεωριών του Ηράκλειτου, ξαναζωντανεύει με την πικιώνικη «αντιθετική αρμονία», των επί μέρους «αντιθετικών ενοτήτων» ενστίκτου - διάνοιας, κατ' αναλογία διονυσιακού - απολλώνειου πνεύματος, νοητικού - εράσμιου, προνοητικού - επιστροφικού ως επεξεργασία της τριπλής αρχής του δελφικού λόγου⁶², μηχανικού - τέχνης, οικονομικού - εθνικού, ανατολής - δύσης, χθες - σήμερα. Η ερμηνεία του επιστροφικού ως «μυστική αναφορά του καλλιτέχνη προς τους αίδιους νόμους του σύμπαντος» και η σύνδεση με την ηρακλειτική αρχή του «τρόπου της του παντός διοικήσεως», η θεώρηση της «μιας και ενιαίας παράδοσης όλων των λαών της γης» κατ' αναλογία της ενότητας της Ολότητας (τα Πάντα είναι Ένα), το ενδιαφέρον του Ηράκλειτου για το απόλυτα ουσιώδες και η επεξεργασία και επανερμηνεία της σωλημικής αρχής του κοινού και του κύριου

με το «καθολικό» (κοινός χαρακτήρας) και το «ουσιαστικό» (ουσιώδες), που οδηγεί τον Πικιώνη να καθορίσει την «ουσία της αρχιτεκτονικής δημιουργίας» ως την «υπερβατική ενέργεια που αποβλέπει «ν' αναγάγει το σχήμα σε πολύψυχο σύμβολο ζωής», αποτελούν κοινά χαρακτηριστικά του επινοητή του όρου «φιλόσοφος» (Ηράκλειτος)⁶³ και του κυριότερου φιλοσόφου-αρχιτέκτονα της νεωτέρας ελληνικής ιστορίας (Πικιώνης)⁶⁴. Οι βασικές αρχές της ηρακλειτικής σκέψης, αρμονία, ενότητα της ολότητας, «τρόπος της του παντός διοικήσεως», ακολουθώντας την οδό της μετεμψύχωσης ως μετάσταση νοητών ιδεών, αναβιώνουν στην πικιώνικη φιλοσοφική θεώρηση της «εξήγησης της του παντός αρχιτεκτονικής»⁶⁵, με τη διπλή αρχή «Μέσα εις το Μέρος κρύβει το Όλον. Και το Όλον είναι το Μέρος»⁶⁶, τη «συνείδηση της κοσμικής εσωτερικής αρμονίας» και την αποδοχή της αρμονίας όχι ως ένα «συμπτωματικό γεγονός» αλλά ως «αυστηρό επακόλουθο της ενδόμυχης αρμονίας της δημιουργικής Αρχής» και οδηγούν στη μεταφυσική αρχιτεκτονική πράξη των «απείρων παραλλαγών του βασικού σχήματος»⁶⁷.

Μια σειρά αρχιτεκτονικών σκαριφημάτων της περιόδου 1940-50, υπό το γενικό τίτλο «Φυλάκια», αποκρυσταλλώνει το πέρασμα από τη μεταφυσική ζωγραφική στη μεταφυσική αρχιτεκτονική. Πρόκειται για μια σειρά ανέκδοτων – ως επί το πλείστον – σχεδίων με μολύβι και κραγιόνι, που αναφέρονται στη μελέτη του Πι-

16

17

18

16. G. De Chirico: «Αριάδνη» (1913)
 17. «Αριάδνες» (Αρχ. Δ. Πικιώνη)
 18. «Αριάδνες» (Αρχ. Δ. Πικιώνη)
 19. F. de Pisis: «Το μεγάλο κοχύλι» (1927)
 20. G. De Chirico: «Μελαγχολία» (1912)
 21. «Αριάδνες» (Αρχ. Δ. Πικιώνη)

κιώνη «Έκθεσις επί των έργων Διευθετήσεως εν Δελφοίς» (1946), όπου η μεταφυσική διάθεση του Πικιώνη πιστοποιείται με την «ποιητική εγκατάλειψη» της φύσης, τη «μυστική ομορρυθμία»⁶⁸ που ενώνει το παρόν με το «σοφό» παρελθόν, και το «θρησκευτικό δεσμό» που συνδέει τους «σοφωτέρους από ημάς» με την αρχαιότητα. Από τα δεκαεπτά σχέδια της σειράς που βρίσκονται σήμερα στο αρχείο Πικιώνη⁶⁹, τα επτά αποτελούν μια ακολουθία παραλλαγών με βασικό θέμα την αντιπαράθεση στοιχείων της λαϊκής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και χαρακτηρισμένων «σαρκοφάγου υστερορωμαϊκής εποχής»⁷⁰ –όπως παρατηρεί ο Χ. Μπούρας– πάνω σε ένα κτίσμα, ενώ από τα υπόλοιπα, οκτώ παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον από μεταφυσικής πλευράς. Επτά σχέδια έχουν ως επίκεντρο ένα κτίσμα, άλλοτε με στοιχεία σαρκοφάγου υστερορωμαϊκής εποχής, άλλοτε με κυρίαρχη τη χροιά της νησιώτικης παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, περιστοιχισμένο από αρχαϊκά ερείπια –ημιτελείς κίονες, πρότυλα–, ενώ το όγδοο παρουσιάζει ένα πρότυλο – καθιστικό, περιστοιχισμένο από δύο ακέφαλα αγάλματα, το οποίο θα χρησιμοποιήσει αργότερα ο Πικιώνης στα προσχέδια του συγκροτήματος του Λουμπαρδιάρη. Τα στοιχεία που προσδίδουν την έντονη μεταφυσική υπόσταση στις οκτώ συνθέσεις, συνίστανται στην απόδοση των ερημικών χώρων που θυμίζουν τις ερημικές πλατείες του De Chirico, στην ταύτιση ξηράς και θάλασσας, στην εναρμονισμένη σεμνή επέμβαση των κτισμάτων, όταν αποτελούν συμπληρωματική προσθήκη υποθετικών ακροπόλεων και στο νεκρικό «σύνδρομο του κατοικημένου βάθους» –πρότυλο-καθιστικό⁷¹. Το πρότυλο με την όρθια φιγούρα, που απεικονίζεται πλησίον της θάλασσας, θυμίζει το έργο του Α. Savinio «Ατίτλο» (1918), που παρουσιάζει ένα ακέφαλο άγαλμα κάτω από ένα πρότυλο, πίσω από μια μισοανοιγμένη κουρτίνα και κοντά στη θάλασσα, αλλά και τα πρότυλα του De Chirico («Κίονες και δάσος στο δωμάτιο» 1928, «Θερμοπύλες» 1970), ενώ το πρότυλο στην κορυφή μιας υποθετικής ακρόπολης έχει ομοιότητες με τα πρότυλα που θα χρησιμοποιήσει αργότερα ο Πικιώνης στο συγκρότημα του Λουμπαρδιάρη (1951-57) και στην παιδική χαρά της Φιλοθέης (1961-65), επιβεβαιώνοντας την άποψη του Χ. Μπούρα της «σαφούς ύπαρξης του αρχαϊκού δομικού στοιχείου τόσο στο Λουμπαρδιάρη όσο και στην παιδική χαρά της Φιλοθέης»⁷².

Κατά τη διάρκεια των έργων διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου γύρω από την Ακρόπολη και το λόφο του Φιλοπάππου, δίνεται η ευκαιρία στον Πικιώνη να επιδοθεί σε ένα κολάζ, απόρροια μιας μεταφυσικής γλυπτικής έκφρασης, με

κομμάτια από πέτρες, κεραμίδια, χαλίκια, μέσω γεωμετρικών σχημάτων, ανεξίτηλων συνθέσεων και συμβόλων, γραμμών του ελληνικού αλφαβήτου (Α, Ω) που θυμίζουν την παρουσία γραμμάτων σε συνθέσεις του C. Catta («Σύνθεση ΤΑ» 1916, «Σύνθεση ΤΑ» 1917), του ανθρωπόμορφου ήλιου που αποτελεί θέμα των μεταβυζαντινών εικόνων και λαϊκών λιθανάγλυφων⁷³, διακοσμητικών

στοιχείων της προκολομβιανής τέχνης, συμπλέγματος ψαριών που παραπέμπει στη συμβολική παρουσία⁷⁴ ψαριών τόσο της θεματικής του De Chirico («Πορτρέτο του G. Apollinaire» 1914, «Το όνειρο του Τωβία» 1917, «Ο ιερός ιχθύς» 1919), όσο και των άλλων μεταφυσικών ζωγράφων, C. Catta («Το μαγεμένο δωμάτιο» 1917, «Το ωοειδές των εμφανίσεων» 1918) και F. De Pisis («Τα ιερά ψάρια» 1925, «Νεκρή θάλασσα φύση με αστακό» 1926).

Παρά τις δυσκολίες εξεύρεσης μιας μεθόδου⁷⁵ κριτικής προσέγγισης, στην εξέλιξη της αρχιτεκτονικής παραγωγής του Πικιώνη από μεταφυσικής πλευράς, μπορούμε να υποστηρίξουμε την ανάπτυξη επτά θεματικών στην πραγμάτωση της αρχιτεκτονικής του έκφρασης. Η θεματική της αντιγραφής, που αποτελεί την εισαγωγή της μεταφυσικής αρχιτεκτονικής του Πικιώνη, υλοποιείται με την οικία Μωραΐτη (1921-23), ως πιστή αναπαραγωγή του τυπικού αγροτικού σπιτιού της Αίγινας, την κατοικία Καραμάνου (1925), ως αναβίωση του κλασικισμού με τη μορφολογική επαναφορά της τεχνοτροπίας της Πριήνης και ολοκληρώνεται με την κατοικία Παπαϊωάννου (1930), ως συμβολική μίμηση των τυπολογικών στοιχείων –τετράριχτη στέγη, γείσο, φεγγίτης– της ηπειρωτικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, με την κατασκευαστική πρόταση μιας ανώνυμης διώροφης αγροκατοικίας. Η θεματική της διεύρυνσης, που παρουσιάζεται κατά πρώτο λόγο με τις οικίες Α. Γκαρή, Γκιώνη και Καλο-

γιάννη του 1933, εκφράζει ένα μορφολογικό πειραματισμό με τους κυκλαδίτικους όγκους, επεκτείνοντας την ενασχόλησή του με τη νησιώτικη παραδοσιακή αρχιτεκτονική που είχε ως προοίμιο την αρχιτεκτονική της Αίγινας (οικία Μωραΐτη). Η δεύτερη εμφάνιση της θεματικής της διεύρυνσης παρατηρείται στη δεκαετία του 1950, με τις κατοικίες Πουρή (1953) και Ποταμιάνου (1954) και το ξενοδοχείο Ξενία (1955), ως μια περαιτέρω εφαρμογή του πειραματισμού με τα τυπολογικά στοιχεία της ηπειρωτικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και ιδιαίτερα του μακεδονικού σπιτιού, που είχε αφετηρία το Πειραματικό σχολείο Θεσσαλονίκης (1933-35). Η θεματική της αποκάλυψης επιτελείται κατά πρώτο λόγο, με το δημοτικό σχολείο στα Πενκάκια (1931-33) –το κατ'εξοχήν μοντέρνο έργο του Πικιώνη και ένα από τα αριστουργήματα της σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής– όπου η κλασική χροιά του κεντρικού δεσπόζοντος όγκου, η συμμετρία-ασυμμετρία στη διάρθρωση κεντρικού και παράπλευρων όγκων και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους ανοικτούς χώρους, αποτελούν έμμεσους επηρεασμούς του κλασικού αρχιτεκτονικού ιδιώματος, οι οποίοι «αποκαλύπτονται» στα πλαίσια μιας, σε βάθος, προσέγγισης, και κατά δεύτερο λόγο, στο θερινό θέατρο Κοτοπούλη (1933), με τη γιαπωνέζικη χροιά των παρασκήνιων και την κλασική υπόσταση της τριμερούς σκηνής και στην παιδική χαρά της Φιλοθέης (1961-65) με τον κλασικό χαρακτήρα του

πρότυπου. Η θεματική της μετάπλασης εκφράζεται κατά κύριο λόγο με το Πειραματικό σχολείο Θεσσαλονίκης (1933-35), έργο-σταθμό στην εξέλιξη του αρχιτεκτονικού ιδιώματος του Πικιώνη. Η οριστική λύση, που αποτελεί την αρμονική συμβίωση μοντέρνου-παραδοσιακού, ως συνισταμένη των μοντέρνων προτάσεων και των παραδοσιακών συνθέσεων των πολιτών προσχεδίων, υλοποιεί την ευτυχή συ-

νύπαρξη των νέων τεχνικών κατασκευής-οπλισμένο σκυρόδεμα- με την αισθητική της βαλκανικής, εν γένει, παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, μέσα από την αμφιμονοσήμαντη προβολή μοντέρνων όγκων και παραδοσιακών τυπολογικών στοιχείων, έχοντας ως τελικό αποτέλεσμα την υψηλή αισθητική της σύνθεσης. Η θεματική της παρεμβολής εμφανίζεται στη μεταπολεμική αρχιτεκτονική παραγωγή του Πικιώ-

διο από τη σειρά «Φυλάκια»- οι παραστάσεις αλόγων υπό μορφή αγαλμάτων που παραπέμπουν στα «Αττικά», έχει το χαρακτήρα της υπενθύμισης, ως ταπεινής εναρμόνισης, «καρπός της ενακοής των επιταγών αυτής της Μνήμης», σε αντίθεση με την αίσθηση της υποβολής που απορρέει από ανάλογες ζωγραφικές συνθέσεις του De Chirico («Έπιπλο στην κοιλάδα» 1927, «Άλογα στην παραλία» 1927-29). Στην οριστική λύση του συγκροτήματος του Λουμπαρδιάρη, η θεματική της υπόμνησης ολοκληρώνεται με το πρότυπο και την πτέρυγα, σχήματος Γ, του περιπτέρου, που αποτελεί επεξεργασία του τύπου της απλής μονόστιχης στοάς, «του τόσο συνηθισμένου στην ελληνική αρχαιότητα»⁸⁰ -όπως παρατηρεί ο Χ. Μπούρας. Η θεματική του παραλληλισμού παρατηρείται στη δεκαετία του 1950, όταν ο Πικιώνης ασχολείται παράλληλα με τη μελέτη του οικισμού της Αιξωνής (1951-54) και με το δασικό χωριό στο Περιούλι (1953), εφαρμόζοντας τον πειραματισμό με τα τυπολογικά στοιχεία της ηπειρωτικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής σε δύο οικισμούς και στην παράλληλη επέμβαση, ως απόρροια ενός γλυπτικού κολάζ με ετερόκλητα υλικά⁸¹, στους τοίχους της εκκλησίας του Αγ. Δημητρίου του Λουμπαρδιάρη (1951-57) και στην πρόσοψη της κατοικίας Μ. Γκαρή (1950-57).

Μολονότι οι δυσκολίες πραγματοποίησης ενός μεταφυσικού αρχιτεκτονικού έργου υπερβαίνουν κατά πολύ τις δυσκολίες ενός αντίστοιχου ζωγραφικού, διότι από τους παράγοντες που διαφοροποιούν την αρχιτεκτονική από τις άλλες τέχνες, όπως «το προσδιοριστικό της κατασκευής, η ανάγκη ανταποκρίσεως σε ορισμένες λειτουργίες, η δημιουργία χώρου, οι οικονομικές συνθήκες, το φυσικό περιβάλλον»⁸², ιδιαίτερα ανασταλτικό ρόλο διαδραματίζει η ιδιαιτερότητα της αρχιτεκτονικής να «παραμένει δέσμια της ύλης» -σύμφωνα με τον Π. Μιχαήλ- εν τούτοις ο Πικιώνης παρά τον όχι μεγάλο αριθμό μελετών και κατασκευών κατόρθωσε να πραγματοποιήσει μια μεταφυσική αρχιτεκτονική, στηριζόμενος και στις ιδιαιτερότητες των τυπολογικών στοιχείων της διαχρονικής ελληνικής παράδοσης -σκιάδα, χαγιάτι, τετράριχτη στέγη, γείσο, φεγγίτες- πρωτόγωνων στοιχείων -ψάθα, καλάρια από μπαμπού- και πρωτογενών υλικών κατασκευής -πέτρα, ξύλο- ιδιαιτερότητες που τον οδήγησαν στη «λύση» του «μυστηρίου» που «διεχώριζε το φως από τη σκιά», στην αποκάλυπτική αρμονία του μεσόφωτου, στη «θεμελιακή αρχή του πλαστικού έργου».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Η απόλυτη σαφήνεια της εικόνας δεν ικανοποιούσε. Γιατί σε ν' απόκρυβε κάτι

νη, στην κατοικία-εργαστήριο Μενεγάκη (1949) και στο ξενοδοχείο Ξενία (1955) με το πολυγωνικό αίθριο, ως επεξεργασία του κλασικού τυπολογικού στοιχείου, ενώ φθάνει στο αποκορύφωμα στην κατοικία Μ. Γκαρή (1950-57), όπου η «επιστροφή» του Πικιώνη στην δικλαδίτικη παραδοσιακή αρχιτεκτονική υφίσταται την εκλεκτιστική παρεμβολή αρχαϊκών διακοσμητικών στοιχείων -αετώματα, κιονόκρανα- διακοσμητικών στοιχείων της ενετοκρατίας -τόξο, παραστάδες στην είσοδο του πρώτου ορόφου- και τυπολογικών στοιχείων της ηπειρωτικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής -φεγγίτες. Στην κατοικία-εργαστήριο Μενεγάκη (1949) και στις κατοικίες Μ. Γκαρή (1950-57) και Ποταμιάνου (1954), ο Πικιώνης οδηγείται στη θεματική της υπόμνησης με τη χρησιμοποίηση διαμελισμένων μαρμαρίνων, κυρίως, μελών⁷⁶ από κατεδαφιζόμενα νεοκλασικά κτίρια⁷⁷ -κιονόκρανα, αετώματα, κρήνες- στη διακόσμηση του αίθριου και των κήπων αντίστοιχα, με το σκοπό «να αναβιώσει μια γνήσια παράδοση και να επιτύχει την αισθητική προσέγγιση των αρχαίων ρειρίων με τα καινούργια κτίσματα»⁷⁸ -όπως παρατηρεί ο Χ. Μπούρας. Στα προσχέδια του συγκροτήματος του Λουμπαρδιάρη, η σχεδιαστική παρέμβαση των συμβόλων της αρχαιότητας, όπως τα σκαριά, τα κουπιά και τα ακρόπρωρα, τα οποία οι αρχαίοι εξέθεταν «στα ιερά ως αφιερώματα ή ως αναμνηστικά μνημεία»⁷⁹, το καθιστικό-πρότυλο -που ήδη είχε χρησιμοποιηθεί σε ένα σχέ-

22. Κατοικία -εργαστήριο Μενεγάκη-Ευθυμιάδη, 1949- (Φωτ. Γ. Λέστος)

23. G. De Chirico: «Άλογο στην παραλία» (1927-29)

όσο και που το φανέρωνε. Κι ενώ με τη συμβολική της αποκάλυψη έμοιαζε σα να σε προκαλεί να σκίσεις το πέπλο και να ξεσκεπάσεις το μυστηριώδες πίσω, εν τούτοις η φωτεινή και ολοκληρωτική αναμφισβήτησις, συγκρατούσε το βλέμμα γοητευμένο και το προστάτευε από μια βαθύτερη όραση». Απόσπασμα κειμένου του F. Nietzsche δημοσιευμένο στο πρώτο τεύχος του περιοδικού το *Τρίτο Μάτι* τον Οκτώβριο του 1935. Βλ. *Το Τρίτο Μάτι*, Αθήνα 1982, σ. 10.

2. Ο Πικιώνης μνημονεύει, στα αυτοβιογραφικά του σημειώματα, την αναγνώριση του A. Bocklin ως μοναδικού μεταφυσικού ζωγράφου, τόσο από τον G. De Chirico όσο και από τον ίδιο τον Nietzsche. Βλ. *Δ. Πικιώνη Κείμενα*, Αθήνα 1985, σ. 30.
3. G.C. Argan: *L'arte moderna 1770/1970*, Firenze 1970, σ. 215.
4. «Όταν ο Nietzsche αναφέρει πως συνέλαβε την ιδέα του Ζαρατούστρα και λέει "Ξαφνιάστηκα από τον Ζαρατούστρα", μέσα σ' αυτό το ρήμα (Ξαφνιάστηκα) περιέχεται όλο το αίνιγμα μιας απροσδόκητης αποκάλυψης». Βλ. G. De Chirico: «Διαλογισμοί ενός ζωγράφου», Ν. Βασιλάκος: *Τζιόρτζιο Ντε Κίρικο, ο μέγας μεταφυσικός*, Αθήνα 1986, σ. 85.
5. Ο De Chirico, περιγράφοντας τη στιγμή της σύλληψης του έργου στην πλατεία Santa Croce στη Φλωρεντία, αναφέρει ότι «τότε ήταν που μου δημιουργήθηκε η παράξενη εντύπωση ότι όλα αυτά τα έβλεπα για πρώτη φορά και η σύνθεση του πίνακα μου παρουσιάστηκε ξαφνικά στο μάτι του μυαλού μου». *Idem*, σ. 84.
6. «Όταν το βαπόρι έφτασε στην Πάτρα, η κρύα ακτινοβολία ασπράδα ενός μαρμάρου που κείτονταν απάνω στο λασπωμένο χρώμα, μου φάνταζε στα μάτια...» *Κείμενα*, σ. 31.
7. «Η κατάκτηση του νοήματος της τέχνης απαιτεί βαθύ στοχασμό και λεπτότητα διαισθητικής δυνάμews, ώστε ο προσήλυτος να εισχωρήσει με καιρό και με κόπο ως το άδυτο όπου θα του αποκαλυφθεί η εσωτερική αλήθεια». *Κείμενα*, σ. 29.
8. «Το πιο ελάχιστο ακριβώς, το πιο σιωπηλό, το πιο αλαφρό, το θρόνισμα μιας γουστερίτσας, μια πνοή, ένα γλιστρημα, μια ματιά - αυτό είναι το ελάχιστο που αποτελεί την καλλίστην ευτυχία. Ησυχία». Βλ. Φρ. Νίτσε: *Έτσι μίλησε ο Ζαρατούστρα*, Αθήνα 1983, σ. 371.
9. «Η τέχνη είναι το μοιραίο δίχτυ που πιάνει πάνω στο πέταγμα, σαν μυστηριώδεις πεταλούδες, τις παράξενες στιγμές που από αθωότητα ή και από αφηρημάδα δεν τις προσέχει ο κοινός άνθρωπος». Βλ. G. De Chirico: «Περί Μεταφυσικής Τέχνης», Ν. Βασιλάκος, ό.π., σ. 113.
10. Για την πολυεδρική προσωπικότητα του Πικιώνη βλ. Γ. Λέστος: «Η κληρονομιά του Πικιώνη: "ιδεογράμματα" ενός αρχιτεκτονικού ιδιώματος», *Σύγχρονα Θέματα* 43-44, Δεκέμβρης 1990, σ. 147-151.
11. Ν. Βασιλάκος, ό.π., σ. 40.
12. Ο Πικιώνης αναφέρεται και στην απλή φαινομενικότητα της ευθύγραμμης γεωμετρίας και στη βαθύτερη πραγματικότητα της καμπυλόγραμμης, ως μεταφυσική προσέγγιση της κλασικής αρχιτεκτονικής, δυναμένης να θεωρηθεί συμπληρωματική,

μιας περισσότερο επιστημονικής, που ο ίδιος ο Πικιώνης επιχείρησε στη μελέτη «Η λαϊκή μας τέχνη κι εμείς» (1925).

13. «Σε μια τέτοια ώρα θα σε συνέλαβε ο νους του τεχνίτη. Και το μυστήριο σου αναξεί εις τους ανέσους γυρισμούς της». Δ. Πικιώνης «Συναισθηματική Τοπογραφία», *Το Τρίτο Μάτι*, ό.π., σ. 49.
14. Την ίδια χρονιά (1946) ο Πικιώνης εκπονεί τη μελέτη «Η ανοικοδόμηση και το πνεύμα

της παράδοσης» με επίκεντρο τον ορισμό της μορφής ως «αποκάλυψη της εσωτερικής μας πραγματικότητας», που αποτελεί προσέμιο της νεομεταφυσικής του έκφρασης.

15. Για τους R. Barilli (βλ. R. Barilli: *La rivisitazione di se stessi De Chirico e il recupero del museo, Tra presenza e assenza Milano 1974, σ. 290*), P. Baldacci (βλ. P. Baldacci: *La neometafisica, Giorgio De Chirico i temi della metafisica*, Milano 1985, σ. 80) και M. Fagiolo dell' arco (βλ. M. Fagiolo dell' arco: *il metodo della neometafisica, Giorgio De Chirico i temi della metafisica*, Milano 1985) η περίοδος που έπεται της αποκαλούμενης μεταφυσικής (1911-19) και που απετέλεσε τη βασική αιτία της ρήξης με τους σουρεαλιστές, ορίζεται ως νεομεταφυσική, ενώ για τη Ν. Λοϊζίδη (βλ. Ν. Λοϊζίδη: *Η Ελλάδα ως Locus Patriae της Μοντέρνας Αισθητικής*, εισαγωγικά ερωτήματα για το έργο του Giorgio De Chirico, *Arti 2*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1990, σ. 46) και το Ν. Βασιλάκο (βλ. Ν. Βασιλάκο, ό.π., σ. 9) αντίθετα, θεωρείται μανιερισμός και παρωχημένος ακαδημαϊσμός, αντίστοιχα.
16. «Ο μηχανισμός της συνέχειας της μεταφυσικής μπορεί να βρει σε κείνο το κοίτημα των μαγικών φλας μια άλλη μεταφορά: ο ήλιος τελειώνει και ο ήλιος ξαναγεννιέται, το φεγγάρι γεννιέται και το φεγγάρι πεθαίνει, στο φαντασματικό πέταγμα ενός κόσμου στον οποίο ο μοναδικός νόμος είναι μετεμψύχωση». M. Fagiolo dell' Arco: «Metempsicosi della metafisica» *Giorgio De Chirico i temi della metafisica*, Milano 1985, σ. 51.
17. Ο M. Fagiolo dell' Arco θεωρείται ένας από τους κυριότερους μελετητές του έργου

24. Παιδική χαρά Φιλοθέης (1961-65)

25. Επαύλη Ποταμιάνου, 1954 (Φωτ. Γ. Λέστος)

- του De Chirico. Μεταξύ των πολλών δημοσιεύσεών του στα τελευταία δέκα χρόνια σημειώνουμε: *L' opera completa di De Chirico 1908-1924*, Milano 1984, *Il meccanismo del pensiero - critica polemica autobiografia 1911-1943*, Torino 1985, *La vita di Giorgio de Chirico* Torino 1988.
18. «Μέλη νέα και πρωτογνώριστα του ίδιου πάντα ιερού κορμιού της Ελλάδας και νέος ήλιος, νέα αυγή, νέα μέρα. Όλα νέα και τα ίδια μαζί, κι ένας νέος εαυτός μας άγνωστος και γνωστός μαζί, απ' το ίδιο αίμα, το ίδιο σπλάχνον. Ο λαός των τόπων αυτών». *Κείμενα*, σ. 204.
 19. «Του Γερμανού η μεταφυσική διάθεση τον έκανε ιδιαίτερα ικανό να πλησιάσει το μυστηριακό του Ελληνισμού περιεχόμενο, το θρησκευτικό μύθο, τη φιλοσοφία...». *Κείμενα*, σ. 205.
 20. «Ως προς το τελευταίο τούτο θα 'λεγα πως ο καλλιτέχνης, ο άξιος καλλιτέχνης, δεν είναι υπηρέτης ενός ιδανικού, μα ο αυτεξούσιος και υπεύθυνος απέναντι στο πνεύμα δημιουργός (Νίτσε)». *Κείμενα*, σ. 20.
 21. «Και ποιος με κάποια πνευματική και πλαστική οξυδέρκεια δε θ' αναγνώριζε πως μέσα του δε σαλεύει μια ουσία ελληνική; Μήπως δεν είναι τούτο το έργο του φωτός του ελληνικού, που παρά την τύφλωση των ιδιών των εαυτών μας, αποκαλύπτει κάτι από την ουσία του μέσα στα έργα μας; Πραγματικά, είναι ώρες που η λαμπράδα του όλα τα εξελληνίζει, όλα, και τ' άσκημα ακόμα...». *Κείμενα*, σ. 245, σημ. 32.
 22. «Σταθμίζω τις διάφορες οράσεις που πάει να διαπλάσει η εποχή μας. Εκείνη που 'ναι δοξολογία του εφήμερου και εκείνη που θα 'ταν η συμβολική έκφραση του αιώνιου». *Κείμενα*, σ. 241, σημ. 5.
 23. «Λες κι εδώ βρίσκεσαι μπροστά σε κάτι ελληνικό (μας φανταστικής εποχής, που μπορούσε να είχε υπάρξει μα που δεν της δόθηκε να πραγματοποιηθεί). Δυνατότητες και παράδειγμα για το μέλλον». *Κείμενα*, σ. 218.
 24. «Μα ας αρχίσουμε από ένα οποιοδήποτε έργο του αρχαίου κόσμου. Από ένα οποιοδήποτε συντρίμμα. Και το ελάχιστο απ' αυτά αναδίνει το πνεύμα της εποχής ολόκληρης...». *Κείμενα*, σ. 210.
 25. «Βρίσκω πως πρέπει η φαντασία του αρχιτέκτονα να μπορεί να ονειρεύεται. Και θα δυνηθεί ν' αντιμετωπίσει τις ατελείωτες δεσμεύσεις του συγκεκριμένου θέματος με τη διονυσιακή μέθη που θα μπορούσε αυτές τις δεσμεύσεις να τις υποτάξει και να τις υπαγάγει στο υπερβατικό». *Κείμενα*, σ. 245, σημ. 35.
 26. «Η ερμηιά μεγαλώνει: που ερμηές κρύβει, αλλοίμονό του». Φρ. Νίτσε ο.π., σ. 407.
 27. «Αρκεί να μην το δεις σαν σώμα και σαν πρόσωπο και σαν χέρια κι ό,τι άλλο - αλλ' όπως πραγματικά είναι, σαν γεωμετρία, σαν ένα καθ' εαυτό όμορφο σχήμα... Έτσι καθαρότερα θα ξαναόξεις το καθαρό μαθηματικό σχήμα που 'ναι της ερμηνείας του φαινομένου το συμβολικό στοιχείο». *Κείμενα*, σ. 211.
 28. «Τούτη η μορφή (εικόνα της Θεομήτορος) μου στάθηκε ανάμεσα σ' όλα τα ξένα κι αλλόφυλα, Ανατολής και Δύσης, το ακριβό σύμβολο της αθανασίας της τέχνης της ελληνικής. Της πνευματικότητας των ερμη-
νευτικών της τρόπων... Η ιδέα του Αγίου, εις την οποίαν το έργο δουλεύει, σ' της εσωτερικής τούτης Γεωμετρίας την έκφραση ανάγεται». *Κείμενα*, σ. 213.
 29. «Εδώ τα τόξα είναι αλαφριά, ανάερα. Η εξίσωση της καμπύλης των μαρτυράει ένα ιδιαίτερο ψυχικό ήθος... Αυτόματα μεταφράζεται μέσα σου το σχήμα σε ψυχική κατάσταση... γαλήνη, μακαριότητα». *Κείμενα*, σ. 217.
 30. «Είναι, θαρρείς, τούτη η καμπύλη που μπαίνει παντού και χαρακτηρίζει το σχήματα της κάτοψης και των διατομών - κι επομένως και τον χώρο τον αρχιτεκτονικό και της πρόσωσης τα σχήματα και τα περιγράμματα και όλες τις μορφές ως την έσχατη λεπτομέρεια». *Κείμενα*, σ. 217.
 31. «Σαν κόσμημα το τόξον κύκλου μπορεί να είναι πραγματικά όμορφο: δεν δηλώνει την τέλεια συμπλήρωση, την ολοκλήρωση που δεν επιδέχεται πια κριτική, όπως το φίδι του Midgard που περικυκλώνει τον κόσμο. Στο τόξον ενυπάρχει το στοιχείο του ημιτελούς, κάτι που χρειάζεται και μπορεί να εκπληρωθεί, αλλά και κάτι που ακόμα μπορεί να προβλεφτεί». Αποσπασμα κειμένου του Ο. Weininger που δημοσιεύει ο G. De Chirico. Βλ. G. De Chirico: «Περί Μεταφυσικής Τέχνης», Ν. Βασιλάκος, ο.π., σ. 120.
 32. Οι ημικυκλικές καμάρες, το πιο χαρακτηριστικό τυπολογικό στοιχείο του De Chirico, που σύμφωνα με τον Κ. Ανδρουλιδάκη προέρχεται από τους θεσσαλικούς σιδηροδρόμους των παιδικών του αναμνήσεων - Βλ. Κ. Ανδρουλιδάκη: «Φως στα "σκοτεινά χρόνια"», *Αρτί*, 2, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1990, σ. 54, επηρέασε σε βάθος την ιταλική αρχιτεκτονική του μεσοπολέμου. Βλ. R. Barilli: «Giorgio De Chirico e l'architettura», *Domus* 699, Novembre 1988, σ. 77-83.
 33. *Κείμενα*, σ. 118.
 34. «Πρέπει να ανακαλύπτεις τον δαίμονα σε κάθε πράγμα». Βλ. M. Perniola: «Pittura italiana tra le due guerre e filosofia», *Arte italiana - presenze 1990-1945*, Venezia 1989, σ. 176.
 35. Τζόρτζιο ντε Κίρικο: *Αναμνήσεις από τη ζωή μου*, Αθήνα 1985, σ. 4.
 36. «Του θείου αισθανθήκε ο Αρχαίος την αποκάλυψη στον φυσικού κόσμου τα όντα και τις δυνάμεις. Και στις δυνάμεις της ψυχής και του Νου». *Κείμενα*, σ. 210.
 37. Χ. Μπούρας: «Ο Πικιώνης και οι αρχαίοι Έλληνες», *Δημήτρης Πικιώνης: Αφιέρωμα στα εκατό χρόνια από τη γέννησή του*, Ε.Μ.Π., Αθήνα 1989, σ. 136.
 38. «Χαιρετιστήκαμε με θέρη, και πάραντα εκείνος άρχισε να μου μιλάει για τη σημασία που 'δνε σε τέτοια συναντήματα, σημασία μεταφυσική, ταυτόσημη με τη σημασία που δίνανε οι αρχαίοι στους οιωνούς...». *Κείμενα*, σ. 30.
 39. «Συνεχίζοντας, μου είπε πως μια φθινοπωρινή μέρα, κάτω από έναν ουρανό διαγυή, (limpido ήταν η λέξη που μεταχειρίστηκε), κι ακούγοντας το μουρμούρισμα των συντριβανιών, ανακάλυψε σ' ένα παλαιοπωλείο τη θεωρία του αιώνιου γυρισμού του Νίτσε». *Κείμενα*, σ. 30.
 40. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο Πικιώνης έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης από τον De Chirico, ο οποίος τον θεωρούσε,
μαζί με τη γυναίκα του I. Far και τον αδελφό του A. Savinio, ως τους πιο ευφυείς ανθρώπους που γνώρισε στη ζωή του. Είχε μάλιστα εκφραστεί θετικά για την πολυκατοικία του Πικιώνη της οδού Χέυδεν, σε μια συνέντευξη του 1938.
 41. Αποσπάσματα της «Μελέτης» δημοσιεύει ο Μ. Παρούσης. Βλ. Μ. Παρούσης: «"Η Μελέτη" - Τα ονειρικά τοπία του Δημήτρη Πικιώνη», *Αφιέρωμα* σ. 211-226.
 42. Δ. Φιλίππιδης: «Τα "Αττικά" σχέδια του Δ. Πικιώνη», *Αφιέρωμα*, σ. 26.
 43. Όπως αναφέρει ο Χ. Μπούρας «το θέμα τον απασχόλησε ιδιαίτερώς στην ανέκδοτη ακόμα διάλεξη του στο Ε.Μ. Πολυτεχνείο της 18η Ιανουαρίου 1965». Βλ. Χ. Μπούρας: «Ο Πικιώνης και οι αρχαίοι Έλληνες», *Αφιέρωμα*, σ. 141 και σ. 146, σημ. 83.
 44. *Κείμενα*, σ. 179.
 45. Ο Δ. Φιλίππιδης αναφέρει ότι στην «πληρέστερη τους παρουσίαση με την ευκαιρία της μεγάλης αναδρομικής έκθεσης στην Εθνική Πινακοθήκη το 1979, εκτέθηκαν συνολικά 45 σχέδια». Δ. Φιλίππιδης «Τα Αττικά σχέδια του Δ. Πικιώνη», *Αφιέρωμα*, σ. 260.
 46. Στο κείμενο «Η ενόραση του θεατή» (1953), ο Πικιώνης αναφέρεται, με έντονη μεταφυσική διάθεση που χαρακτηρίζει τον έμμεσο λόγο του, στη συμβολική συσχέτιση του αρχαίου κλασικού κόσμου και του προκλασικιστικού πολιτισμού. Βλ. *Κείμενα*, σ. 119-120.
 47. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο De Chirico χρησιμοποίησε αυτούσιες εικόνες αλόγων της κλασικής γλυπτικής - σύμφωνα και με τη μαρτυρία του βοηθού του S. Fornari - από το βιβλίο *Repertoire de la Statuaire Grecque et Romaine* του S. Reinach, αφού ο ίδιος ενδιαφερόταν περισσότερο για την «καταγωγή» παρά για την «πρωτοτυπία», όπως παρατηρεί ο M. Fagiolo dell' Arco. Βλ. M. Fagiolo dell' Arco: «De Chirico e Savinio, dalla metafisica al surrealismo», *arte italiana - Presenze 1900-1945*, ο.π., σ. 149.
 48. Ένα έργο του P. Klee - πιθανότατα της περιόδου του Bauhaus - είχε δημοσιευθεί στο *Τρίτο Μάτι*. Βλ. *Το Τρίτο Μάτι*, ο.π., σ. 287.
 49. Σύμφωνα με το Δ. Φιλίππιδη «ο πλούτος του υλικού και οι προφανείς δυσκολίες έκφρασης σε αυτή την ομάδα ώθησαν τον Πικιώνη σε τρεις δρόμους: της αναπαράστασης, της αφαίρεσης και της ανασύνθεσης. Στην πρώτη αναγνωρίζονται τα επί μέρους στοιχεία εύκολα και δοκιμάζονται διάφοροι τρόποι σύνθεσής τους, από τις πιο συμβατικές (ακρωτηριασμένα γλυπτά σε "τυχαία" συνύπαρξη) ως τις πιο ασυνήθιστες (παράσταση της πόλης ως αλληλοεπικάλυψη αρχιτεκτονικών σχεδίων που ενσωματώνονται στο τοπίο). Στη δεύτερη υπερίσχει η συμβολική σήμανση - η μορφή μετατρέπεται σε ιδεόγραμμα (αρχέτυπα σχήματα για στοιχεία του τοπίου ή στοιχεία αρχιτεκτονικής και τέχνης). Στην τρίτη επιχειρείται μια πιο ελεύθερη σύνθεση "μελών" από μορφές, που κρατούν ελάχιστα από την αρχική τους ταυτότητα». Βλ. Δ. Φιλίππιδης: «Τα "Αττικά" σχέδια του Δ. Πικιώνη», *Αφιέρωμα*, σ. 261.
 50. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ιδιαιτερότητα που χαρακτηρίζει τις αρχαίες παραδόσεις, σχετικά με το μύθο του Ήλιου, έγκειται

- στο «αίνιγμα» της μετάβασής του από το δυτικό μέρος του ποταμού Ωκεανού – ο οποίος επιστεύεται ότι περιέβαλε τη γη – στο ανατολικό, για το οποίο ουδέν αναφέρουν ο Όμηρος και ο Ησίοδος.
51. Χ. Μπούρας: «Ο Πικιώνης και οι αρχαίοι Έλληνες», *Αφιέρωμα*, σ. 136.
 52. Ο F. de Pisis συμπληρώνει μαζί με τον A. Savinio την πρώτη γραμμή της ιταλικής μεταφυσικής σχολής, αποτελούμενης από τους G. De Chirico, C. Carrà και G. Morandi, εις την οποία ανήκουν κατά δεύτερο λόγο και οι M. Sironi, F. Casorati και λιγότερο οι M. Tozzi, A. Donchi, A. Soldati.
 53. Από τα δώδεκα σχέδια που βρίσκονται στο αρχείο Πικιώνη, δέκα είχαν εκτεθεί στη μεγάλη αναδρομική έκθεση της Εθνικής Πινακοθήκης του 1979 – ένα είχε δημοσιευθεί στον κατάλογο της έκθεσης, βλ. *Δημήτρης Πικιώνης*, κατάλογος της έκθεσης, Αθήνα 1978, σ. 52 – και τέσσερα έχουν δημοσιευθεί στην έκδοση του Ε.Μ. Πολυτεχνείου, *Δημήτρης Πικιώνης*, *Αφιέρωμα στα εκατό χρόνια από τη γέννησή του Ε.Μ.Π.*, Αθήνα 1989, σ. 28, 60, 211, 226.
 54. Η τάση του Πικιώνη να ταυτίσει την ξηρά με τη θάλασσα, αποτελεί μια επεξεργασία του νεκρικικού «αίνιγματος» της ανυπαρξίας ορίων στο διαχωρισμό γης και θάλασσας («Το αίνιγμα της άφιξης» 1912, «Αριάννη» 1913, «Η νοσταλγία του άγνωστου» 1915).
 55. «Η εμφάνιση ενός μεταφυσικού έργου τέχνης είναι γαλήνια: δίνει όμως την εντύπωση ότι κάτι το νέο πρόκειται να συμβεί στο μέσο αυτής της φαινομενικής ηρεμίας, ότι και άλλες παρουσίες και σημεία, εκτός από αυτά που είναι ήδη ορατά, ετοιμάζονται να εισχωρήσουν στο ορθογώνιο του πίνακα». G. De Chirico: «Περί Μεταφυσικής Τέχνης», Ν. Βασιλάκος, ο.π., σ. 118.
 56. Συνομιλία με το Χ. Μπούρα, Αθήνα, Δεκέμβριος 1991.
 57. «Εμείς όμως που γνωρίζουμε τα σημεία του μεταφυσικού αλφαβήτου έχουμε πλήρη επίγνωση της χαράς και της μοναξιάς που περικλείεται σε ένα προτύλαιο, στη γωνία ενός δρόμου ή ακόμα και μέσα σε ένα δωμάτιο, πάνω στην επιφάνεια ενός τραπεζιού, ανάμεσα στις πλευρές ενός κουτιού». G. De Chirico: «Περί Μεταφυσικής Τέχνης», Ν. Βασιλάκος, ο.π., σ. 119.
 58. «Σ' ένα άλλο, το ιστίο του πλοίου που μισοφαίνεται σημαίνει το μυστήριο του μισομού. Βαθιά αινίγματα των μισμών και των γυρισμών όπου απάνωθό τους βαριά πέφτει η σκιά της μοίρας... Αινίγματα τα τόξα των στοών, αίνιγμα το άγαλμα της Αριάννης όπου απάνω του πέφτει το φως του φθινοπώρου». *Κείμενα*, σ. 30.
 59. Μπορούμε να επιχειρήσουμε την υπόθεση ότι ο Πικιώνης εγνώριζε το συγκεκριμένο έργο του μουσείου της Νεαπόλεως, μια που, όπως μας πληροφορεί ο Χ. Τσιλαλής, «έκανε ένα ταξίδι στην Ιταλία (1950) για τη μελέτη της πομπητικής αρχιτεκτονικής και της Τέχνης της Αναγεννήσεως». Χ. Τσιλαλής: *Η ζωή και το έργο του Πικιώνη*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 361, σημ. 2.
 60. Η φιλοσοφία του Ηράκλειτου, που «κατέχει μια κεντρική θέση σ' όλη την παγκόσμια ιστορία της σκέψης» – όπως αναφέρει ο Κ. Αξελός –, επηρέασε και τον F. Nietzsche, ο οποίος θεωρούσε τον εαυτό του ηρακλειτικό, διακηρύσσοντας ότι «εφ' όσον ο κόσμος χρειάζεται αιωνίως την αλήθεια, αιωνίως θα χρειάζεται τον Ηράκλειτο». Βλ. Κ. Αξελός: *Η φιλοσοφία του Ηράκλειτου*, Αθήνα 1974, σ. 48.
 - Ο Ίδιος ο Πικιώνης αναφέρει την επιρροή του Ηράκλειτου και στον De Chirico: «Εις τα έργα του Ηράκλειτου βρήκε υστερότερα την επίδραση της αινιγματικής θεώρησης του κόσμου». *Κείμενα*, σ. 30.
 61. Ο Schopenhauer ονομάζει παράφρονα τον άνθρωπο που έχει χάσει τη μνήμη του, ενώ Μνήμοσύνη ονομάζεται η μητέρα των G. De Chirico και A. Savinio.
 62. Η τριπλή αρχή του «επιστρεπτικού», του «προνουητικού» και του «ερασμού», αποτελεί απόρροια μελέτης του Α. Σικελιανού πάνω στο Δελφικό Λόγο και τη νεοπλατωνική θεώρηση του Πλωτίνου και του Πρόκλου, την οποία έκανε γνωστή στον Πικιώνη ο ίδιος ο Σικελιανός το 1934.
 63. Σύμφωνα με τον Κ. Αξελό «ο Ηράκλειτος είναι που σφυρηλατεί αυτή τη νέα ονομασία (φιλόσοφος) του στοχαστή. Αντίθετα απ' το σοφό και το σοφιστή, ο φιλόσοφος είναι αυτός που αγαπά τη σοφία, όχι τη δική του σοφία, εκείνη που έχει μαζέψει, ούτε ακόμα και τη σοφία των ανθρώπινων πραγμάτων αλλά τη σοφία του Σοφού την ίδια τη Σοφία που μας προτρέπει να εναρμονιστούμε με το Λόγο». Βλ. Κ. Αξελός, ο.π., σ. 100.
 64. «...και αναγόμενος (Έλληνας αρχιτέκτονας) μ' έναν του φιλόσοφο και με την καταβολή από μέρους του όλων των αισθαντικών ιδιοτήτων της ψυχής του, να μπορεί να συλλάβει τις αντινομίες τούτες ως τις δύο αντιθετικές όψεις της μιας και μόνης αλήθειας, ως τ' απαραίτητα, ακριβώς γιατί είναι αλλόφυλα, ανισοτελή και δίχα-φρονέοντα οργανικά στοιχεία, από τα οποία μόνο μπορεί να συντεθεί η αρμονία». *Κείμενα*, σ. 164.
 65. Δ. Πικιώνης: «Συναισθηματική Τοπογραφία», *Το Τρίτο Μάτι* ο.π., σ. 47.
 66. Ο Πικιώνης αναφέρει την αρχή του Rodin «η μικρή αλήθεια φέρνει μαζί της την αλήθεια ολόκληρη». *Κείμενα*, σ. 62.
 67. «Άπειρες πραγματικά είναι οι παραλλαγές που έτσι μπορείς να δώσεις στο βασικό σχήμα. Και η γραμμή τότε σε πάει μυστικά προς το αρχαίο, τότε προς το μεσαιωνικό, τότε προς το ρωμάνο, τότε προς το προηγμένο, τότε προς ένα λαϊκό νεοκλασικισμό». *Κείμενα*, σ. 225.
 68. Ο Πικιώνης στο κείμενο «Συναισθηματική Τοπογραφία» αναφέρεται στην «απόλυτη ομορροθυμία ανάμεσα φωτός και αιθέρος ενός τόπου και της γεωμετρίας του εδάφους του».
 69. Από τα δεκαεπτά σχέδια, ένα είναι δημοσιευμένο από το Χ. Τσιλαλή. Βλ. Χ. Τσιλαλής, ο.π., πιν. 44.1. Το ίδιο σχέδιο είναι δημοσιευμένο και στα *Κείμενα*, σ. 249. Η κατάταξη των σχεδίων στο σχετικό φάκελο του αρχείου Πικιώνη οφείλεται στην Α. Πικιώνη, την οποία ευχαριστώ θερμά για την πρόθυμη προσφορά του υλικού για μελέτη.
 70. Συνομιλία με το Χ. Μπούρα, Αθήνα, Μάιος 1992.
 71. Οι αναφορές σε σαρκοφάγο υστερορωμαϊκής αρχιτεκτονικής είναι συχνές σε έργα του De Chirico («Αίνιγμα ενός φθινο-

πωρινού απογεύματος» 1909, «Φθινοπωρινός στοχασμός» 1912, «Χαιρετισμός των αναχωρούντων Αργοναυτών» 1920).

72. Χ. Μπούρας: «Ο Πικιώνης και οι αρχαίοι Έλληνες», *Αφιέρωμα*, σ. 140.
73. Την απόδοση μεταφυσικών ιδιοτήτων σε λιθανάγλυφα της λαϊκής γλυπτικής έχουν ερευνήσει διεξοδικά οι Π. Ζώρα: «Συμβολή στη μελέτη της Ελληνικής Λαϊκής Γλυπτικής», *Ζυγός*, Μάιος 1966, σ. 36-56. Κ. Κορρέ: *Η ανθρώπινη κεφαλή στη νεοελληνική λαϊκή τέχνη*, Αθήνα 1978. Κ. Φλωράκης: *Η λαϊκή λιθογλυπτική της Τήνου*, Αθήνα 1980, σ. 115-145.
74. Σύμφωνα με το Ν. Βασιλάκο το ψάρι συνδέεται άμεσα με τη μυθική μορφή του Ορφέα, ενώ στους πίνακες της περιόδου της Φεράρα («Όνειρο του Τωβία» 1917, «Ιερός Ιχθύς» 1919) αποκτά πιο σωτηριολογική σημασία, «γίνεται έτσι για τον De Chirico (όπως και το χέρι-δείκτης) το σύμβολο της αποκάλυψης ενός νέου μεταφυσικού οράματος, το κλειδί για μια νέα τέχνη-θησεία». Ν. Βασιλάκος, ο.π., σ. 49-50.
75. Ο M. Fagiolo dell' Arco, αναλύει-ορίζει τρεις θεματικές στη προσέγγιση της νεομεταφυσικής του De Chirico: της αντιγραφής, της παρεμβολής και της μίανσης.
76. «Η εφαρμογή αρχιτεκτονικών μελών σε δεύτερη χρήση αποτελούσε ανέκαθεν στον ελληνικό χώρο μια πρακτική με πολλές δυνατότητες, γιατί έδινε μιαν ιστορική φόρτιση στα νέα έργα, διακοσμητικό ενδιαφέρον και ακόμα τα προσήματα για μνήσεις. Βρήκε απήχηση στη βυζαντινή και την παλαιοχριστιανική κυρίως περίοδο, αλλά δεν ήταν άγνωστη (κάτω από προϋποθέσεις) και κατά την κλασική αρχαιότητα». Χ. Μπούρας: «Ο Πικιώνης και οι αρχαίοι Έλληνες», *Αφιέρωμα*, σ. 141.
77. Στο φράκτι του κήπου της οικίας Μ. Γιαρή «είναι ενσωματωμένο ένα συνθετικό μαρμαρίνο κομμάτι, προερχόμενο από μεσοβυζαντινό δάπεδο εκκλησίας», που επιβεβαιώνει την «πρόθεση του Πικιώνη να χρησιμοποιήσει και αυθεντικά αρχαία». *Idem*, σ. 146, σημ. 85.
78. *Idem*, σ. 141.
79. *Idem*, σ. 141.
80. *Idem*, σ. 140.
81. Για μια εκτενή ανάλυση του θέματος βλ. Δ. Φιλίππιδης: *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1984, σ. 298-300.
82. Χ. Μπούρας: *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα 1991, σ. 1.

Εικαστικοί καλλιτέχνες: για μια βελτίωση των συνθηκών του επαγγέλματος

ΜΑΤΟΥΛΑ ΣΚΑΛΤΣΑ

1. Εισαγωγικά

ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ συνθήκες άσκησης του καλλιτεχνικού επαγγέλματος παρουσιάζουν σήμερα ορισμένα ιδιότυπα χαρακτηριστικά.

Αυτά οφείλονται:

α) Σε ιστορικά προσδιορισμένα γνωρίσματα της τέχνης και του καλλιτέχνη στις δυτικές κοινωνίες, όπως η ατομικότητα, η αυθεντία και η ελευθερία του καλλιτέχνη. Οι έννοιες αυτές έχουν αφετηρία την προσπάθεια των καλλιτεχνών, ήδη από τα μέσα του 15ου αιώνα, να αποδείξουν ότι δεν είναι το χειρωνακτικό μέρος που χαρακτηρίζει την καλλιτεχνική εργασία, αλλά η δημιουργική διάνοια και η αυστηρή επιστήμη. Έτσι, οι καλλιτέχνες, ταυτιζόμενοι με τα τελευταία αυτά χαρακτηριστικά, που αυτόματα εντάσσουν τις καλές τέχνες στα ελεύθερα επαγγέλματα, ενέτασσαν και τους εαυτούς τους στη χορεία των ελευθέρων δημιουργών, οι οποίοι για την εκτέλεση αυτού που συνέλαβε η διάνοιά τους χρειάζονται και τη συνδρομή των επιστημών.

β) Στη σημερινή λειτουργία της αγοράς αγαθών που τείνει να ενσωματώσει στη λογική της και την αγορά τέχνης. Ένα κυρίαρχο τμήμα της σύγχρονης αγοράς για να λειτουργήσει σύμφωνα με τη λογική της μαζικής παραγωγής και του διευρυνόμενου καταναλωτισμού πρέπει να μπορεί να αναπαράγει με μαζικό τρόπο προϊόντα, στα οποία, με διάφορα αντικειμενικά και μετρήσιμα κριτήρια, δίνει αντικειμενικές αξίες. Αυτά τα αγαθά, στη συνέχεια, με διάφορες μεθόδους, προωθούνται στην αγορά για να καλύψουν τη ζήτηση, που κάποιος άλλος, ελεγχόμενος από την ίδια αυτή αγορά, μηχανισμοί έχουν δημιουργήσει. Παράλληλα, βέβαια, υπάρχει και ένα κομμάτι της που λειτουργεί ως το πρότυπο που παράγει μοντέλα για το ευρύτερο αυτό τμήμα μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης.

Έτσι, για την αγορά έργων τέχνης δημιουργείται η εξής αντιφατική συνθήκη: η αγορά έργων τέχνης, ακόμη και για τον ορισμό των προϊόντων της και ακολούθως για τη διακίνηση και εμπορία τους, βασίζεται πρωτίστως στη διαδικασία παραγωγής και διακίνησης προτύπων, που παράγονται από τους καλλιτέχνες «ελεύθερα» ως μοναδικά και αυθεντικά προϊόντα της διάνοιας και της επιστημονικής τους γνώσης. Ο αποκαλούμενος στην αγγλοσα-

ξονική ορολογία «κόσμος της τέχνης» (art worlds), που μετέχει σ' αυτή τη διαδικασία, συνίσταται, εκτός από τους καλλιτέχνες που παράγουν τα έργα τέχνης, από αυτούς που παράγουν τα υλικά της τέχνης των προηγούμενων, από τους εμπόρους τέχνης και τους ιδιοκτήτες των αιθουσών τέχνης, από τους συλλέκτες και τους αγοραστές έργων τέχνης, από τους επιμελητές και διευθυντές των μουσείων, από υπαλλήλους του υπουργείου Πολιτισμού, αλλά και όλων άλλων κρατικών υπηρεσιών έχουν αποφασιστικό λόγο για θέματα οικονομικής ή νομικής υποστήριξης της τέχνης, από τους τεχνοκριτικούς και ιστορικούς της τέχνης, από εκδότες και δημοσιογράφους, ακόμα-ακόμα από όσους ανταποκρίνονται συγκινησιακά στην τέχνη, όπως και τους άλλους καλλιτέχνες, σύγχρονους αλλά και του παρελθόντος που δημιουργούν το απαραίτητο ιστορικό πλαίσιο για τη θεώρηση ως έργων τέχνης των προϊόντων που παράγονται στον παρόντα χρόνο. Είναι φανερό, λοιπόν, ότι ο «κόσμος της τέχνης» συνίσταται από όλους εκείνους τους ανθρώπους, των οποίων οι ενέργειες είναι απαραίτητες για να παραχθούν τα χαρακτηριστικά αυτά προϊόντα, που ο «κόσμος» αυτός –ίσως και άλλοι– ορίζει ως τέχνη¹.

Η αγορά έργων τέχνης, το κομμάτι της εκείνο που είναι και το ευρύτερο για την αγορά αγαθών, δηλαδή αυτό της μαζικής αναπαραγωγής και κατανάλωσης, το καλύπτει μέσω της προώθησης των πολλών –λιθογραφίες, μεταξοτυπίες, χαρτικά κ.ά.– αλλά βέβαια δεν θεωρεί, και στην πραγματικότητα δεν είναι ο τρόπος αυτός και εκείνος που τη χαρακτηρίζει. Βρίσκεται, δηλαδή, στην αντιφατική συνθήκη να πρέπει να λειτουργήσει στα πλαίσια μιας αγοράς αγαθών με κύριο χαρακτηριστικό τη μαζικότητα, ενώ ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής της αγοράς τέχνης χαρακτηρίζεται από την παραγωγή μοναδικών και αυθεντικών προϊόντων. Μια σύμβαση που η αγορά έργων τέχνης ευρέως χρησιμοποιεί για να εξομαλύνει την πιο πάνω αντίφαση είναι και η κατά το δυνατό επιβολή, μέσω των μηχανισμών του «κόσμου» της τέχνης, στερεοτύπων για την καλλιτεχνική παραγωγή από συγκεκριμένους καλλιτέχνες, στα πλαίσια ενός ευρύτερα αναγνωρίσιμου στυλ. Δηλαδή, προωθεί εύκολα αναλύσιμες και αναγνωρίσιμες μορφές, των οποίων δεν ευνοεί τη διαφοροποίηση, άπαξ και οι πιο

πάνω μηχανισμοί έχουν κινηθεί για να τις επιβάλουν στην αγορά. Βέβαια, οι ίδιοι μηχανισμοί θα ευνοήσουν τη διαφοροποίηση, όταν η αγορά «κορεστεί» ή αναζητεί το «νέο», το οποίο με τη σειρά του θα καθιερωθεί ως κυρίαρχο.

Έτσι, όταν κανείς επιχειρεί να θίξει το θέμα της βελτίωσης των οικονομικών συνθηκών των καλλιτεχνών, δεν μπορεί παρά να έχει γνώση των ιδιοσυμπιών αυτών που παρουσιάζει η αγορά έργων τέχνης. Παράλληλα, όμως, τίθεται αμέσως το θεμελιώδες ερώτημα με ποια κοινωνικοπολιτική φιλοσοφία παρέμβασης θέλει κανείς να θίξει ένα σε λειτουργία οικονομικό σύστημα, με όλες τις ιδιομορφίες που μόλις περιγράφηκαν. Από τη φιλοσοφία αυτή προκύπτει τόσο η σκοπιμότητα όσο και το εφικτό των μέτρων που προτείνονται. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η κοινωνικοπολιτική σκοπιά από την οποία προτείνονται τα μέτρα βελτίωσης είναι αυτή ενός κοινωνικού κράτους που επιτρέπει μεν την ελευθερία της αγοράς, αλλά παρεμβαίνει, εξισορροπώντας τις αδυναμίες και τα κενά που δημιουργούν οι ιδιαιτερότητες της αγοράς τέχνης, θεωρώντας την τέχνη ως κοινωνικό αγαθό, που πρέπει να υποστηρίζεται όσο και η εκπαίδευση και η υγεία.

Αυτά θα έπρεπε κανείς να λάβει υπόψη του για να δοκιμάσει να κάνει προτάσεις για τη βελτίωση των οικονομικών συνθηκών μέσα στις οποίες ζουν και εργάζονται οι εικαστικοί καλλιτέχνες, οπότε, στη συνέχεια, διασφαλίζοντας χορηγό, θα συγκροτούσε μια πολυπρόσωπη διεπιστημονική ομάδα, που θα ήταν απαραίτητη για να συλλάβει επιχειρησιακά το πλέγμα μακροοικονομίας και μικροοικονομίας της τέχνης στη σήμερα παντοδύναμη διεθνοποιημένη ελεύθερη αγορά.

Αυτό που κάνει το άρθρο αυτό είναι μια συστηματική συγκέντρωση πιθανών προτάσεων, οι οποίες αποτελούν μια αφετηρία για συστηματική επεξεργασία και έλεγχο. Ορισμένα από τα μέτρα που σημειώνονται ήδη έχουν σε κάποιες χώρες μπει σε εφαρμογή και έχουν δώσει κάποια συμπεράσματα, άλλα έχουν διατυπωθεί στα πλαίσια των σχετικών συζητήσεων στο διεθνή χώρο και άλλα συμπληρώνονται από τη συγγραφέα του άρθρου με βάση τη βιβλιογραφική γνώση, την εμπειρική παρατήρηση και τα αποτελέσματα σχετικής έρευνας, που έγινε στα πλαίσια των φοιτητικών θεμάτων ιστορίας τέχνης τρίτου κύκλου του τμήματος αρχιτεκτόνων.

2. Το παρελθόν

Η αγορά της τέχνης στο δυτικό κόσμο έχει μακρά ιστορία, που οι αρχές της μπορούν να ανιχνευτούν σχεδόν 2000 χρόνια πριν: Λέγεται ότι ο Δαμάσιππος ήταν ένας από

τους πρώτους εμπόρους τέχνης, που πουλούσε ελληνικά γλυπτά στις ρωμαϊκές ανώτερες τάξεις κατά τον 1ο αιώνα π.Χ.².

Στα χρόνια της Αναγέννησης, πέντε αιώνες πριν, η ιταλική οικογένεια των Portinari ζήτησε από έναν έμπορο τέχνης να της προμηθεύσει μια «Προσκύνηση των Μάγων» του διάσημου Ολλανδού ζωγράφου Hugo van der Goes.

Ασφαλώς, οι έμποροι αυτοί θα κέρδιζαν αρκετά, ώστε να αξίζει τον κόπο το δύσκολο και μακρινό ταξίδι τους και σίγουρα περισσότερα από το «φτωχό» Leonardo, το φημισμένο καλλιτέχνη από το Vinci. Ο Leonardo, θέλοντας να μετακινηθεί από την αυλή των Medici της Φλωρεντίας στους Sforza του Μιλάνου, στο σχετικό έγγραφο αίτημά του προς το μελλοντικό του πρότερο, δεν επαναπαύτηκε μόνο στην ήδη πασίγνωστη καλλιτεχνική του φήμη, τόνισε εξίσου τις γνώσεις και ικανότητές του στη μηχανική, ως εφευρέτη πολεμικών μηχανών και ως σχεδιαστή αποτελεσματικών οχυρωματικών έργων³.

Ο Leonardo δεν ήταν ο πρώτος στην ιστορία της τέχνης που προσέφερε στον πρότερό του και άλλα, εκτός από τα κύριά του προσόντα, στηρίζοντας με τον τρόπο αυτό το βασικό καλλιτεχνικό του επάγγελμα. Ο Pisanello αποτελεί ένα άλλο παράδειγμα ζωγράφου, που προσέφερε πρόσθετες υπηρεσίες ως σχεδιαστή των κοστούμιών του κυρίου του και ο Giotto, εκτός από την αναγνωρισμένη ζωγραφική του δραστηριότητα, υπήρξε επίσης γνωστός γλύπτης και αρχιτέκτων.

Αυτές και άλλες παρόμοιες μαρτυρίες έχουν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον τους για όποιον θα ήθελε να προσεγγίσει τις οικονομικές συνθήκες μέσα στις οποίες δρουν οι εικαστικοί καλλιτέχνες, έστω και αν θεωρήσει τις παραπάνω περιπτώσεις κάτω από το πρίσμα του αναγεννησιακού «homo universalis»⁴.

3. Καλλιτέχνες και διαμεσολαβητές, έργα τέχνης και εμπορεύματα

Μελετώντας τις οικονομικές συνθήκες μέσα στις οποίες λειτουργούν οι εικαστικοί καλλιτέχνες, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ορισμένους σημαντικούς παράγοντες που επηρεάζουν τις τέτοιου είδους οικονομικές διαδικασίες. Οι παράγοντες αυτοί είναι οι καλλιτέχνες και το προϊόν τους, το κοινό και οι κάθε είδους διαμεσολαβητές⁵.

Ένα έργο τέχνης ολοκληρώνει το σκοπό του μόνο όταν ιδωθεί σε σχέση με το κοινό του. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι δεν μπορούν να παραχθούν έργα τέχνης ανεξάρτητα από την ύπαρξη ενός κοινού, σημαίνει ότι για να χαρακτηριστούν ως έργα τέχνης χρειάζονται οπωσδήποτε έ-

ναν παρατηρητή, ένα κοινό, που, τουλάχιστον, θα αποδεχθεί ότι πρόκειται καν για έργα τέχνης, ακόμη κι όταν το ίδιο κοινό απορρίπτει το νεωτερισμό που αυτά εισάγουν, και επιχειρηματολογεί εναντίον τους.

Η ύπαρξη και μόνο αντιπαρατιθέμενων απόψεων, που προκύπτουν, είτε από την αμφιλεγόμενη φύση ενός έργου τέχνης, είτε από την αμφιλεγόμενη γνώμη για κάτι που παρουσιάζεται ως έργο τέχνης, αποδεικνύει από μόνη της την ήδη δεδομένη αναγνώριση: ότι πρόκειται, δηλαδή, για έργο τέχνης. Αυτός ο λογικός συλλογισμός μας θυμίζει το cogito ergo sum, πράγμα που συμβαίνει συχνά όταν, σε μια διαδικασία επίλυσης προβλήματος, δεν χρειαζόμαστε μόνο ορισμούς του νοήματος των λέξεων, αλλά και τις αφετηρίες του νοήματος αυτού, καταφεύγοντας, έτσι, τελικά στη φιλοσοφία.

Ακόμη και στην περίπτωση του Dada, του πρώτου κινήματος στην ιστορία της τέχνης που έθεσε σε αμφιβολία καθιερωμένες έννοιες σχετικές με τη φύση του έργου τέχνης, όπως επίσης και στην περίπτωση του Conceptualism, «κάποιοι» βρίσκονταν στη θέση να αποφασίσουν αν, είτε αυτό που παρουσιαζόταν, είτε αυτό που δεν παρουσιαζόταν μεν, αλλά είχε συλληφθεί και προτεινόταν ως έργο τέχνης από έναν καλλιτέχνη, ήταν ή δεν ήταν πράγματι τέχνη⁶. Αυτοί οι «κάποιοι» δεν μπορούσε να είναι μόνο οι καλλιτέχνες, οι «κάποιοι» συγκροτούσαν αναγκαστικά ένα συγκεκριμένο κοινό⁷.

Μεταξύ του καλλιτέχνη και του κοινού ανέκαθεν υπήρξαν διαμεσολαβητές: αυτοί που ήταν σε θέση να πείσουν το κοινό ότι ένα προϊόν μπορούσε να χαρακτηριστεί ως έργο τέχνης.

Ο Όμηρος, περιγράφοντας τη διακόσμηση της ασπίδας του Αχιλλέα, απέδιδε στην ιστορία της τέχνης ένα από τα πρώτα έργα τέχνης. Δεν εξεθείαζε πρωτίστως την αποτελεσματικότητα της ασπίδας για την προστασία του πολεμιστή, αλλά την καλλιτεχνική της αξία. Ο Όμηρος ήταν αυτός που κατακύρωσε την καλλιτεχνική φύση ενός αντικειμένου, αρχικά κατασκευασμένου ως πολεμικού όπλου.

Ο Περικλής, μαζί με τους συμβούλους του, αποφάσισε σχετικά με την καλλιτεχνική ποιότητα του Φειδία, παραγγέλλοντας στο εργαστήριο του πολλά από τα γλυπτά της Ακρόπολης.

Ο Vasari, αρχιτέκτονας και καλλιτέχνης ο ίδιος, θεωρείται ως ένας από τους πρώτους ιστορικούς τέχνης, που αποτίμησε την σύγχρονή του τέχνη, την τέχνη του 16ου αιώνα μ.Χ.

Κατά συνέπεια, αν αποδεχτούμε ότι στην ίδια την ύπαρξη του έργου τέχνης επιδρά τόσο αποφασιστικά το κοινό του και το σώμα των διαμεσολαβητών, η ύπαρξη του καλλιτέχνη επηρεάζεται εξίσου

από τους παράγοντες αυτούς: παρόμοια επιδρούν και οι οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες λειτουργεί ο καλλιτέχνης.

Αν, επιπλέον, συνεκτιμήσουμε και ορισμένα ειδικά χαρακτηριστικά της δυτικής καπιταλιστικής οικονομίας, βασισμένης κυρίως στην έννοια της ατομικότητας, που με τη σειρά της συγκροτεί βασικό συστατικό της έννοιας της προόδου στις δυτικές κοινωνίες, τότε αντιλαμβανόμαστε γιατί οι οικονομικές συνθήκες της λειτουργίας του καλλιτέχνη γίνονται αρκετά περίπλοκες. Γίνονται περίπλοκες διότι, εκτός των όσων εισαγωγικά αναφέρθηκαν:

α) τα έργα των καλλιτεχνών που ζουν και εργάζονται στις δυτικές καπιταλιστικές οικονομίες τείνουν να λειτουργούν ως κοινά εμπορευματικά αγαθά, πράγμα που αφίσταται από τον τρόπο που αυτή παραδοσιακά λειτουργούσε⁸. Έτσι, μια από τις κύριες αντιφάσεις προκύπτει από το γεγονός ότι παραδοσιακές ξεπερασμένες μέθοδοι παραγωγής του παρελθόντος θα έπρεπε να προσαρμοστούν στις σύγχρονες συνθήκες του εμπορίου και της κατανάλωσης⁹, και,

β) η έννοια της ατομικότητας, που μοιάζει να ταιριάζει στη φύση του καλλιτέχνη, αποδεικνύεται κι αυτή αντιφατική, καθώς, σύμφωνα με τους κανόνες του μαζικού καταναλωτισμού, το «μοναδικό» προϊόν ενός ατόμου –μιας προσωπικότητας με μοναδικά χαρακτηριστικά– θα πρέπει να λειτουργεί, να αναπαράγεται και να διακινείται μέσα από μεθόδους που ευνοούν αφενός τη δημιουργία στερεότυπων εικόνων που κάνουν εύκολη τη λήψη και προώθηση στην κατανάλωση σε ποσότητες μαζικές και αφετέρου τη μαζική αναπαραγωγή και κατανάλωση. Και αν αυτό βρίσκει εφαρμογή στα κοινά αγαθά, αποδεικνύεται αντιφατικό στην περίπτωση της τέχνης και του τρόπου παραγωγής της.

4. Παρόν και μέλλον

Ανεξάρτητα από τις παραπάνω αντιφατικότητες, οι καλλιτέχνες, για μια συνεκτική συγκρότηση της επαγγελματικής τους συνθήκης, πρέπει να βρίσκονται σε θέση να κερδίζουν τα προς το ζην από την τέχνη τους και μόνον από αυτή¹⁰, μια που το τελευταίο, επιπροσθέτως, θεωρείται βασικός παράγων στη λειτουργία των καλλιτεχνών μέσα σε μια δυτικού τύπου καπιταλιστική οικονομία ελεύθερης αγοράς.

Οι τρόποι που οι σύγχρονοι καλλιτέχνες μπορούν να κερδίζουν τα προς το ζην από την τέχνη τους θα μπορούσαν να διακριθούν στους εξής τρεις: άμεσοι, έμμεσοι και μεικτοί τρόποι.

4.1. Άμεσοι τρόποι

Έτσι χαρακτηρίζονται όλοι οι τρόποι κατά τους οποίους ο καλλιτέχνης –στην περίπτωση μας ο εικαστικός καλλιτέχνης– κερδίζει χρήματα άμέσως από την τέχνη του, δηλαδή:

1. Όταν τα έργα τέχνης αγοράζονται για λογαριασμό ιδιωτών ή δημοσίων και ιδιωτικών πινακοθηκών και μουσείων από εκθέσεις, από εμπόρους τέχνης, από το ατελιέ του καλλιτέχνη, ή ακόμη και στο δρόμο –ο δισταγμός των χαμηλότερων εισοδηματικών στρωμάτων να περάσουν το κατώφλι μιας γκαλερί, ή ακόμη και ενός κορνιζοποιείου που πουλάει αντίγραφα, βρίσκει ανταπόκριση σ' αυτό τον ιδιόρρυθμο, αλλά όχι λιγότερο «επαγγελματικό», τρόπο.

2. Όταν οι καλλιτέχνες δέχονται παραγγελία από το κράτος, το δήμο, οργανισμούς τέχνης, πολιτιστικά ιδρύματα, φεστιβάλ, πανεπιστήμια ή επιχειρήσεις.

Ορισμένες από τις παραγγελίες αυτές μετατρέπονται σε έμμεσες πηγές προσδοκώμενου εισοδήματος, στις περιπτώσεις που οι καλλιτέχνες δεν αμείβονται με την πραγματική αξία που έχουν στην αγορά τα έργα τους, ή ακόμη δεν παίρνουν παρά μόνο τα έξοδα για τα υλικά και την κατασκευή του έργου. Αυτό συμβαίνει, επειδή τέτοιες παραγγελίες ενισχύουν τη φήμη και το κύρος του καλλιτέχνη, ο οποίος στη συνέχεια μπορεί να ζητήσει ευκολότερα την αξία των έργων του στην αγορά.

Μία ανάλυση έμμεσου ή μεικτού τύπου

αμοιβή του καλλιτέχνη εμφανίζεται σε περιπτώσεις που ο συλλέκτης ή το ίδρυμα έχουν τέτοιο όνομα και κύρος, που και μόνη η απόκτηση του έργου, σε χαμηλότερη βέβαια τιμή, είναι αρκετή για να προσδώσει κύρος στον καλλιτέχνη.

Ιδιαίτερα στην Ελλάδα, με την έλλειψη ενός κρατικού μουσείου σύγχρονης τέχνης¹¹, δύο από τους μεγαλύτερους συλλέκτες ελληνικής σύγχρονης τέχνης μετασκέυασαν ιδιόκτητες εγκαταστάσεις τους σε ειδικά σχεδιασμένες ιδιωτικές πινακοθήκες, ανοικτές στο κοινό, όπου, εκτός της μόνιμης συλλογής τους, παρουσιάζουν περιοδικά εκθέσεις ελληνικής σύγχρονης τέχνης. Είναι επόμενο, οι καλλιτέχνες να πωλούν τα έργα τους σε χαμηλότερες τιμές, όταν αγοραστές είναι τέτοιοι «διακεκριμένοι» συλλέκτες, οι οποίοι έχουν την ικανότητα, μέσω των εκθέσεων στους χώρους τους, να προωθούν τους καλλιτέχνες της συλλογής τους.

3. Όταν οι καλλιτέχνες δέχονται μια υποτροφία, ένα βραβείο ή άλλη οικονομική ενίσχυση.

Στην Ελλάδα τα ξένα ινστιτούτα (Γαλλικό Ινστιτούτο, Ινστιτούτο Goethe, Ελληνοαμερικανική Ένωση) έχουν παίξει ρόλο πάτρωνα, προσφέροντας σε καλλιτέχνες υποτροφίες και άλλου είδους οικονομικές ενισχύσεις, για να εργαστούν στο εξωτερικό για μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Ειδικότερα μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και τον εμφύλιο η γαλλική κυβέρνηση προσέφερε πολλές οικονομικές ενισχύσεις σε εικαστικούς καλλι-

τέχνες και ιστορικούς της τέχνης για να ζήσουν και να εργαστούν στο Παρίσι, προωθώντας έτσι την ιδέα της πόλης αυτής ως κέντρου της σύγχρονης τέχνης¹². Αυτή η επαφή Ελλήνων καλλιτεχνών με το Παρίσι αποδείχθηκε πολύ χρήσιμη κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, όταν πλήθος Ελλήνων καλλιτεχνών βρήκε καταφύγιο εκεί – για αρκετούς από αυτούς αφορμή για το ξεκίνημα μιας διεθνούς καριέρας.

Κατά τη δεκαετία του '50 και μέχρι και τη δεκαετία του '80 η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, στην προσπάθεια να προωθήσει την καλλιτεχνική ζωή του Δυτικού Βερολίνου, προσελκύοντας εκεί νέους καλλιτέχνες, προσέφερε οικονομικά μέσα σε Έλληνες εικαστικούς καλλιτέχνες για να μείνουν και να εργαστούν στην πόλη αυτή.

Η αμερικανική κυβέρνηση, μέσω των υποτροφιών Fulbright μετά το 1960, καλλιεργεί, παράλληλα με την εικόνα της στρατιωτικής της δύναμης, και το πολιτιστικό της πρόσωπο στην περιοχή, στέλνοντας κάθε χρόνο Έλληνες εικαστικούς καλλιτέχνες στις Η.Π.Α.

Το ελληνικό Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών προσφέρει κάθε χρόνο έναν αριθμό υποτροφιών σε αποφοίτους της Σχολής Καλών Τεχνών, είτε για μεταπτυχιακές σπουδές στο εξωτερικό είτε για μεταπτυχιακή έρευνα στο εσωτερικό.

4. Όταν ο καλλιτέχνης δέχεται κάποιο μηνιαίο εισόδημα από μια γκαλερί για να ετοιμάσει έργα για μια έκθεση, με την προοπτική μελλοντικών πωλήσεων.

5. Όταν καλλιτέχνες παίρνουν προκαταβολές ή δάνεια από γκαλερί, με την προοπτική μελλοντικών πωλήσεων.

6. Όταν καλλιτέχνες δέχονται οικονομικά επιδόματα από έμπορο τέχνης, πάτρωνα ή συλλέκτη για να του ετοιμάσουν μια συγκεκριμένη ποσότητα έργων.

Κατά την δεκαετία του '30, ο Tériade, Έλληνας κριτικός τέχνης εγκατεστημένος στο Παρίσι, φιλικά συνδεδεμένος με τους Matisse, Picasso, Kandinski Chagal και Κριστιάν Ζερβό –εκδότη του *Cahier d'art*– προσέφερε καθολική οικονομική υποστήριξη στο ναΐφ ζωγράφο από τη Μυτιλήνη Θεόφιλο, με αντάλλαγμα το σύνολο της καλλιτεχνικής του παραγωγής. Σήμερα το Μουσείο Tériade, στην πρωτεύουσα της Λέσβου, είναι στην πραγματικότητα ένα μουσείο Θεόφιλου, με αρκετά βέβαια έργα και των φίλων καλλιτεχνών του Tériade, που αναφέρθηκαν παραπάνω.

7. Όταν οι καλλιτέχνες, συνεργαζόμενοι συνήθως με αρχιτέκτονες, λειτουργούν ως σύμβουλοι για αισθητικά ζητήματα σχετιζόμενα με την τοιχογράφηση και το χρωματισμό κτιρίων, τη διακόσμηση στάσεων λεωφορείων ή και των ιδίων οχημάτων και άλλων στοιχείων εξοπλισμού της πόλης, όπως π.χ. πάγκων, δο-

χείων απορριμμάτων κ.λπ., τη διακόσμηση της πόλης με γλυπτά, τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, βιτρό, κρήνες, διακριτικά σημάδια –κατασκευές ή σημαίες– με την ευκαιρία ειδικών εκδηλώσεων.

Στην Ελλάδα υπάρχουν αρκετά παραδείγματα συνεργασίας εικαστικών καλλιτεχνών με αρχιτέκτονες, με αντικείμενο κυρίως το σχεδιασμό εσωτερικών χώρων. Υπάρχουν, ακόμη, παραδείγματα τοιχογράφησης κτιρίων και ηλεκτρικών λεωφορείων.

Στη Γερμανία, και ειδικότερα στο Βερολίνο και στη Βρέμη, η συνεισφορά των εικαστικών καλλιτεχνών στην αισθητική διαμόρφωση του προσώπου της πόλης είναι πολύ σημαντική¹³. Στη Μεγάλη Βρετανία υπάρχει μια εξίσου ζωντανή παράδοση ανάθεσης έργων τέχνης για ανοικτούς υπαίθριους χώρους, που συνήθως ακολουθείται από μια εξίσου έντονη συζήτηση για το ρόλο των «γραφείων συμβούλων για τέχνη σε δημόσιο χώρο»¹⁴.

Το πρόβλημα είναι ότι, ιδιαίτερα σε πόλεις χωρίς βαθύτερη συνειδητοποίηση της σημασίας της καλλιτεχνικής αυτής συνεισφοράς και χωρίς τη σταθερή θέληση για συνεχή παραγγελία τέτοιων έργων, η άμεση οικονομική ανταπόδοση τέτοιων αναθέσεων μπορεί να καταλήξει για τους καλλιτέχνες να είναι απλώς έμμεση.

8. Όταν οι καλλιτέχνες εργάζονται ως διδάσκαλοι «τεχνικών» σε όλα τα επίπεδα της δημόσιας ή ιδιωτικής εκπαίδευσης, ή όταν παραδίδουν ιδιωτικά μαθήματα τέχνης στο ατελιέ τους.

9. Όταν καλλιτέχνες οργανώνουν και κατευθύνουν καλλιτεχνικές δραστηριότητες σε ειδικά κέντρα για συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες (ενήλικες, παιδιά, άτομα με ειδικές ανάγκες κ.ο.κ.).

Στη Θεσσαλονίκη, Άγγλος δάσκαλος τεχνικών εργάζεται εδώ και πολλά χρόνια με τυφλούς. Το προϊόν αυτής της συνεργασίας παρουσιάστηκε στο Ινστιτούτο Goethe και ήταν μια συναρπαστική εμπειρία, λόγω, κυρίως, του επαγγελματικού επιπέδου των εκτεθειμένων έργων.

10. Όταν καλλιτέχνες πωλούν τα έργα τους μέσω ταχυδρομικών παραγγελιών, πράγμα εφαρμόσιμο μόνο σε χαρακτηριστικά, λιθογραφίες και εν γένει πολλαπλά.

11. Όταν εταιρίες ζητούν από καλλιτέχνες την άδεια για αναπαραγωγή χαρτικών και μεταξοτυπιών.

12. Όταν καλλιτέχνες, είτε δίδουν διλέξεις σε σχολεία και καλλιτεχνικούς οργανισμούς, είτε συμμετέχουν σε προγράμματα του ραδιοφώνου ή της τηλεόρασης.

Στις περιπτώσεις αυτές, το εγγενές έμμεσο όφελος είναι τόσο σημαντικό που οι περισσότεροι καλλιτέχνες δεν ζητούν άμεση αμοιβή. Έτσι, και οι παραγωγοί των τηλεοπτικών προγραμμάτων και οι καλλιτεχνικοί οργανισμοί σπάνια προβλέπουν στους προϋπολογισμούς τους ποσά για α-

ποζημιώσεις προσκεκλημένων καλλιτεχνών. Παρ' όλα αυτά, το αίτημα για άμεση αποζημίωση διασφαλίζει και ενισχύει τον καλλιτεχνικό επαγγελματισμό.

13. Όταν ανατίθεται σε καλλιτέχνες η εικονογράφηση βιβλίων.

Η δημοσίευση έργων τέχνης, είτε σε καταλόγους και βιβλία τέχνης, είτε σε άλλου είδους δημοσιεύματα, θα έπρεπε να διέπεται από τους κανόνες περί πνευματικής ιδιοκτησίας, που εφαρμόζονται σε αναδημοσιεύσεις κειμένων ή μουσικών συνθέσεων, προσφέροντας έτσι στους εικαστικούς καλλιτέχνες άμεσο οικονομικό όφελος. Με την ίδια λογική, θα έπρεπε οι εικαστικοί καλλιτέχνες να απαιτούν «δικαιώματα» για τα έργα τους και να ζητείται η άδειά τους –ενδεχομένως με οικονομική αποζημίωση– όταν τα έργα τους παρουσιάζονται δημόσια.

14. Κάποιες δυνατότητες για άμεσο οικονομικό όφελος θα περιελάμβαναν:

- Ενίσχυση σε νέους καλλιτέχνες για παρουσίαση της πρώτης ατομικής τους έκθεσης.

- Ενίσχυση σε καλλιτέχνες για ταξίδια στο εξωτερικό.

- Ενίσχυση σε καλλιτέχνες για να εργάζονται στην επαρχία.

- Ενίσχυση σε ομάδες καλλιτεχνών, εκπαιδευτικών, κριτικών τέχνης για συνεργασία σε συγκεκριμένα προγράμματα, που θα μπορούσαν να ενδιαφέρουν και να κινητοποιούν μεγάλες ομάδες πληθυσμού σε τοπικό επίπεδο.

- Δυνατότητα σε δημόσιους οργανισμούς, που διοργανώνουν εκθέσεις, να πωλούν τα εκτιθέμενα έργα για λογαριασμό του καλλιτέχνη.

15. Μια τελική δυνατότητα άμεσου οικονομικού οφέλους, για την οποία θα αξιζε τον κόπο να αγωνιστούν οι καλλιτέχνες στις περισσότερες χώρες, θα ήταν η θεσμοθέτηση ενός ποσοστού επί του, επάνω από κάποιο όριο, προϋπολογισμού δημοσίων ή ιδιωτικών έργων, που θα διοχετευόταν υποχρεωτικά στην παραγγελία ή την αγορά έργων τέχνης¹⁵.

4.2. Μεικτοί τρόποι

Παράλληλα με τους άμεσους, θα μπορούσαν να υπάρχουν και μεικτοί τρόποι που συμβάλλουν στην οικονομική στήριξη των καλλιτεχνών.

1. Όταν καλλιτέχνες εντάσσονται σε προγράμματα του τύπου «φιλοξενία καλλιτεχνών» (artists in residence scheme), προγράμματα τα οποία αρκετά μουσεία στη Μ. Βρετανία εφαρμόζουν.

Στην περίπτωση αυτή, αποθήκες, εργοστάσια, ειδικοί χώροι σε μουσεία και άλλα κτίρια που ανήκουν στην τοπική αυτοδιοίκηση, ή και σε ιδιώτες, και δεν χρησιμοποιούνται, μπορούν να προσφερθούν προσωρινά σε ομάδες καλλιτεχνών για εγ-

κατάσταση των ατελιέ τους, υπό την προϋπόθεση ότι θα επιστραφούν στους ιδιοκτήτες τους, όταν αυτοί το ζητήσουν, με κάποια χρονική προθεσμία προειδοποίησης, π.χ. ενός έτους. Η τοπική αυτοδιοίκηση ή οι κρατικές τράπεζες θα μπορούσαν να δίδουν χαμηλότοκα δάνεια στους καλλιτέχνες για τον εξοπλισμό των χώρων αυτών και οι καλλιτέχνες θα έπρεπε, σε αντάλλαγμα, να προσφέρουν έναν αριθμό έργων τους στον ιδιοκτήτη που τους παραχώρησε το χώρο.

Η τοπική αυτοδιοίκηση θα έπρεπε να διοργανώσει εκθέσεις των έργων, που έτσι δημιουργήθηκαν, είτε μέσα στους ίδιους τους παραχωρημένους χώρους, είτε σε άλλους δημόσιους χώρους, όπου και τα έργα θα μπορούσαν να πωληθούν. Οι σύλλογοι των καλλιτεχνών θα όφειλαν να εγγυώνται για την καλή κατάσταση των προσωρινά παραχωρημένων κτισμάτων.

Ενδεχόμενες φορολογικές ελαφρύνσεις για εταιρίες που παραχωρούν στέγη σε καλλιτέχνες θα συμπλήρωναν αυτό το μεικτό τρόπο οικονομικής στήριξης των καλλιτεχνών, αφού θα διευκόλυναν:

– δωρεάν χώρο εργασίας για καλλιτέχνες,

– επαφή τους με μελλοντικούς πιθανούς πάτρωνες και προοπτικές αναθέσεων.

2. Χαμηλότοκα δάνεια για τον εξοπλισμό των καλλιτεχνικών ατελιέ.

3. Επιχορήγηση για το ενοίκιο του ατελιέ.

4. Χαμηλότοκα δάνεια για την οργάνωση εκθέσεων.

5. Χαμηλή φορολογία του εξοπλισμού και των υλικών για καλλιτέχνες.

6. Φορολογικές απαλλαγές για νέους και έγγαμους καλλιτέχνες, ιδίως όταν πρόκειται για ζευγάρι καλλιτεχνών.

7. Επιχορήγηση νέων καλλιτεχνών για ενημερωτικά ταξίδια στο εξωτερικό.

8. Εξοπλισμό εργαστηρίων εκτυπώσεως χαρακτικών και πολλαπλών, που θα διατίθενται από την τοπική αυτοδιοίκηση και θα λειτουργούν υπό την εποπτεία των καλλιτεχνικών συλλόγων.

9. Κράτηση ποσοστού από τις πωλήσεις έργων τέχνης, που θα κατατίθενται σε ταμείο προνοίας καλλιτεχνών.

10. Χαμηλότοκα δάνεια είτε σε άτομα είτε σε καλλιτεχνικούς οργανισμούς και φιλανθρωπικές οργανώσεις, για την απόκτηση έργων τέχνης, ειδικότερα όταν τα αγοραζόμενα έργα τέχνης πρόκειται να παραχωρηθούν με δανεισμό σε σχολές, βιβλιοθήκες ή πανεπιστήμια.

11. Δυνατότητα καλλιτεχνικοί σύλλογοι να δανείζουν σε εταιρίες ή άτομα έργα τέχνης με ετήσιο «ενοίκιο», με την προοπτική το ενοίκιο αυτό να εκτέσει από την τιμή, σε περίπτωση που ο δανειζόμενος αποφασίσει να αγοράσει το έργο. Πρόσφατα στον ελληνικό ημερήσιο τύπο δημο-

σιεύτηκε ότι το μέτρο αυτό άρχισε να εφαρμόζεται στο Λονδίνο, με μεγάλη μάστιχα επιτυχία, αν κρίνει κανείς από την προσέλευση του κοινού και τις πραγματοποιηθείσες συναλλαγές.

12. Φορολογικές απαλλαγές σε τοπικές επιχειρήσεις, που βοηθούν με εξοπλισμό εκθέσεις οργανωμένες είτε από καλλιτεχνικούς συλλόγους είτε από ομάδες καλλιτεχνών.

13. Εξυπηρετήσεις από μέρος της τοπικής αυτοδιοίκησης προς τους καλλιτέχνες για το στήσιμο εκθέσεων (π.χ. μεταφορικό μέσο διαμορφωμένο ειδικά για την ασφαλή μεταφορά έργων τέχνης, μηχανήματα για το φόρτωμα, ξεφόρτωμα και στήσιμο γλυπτών, κ.ο.κ.).

14. Φορολογικές απαλλαγές για χρηματικές δωρεές προς τους καλλιτεχνικούς συλλόγους και τα ταμεία προνοίας καλλιτεχνών.

4.3. Έμμεσοι τρόποι

Οι έμμεσοι τρόποι οικονομικής ενίσχυσης των καλλιτεχνών, που θα στόχευαν σε μακροπρόθεση βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης, έχουν να κάνουν κυρίως με τη δημιουργία μιας διαφορετικής συνείδησης για την τέχνη, τόσο από την πλευρά του κοινού, όσο και από αυτήν των ίδιων των καλλιτεχνών.

Η δημιουργία μιας τέτοιας συνείδησης σ' αυτούς που ενδιαφέρονται εν γένει για την τέχνη, σχετίζεται τόσο με τη μακροπρόθεσμη χάραξη κρατικής πολιτικής και

στρατηγικής, με εφαρμογή στην εκπαίδευση όσο και με τακτικές και μεθόδους, με εφαρμογή στην περιοχή της επικοινωνίας. Ο τομέας της νομοθεσίας μπορεί να αναφέρεται είτε σε μακροπρόθεσμες θεσμικές ρυθμίσεις είτε σε βραχυπρόθεσμες, όλες όμως οι τέτοιου είδους ρυθμίσεις έχουν προφανή επίδραση στη δημιουργία συνείδησης για την τέχνη.

Οι τρεις αυτές περιοχές –εκπαίδευση, επικοινωνία και νομοθεσία– θεωρούνται ως οι σημαντικότεροι έμμεσοι τρόποι για τη σταθερή βελτίωση της θέσης των καλλιτεχνών.

Αναφορικά με την εκπαίδευση, είναι απαραίτητο για κάθε «κοινωνικό» κράτος να αντιληφθεί τον σήμερα κρίσιμότερο παρά ποτέ ρόλο της τέχνης σε μια κοινωνία, όπου κυριαρχεί η αυστηρή εξειδίκευση και ο περιορισμός σε αναγκαστικά στενούς επιστημονικούς κλάδους¹⁶.

Αν πιστεύουμε ότι θα έπρεπε να υποστηριχτούν όσο είναι δυνατόν οι πηγές ψυχικής καλλιέργειας και ευαισθησίας του ανθρώπινου γένους, διαδικασία που δεν μοιάζει να μπορεί να στηριχτεί επαρκώς στη δυτική έννοια της προόδου και του άμετρου καταναλωτισμού, τότε η τέχνη θα έπρεπε να βρίσκεται υψηλά στις προτεραιότητες όλων των κυβερνήσεων.

Η τέχνη θα έπρεπε να είναι αντιληπτική προσιτή και προσεγγίσιμη από όσο το δυνατόν ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Τούτο θα συμβεί όχι μόνο δημιουργώντας τις κατάλληλες προϋποθέσεις και παρέχοντας τις δυνατότητες στους καλλιτέχνες

να δημιουργούν, αλλά και όταν η μεγάλη πλειονοφία των ανθρώπων είναι σε θέση να αντιλαμβάνεται και να απολαμβάνει την τέχνη. Μια ενδεχόμενη στρεβλή λειτουργία της αγοράς τέχνης μπορεί να προληφθεί ή να περιοριστεί όταν διευρυνθεί σημαντικά το κοινό που είναι εξοικειωμένο με την τέχνη.

Η αποδοχή τέτοιων προτεραιοτήτων από πλευράς του κράτους θα συνεπαγόταν τα εξής:

1. Εισαγωγή του μαθήματος της ιστορίας της τέχνης σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.

2. Οικονομική στήριξη ώστε να επισκέπτονται οι καλλιτέχνες τα σχολεία και οι μαθητές τα ατελιέ, τα μουσεία και τις εκθέσεις.

3. Επιχορήγηση των εκπαιδευτικών ταινιών για την τέχνη.

4. Επιχορήγηση των ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών προγραμμάτων για την τέχνη.

5. Θεσμοθέτηση βραβείων για τέτοιου είδους προγράμματα.

6. Επιχορήγηση εκδόσεων, βιβλίων και περιοδικών για την τέχνη.

7. Θεσμοθέτηση βραβείων για τέτοιου είδους εκδόσεις.

8. Επιχορήγηση εκθέσεων τέχνης με καθαρά εκπαιδευτικούς στόχους.

9. Θεσμοθέτηση βραβείων για τέτοιου είδους εκθέσεις.

10. Επιχορήγηση εφημερίδων για την κάλυψη θεμάτων τέχνης σε ικανοποιητική αναλογία, π.χ. αυτής όπου καλύπτεται ο αθλητισμός.

11. Χρηματοδότηση έρευνας για θέματα τέχνης και για θέματα σχετικά με τις οικονομικές συνθήκες παραγωγής της.

12. Χρηματοδότηση περιοδευουσών εκθέσεων από αντίστοιχους κρατικούς οργανισμούς ή υπουργεία σε πλοία και βαγόνια τρένων.

13. Χρηματοδότηση συνεδρίων σχετικών με την τέχνη.

14. Εισαγωγή στις Σχολές Καλών Τεχνών μαθημάτων σχετικών με τη λειτουργία της αγοράς τέχνης στο εθνικό και στο διεθνές επίπεδο.

Στον τομέα της επικοινωνίας τόσο μεταξύ καλλιτεχνών όσο και μεταξύ καλλιτεχνών και άλλων (επιχειρήσεων, κοινού συνεργαζομένων αρχιτεκτόνων, διακοσμητών κ.ά.) οι διαφαινόμενες δυνατότητες θα μπορούσαν να συνοψιστούν στα εξής:

1. Οικονομική υποστήριξη ή διασφάλιση υποδομής για παρουσίαση εκθέσεων τέχνης στα πλαίσια λειτουργίας διεθνών εμπορικών εκθέσεων.

2. Χρηματοδότηση, μέσω του υπουργείου Εμπορίου, εμπορικού χαρακτήρα εκθέσεων τέχνης, δηλαδή κάτι ανάλογο με τη FIAC της Γαλλίας ή την ARCO της Ισπανίας.

3. Οικονομική υποστήριξη εκθέσεων αποφοίτων Σχολών Καλών Τεχνών.

4. Οικονομική υποστήριξη της παρουσίας στο εξωτερικό έργων τέχνης, όταν πρόκειται για νέους ή για προσκεκλημένους καλλιτέχνες.

5. Οικονομική υποστήριξη συλλόγων καλλιτεχνών για την αγορά, ενοικίαση, ή επ' ανταλλαγή παραχώρηση ατελιέ στο εξωτερικό, όπου τα μέλη τους θα μπορούν να μένουν και να εργάζονται σε επαφή με τοπικούς καλλιτέχνες. Αυτό θα μπορούσε να γίνει σε συνεργασία με τις κατά τόπους πρεσβείες και το νεοσύστατο ίδρυμα πολιτισμού που υπάγεται στο υπουργείο Εξωτερικών.

6. Επιχορήγηση καλλιτεχνών για πρόσκληση συναδέλφων τους από το εξωτερικό.

7. Επιχορήγηση προγραμμάτων για την προώθηση της συνεργασίας καλλιτεχνών από διαφορετικές χώρες.

8. Ίδρυση, σε εθνικό επίπεδο, κέντρου πληροφοριών για εκθέσεις και συνέδρια τέχνης, εκθέσεων τέχνης εμπορικού χαρακτήρα, καλλιτεχνικών οργανισμών, οργανισμών χρηματοδότησης των τεχνών στο εξωτερικό με ανάλυση των στόχων και του τρόπου λειτουργίας τους. Πρεσβείες και εθνικοί τουριστικοί οργανισμοί μπορούν να προσφέρουν σημαντική βοήθεια προς την κατεύθυνση αυτή, αποτελώντας ταυτοχρόνως και τα κανάλια τόσο για τη ροή της πληροφορίας όσο και για την ευρεία δημοσιοποίηση και προώθηση των εκδηλώσεων.

9. Δημιουργία, σε εθνικό επίπεδο, ενός συμβουλευτικού κέντρου, που θα παρέχει συμβουλές σε καλλιτέχνες σχετικά με συμβόλαια, νομικά ζητήματα, συνταξιοδοτικά θέματα, δυνατότητες χρηματοδότησης ή οικονομικής υποστήριξης, τρόπους επαφής με οργανισμούς και χορηγούς τέχνης, συνθήκες επαγγελματικής απασχόλησης και επαφής με άλλους καλλιτέχνες στο εξωτερικό.

10. Ίδρυση, σε τοπικό επίπεδο, αρχείων για τοπικούς καλλιτέχνες και τις δραστηριότητές τους, με φωτογραφίες έργων τους και δημοσιεύσεις της δουλειάς τους· έτσι η σχετική πληροφορία είναι εύκολα προσίτη σε άτομα, πάτρωνες, χορηγούς, οικοδομικές εταιρίες και κάθε είδους οργανισμούς που θα ενδιαφέρονταν για τη χρησιμοποίηση εικαστικών καλλιτεχνών. Το αρχείο αυτό θα μπορούσε να χρηματοδοτείται από την κυβέρνηση και να λειτουργεί με τη φροντίδα των συλλόγων καλλιτεχνών.

11. Χρηματοδότηση περιοδικής έκδοσης με όλα τα γεγονότα σχετικά με καλλιτεχνικές δραστηριότητες σε τοπικό, εθνικό και, αν είναι δυνατόν, διεθνές επίπεδο.

12. Δημιουργία τοπικών βιβλιοθηκών τέχνης στα γραφεία των συλλόγων καλλι-

τεχνών.

13. Δημοσίευση των τιμών στις οποίες έγιναν οι τελευταίες αγορές έργων τέχνης από δημόσιους οργανισμούς.

14. Καθιέρωση βραβείων για τη διακόσμηση βιτρινών καταστημάτων ή δημοσίων και ιδιωτικών κτιρίων με έργα τέχνης.

15. Καθιέρωση του θεσμού της φιλοξενίας, από την τοπική αυτοδιοίκηση, κριτικών και ιστορικών τέχνης, για διευκόλυνση τοπικών μελετών που αφορούν στην τέχνη, τη διακίνησή της και τους καλλιτέχνες σε τοπικό επίπεδο, π.χ. περιφέρειας.

Περνώντας τώρα στον τομέα της νομοθεσίας, θα μπορούσαν να θεσμοθετηθούν τα ακόλουθα:

1. Υποχρεωτικό ποσοστό του συνολικού κόστους των κτιρίων για την τοποθέτηση έργων τέχνης, είτε στο κτίριο είτε στο έμμεσο περιβάλλον του.

Στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, μέχρι προσφάτως, το ποσοστό αυτό ήταν ένα υποχρεωτικό 2%, σήμερα κατέληξε όμως να είναι 1% και προαιρετικό. Παρ' όλα αυτά, όμως, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι κυβερνήσεις των εκεί ομόσπονδων κρατιδίων δαπανούν σημαντικά ποσά για την τέχνη και η ανάθεση έργων σε καλλιτέχνες είναι ένα από τα σημαντικά τους καθήκοντα. Αυτός είναι ενδεχομένως ένας από τους λόγους για τους οποίους στη Γερμανία η χορηγία των τεχνών και ο ρόλος του ιδιωτικού τομέα στην οικονομική τους στήριξη εμφανίζονται τόσο περιορισμένα¹⁷.

2. Στην περίπτωση ανάθεσης ενός έργου τέχνης θα έπρεπε να θεσπιστεί ένα ελάχιστο επίπεδο αμοιβής με βάση κάποια αντικειμενικά κριτήρια, π.χ. μέγεθος, υλικό ή κόστος παραγωγής, όπως άλλωστε συμβαίνει και με τις αμοιβές των αρχιτεκτόνων. Επάνω από το επίπεδο αυτό οι καλλιτέχνες θα μπορούν να διαπραγματεύονται ελεύθερα την αμοιβή τους.

Το μέτρο αυτό πρώτα διασφαλίζει ένα ελάχιστο όριο αμοιβής για τον καλλιτέχνη, μετά εξισώνει τη δουλειά του με επαγγέλματα με τα οποία ήδη συνεργάζεται – αρχιτέκτονες, σχεδιαστές, διακοσμητές – και, τέλος, προωθεί την ιδέα του επαγγελματισμού, τόσο προς τους πιθανούς εργοδότες όσο και προς τους ίδιους τους καλλιτέχνες.

3. Θεσμοθέτηση της κρατικής φροντίδας για τη στέγαση συλλόγων δωρισμένων στο κράτος ή στην τοπική αυτοδιοίκηση.

4. Υποχρεωτική πρόσληψη καλλιτεχνών σε αντικείμενα, όπου είναι σημαντικές οι αισθητικές αποφάσεις (π.χ. στην διαμόρφωση του αστικού περιβάλλοντος – παιχνιδότοποι, διακόσμηση της πόλης, τοιχογράφηση κτιρίων, αστικός εξοπλισμός κ.ο.κ.).

5. Καταβολή, εκ μέρους πολιτιστικών

οργανισμών με αντικείμενο τις εικαστικές τέχνες, ποσοστού επί των κερδών τους στο ταμείο προνοίας καλλιτεχνών.

6. Ποσοστό της αξίας πώλησεως έργων τέχνης σε δημοπρασίες να καταβάλλεται στους καλλιτέχνες ή στους κληρονόμους τους. Οι μηχανισμοί της αγοράς που διαμορφώνουν και «εκτοξεύουν» τις τιμές να αποδίδουν κάποιο ποσοστό των κερδών τους από κάθε συναλλαγή που αφορά στο συγκεκριμένο έργο στο δημιουργό ή τους κληρονόμους πρώτης γενιάς.

7. Καταβολή δικαιωμάτων στους καλλιτέχνες, όταν τα έργα τους εκτίθενται εκτός των καλλιτεχνικών οργανισμών, στη συλλογή των οποίων αυτά ανήκουν. Όταν σήμερα η οργάνωση μιας έκθεσης ανέρχεται σε αρκετά εκατομμύρια που αφορούν μεταφορά, ασφάλιση, διαμόρφωση εκθεσιακού χώρου, διαφήμιση, έντυπο υλικό, εργατικά κ.ά., δεν είναι λογικό, στο όνομα της έμμεσης προβολής του καλλιτέχνη, να απειμπολείται κάθε άμεση παροχή προς αυτόν.

8. Καταβολή δικαιωμάτων στους καλλιτέχνες από τη δημοσίευση των έργων τους ή τη χρησιμοποίησή τους για διαφήμιση, ταχυδρομικές κάρτες κ.ο.κ.

9. Φορολογικές απαλλαγές και διευκολύνσεις σε μη κερδοσκοπικά πολιτιστικά ιδρύματα και εταιρίες και σε δωρεές ιδιωτών που ενισχύουν την πολιτιστική ζωή¹⁸.

10. Νομοθετικές ρυθμίσεις ευνοϊκές για τη χορηγία των τεχνών¹⁹.

11. Πρόβλεψη εκθεσιακών χώρων τέχνης σε σχολεία, πανεπιστήμια, βιβλιοθήκες, νοσοκομεία κ.ο.κ.

12. Πρόσθετη οικονομική βοήθεια της κυβέρνησης στην τοπική αυτοδιοίκηση, όταν αυτή λειτουργεί πινακοθήκες, μουσεία ή διοργανώνει περιοδεύουσες εκθέσεις τέχνης.

5. Η Γη της Επαγγελίας

Το συμπέρασμα είναι ότι πολύ λίγα από τα παραπάνω μπορούν να επιτευχθούν, αν οι ίδιοι οι καλλιτέχνες δεν επαναδιατυπώσουν και δεν προσπαθήσουν να προωθήσουν στην πράξη την έννοια του επαγγελματισμού τους.

Οι ίδιοι οι καλλιτέχνες έχουν διαφορετικές και συχνά αντιφατικές απόψεις για το πώς ένας καλλιτέχνης μπορεί να χαρακτηριστεί ως επαγγελματίας²⁰. Παρόλο που η απόπειρα ενός τέτοιου ορισμού μπορεί να θεωρηθεί ασυμβίβαστη με την έννοια της ατομικότητας και της καλλιτεχνικής ελευθερίας, σύμφυτης με τη βαθύτερη φύση της τέχνης, αυτό μοιάζει να είναι απαραίτητο.

Μια τέτοια προσέγγιση αναμφίβολα θα κατέληγε στη δημιουργία: α) ενός σώματος που θα έπαιζε αποφασιστικό ρόλο στον καθορισμό των επαγγελματικών, ου-

σιαστικών και τυπικών, προσόντων για να ονομάζεται κάποιος καλλιτέχνης, συνεκτιμώντας παράγοντες όπως παιδεία, εξάσκηση, απασχόληση και δεοντολογία και β) ενός συνδικαλιστικού οργάνου, που θα προωθούσε θέματα δικαιωμάτων, copyright, κοινωνικής ασφάλειας, συνταξιοδότησης, φορολογίας, συμβάσεων, προσλήψεων κ.ο.κ.

Είναι φανερό ότι κάθε διαδικασία που οδηγεί στο χαρακτηρισμό του καλλιτέχνη ως επαγγελματία, π.χ. είτε μέσω αναλόγων με τα παραπάνω «συντεχνιακού» τύπου σωμάτων και κανόνων, είτε μέσω των laissez-faire μεθόδων μιας ελεύθερης αγοράς -που στην πραγματικότητα πολύ απέχουν από του να είναι πραγματικά laissez-faire²¹- έχει τα δικά της θετικά και αρνητικά χαρακτηριστικά.

Η πρώτη μέθοδος, με την επιβολή κάποιων κανόνων, μοιάζει να περιορίζει την αίσθηση ή και τη λειτουργία στην πράξη της ελευθερίας, που θεωρείται τόσο σημαντική για τους καλλιτέχνες. Βέβαια τέτοιοι κανόνες δεν περιορίζουν την ελεύθερη αγορά τέχνης, η οποία θα μπορεί να λειτουργεί παράλληλα.

Η δεύτερη μέθοδος laissez-faire, αν και μοιάζει πιο φιλελεύθερη και κατά άλλους «δημοκρατική», σίγουρα αφήνει μεγαλύτερα περιθώρια για αυταρχικούς χειρισμούς και ελιτίστικες αποφάσεις. Η ελευθερία της έγκειται στο γεγονός ότι εμφανίζεται να ανοίγει τις ίδιες ευκαιρίες στον καθένα να κερδίσει τον τίτλο του

καλλιτέχνη μέσα μόνο από την ποιότητα του έργου του. Η τελευταία, όμως, αυτή συνθήκη περιπλέκει περισσότερο τα πράγματα, αφού, ιδιαίτερα μάλιστα για ορισμένες κατευθύνσεις της μοντέρνας τέχνης, η χειροτεχνική ικανότητα δεν αποτελεί πλέον κρίσιμο κριτήριο. Γίνεται σαφές ότι δεν θα μπορούσε κανείς, στο όνομα μάλιστα και του πλουραλισμού, να αντικαταστήσει στη λειτουργία των κανόνων της ελεύθερης αγοράς στην τέχνη. Αυτό, όμως, που πρέπει να προσεχθεί είναι ο τρόπος που αυτή σήμερα λειτουργεί και οι στρεβλώσεις (κατασκευή της φήμης των καλλιτεχνών με προαποφασισμένες συνεργασίες καλλιτεχνών με διευθυντές και επιμελητές μουσείων, κριτικούς της τέχνης, συλλέκτες, δημοσιογράφους, περιοδικά τέχνης, γκαλερίστες και οίκους δημοπρασιών) που εγκυμονεί²². Το κρίσιμο σημείο εντοπίζεται στην επιβολή από την αγορά τέχνης αντιφατικών αισθητικών και οικονομικών φιλοσοφιών και πρακτικών στα έργα τέχνης²³.

Δεν θα επαναλάβω εδώ τις αντιφάσεις αυτές που εισαγωγικά ανέλυσα και που συνοπτικά εντοπίζονται στο γεγονός ότι από τη μια πλευρά το έργο τέχνης αξιολογείται ως το προϊόν ενός πνεύματος²⁴, που ως τέτοιο είναι μοναδικό, ενώ από την άλλη πλευρά διαπιστώνεται η ανάγκη να λειτουργήσει μέσα στα πλαίσια των ευρέων χαρακτηριστικών του καταναλωτισμού και της μαζικότητας. Εδώ, ίσως, θάπρεπε να σημειωθεί ο αμφίδρομος δα-

νεισμός μεθόδων μεταξύ της αγοράς εμπορικών αγαθών και της αγοράς τέχνης, όπου η αγορά τέχνης δανείζεται δοκιμασμένες μεθόδους προώθησης προϊόντων από την εμπορική αγορά και η εμπορική αγορά προσαρμόζει τις πρακτικές της προς τις κατεστημένες έννοιες της αυθεντικότητας και της μοναδικότητας των προϊόντων της αγοράς τέχνης. Το παράδειγμα των διαφόρων βαθμών αυθεντικότητας και μοναδικότητας στη βιομηχανία ενδυμάτων (μοναδικά κομμάτια υψηλής ραπτικής, έτοιμα signés ενδύματα και μαζικά παραγόμενα ενδύματα, βασισμένα σε signés σχέδια γνωστών εταιριών), είναι εύγλωττο για την αμοιβαία κατανόηση μεταξύ των δύο αυτών διαφορετικών αγορών.

Τελικά, αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία και που προκύπτει και από τις παραπάνω πρακτικές και δυνατότητες, για τη βελτίωση της οικονομικών συνθηκών μέσα στις οποίες δρουν οι καλλιτέχνες, είναι ο καθοριστικός ρόλος ενός κοινωνικού κράτους στην προστασία και προώθηση των τεχνών. Δεν υπάρχει κανένας λόγος και καμία δικαιολογία για μετατόπιση αυτού του ρόλου έξω από την ευθύνη του. Η τέχνη, μαζί με την εκπαίδευση και την υγεία, θα έπρεπε να θεωρούνται κοινωνικά αγαθά με υψηλή προτεραιότητα σε κάθε δημοκρατική κοινωνία.

Τούτο, βέβαια, δεν συνεπάγεται ότι η λειτουργία της ελεύθερης αγοράς τέχνης παρεμποδίζεται. Τελικά, καταλήγει σε όφελος των καλλιτεχνών, αν η συμβολή για την ύπαρξη και λειτουργία της τέχνης προκύπτει από περισσότερες της μιας πηγές. Αυτό που από πλευράς του κράτους είναι απαραίτητο, είναι η βαθιά και ειλικρινής πίστη στη σημασία της τέχνης για την κοινωνία και ένας πιο συνεκτικός και συνεπής συσχετισμός, στρατηγικής και μεθόδων, για την επίτευξή τους²⁵. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. H.S. Becker, *Art Worlds* Berkeley, Los Angeles, London, California University Press, 1982, σ. 1-39.
2. A. Sinclair, *The Need to Give. The Patrons and the Arts*, London. Sinclair-Stevenson Ltd, 1990, σ. 10.
3. M. Brion, *Leonardo da Vinci: Μεγαλοφύια και πεπρωμένο*, Αθήνα, Νεφέλη, σ. 89-90.
4. Για τις οικονομικές συνθήκες των καλλιτεχνών στην ιστορία βλ.: B. Cole, *The Renaissance Artist at Work: from Pisano to Titian* London, John Murray, 1983, K.H. Haley, *The Dutch in the Seventeenth Century*, London, Thames and Hudson, 1972, F. Haskell, *Patrons and Painters: A Study in the Relations between Italian Art and Society in the Age of Baroque*, New York, Alfred A. Knopf, 1963 and G. Vasari, *The Lives of the Artists*, Oxford, New York, Oxford University Press, 1991. Βλ. ακόμα Μ. Λαμπράκη-Πλάκα, *Ο γελωτοποιός και η αλή-*

θεια του, 2η εκδ., Αθήνα, Καστανιώτης, 1991, σ. 36-67.

5. H.S. Becker, *Art Worlds*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1982, σ. 93-130, L. Buck and P. Todd, *Relative Values*, London, BBC Books, 1991, σ. 53-78 and N. Faith, *Sold. The Revolution in the Art market*, London, Hamish Hamilton, 1985.
6. I. Ground, *Art or Bunk*, Bristol, Classical Press, 1989, σ. 34, 56.
7. I. Ground, *idem*, σ. 61-99.
8. J. Pick, «The limits of marketing», *The Journal of Arts Policy and Management*, vol. 3, No. 3, Sept. 1989, σ. 13.
9. S. Bayley «Watteau, art and trade», in S. Bayley, *Commerce and Culture*, London, Design Museum and Fourth Estate, 1989, p. 7 and R. Williams, *Culture*, London, Fontana Press, σ. 33.
10. Galuste Gulbenkian Foundation (ed.), *The Economic Situation of the Visual Artist (Report)*, London, Galuste Gulbenkian Foundation, 1985, σ. 85.
11. Το μόνο πολιτιστικό ίδρυμα σύγχρονης ελληνικής και κυρίως διεθνούς τέχνης είναι το Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης στη Θεσσαλονίκη, που διοικείται από εκλεγμένο εννεαμελές διοικητικό συμβούλιο.
12. Μ. Σκαλτσά, *Συλλογή Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης Θεσσαλονίκη*, Εθνική Τράπεζα/Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος, 1990, σ. 13, σημ. 15.
13. G. Hesse (Hrsg.), *Gemalte Illusionen*, 4 Auflage, Dortmund, Harenberg Kommunikation, 1985, H. Maske, *Kunst im öffentliche Raum*, München, Göthe Institute, 1984 και *Joachim Schmettau, Schmettau Brunnen Breitscheid Platz, Berlin, Staatliche Kustnhalle*, Berlin, Sept. 1984.
14. P. Shaw, *The Public Art Report* (Εισαγωγή E. Moody), London, Public Art Forum and City University, χ.χ. και A. Feist and R. Hutchison (eds.), *Cultural Trends* 1989(4), Dec. 1989, Policy Studies Institute, σ. 25-26.
15. D. Green, *A % for Art, New Legislation Can Integrate Art and Architecture*, Denver, Colorado, Western States Arts Foundation, 1976.
16. R. Williams, *Culture and Society*, London, The Hogarth Press, 1990, σ. 333.
17. J.M. Davidson Schuster, *Supporting the Arts: An International Comparative Study*, Department of Urban Studies and Planning, Massachusetts Institute of Technology, 1985. Για μια συγκριτική μελέτη για την οικονομική υποστήριξη των τεχνών σε επτά δυτικές χώρες - Καναδά, πρώην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, Γαλλία, Ολλανδία, Σουηδία, Μ. Βρετανία και Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής βλ.: A. Feist and R. Hutchison, *Cultural Trends* 1990(5), Μάρτ. 1990, London, Policy Studies Institute.
18. I.C. Bouuaert, *Taxation of Cultural Foundations and of Patronage in the Arts in the Member States of the European Economic Community*, μελέτη κατόπιν παραγγελίας της Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Ιαν.-Σεπτ. 1975.
19. M. Allen, *Sponsoring the Arts: New Business Strategies for the 1990s*, London, The

Economist Intelligence Unit, 1990, σ. 14-17 και J. Myerscough, *The Economic Importance of the Arts in Britain*, London, Policy Studies Institute, 1988, σ. 141-143.

20. Galuste Gulbenkian Foundation (ed.), *οπ. παρ.*, σ. 5-12.
21. M. Horkheimer, «Art and mass culture», SPSS, τόμ. 8, αρ. 3, 1938, σ. 67 και T. Adorno and M. Horkheimer, «Kulturindustrie, Aufklärung als Massenbetrug» in *Dialektik der Aufklärung, Philosophische Fragmente*, Amsterdam, Querido, 1947, σ. 83.
22. N. Faith, *Sold, The Revolution in the Art Market*, *οπ. παρ.* και S. Nairne, *State of the Art, Ideas and Images in the 1980's* *οπ. παρ.* Βλ. επίσης τα παρακάτω άρθρα: E. Moody, «Support for the Avant-garde in the visual arts in the 1980's», *The Journal of Arts Policy and Management*, τόμ. 1, αρ. 2, 1984, σ. 15-20, J. Fisher, «Hans Haacke's corporate muse», *Artforum*, XXV, αρ. 7, Μαρτ. 1987, σ. 108-109, P. Fuller, «Leslie Waddington on art and its marketing», *Art Monthly*, αρ. 10 και 11, Σεπτ. και Οκτ. 1987, σ. 4-9 και 12-18. B. Heller, «The "Irises" affair» στο «Issues and commentary», *Art in America* Ιούλ. 1990, σ. 48-53, «Making art, making money, 13 artists comment» (συνεντεύξεις από L. Wei και C.N. MacCan), *Art in America*, Ιούλ. 1990, σ. 133-141, 178-179 και M. Stevenson, «The world art market», *The Economist*, 22 Δεχ. 1990, σ. 3-15.
23. W. Benjamin, «The work of art in the age of mechanical reproduction», στο S. Bayley (ed.), *οπ. παρ.* σ. 35, 36.
24. Για τη ρομαντική αντίληψη του καλλιτέχνη ως «μεγαλοφυσός πνεύματος» βλ. R. Williams, *Culture and Society 1780-1950*, *οπ. παρ.*, σ. 30-48 και L. Buck - P. Todd, *Relative Values*, *οπ. παρ.*, σ. 25-52.
25. Galuste Gulbenkian Foundation, *οπ. παρ.*, σ. 139, 175.

Η εργασία στο σχολείο: αφετηρίες, όροι και προοπτικές της παιδαγωγικής πρότασης του C. Freinet

ΝΕΛΛΗ ΑΣΚΟΥΝΗ

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ στο σχολείο ή, ευρύτερα, η σχέση σχολείου-εργασίας αποτελεί βασική συνιστώσα της παιδαγωγικής θεματικής εδώ και έναν τουλάχιστον αιώνα. Ακόμη κι αν περιοριστεί κανείς στο καθαρά παιδαγωγικό επίπεδο (παρόλο που το ζήτημα υπερβαίνει αυτό το πλαίσιο, λόγω της εμφανούς κοινωνικής και οικονομικής του διάστασης)¹, διαπιστώνει πολλαπλές παραλλαγές αυτής της σχέσης: ο τρόπος που τίθεται το πρόβλημα, η σημασία που του αποδίδεται, η ίδια η έννοια της εργασίας εμφανίζονται διαφορετικά (αντιθετικά κάποτε) στο πλαίσιο της παιδαγωγικής σκέψης. Για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του C. Freinet, «το σχολείο εργασίας δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια ετικέτα, η σημασία της οποίας ποικίλλει ανάλογα με το πνεύμα όσων τη χρησιμοποιούν»².

Είναι λοιπόν αναγκαίο, όταν μελετά κανείς τα παιδαγωγικά ρεύματα ή τάσεις, να διευκρινίζει τους όρους με τους οποίους διατυπώνεται κάθε φορά το ζήτημα, τις θεωρητικές αφετηρίες και τις πρακτικές απολήξεις. Μια τέτοια προσπάθεια, όμως, δεν έχει μόνο ακαδημαϊκό ή ιστορικό ενδιαφέρον. Η θέση της εργασίας στο σχολείο παραμένει ένα θέμα ιδιαίτερα σημαντικό και επίκαιρο από διπλή άποψη:

- ως συνιστώσα της παιδείας (κουλτούρας) που το σχολείο μεταδίδει,
- ως παιδαγωγική μέθοδος.

Η έννοια «εργασία» στο σχολικό πλαίσιο θεωρείται ταυτόσημη της πνευματικής δραστηριότητας, η δημιουργία συνώνυμο της διανοητικής παραγωγής. Αντίθετα, η εργασία ως χειρωνακτική δραστηριότητα, ως πρακτική επίδραση στο περιβάλλον και κυριαρχία στη φύση, ακόμη κι όταν εντάσσεται στην εκπαιδευτική διαδικασία, περιορίζεται σε μια θέση περιφερειακή ή και ιεραρχικά κατώτερη.

Η ιεράρχηση αυτή διέπει τη σφαίρα των γνώσεων που μεταδίδει το σχολείο: οι κατηγορίες που συνδέονται με την εργασία ως παραγωγική δραστηριότητα (τεχνικές, επιμέρους, συγκεκριμένες, πρακτικές) αποκλείονται ή υποβιβάζονται σε σχέση με τις «νόμιμες» αξίες να μεταδοθούν (επιστημονικές, καθολικές, θεωρητικές, αφηρημένες). Η διερεύνηση των θεμάτων – αλλά και των συνεπειών – αυτής της ιεράρχησης ή του «πολιτισμικού εξοστρακισμού της τεχνικής, της εργασίας και της παραγωγής»³ ξεπερνά τα όρια αυτού του κειμένου⁴. Θα περιοριστούμε, α-

πλώς, να επισημάνουμε ότι ένα κομμάτι της ανθρώπινης ύπαρξης εξοβελίζεται από τη σχολική παιδεία (κουλτούρα) ως στερούμενο μορφωτικής αξίας· παράλληλα έρχεται στο φως μια έντονη αντίφαση ανάμεσα στο πολιτισμικό μήνυμα του σχολείου και μιαν ιστορική περίοδο, όπου το υλικό περιβάλλον καθορίζεται όλο και περισσότερο από την τεχνολογία.

Εργασία και τεχνική, βέβαια, δεν ταυτίζονται, συνδέονται όμως στενά. Οποιαδήποτε, λοιπόν, προσπάθεια για αναγνώριση της πολιτισμικής αξίας της τεχνικής (προώθηση της «τεχνικής παιδείας») συνεπάγεται την επανεξέταση της θέσης της εργασίας στην εκπαιδευτική διαδικασία. «Οι σχέσεις των ανθρώπων με τη φύση, οι ενέργειες με τις οποίες την μετασχηματίζουν και οι συνθήκες μέσα στις οποίες πραγματοποιούνται αυτές οι ενέργειες, αξίζουν μια θέση κεντρική – κεντρική δεν σημαίνει αποκλειστική – στην παιδεία που μεταδίδει το σχολείο, ήδη από τα πρώτα χρόνια της σχολικής ζωής»⁵.

Η εργασία-παιδαγωγική μέθοδος φέρει τα σπέρματα μιας απάντησης στο πρόβλημα της «σχολικής αποτυχίας» μιας μεγάλης μερίδας του μαθητικού πληθυσμού⁶. Η χαμηλή σχολική επίδοση των μαθητών από τα μη προνομιούχα κοινωνικά στρώματα – έχει αποδειχτεί με τρόπο κατηγορηματικό⁷ – δεν είναι δείκτης ελλειψών «φυσικών» ικανοτήτων, αλλά αποτέλεσμα κοινωνικών καθορισμών. Εκφράζει την απόσταση που χωρίζει τα παιδιά των λαϊκών στρωμάτων από τη γλώσσα, το περιεχόμενο και τις μεθόδους του σχολείου. Δεν αρκούν οι οικονομικές παροχές και η αριθμητική αύξηση του σχολικού πληθυσμού για να ενσωματωθούν στην εκπαιδευτική διαδικασία όσοι πριν αποκλείονταν: «αν οι παιδαγωγικές πρακτικές, οι πολιτισμικές αναφορές, οι προσδοκώμενες συμπεριφορές παραμένουν ακριβώς όπως ήταν και πριν, ένα μεγάλο τμήμα του νέου σχολικού κοινού συναντά τόσο μεγάλες δυσκολίες που γρήγορα απορρίπτεται με τη σφραγίδα του ανίκανου»⁸.

Έρχονται έτσι στο φως οι ευθύνες του σχολείου και, συνεπώς, η αναγκαιότητα μιας αποτελεσματικής παρέμβασης. Τις κατευθυντήριες γραμμές μιας τέτοιας παρέμβασης μπορεί κανείς να αναζητήσει στο χώρο που συμβατικά ονομάζουμε «νέα παιδαγωγική» και ο οποίος, στην πραγματικότητα, καλύπτει ένα ετερογενές σύνολο παιδαγωγικών ρευμάτων και

τάσεων, θεωριών και μεθόδων.

Ο C. Freinet είναι ένας από τους σημαντικούς εκπροσώπους της «νέας παιδαγωγικής», παρόλο που το έργο του δεν αναγνωρίστηκε πάντα όσο θάπρεπε από τους μελετητές των παιδαγωγικών πραγμάτων⁹. Το γεγονός αυτό είναι παράδοξο από πρώτη όψη, αν σκεφτεί κανείς όχι μόνο την πλούσια προβληματική του και τις γόνιμες προοπτικές που αυτή ανοίγει, αλλά και τη συσπείρωση μεγάλου αριθμού εκπαιδευτικών γύρω από τις ιδέες και τις μεθόδους του, τη δημιουργία, δηλαδή, του «κινήματος Freinet», που εξακολουθεί και σήμερα να έχει μια έντονη παρουσία στη γαλλική εκπαιδευτική πραγματικότητα¹⁰.

Η άνιση επίδραση του έργου του Freinet στο επίπεδο της πράξης και στο επίπεδο της παιδαγωγικής θεωρίας παραπέμπει στη διάκριση (και στα κοινωνικά θεμέλια αυτής της διάκρισης) ανάμεσα στην επιστημονική γνώση και στη γνώση που στηρίζεται στην εμπειρία ή στην «άστοχη», όπως «επεικέστατα» τη χαρακτηρίζει ο Ε. Παπανούτσος, «αντιδιαστολή ανάμεσα σε λαμπρούς πρακτικούς δασκάλους και επιστήμονες περιωπής»¹¹.

Άνθρωπος της πράξης, δάσκαλος σ' ένα μικρό σχολείο της γαλλικής επαρχίας αμέσως μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, ο C. Freinet ανακαλύπτει με «τη νοημοσύνη της καρδιάς»¹² λύσεις ριζοσπαστικές και αποτελεσματικές, προσπαθώντας να αντιμετωπίσει την αθλιότητα των υλικών συνθηκών και τον αναχρονισμό των παιδαγωγικών μεθόδων. Το έργο του, όμως, δεν μπορεί να θεωρηθεί αποκλειστικά καρπός μιας πολύχρονης εμπειρίας· προβάλλει ταυτόχρονα μια παιδαγωγική θεωρία ανοιχτή σε αναδιατυπώσεις, προϊόν μιας σκέψης ευαίσθητης στα μηνύματα και στις ιδέες της εποχής.

Η επεξεργασία μιας παιδαγωγικής προσαρμοσμένης στα χαρακτηριστικά των παιδιών των λαϊκών στρωμάτων αποτελεί το βασικό μέλημα του Freinet¹³. Μια τέτοια παιδαγωγική προϋποθέτει διαφορετική προσέγγιση των εκπαιδευτικών προβλημάτων και όχι απλώς κάποιες υλικές παροχές¹⁴.

Στο επίκεντρο της παιδαγωγικής του C. Freinet βρίσκεται η εργασία, αρχή η οποία αντανάκλα τις ιδεολογικές του πεποιθήσεις, συμπυκνώνει την ψυχολογική του ερμηνεία για τη μάθηση και την ανάπτυξη και πραγματώνεται στη μέθοδο του σχολικού τυπογραφείου. Εξετάζοντας αυτές τις παραμέτρους του ζητήματος, θα προσπαθήσουμε να ανασυνθέσουμε ορισμένες από τις κατευθυντήριες γραμμές της παιδαγωγικής σκέψης του C. Freinet.

Ο κοινωνικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης

Η παιδαγωγική «στράτευση» του C. Freinet, ο αγώνας του για την αλλαγή του σχολείου, δεν μπορεί να ιδωθεί ανεξάρτητα από την πολιτική και ιδεολογική του στράτευση, τον αγώνα του για την αλλαγή της κοινωνίας. Η βαθιά του πίστη στο σοσιαλισμό και το όραμα μιας λαϊκής κοινο-

νίας διαμορφώνουν το πρίσμα, μέσα από το οποίο εξετάζει τα εκπαιδευτικά πράγματα που διαποτίζουν την παιδαγωγική του θεωρία.

Η εκπαίδευση –και γενικότερα η αγωγή– είναι για τον C. Freinet μια διαδικασία κατ' εξοχήν κοινωνική και όχι απλώς μια διατομική υπόθεση, αποκλειστικό προϊόν ψυχολογικών διεργασιών· οι εκπαιδευτικοί θεσμοί, διαφορετικοί σε κάθε ιστορική περίοδο, προσαρμόζονται πάντα στο ισχύον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό σύστημα και επιτελούν συγκεκριμένες κοινωνικές λειτουργίες. Χαρακτηρίζει, λοιπόν, ως «αντιεπιστημονική» τη στάση εκείνων που προσπαθούν αφύσικα να απομονώσουν ένα κοινωνικό γεγονός, τόσο σύνθετο όσο η εκπαίδευση, από όλους τους εξωσχολικούς παράγοντες που καθορίζουν τις μεθόδους της και ρυθμίζουν την εξέλιξή της¹⁵.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο C. Freinet δεν περιορίζεται σε μιαν αόριστη αναφορά στην κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης· επιχειρεί –έστω και με γενικό ή ευθύγραμμο τρόπο– να εντοπίσει τους ιστορικούς και κοινωνικούς παράγοντες, που καθορίζουν το περιεχόμενο, την οργάνωση και τις μεθόδους μετάδοσης της σχολικής γνώσης, τις πλευρές εκείνες της εκπαιδευτικής διαδικασίας που θεωρούνται ως «ουδέτερες», απαλλαγμένες από (ή ελάχιστα υποκείμενες σε) κοινωνικούς προσδιορισμούς.

Η κοινωνία, όμως, δεν ορίζεται ως ένα αδιαφοροποίητο, ομοιογενές σύνολο α-

τόμων ή δυνάμεων που συνεργάζονται αρμονικά για την προώθηση του «κοινού καλού»· αποτελείται από τάξεις ανταγωνιστικές με αντιτιθέμενα συμφέροντα που συγκρούονται για τη διατήρηση ή τη διεκδίκηση της κυριαρχίας τους. Το σχολείο, συνεπώς, δεν είναι μια ζώνη προστατευμένη και ουδέτερη, αλλά «αντανάκλα» τη μόνιμη αντίθεση των κοινωνικών τάξεων στην αναζήτηση μιας νέας ισορροπίας¹⁶. Αυτή η νέα ισορροπία δεν μπορεί να επιτευχθεί παρά μόνο με την κυριαρχία του προλεταριάτου, εξέλιξη νομοτελειακή κατά τον Freinet, και την οικοδόμηση της λαϊκής κοινωνίας, αναγκαία προϋπόθεση για την ολοκλήρωση του λαϊκού σχολείου.

Ο στόχος, επομένως, δεν είναι η προσαρμογή του παιδιού στην κοινωνία μέσα από ένα νέο (καλύτερο) σχολείο, αλλά η ανατροπή της ίδιας της αστικής κοινωνίας και, συνεπώς, η αντικατάσταση του καπιταλιστικού από το λαϊκό σχολείο. Όμως μέχρι την πραγματοποίηση αυτού του οράματος, η παιδεία μπορεί να κάνει βήματα προσαρμογής «στον καινούργιο κόσμο που γεννιέται»¹⁷.

Σε μια τέτοια κατεύθυνση στρέφει ο C. Freinet τις προσπάθειές του, συμβάλλοντας στην επεξεργασία μιας λαϊκής παιδαγωγικής. Γι' αυτό, παρόλο που η μελλοντική αλλαγή αποτελεί κεντρικό σημείο αναφοράς, το έργο του δεν περιορίζεται στη διατύπωση αρχών ή στην περιγραφή ενός παιδαγωγικού ιδεώδους. Πρόκειται, κυρίως, για μια έμπρακτη απάντηση στα εκπαιδευτικά προβλήματα της εποχής

του, απάντηση η οποία παίρνει υπόψη τους καταναγκασμούς του παρόντος και του βάρους του παρελθόντος.

Ο επαναστατικός ενθουσιασμός και η βεβαιότητα της σοσιαλιστικής προοπτικής ηχούν σήμερα παρωχημένα και ουτοπικά. Τα κείμενα του C. Freinet, όμως, παραμένουν ενδιαφέροντα και επίκαιρα, γιατί τα προβλήματα που προσπαθεί να αντιμετωπίσει, δηλαδή η αναποτελεσματικότητα και η αποτυχία των μεθόδων του παραδοσιακού σχολείου, εξακολουθούν και σήμερα να εμφανίζονται ως θεμελιώδη εκπαιδευτικά προβλήματα¹⁸.

Τα δεδομένα, βέβαια, οι συγκεκριμένες εκφάνσεις και η σημασία των προβλημάτων αλλάζουν. Ο όρος «παραδοσιακό σχολείο» δεν είναι σαφώς τοποθετημένος στο χρόνο, αντίθετα καλύπτει μια μεγάλη περίοδο με ρευστά όρια και, συνεπώς, παραπέμπει σε διαφορετικές εκπαιδευτικές πραγματικότητες. Κάνοντας, όμως, αφαίρεση των ιστορικών και κοινωνικών ιδιαιτεροτήτων μπορεί κανείς να προσδιορίσει ορισμένα σταθερά χαρακτηριστικά της παραδοσιακής εκπαίδευσης: έμφαση στις πνευματικές δραστηριότητες και το θεωρητικό χαρακτήρα των γνώσεων, ορθολογική οργάνωση του περιεχομένου διδασκαλίας σε αναλυτικά προγράμματα (μαθήματα αυστηρά οροθετημένα, κατάτμηση της ύλης και λεπτομερής καθορισμός της χρονικής κατανομής της, με βάση την αρχή από το απλό προς το σύνθετο), παιδαγωγική στηριγμένη στο λόγο, στην αυθεντία του δασκάλου και στην «ιερότητα» της γνώσης των σχολικών εγχειριδίων.

Σ' αυτά ακριβώς τα χαρακτηριστικά αναφέρεται ο C. Freinet όταν κάνει λόγο για «σχολαστικισμό», όρος ο οποίος εμφανίζεται στο έργο του ταυτόσημος με τη στασιμότητα, τη ρουτίνα, την αδράνεια. Έκφραση του οπισθοδρομισμού και της ακαμψίας της παραδοσιακής εκπαίδευσης, ο σχολαστικισμός, κατά το Freinet, ταυτίζει τη μάθηση με μια μονόδρομη διαδικασία συσσώρευσης πληροφοριών, συντηρεί και αναπαράγει μια δογματική στάση απέναντι στη γνώση των εγχειριδίων, γνώση στατική και συνδέεται μ' ένα σύνολο μεθόδων, πρακτικών και ασκήσεων τυπικά και αποκλειστικά σχολικών (ό,τι ονομάζουμε διδασκισμός)¹⁹.

Γενεσιουργός αιτία των δυσλειτουργιών και της αποτυχίας του παραδοσιακού σχολείου είναι, υποστηρίζει ο C. Freinet, η απομόνωσή του από την πραγματικότητα –απομόνωση που εγγράφεται και στο χώρο– και η έλλειψη σύνδεσής του με τη ζωή. Δύο είναι οι βασικές όψεις του προβλήματος: η απόσταση ανάμεσα στο σχολείο και τη ζωή του παιδιού και η αντίθεση ανάμεσα στο σχολείο και την εποχή του, τις κοινωνικές συνθήκες του παρόντος.

Ο Freinet, βέβαια, δεν είναι ο πρώτος ούτε ο μόνος που επισημαίνει τις αρνητικές συνέπειες της διάστασης ανάμεσα στον κόσμο του σχολείου και τον κόσμο του παιδιού. Ο «παιδοκεντρισμός», έννοια-κλειδί του ρεύματος της νέας αγωγής, εκφράζει ακριβώς την ανάγκη διαμόρφωσης μιας παιδαγωγικής, με αφετηρία και θεμελιώδη αναφορά την παιδική πραγματικότητα. Εξάλλου, οι ρίζες και τα φιλοσοφικά ερείσματα μιας τέτοιας θεώρησης της παιδικής ηλικίας βρίσκονται ήδη κάποιους αιώνες πριν, στον «Αιμίλιο» του Ρουσώ.

Η ιδιαιτερότητα του Freinet έγκειται στη σύνθεση την οποία επιχειρεί ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό στοιχείο: η ζωή του παιδιού δεν μπορεί να θεωρηθεί αποκλειστικά ως πραγμάτωση μιας καθολικής παιδικής φύσης, είναι ταυτόχρονα προϊόν συγκεκριμένων υλικών και κοινωνικών παραγόντων, η παραγνώριση των οποίων δημιουργεί μια ιδεαλιστική και πλασματική εικόνα του Παιδιού (με κεφαλαίο).

Αναζήτηση μιας «παιδαγωγικής της ενότητας»

Το σχολείο –κόσμος κλειστός– αγνοεί την πραγματικότητα του παιδιού, την ανάγκη του για κίνηση και δραστηριότητα, τα ενδιαφέροντά του, τη φυσική του περιέργεια που τροφοδοτείται από τα ερεθίσματα του περιβάλλοντος. Τα ζωντανά αυτά ερωτήματα εξοβελίζονται από το περιεχόμενο διδασκαλίας, αυστηρά και ομοιόμορφα προκαθορισμένο· κατά συνέπεια το παιδί στερείται της δυνατότητας να αναγνωρίσει στοιχεία του εαυτού του στην εκπαιδευτική διαδικασία και να αποκαταστήσει έτσι μια γέφυρα ανάμεσα στην έξω και ενδο-σχολική ζωή του. Παράλληλα, το σχολείο καταδικάζει σε «φυσική και πνευματική ακινησία» υποκαθιστώντας την ελεύθερη παιδική δραστηριότητα «με μια ιδιαιτέρη, εντελώς εγκεφαλική γυμναστική, η οποία, εξάλλου, επιβάλλεται από έναν απολύτως αυταρχικό και καταπιεστικό μηχανισμό»²⁰.

Από την άλλη πλευρά, το σχολείο –τονίζει ο Freinet– βρίσκεται σε αντίθεση με την εποχή του και τις κοινωνικές απαιτήσεις. Σ' έναν κόσμο που όλο και περισσότερο καθορίζεται από την τεχνική και τις μηχανές, το σχολείο «παρουσιάζει εκατό χρόνια καθυστέρηση με το βερμπαλισμό του, τα εγχειρίδια, τα χειρόγραφα, το τραύλισμα των μαθημάτων του, την αποστήθιση των κειμένων, την καλλιγραφία των μοντέλων του. Όλα αυτά στον αιώνα της αδιαμφισβήτητης βασιλείας της τυπογραφίας, των σταθερών και κινούμενων σχεδίων, των δίσκων, του ραδιοφώνου, την γραφομηχανής, της φωτογραφίας, της

κινηματογραφικής μηχανής, του τηλεφώνου, του αυτοκινήτου, του αεροπλάνου»²¹.

Η καθυστέρηση, όμως, του σχολείου δεν εκφράζεται μόνο σε σχέση με την τεχνολογική πρόοδο αλλά και (κυρίως, κατά το Freinet) σε σχέση με την εξέλιξη των κοινωνικών δυνάμεων. Τοποθετημένος ιδεολογικά στο πλευρό των λαϊκών τάξεων, βαθιά πεισμένος για την οριστική και παγκόσμια επικράτησή τους (η οκτωβριανή επανάσταση σηματοδότη την εποχή του), ο Freinet διαπιστώνει ότι το σχολείο «δεν ανταποκρίνεται πια, ούτε στον τρόπο ζωής ούτε στα ιδανικά ενός προλεταριάτου που συνειδητοποιεί κάθε μέρα και περισσότερο τον ιστορικό και ανθρώπινο ρόλο του»²².

Το περιεχόμενο, οι αξίες, οι στόχοι του σχολείου αντανakλούν την κοულτούρα των αστικών στρωμάτων, τις λειτουργικές ανάγκες των οποίων εξυπηρετούν. Το χάσμα ανάμεσα στις σχολικές νόρμες και τα βιώματα των παιδιών των εργατών και των αγροτών είναι πολύ βαθύ. Επειδή, λοιπόν, η κυριαρχία της αστικής τάξης έχει κλονιστεί, όπως πιστεύει ο Freinet, «η βασιλεία του σχολαστικισμού έχει τελειώσει... Θα πρέπει να υποκατασταθεί από μια παιδεία που αντλεί τα θεμέλιά της μέσα από το λαό, τις ανάγκες του, τις συνθήκες της ζωής του, τον τρόπο που ενεργεί, εργάζεται και σκέπτεται, τις ζωντανές εκείνες πηγές που τροφοδοτούν τη δύναμή του»²³.

Ο όρος, λοιπόν, «ζωή του παιδιού» έχει στο έργο του Freinet συγκεκριμένο ταξικό περιεχόμενο και το σχολείο που αυτός οραματίζεται ρητό κοινωνικό προσορισμό.

Ανεξάρτητα από την ιδεολογική φόρτιση, τη σαφή πολιτική στράτευση ή τη διάψευση των προβλέψεών της, η ανάλυση αυτή φέρνει στο φως ένα ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα, το οποίο θα αποτελέσει, δεκαετίες αργότερα, κεντρικό σημείο της κοινωνιολογικής μελέτης του εκπαιδευτικού θεσμού: την απόσταση (κοινωνική και πολιτισμική) που χωρίζει τα παιδιά των λαϊκών τάξεων από το σχολείο και τις συνέπειές της.

Ανάλογα με την κοινωνική τους προέλευση, τα παιδιά, μπαίνοντας στο σχολείο, είναι φορείς διαφορετικών πολιτισμικών στοιχείων, τα οποία, σε ορισμένες περιπτώσεις (αυτή των λαϊκών τάξεων), βρίσκονται σε αντίθεση με το περιεχόμενο, τη γλώσσα, την κοουλτούρα του σχολείου. Όπως γράφουν χαρακτηριστικά οι C. Baudelot και R. Establet, «το σχολείο μιλάει διαφορετικά και, κυρίως, μιλάει για διαφορετικά (ξένα) πράγματα»²⁴, γεγονός που διασπά την ενότητα της παιδικής ζωής. Αγνοώντας, όμως, αυτή τη διαφορά και μη δίνοντας τη δυνατότητα να γεφυρωθεί το χάσμα, αναστέλλει ή ακυ-

ρώνει τη μορφωτική του λειτουργία για ένα μεγάλο τμήμα του κοινού του.

Σ' αυτή την πολύ απλή και ταυτόχρονα θεμελιώδη ιδέα της αποκατάστασης της συνέχειας ανάμεσα στη σχολική πραγματικότητα και την παιδική ζωή—ιδιαίτερα στα πρώτα σχολικά στάδια—βρίσκεται, κατά τη γνώμη μας, το κλειδί για τη διαμόρφωση μιας παιδαγωγικής κατάλληλης να αναδείξει και να αξιοποιήσει τις δυνατότητες όλων των μαθητών. Η βασική συνεισφορά του Freinet έγκειται, όπως πολύ σωστά επισημαίνει η Elise Freinet, στην επεξεργασία μιας «παιδαγωγικής της ενότητας», στην προσπάθεια, δηλαδή, για τη δημιουργία «ενός σχολείου ζωντανού, φυσικής συνέχειας της ζωής της οικογένειας, του χωριού, του κοινωνικού περιβάλλοντος»²⁵.

Η σύνδεση αυτή επιτυγχάνεται μέσω της εργασίας, ενεργού μεθόδου, η οποία οργανώνει, προσανατολίζει και μορφοποιεί την παιδική δραστηριότητα. Η εργασία, όμως, εμφανίζεται ταυτόχρονα ως θεμελιώδης αξία, έννοια η οποία δομεί την παιδαγωγική θεωρία του C. Freinet και διέπει την αντίληψή του, τη «φιλοσοφία» του, για τον κόσμο και τον άνθρωπο.

Το θεωρητικό πλαίσιο

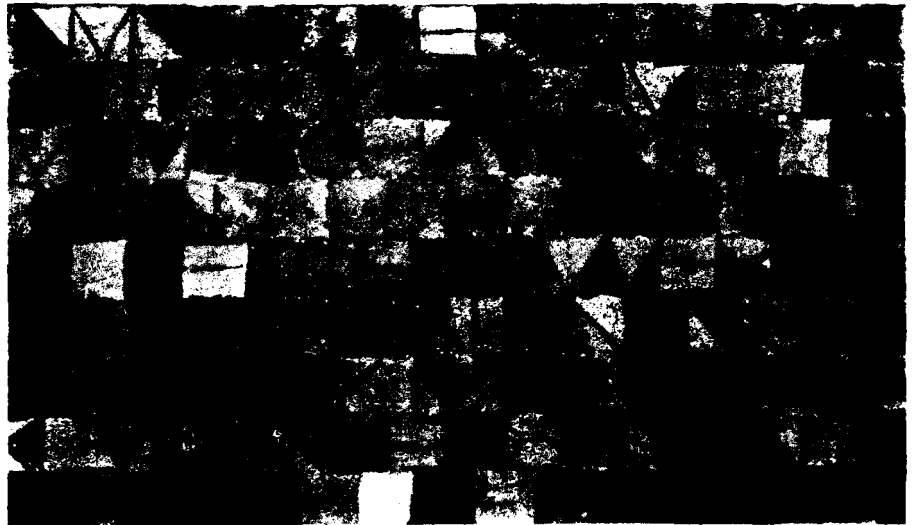
Είναι εύλογο η διαμόρφωση μιας «λαϊκής παιδαγωγικής» να στηρίζεται στο στοιχείο εκείνο που κατ'εξοχήν χαρακτηρίζει την παιδεία (κουλτούρα) των λαϊκών στρωμάτων. Πράγματι, υποστηρίζει ο C. Freinet, «αφού η εργασία βρίσκεται στο κέντρο της ζωής των παιδιών μας, πάνω σ' αυτή θα στηρίζουμε το μορφωτικό μας οικοδόμημα»²⁶.

Όμως, η έννοια της εργασίας στο έργο του C. Freinet είναι ευρύτερη, δεν αφορά αποκλειστικά σε ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες. Αξίζει, λοιπόν, πριν παρουσιαστούν οι καθαρά παιδαγωγικές διαστάσεις της, να διευκρινιστούν οι σημασιολογικές ιδιαιτερότητές της. Η οροθέτηση της σημασίας της, βέβαια, δεν μπορεί παρά να είναι χαλαρή, αφενός εξαιτίας κάποιας αοριστίας του ίδιου του λόγου του C. Freinet²⁷, αφετέρου εξαιτίας της ευρύτητας και της πολυσημίας της έννοιας: εκτός από τον εμφανή κοινωνικό χαρακτήρα, αποδίδεται στην εργασία και μια «φυσική» (βιολογική και ψυχολογική) διάσταση.

Η εργασία είναι για τον Freinet ουσιαστικό στοιχείο της ανθρώπινης ύπαρξης: αντιμετωπίζεται ως καθολική ανθρώπινη ιδιότητα, ως «αναγκαιότητα η οποία εγγράφεται στο ίδιο το σώμα», «παράνοια με φυσική λειτουργία η οποία τείνει να ικανοποιηθεί μέσα από την ίδια την άσκησή της»²⁸. Μέσον, λοιπόν, και ταυτόχρονα αποτέλεσμα, η εργασία δηλώνει τόσο την

ανάγκη για δημιουργία όσο και την ίδια τη δραστηριότητα αλλά και την ικανοποίηση αυτής της ανάγκης. Προσπερνώντας αυτές τις εννοιολογικές ακροβασίες (εξάλλου η εμμονή σ' αυτές θα ήταν μάλλον μια σχολαστική ενασχόληση), θα περιοριστούμε απλώς να ανασυνθέσουμε σε αδρές γραμμές τη συλλογιστική του Freinet, προβάλλοντας τις σταθερές της.

Η εργασία είναι, λοιπόν, μια «φυσική

ανάγκη» του ανθρώπου, η οποία διαδραματίζει σημαντικότερο ρόλο στην ανάπτυξή του, αφού συντελεί στην ενεργοποίηση και αξιοποίηση δυνάμεων που βρίσκονται σε λανθάνουσα κατάσταση. Για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του G. Piaton, «η αγάπη (του ανθρώπου) για την εργασία είναι—σύμφωνα με το Freinet—ένα θεμελιώδες ψυχολογικό γνώρισμα: είναι μια ουσιαστική παρόρμηση, πηγή δύναμης, η οποία, όπως ακριβώς η λίμπιντο του φροϋδικού μοντέλου, τη σημασία της οποίας ελαχιστοποιεί ή τείνει να υποκαταστήσει, αποτελεί την κινητήρια δύναμη, τη ζωτική ερμηνευτική αρχή κάθε ανθρώπινης δραστηριότητας»²⁹.

Ταυτόχρονα, όμως, η εργασία είναι έκφραση της ενότητας του ανθρώπινου όντος, γιατί περιλαμβάνει εξίσου τη σκέψη και την πράξη, προϋποθέτει εξίσου τη μυική προσπάθεια και τη λογική, αποδεικνύει τη μόνιμη αλληλεξάρτηση σώματος-πνεύματος. «Η εργασία είναι εκείνη που διυλίζει τη σκέψη, η οποία, με τη σειρά της, αντιδρώντας, επενεργεί στις συνθήκες εργασίας»³⁰.

Τέλος, η εργασία είναι θεμελιώδης κοινωνική δραστηριότητα, ρυθμιστής των ανθρώπινων σχέσεων, προϋπόθεση της οικονομικής και πολιτισμικής ανάπτυξης και πρωταρχικός παράγοντας κοινωνικής ευμηνρίας.

Ορίζοντας τον πολυσύνθετο χαρακτήρα που αποδίδει στην εργασία ο C. Freinet συμπεραίνει ότι «αυτό που υποκινεί και προσανατολίζει τη σκέψη των αν-

θρώπων, αυτό που δικαιώνει την ατομική και κοινωνική τους συμπεριφορά, είναι η εργασία με το σύνθετο και κοινωνικό οργανωμένο χαρακτήρα της, η εργασία, ουσιαστική κινητήρια δύναμη, στοιχείο προόδου και αξιοπρέπειας, σύμβολο ειρήνης και αδελφότητας»³¹.

Οι θέσεις του Freinet για το χαρακτήρα και την αξία της εργασίας συνιστούν ένα θεωρητικό σχήμα, το οποίο στηρίζεται στη «φυσική τάξη των πραγμάτων» και προσπαθεί να αποκαταστήσει την «αληθινή» έννοια της εργασίας, απαλλάσσοντάς την από όλες τις αλλοιώσεις και διαστρεβλώσεις που έχουν επιφέρει εξωγενείς (κοινωνικοί) παράγοντες.

Το πρόβλημα έγκειται στον «αφύσικο», όπως τον χαρακτηρίζει, διαχωρισμό εργασίας και σκέψης, στην «προαιώνια διάκριση των ανθρώπινων δραστηριοτήτων σε λιγότερο ή περισσότερο ευγενείς» και τις κοινωνικές της συνέπειες. Βασικό στοιχείο της παιδείας (κουλτούρας) μας, η αρχή που δικαιώνει αυτή τη διάκριση και την κάνει να μοιάζει αυτονόητη, είναι «μια φιλοσοφική και σχολαστική πλάνη, γέννημα, εξάλλου, της θρησκευτικής παράδοσης, η οποία διαχωρίζει αυθαίρετα το μαρό σώμα και τις ευτελείς γήινες λειτουργίες του από την ευφυΐα, την ελαφρότητα και την καθαρότητα του πνεύματος»³².

Ο καταναγκασμός, ο μόχθος, η ταλαιπωρία, η αθλιότητα δεν είναι «φυσικά» συνώνυμα της εργασίας, ενδογενή χαρακτηριστικά της: αντίθετα απεικονίζουν τη

διαστροφή που αυτή έχει υποστεί ως αποτέλεσμα της κοινωνικά υποδεέστερης θέσης της³³. Άλλη ένδειξη της αλλοτρίωσης της, ιδιαίτερα χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής κοινωνίας, «οι ομοιόμορφες, προεπιλεγμένες κινήσεις, η τυποποίηση της εργασίας... η οποία αγνοεί το πνεύμα, ακρωτηριάζει τη σκέψη και, κατά συνέπεια, καταστρέφει τη μορφωτική αξία της εργασίας»³⁴.

Αυτήν ακριβώς τη μορφωτική αξία προασπίζει ο C. Freinet και προσπαθεί να καταδείξει, αμφισβητώντας τη μονόπλευρη θεώρηση της εργασίας και τη συρρίκνωσή της σ' ένα «χονδροειδή υλισμό» ή έναν «υποδουλωτικό χειροτεχνισμό». Προβάλλει, λοιπόν, την αντίληψη ότι «η εργασία είναι ένα όλο», σύνθεση πνευματικής και χειρωνακτικής δραστηριότητας και δηλώνει κατηγορηματικά ότι «η σκέψη γεννιέται από την εργασία» σε μια αργή, συνεχή και αδιάσπαστη διαδικασία. Επαναπροσδιορίζοντας, έτσι, τη σημασία της, ο Freinet αναδεικνύει την εργασία σε θεμελιώδη πολιτισμική συνιστώσα, η οποία αντικαθιστά το Λόγο και εμφανίζεται ως «ενεργό στοιχείο ενός νέου ανθρωπισμού»³⁵.

Πεπεισμένος ότι πρόκειται για ιστορική αναγκαιότητα –πεποίθηση που εκφράζει επίσης έναν έντονο βολонταρισμό– διακηρύσσει ότι η ανατροπή των κυρίαρχων αξιών και κοινωνικών ιεραρχιών πρέπει να αρχίσει από το σχολείο. Σε μια τέτοια κατεύθυνση στρέφει τις προσπάθειές του, υλοποιώντας την «παιδεία μέσω της εργασίας». Είναι χαρακτηριστικό ότι ορίζει την παιδαγωγική ως «επιστήμη της (δια)μόρφωσης των εργαζόμενων με τη διπλή του ιδιότητα ως εργαζόμενου και ως ανθρώπου», θεωρώντας καθολικότερη την έννοια «εργαζόμενος»³⁶.

Πριν ολοκληρώσουμε τη σκιαγράφηση των θεωρητικών αρχών που κατευθύνουν την παιδαγωγική του, θα πρέπει να επιστημονούμε ότι το μοντέλο εργασίας, το οποίο υπερασπίζεται, είναι ένα προβιομηχανικό μοντέλο³⁷. Τα σημεία αναφοράς είναι η δραστηριότητα του αγρότη ή του τεχνίτη, εργασία αυτόνομη, που χαρακτηρίζεται από προσωπικό έλεγχο μιας ολοκληρωμένης διαδικασίας, από ποικιλία και συνθετικότητα.

Η θέση αυτή του C. Freinet, προφανώς, αντικατοπτρίζει την άρνηση της αλλοτριωμένης εργασίας. Αφήνει, όμως, παράλληλα να διαφανεί μια από τις αντιφάσεις που διέπουν το έργο του: η τάλαντευση ανάμεσα στο φυσικό και το μοντέρνο (τη νεωτερικότητα), ή –καλύτερα– η προσπάθεια συγκερασμού τους. Στα κείμενά του συνυπάρχουν η αναγνώριση της αξίας της τεχνολογικής προόδου (χωρίς ακραίους ενθουσιασμούς, είναι αλήθεια) και το ιδανικό μιας πρωτόγονης απλότητας.

Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι η αντίθεση αυτή εκφράζει τη δυσχέρεια (όχι μόνο του Freinet) να συλλάβει καθαρά μια γενικότερη κοινωνική αλλαγή που συντελείται ως συνέπεια της τεχνολογικής εξέλιξης: η εργασία ως κεντρική έννοια στις σχέσεις του ανθρώπου με τον κόσμο τείνει να αντικατασταθεί από την τεχνική³⁸. Πάντως, αν η υπεράσπιση της εργασίας ως αυτόνομης και ολοκληρωμένης δραστηριότητας είναι ως ένα βαθμό απόρροια της αβεβαιότητας που προκαλεί μια τέτοια αλλαγή, αντανάκλα οίγουρα την εμπειρία του Freinet, δασκάλου σε επαρχιακό σχολείο, και τη στενή του σχέση με τους αγρότες και τους τεχνίτες του χωριού.

Η παιδαγωγική διάσταση της εργασίας

Ο Freinet τοποθετεί το παιδαγωγικό του έργο στο χώρο της Νέας Αγωγής και το παρουσιάζει ως συμβολή στη συνέχιση και την ολοκλήρωση της «παιδαγωγικής επανάστασης που έχει αρχίσει». Ταυτόχρονα, όμως, οροθετεί την ιδιαιτερότητά του κυρίως απέναντι σε δύο τάσεις του πολύμορφου αυτού ρεύματος:

- α) εκείνες που αποδίδουν στο παιχνίδι καθοριστικό ρόλο και
- β) τις διάφορες εκδοχές του σχολείου εργασίας.

α) Εργασία-παιχνίδι

Μια παιδαγωγική μέθοδος στηριγμένη στην εργασία βρίσκεται σε αντίθεση με την ευρύτατα διαδεδομένη αντίληψη (σχεδόν αυταπόδεικτη αλήθεια, τόσο για τον κοινό νο, όσο και για την ψυχολογική προσέγγιση) ότι το παιχνίδι είναι η κατ' εξοχήν παιδική δραστηριότητα και ότι η παιδική ηλικία δηλώνει κυρίως ένα χρόνο χαλαρό, απαλλαγμένο από εργασιακούς καταναγκασμούς. Ο σεβασμός, λοιπόν, της παιδικής φύσης –υποστηρίζουν ψυχολόγοι και παιδαγωγοί– επιβάλλει την αξιοποίηση του παιχνιδιού ως πρωταρχικού παιδαγωγικού μέσου.

Ο Freinet αντιτίθεται σε μια τέτοια αντίληψη, παρόλο που θεωρεί την παιδική φύση και ψυχολογία ως θεμελιώδη σημεία αναφοράς για την παιδαγωγική. Στο έργο του η κατηγορία «φυσικός» (είτε αποδίδεται σε χαρακτηριστικά της παιδικής ύπαρξης: τάσεις, ανάγκες, ενδιαφέροντα, είτε γενικότερα σε στοιχεία της ανθρώπινης ζωής) επέχει θέση θετική ερμηνευτικής ή νομιμοποιητικής αρχής για την παιδαγωγική του.

Η διαφοροποίησή του –σε σχέση με τους υποστηρικτές του παιχνιδιού– έγκειται στον προσδιορισμό της «παιδικής φύσης». Υπερασπίζεται, λοιπόν, την αιρετι-

κή θέση ότι «το παιδί νοιώθει μόνο τη φυσική ανάγκη για δουλειά και όχι για παιχνίδι». Πρόκειται για μια «οργανική αναγκαιότητα» να διοχετεύσει το τεράστιο απόθεμα ενέργειας που διαθέτει σε μια δραστηριότητα με σαφή στόχο, η οποία να ανταποκρίνεται στα ενδιαφέροντα, στις δυνατότητές του, στη φυσική του τάση να βιώσει και να αποδείξει τη δύναμή του, υπερβαίνοντας ακόμη και τον ίδιο του εαυτό του ή τους άλλους και κυριαρχώντας στο περιβάλλον⁴⁰. Μη βρίσκοντας, όμως, διέξοδο στην εργασία –η άγνοια και οι περιορισμοί των ενηλίκων του στερούν μια τέτοια δυνατότητα– καταφεύγει σ' ένα υποκατάστατο, το παιχνίδι, το οποίο δεν είναι τίποτε άλλο παρά ενέργεια άσκοπη και σπαταλημένη, μια δραστηριότητα που έχασε τον αληθινό λόγο ύπαρξης.

Δεν είναι στις προθέσεις αυτού του κειμένου να επιμείνει στις ασάφειες ή τις αντιφάσεις⁴¹ του ψυχολογικού σχήματος που προτείνει ο Freinet. Πρέπει, απλώς, να επιστημονούμε ότι η επιχειρηματολογία του συνίσταται σ' έναν επαναπροσδιορισμό των εννοιών και, κυρίως, στην άρση της «παράνοησης που υπάρχει σχετικά με την έννοια «παιχνίδι». Η παράνοηση αυτή συνδέεται, κατά τον Freinet, με τη διαστρέβλωση της έννοιας «εργασία», την ταύτισή της, δηλαδή, με το μόχθο και τον καταναγκασμό, γεγονός που τοποθετεί το παιχνίδι στον αντίποδά της ως συνώνυμο της ανάπαυσης, της διασκέδασης, της ελεύθερης δραστηριότητας.

Τελικά, η αξία που αποδίδεται στο παιχνίδι στηρίζεται στην ευφορία και την ευχαρίστηση που αυτό προκαλεί. Όμως, αντικρούει ο Freinet, καμιά άλλη δραστηριότητα, εκτός από την εργασία με την πραγματική της έννοια, δεν μπορεί να προξενήσει ικανοποίηση τόσο βαθιά όσο εκείνη η οποία, προϊόν επίμονης προσπάθειας, συνοδεύει την επιβολή του ατόμου πάνω στον ίδιο του τον εαυτό και το φυσικό περιβάλλον.

Επιστέγασμα αυτής της ανάλυσης είναι η σύζευξη των δύο αντιθετικών εννοιών, η «εργασία-παιχνίδι», ιδανική δραστηριότητα, κατά τον Freinet, η οποία ανταποκρίνεται απόλυτα στη «φυσική ανάγκη του παιδιού για δουλειά».

β) Το «σύγχρονο σχολείο» και το «σχολείο εργασίας»

Η γενικά θετική τοποθέτηση του Freinet απέναντι στις απόπειρες υλοποίησης του σχολείου εργασίας συνοδεύεται από μια κριτική στάση, άλλοτε πιο έντονη (στην περίπτωση των Kerscheneister και Gaudig), άλλοτε πιο ήπια (στην περίπτωση του «ενεργού σχολείου» του A. Ferrière ή των «νέων σχολείων» του Αμβούργου)⁴². Οι απόπειρες αυτές είναι, κατά τη γνώμη του, θετικά αλλά ελλιπή βήματα:

είτε πρόκειται για απλή εισαγωγή χειρωνακτικών δραστηριοτήτων στο πρόγραμμα είτε για ουσιαστικότερη αναδιάρθρωση, «οι προσπάθειες αυτές δεν μεταβάλλουν πραγματικά το πνεύμα του παραδοσιακού σχολείου».

Αντίθετα το σοβιετικό σχολείο αντιπροσωπεύει για τον Freinet, σ' ένα αρχικό τουλάχιστον στάδιο, τη ριζοσπαστική εκπαιδευτική αλλαγή μέσω της εργασίας την οποία και ο ίδιος επιδιώκει. Πάντως, παρά την εμφανή συνάφεια της θεωρίας του με τη λεγόμενη «σοσιαλιστική παιδαγωγική», η ανεπιφύλακτη τοποθέτησή του ανάμεσα στους σοσιαλιστές παιδαγωγούς δεν είναι αυτονόητη.

Καταρχήν, ο ίδιος δηλώνει έμμεσα την απογοήτευσή του από το σοβιετικό μοντέλο, καταδικάζοντας μια στενά «εργατιστική» αντίληψη της παιδείας μέσω της εργασίας που δίνει έμφαση στις χειρωνακτικές δραστηριότητες⁴³. Το πρόβλημα, όμως, έγκειται κυρίως στη διαφορετική αντίληψη για τη σχέση του σχολείου με το χώρο της παραγωγής. Στο πλαίσιο μιας σοσιαλιστικής παιδαγωγικής, η εργασία έχει σαφή παραγωγικό χαρακτήρα: η μορφωτική της λειτουργία επιτελείται ακριβώς μέσω της σύνδεσης του σχολείου με τους χώρους δουλειάς.

Το «σύγχρονο σχολείο» του C. Freinet δεν μπορεί να θεωρηθεί, σε καμιά περίπτωση, βιομηχανικό σχολείο· είναι βέβαια «ένα εργαστήριο δουλειάς συνδεδεμένο με τη ζωή του περιβάλλοντος», διατηρεί όμως ένα σαφή σχολικό (μη παραγωγικό) χαρακτήρα⁴⁴. Έχει ως στόχο να προετοιμάσει το παιδί «για τον αυριανό ανθρώπινο ρόλο του, που δεν είναι άλλος από εκείνου του δραστήριου εργαζόμενου», κρίνει όμως «υπερβολικά πρόωρο» να αντιμετωπίσει την παιδική δραστηριότητα μέσα από ένα άμεσα χρησιμοθηρικό πρίσμα⁴⁵.

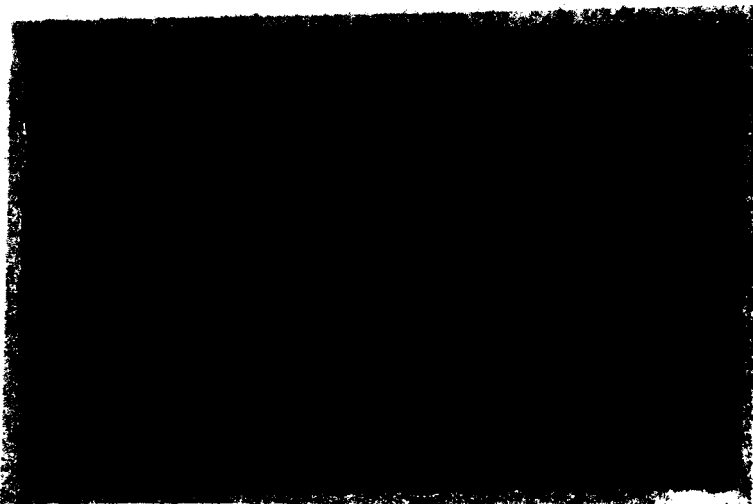
Δεν πρόκειται, εξάλλου, ούτε για χώρο τεχνικής ή επαγγελματικής εκπαίδευσης. Ο Freinet καταδικάζει τόσο τη μονόπλευρη και στεία έμφαση στις χειρωνακτικές δραστηριότητες όσο και την εργασία-παράρτημα της εκπαιδευτικής διαδικασίας, τη δημιουργία, δηλαδή, ανεξάρτητων εργαστηρίων δίπλα στις παραδοσιακές σχολικές αίθουσες. Και στις δύο περιπτώσεις νομιμοποιούνται και ενισχύονται η «αφύσικη» διάκριση πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας και οι κοινωνικές της συνέπειες⁴⁶.

Ο ίδιος δεν αντιπαραθέτει την εργασία στις πνευματικές δραστηριότητες, ούτε τη θεωρεί υποκατάστατό τους. Αντίθετα, την παρουσιάζει ως θεμελιώδη αξία, βασική συνιστώσα της σχολικής παιδείας, αλλά και ως παιδαγωγική μέθοδο, η οποία αντανάκλα και ταυτόχρονα ενδυναμώνει την ενότητα σκέψης και πράξης του παιδιού. «Η εργασία είναι η μεγάλη αρχή,

ο κινητήρας και η φιλοσοφία της λαϊκής παιδαγωγικής, η δραστηριότητα απ' όπου θα πηγάζει κάθε γνώση»⁴⁷.

Προϋποθέσεις και χαρακτηριστικά της σχολικής εργασίας

Τα κριτήρια, με βάση τα οποία θα πρέπει να ορίζεται η μαθητική δραστηριότητα, κατά τον Freinet, απορρέουν από το α-

ξίωμα ότι η πραγματική εργασία πηγάζει από (και ικανοποιεί) μια φυσική ανάγκη του ατόμου και, κατά συνέπεια, είναι αποτέλεσμα μιας βαθιάς επιθυμίας. Πρώτη, λοιπόν, προϋπόθεση είναι αυτή της ελευθερίας επιλογής: «δώστε στα παιδιά την ελευθερία να επιλέξουν την εργασία τους, να αποφασίσουν για την ώρα και το ρυθμό αυτής της εργασίας και όλα θα έρχονται αλλάξει»⁴⁸.

Στο παραδοσιακό σχολείο αυτό που ονομάζεται εργασία είναι, στην ουσία, κατανγκασμός, υποχρέωση, επιβολή «σχολαστικών δραστηριοτήτων», που καμιά σχέση δεν έχουν με τις ανάγκες του παιδιού. Μ' αυτό τον τρόπο το σχολείο συμβάλλει στη διαστρέβλωση της έννοιας «εργασία», την απογυμνώνει από οποιαδήποτε ζωντανά στοιχεία και τη μετατρέπει σε στεία δραστηριότητα. Όταν, όμως, η εργασία είναι καρπός προσωπικής επιλογής, τότε υπακούει σ' ένα ισχυρό εσωτερικό παράγοντα, το ενδιαφέρον, γεγονός που επιτρέπει την πλήρη αξιοποίηση του δυναμικού που διαθέτουν σε λανθάνουσα κατάσταση όλα ανεξαιρέτως τα παιδιά. Κατά τον C. Freinet, εκείνο που πραγματικά διακρίνει το ενεργό από το παραδοσιακό σχολείο είναι ακριβώς η παρουσία αυτού του ισχυρού εσωτερικού κινητήρα και λιγότερο η ενεργός δραστηριότητα του παιδιού καθ' εαυτή⁴⁹.

Η δεύτερη προϋπόθεση, αλληλένδετη με την προηγούμενη, είναι η σαφής επίγνωση του σκοπού της εργασίας, η ρητή αιτιολόγησή της: «σε κανένα δεν αρέσει

να μην έχει κάποια αποτελεσματικότητα, να ενεργεί σαν ρομπότ, να εκτελεί, δηλαδή, πράξεις χωρίς σκοπό και να υπακούει σε σκέψεις που υπαγορεύονται από μηχανισμούς στους οποίους δεν συμμετέχει»⁵⁰.

Ο Freinet παραλληλίζει με την αλλοτριωμένη βιομηχανική εργασία τις τυποποιημένες, ομοιομορφες, συμβατικές δραστηριότητες, τις οποίες επιβάλλει η σχολαστική εκπαίδευση. Η αποτυχία της, όμως, δεν οφείλεται μόνο στον απογυμνωμένο από κάθε δημιουργική δραστηριότητα χαρακτήρα της, αλλά επίσης και στην απουσία οποιασδήποτε πειστικής αιτιολόγησης της αναγκαιότητας των καθηκόντων που επιβάλλει.

Στη φυσική και απόλυτα θεμιτή απορία του παιδιού «σε τι χρησιμεύουν όλ' αυτά» το σχολείο απαντά μ' ένα κατηγορηματικό «πρέπει», το οποίο εμφανίζεται ως αδιαμφισβήτητη νομιμοποιητική αρχή. Μ' αυτό τον τρόπο, όμως, το ενδιαφέρον νεκρώνεται και η σχολική εργασία μετατρέπεται σε μηχανική και στεία δραστηριότητα.

Αντίθετα, όταν ο στόχος της εργασίας είναι σαφής (και επιθυμητός φυσικά), τα κίνητρα είναι πολύ ισχυρά και η προσωπική επένδυση μεγάλη. Η προοπτική ενός συγκεκριμένου, απτού αποτελέσματος, στο οποίο το παιδί αναγνωρίζει ένα κομμάτι του εαυτού του, λειτουργεί ως ενανυσμα για να καταβάλει έντονη προσπάθεια και να ολοκληρώσει, με συστηματικό και αυστηρό τρόπο, μια εργασία (την εκτύπωση της σχολικής εφημερίδας, τη συλλογή

στοιχείων στη βιβλιοθήκη, την προετοιμασία μιας γιορτής, την κατασκευή ενός αντικειμένου κ.λπ.). Το έργο του C. Freinet προσφέρει πλήθος αποδείξεων⁵¹. Αξίζει να αναφερθεί ενδεικτικά ότι η επιτυχία της μεθόδου του για την εκμάθηση της γραφής στηρίζεται, κατά μεγάλο μέρος, στη συνειδητοποίηση από τους μαθητές της αναγκαιότητας του γραπτού λόγου⁵².

Τέλος, ιδιαίτερα σημαντική προϋπόθεση είναι η εξασφάλιση της δυνατότητας επιτυχίας όλων των μαθητών: όπως το διατυπώνει ο Freinet: «κάνετε πάντα τα παιδιά σας να πετυχαίνουν»⁵³. Η επιταγή αυτή μοιάζει αυτονόγητη ως ιδεώδης επιδίωξη και ταυτόχρονα παράδοση ως ρεαλιστικός προσανατολισμός, αφού θεωρείται δεδομένο, σχεδόν φυσικό, κάποιοι (πολλοί) να αποτυγχάνουν στο σχολείο.

Η πρακτική εργασία, υποστηρίζει ο Freinet, ανταποκρίνεται ιδιαίτερα στις ανάγκες και τα χαρακτηριστικά των παιδιών εκείνων που συνήθως «αποτυγχάνουν», για τα οποία «είναι ξένα η πνευματική δραστηριότητα, όπως την αντιλαμβάνεται και την επιβάλλει το σχολείο». Η ελεύθερη εργασία εμφανίζεται ως ο βασικός σύνδεσμος ανάμεσα στη σχολική δραστηριότητα και το κοινωνικό τους περιβάλλον (χρειάζεται να υπενθυμίσουμε ότι πρόκειται για στρώματα που συνδέονται με τη χειρωνακτική εργασία;) και, συνεπώς, ως επιβεβλημένο σημείο εκκίνησης για μια παιδαγωγική γόνιμη και ταυτόχρονα αναγκαία δίοδο για την πρόσβαση στην παιδεία (κουλτούρα) του σχολείου.

Η προκλητική θέση του Freinet ότι «η τεχνική του παραδοσιακού σχολείου βασίζεται στην αποτυχία»⁵⁴ δεν στερείται ερεισμάτων. Η μαθητική δραστηριότητα κρίνεται σε σχέση με τη μοναδική και άκαμπτη νόρμα της «σχολικής επιτυχίας», έτσι ώστε οι διαφορετικές εκδοχές εκλαμβάνονται ως αποκλίσεις και συνεπώς ως μορφές αποτυχίας. Ο Freinet επισημαίνει, σε αντίθεση με τις επίσημες διακηρύξεις και επιδιώξεις, ότι οι αρνητικές κρίσεις του σχολείου, οι κακοί βαθμοί, οι κυρώσεις, λειτουργούν ανασταλτικά στη μορφωτική διαδικασία, γιατί καταστρέφουν με τις πολλαπλές απογοητεύσεις το μαθητικό ενδιαφέρον.

Η θέση αυτή είναι σήμερα επιστημονικά τεκμηριωμένη: το σχολείο, όμως, εξακολουθεί να αντισταθίζει στις απόπειρες υλοποίησης μιας «παιδαγωγικής της επιτυχίας»⁵⁵. Η ισχυρή αυτή αντίσταση δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο στις αδράνεις του σχολικού θεσμού. Έχει κοινωνικές αιτίες και συνδέεται με τις αρχές που θεμελιώνουν και δομούν το σύστημα σκέψης της κοινωνίας μας.

Δεν αρκεί, λοιπόν, να πειστούν οι εκπαιδευτικοί ότι όλοι οι μαθητές μπορούν να έχουν ικανοποιητική επίδοση, χρειάζεται μια βαθιά αλλαγή της εκπαιδευτι-

κής διαδικασίας. Ο Freinet τείνει σε μια τέτοια αλλαγή, τοποθετώντας στο κέντρο του σχολείου του την εργασία, έκφραση της «ψηλαφητής εμπειρίας». Η διαδικασία της μάθησης και της ανάπτυξης της προσωπικότητας κάθε άλλο παρά ευθύγραμμη ή προδιαγεγραμμένη μπορεί να θεωρηθεί. Ο Freinet την παρομοιάζει με την αβέβαιη πορεία κάποιου που προχωρεί ψηλαφώντας, και μέσα από την ίδια του την εμπειρία, με πεισχυρίσματα και επανορθώσεις, κατακτά, έστω και προσωρινά, τη βεβαιότητα.

Έτσι και ο μαθητής ο προσανατολισμένος σε μια δραστηριότητα με συγκεκριμένο σκοπό αναζητεί τον κατάλληλο δρόμο, αντιμετωπίζει εμπόδια, επιλέγει τη λύση που φαίνεται σωστή, δοκιμάζει, αναθεωρεί ίσως προηγούμενες αποφάσεις, προσαρμόζεται διαρκώς στα νέα δεδομένα. Πρόκειται, δηλαδή, για μια δυναμική διαδικασία γόνιμης αναζήτησης της γνώσης, η οποία ανοίγει δρόμους μη προβλέψιμους και καταργεί την «αποτυχία», όχι τόσο ως έννοια αλλά κυρίως ως καταδικαστική σχολική ετυμηγορία. Αυτό που συνήθως χαρακτηρίζουμε «λάθος» ή «αποτυχία» αντιμετωπίζεται στο πλαίσιο μιας τέτοιας αντίληψης ως ερέθισμα για προβληματισμό και λειτουργεί ως έναυσμα για αποτελεσματικότερη δράση.

Τονίζοντας τον ανοιχτό χαρακτήρα της μεθόδου του⁵⁶, ο Freinet τη διαχωρίζει όχι μόνο από τις παραδοσιακές σχολαστικές μεθόδους αλλά και από ορισμένες νέες παιδαγωγικές. Παρά τα αναμφίβολα θετικά τους στοιχεία, τόσο η μέθοδος των «κέντρων ενδιαφέροντος» του O. Decroly όσο και η «επιστημονική παιδαγωγική» της M. Montessori, υπερβολικά συστηματικές, κατά το Freinet, κρύβουν τον κίνδυνο τυποποίησης της σχολικής εργασίας και, συνεπώς, αποδυνάμωσης της ζωντανής μαθησιακής διαδικασίας⁵⁷.

Το σχολικό τυπογραφείο

Η μέθοδος του σχολικού τυπογραφείου εκπληρώνει τις παραπάνω προϋποθέσεις και αποκαθιστά την ενότητα σκέψης και πράξης αλλά και ζωής του παιδιού. Παρόλο που ο Freinet δεν είναι ο εφευρέτης του σχολικού τυπογραφείου, το όνομά του ταυτίστηκε σχεδόν μ' αυτή τη μέθοδο, γιατί την ανέδειξε σ' ένα εξαιρετικά γόνιμο παιδαγωγικό εργαλείο. Μη μπορώντας να επεκταθούμε σε μια αναλυτική παρουσίαση της μεθόδου, θα περιοριστούμε σε μια σκιαγράφηση των βασικών χαρακτηριστικών της, παραπέμποντας, ταυτόχρονα, στα ίδια τα έργα του Freinet⁵⁸.

Η λειτουργία του σχολικού τυπογραφείου συνοδεύεται από την ίδρυση ενός δικτύου διασχολικής αλληλογραφίας. Το τυπωμένο κείμενο δεν είναι αυτοσκοπός,

αλλά έχει συγκεκριμένους αποδέκτες, τους μακρινούς συμμαθητές, τους οποίους ενημερώνει για την καθημερινότητα αλλά και τις ιδιαιτερότητες της σχολικής και κοινωνικής ζωής. Η λειτουργικότητά του δημιουργεί ισχυρά κίνητρα στους μικρούς μαθητές-τυπογράφους για ενεργητική συμμετοχή στη σχολική δραστηριότητα.

Το κείμενο του τυπογραφείου αποτελεί το κέντρο εργασίας αλλά και ζωής της τάξης. Η βασική πρωτοτυπία έγκειται στον «ελεύθερο» χαρακτήρα των κειμένων: δημιουργήματα των παιδιών (χωρίς θεματικό ή άλλο περιορισμό) εκφράζουν τα ενδιαφέροντα, τα βιώματα, τα ερωτήματα, με δυο λόγια, συμπυκνώνουν την ίδια τη ζωή τους. Γραμμένα στο σπίτι, τα κείμενα διαβάζονται στην τάξη και το σύνολο των μαθητών αποφασίζει πιο αξίζει να τυπωθεί. Η σύνθεση, η διόρθωση και η εκτύπωση του κειμένου –πρωτότυπες και γόνιμες μορφές γλωσσικής διδασκαλίας– είναι προϊόντα ομαδικής εργασίας.

Παράλληλα, όμως, το περιεχόμενο του τυπωμένου κειμένου (αλλά και όσων δεν επιλέγουν τελικά) προσφέρει ένα αριθμό θεμάτων για μελέτη, με βάση τα οποία καθορίζονται τόσο οι άξονες της συλλογικής δραστηριότητας της τάξης, όσο και η ατομική εργασία του καθενός. Η μελέτη των θεμάτων αυτών ενεργοποιεί και συνδέει γνώσεις αυστηρά διαχωρισμένες, με βάση τις παραδοσιακές ταξινομήσεις (στοιχεία ιστορίας, γεωγραφίας, μαθηματικών, φυσικής κλπ), ενώ ταυτόχρονα προϋποθέτει συνδυασμό διανοητικών και πρακτικών δραστηριοτήτων⁵⁹.

Το σχολικό τυπογραφείο πλαισιώνεται από τη «βιβλιοθήκη εργασίας», μια πρωτότυπη «αποθήκη υλικών, ντοκουμέντων και γνώσεων λογικά ταξινομημένων», στην οποία το παιδί καταφεύγει για να αναζητήσει απαντήσεις στα ερωτήματά του ή στοιχεία για την ατομική του εργασία⁶⁰.

Μ' αυτό τον τρόπο, το παραδοσιακό σχολείο, που είναι ένα «auditorium-scriptorium» αντικαθίσταται από ένα «εργαστήριο δουλειάς», αντικατάσταση που προϋποθέτει μια εντελώς διαφορετική οργάνωση του χώρου. Η παραδοσιακή αίθουσα μεταβάλλεται σε τόπο προγραμματισμού, απολογισμού και παρουσίωσης των συλλογικών ή ατομικών εργασιών και πλαισιώνεται από εργαστήρια τόσο «χειρωνακτικής εργασίας» όσο και «πνευματικής δραστηριότητας»⁶¹.

Αυτή η μεταμόρφωση του σχολικού χώρου είναι το ορατό σημάδι μιας άλλης ευρύτερης αλλαγής της ίδιας της ουσίας της εκπαίδευσης: το «Σχολείο-Ναός» δίνει τη θέση του στο «Σχολείο-Εργατόξιο», το «Σχολείο του Βιβλίου» αντικαθίσταται από το «Σχολείο της Εργασίας»⁶².

Αξίζει να τονιστεί η καταδικαστική

(σχεδόν αφοριστική) στάση του Freinet απέναντι στα σχολικά εγχειρίδια τα οποία «εγχαράσσουν τη λατρεία της έντυπης γραφής», καταστρέφοντας σταδιακά την κριτική ικανότητα των μαθητών. Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου παίρνει ένα «θείκό χαρακτήρα», εμφανίζεται ως η μοναδική και αδιαμφισβήτητη αλήθεια, ενώ ταυτόχρονα οροθετεί (και συνεπώς περι-ορίζει) το πεδίο της «έγκυρης» γνώσης⁶³.

Εξάλλου, τα εγχειρίδια εμποδίζουν τη σύνδεση σχολείου και ζωής, όπως την αντιλαμβάνεται ο Freinet, γιατί ακινητοποιούν, τεμαχίζουν, συστηματοποιούν και ταξινομούν (μεταφράζουν, δηλαδή, στη σχολική λογική) μια πραγματικότητα δυναμική, σύνθετη και απρόβλεπτη και, αγνοώντας τα ερεθίσματα που αυτή προσφέρει, αναστέλλουν το παιδικό ενδιαφέρον και καταστρέφουν έτσι την πιο αναγκαία προϋπόθεση για τη μάθηση.

Η απόλυτη θέση του Freinet για την κατάργηση των σχολικών εγχειριδίων προκαλεί κάποιες εύλογες επιφυλάξεις, ιδίως αν δεν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι αναφέρεται στη στοιχειώδη εκπαίδευση, πεδίο στο οποίο τοποθετείται αποκλειστικά η παρέμβασή του. Το θέμα των σχολικών βιβλίων των άλλων εκπαιδευτικών βαθμίδων δεν τον απασχολεί, παρόλο που ο ίδιος αφήνει να διαφανεί μια ενδεχόμενη διαφοροποίηση της θέσης του, όταν δηλώνει ότι οι αρνητικές συνέπειες των εγχειριδίων είναι πολύ σημαντικές, «ιδιαίτερα στην περίπτωση που αυτά χρησιμοποιούνται από την παιδική ηλικία»⁶⁴.

Οργάνωση και μετάδοση - οικοδόμηση της σχολικής γνώσης

Η καταδίκη των σχολικών βιβλίων (απόρροια της έμφασης που δίνεται στη μορφωτική αξία της εργασίας και της ελεύθερης μαθητικής δραστηριότητας) συνδέεται με την ανατροπή, όχι μόνο των παραδοσιακών παιδαγωγικών μεθόδων και τεχνικών μετάδοσης των γνώσεων, αλλά και της ίδιας της αντίληψης για το τι είναι γνώση και πώς οργανώνεται. Το θέμα είναι ιδιαίτερα σημαντικό και έχει ευρύτατες ψυχολογικές, κοινωνιολογικές και επιστημολογικές διαστάσεις που ξεπερνούν φυσικά τα όρια αυτού του κειμένου. Θα περιοριστούμε στην ενδεικτική παρουσίαση κάποιων βασικών στοιχείων της μεθόδου του Freinet που συναντούν γόνιμους προβληματισμούς και χαράζουν ερευνητικές κατευθύνσεις.

Υπογραμμίζοντας την καθοριστική σημασία της μαθητικής εργασίας, ο Freinet μετατοπίζει το κέντρο βάρους του σχολείου «από το δάσκαλο που διδάσκει στο μαθητή που μαθαίνει», μ' άλλα λόγια, προβάλλει τον ενεργητικό χαρακτήρα της

μάθησης. Δεν αντιμετωπίζει, λοιπόν, τη γνώση ως κάτι το αντικειμενικό και απόλυτο, που μεταγγίζει κατά τμήματα στους παθητικούς αποδέκτες με ομοιόμορφο τρόπο, αντίθετα την παρουσιάζει ως πραγματικότητα εξελίξιμη, ανατρέψιμη, δυναμική, η οποία οικοδομείται από το υποκείμενο.

Ο Freinet περιγράφει τη σχολική εργασία ως σύνθεση τριών σταδίων, «του πει-

ραματισμού, της δημιουργίας και της τεκμηρίωσης». Έτσι, καλλιεργούνται και αξιοποιούνται «η ανάγκη του παιδιού να γνωρίσει, η επιθυμία του να πειραματιστεί, να δοκιμάσει, να συγκρίνει, η τάση του να δημιουργήσει το ίδιο». Η παρατήρηση, το πείραμα, οι πρακτικές δραστηριότητες, δημιουργούν ερεθίσματα και θέτουν ερωτήματα, τα οποία τροφοδοτούν τη σκέψη. Η απάντηση σ' αυτά (η κατανόηση, δηλαδή, της πράξης) είναι προϊόν λογικής επεξεργασίας και προϋποθέτει την «τεκμηρίωση», τη στήριξη, δηλαδή, σε γνώσεις οι οποίες όμως δεν έχουν αποκλειστικά σχολική ή λόγια προέλευση (τα βιβλία πχ), αλλά προέρχονται εξίσου «από το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, την εικόνα, την αλληλογραφία, το ραδιόφωνο»⁶⁵.

Μ' αυτό τον τρόπο, ο Freinet συνδέει τις χειρωνακτικές και διανοητικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της μαθησιακής διαδικασίας, ενώ ταυτόχρονα συναντά, όπως επισημαίνει ο Piaget, μια από τις πιο βασικές αλήθειες της γνωστικής ψυχολογίας: «ότι, δηλαδή, η ανάπτυξη της νόησης πηγάζει από την πραγματική πράξη στην πιο πλήρη της σημασία... αφού η λογική είναι, πριν απ' όλα, η έκφραση του γενικού συντονισμού των πράξεων»⁶⁶.

Η εκπαίδευση, μέσω της εργασίας, όπως την υλοποιεί ο Freinet, δεν μεταβάλλει μόνο τον τρόπο πρόσβασης στη γνώση που χαρακτηρίζει το παραδοσιακό σχολείο: προϋποθέτει επίσης μια ριζική αλλαγή της οργάνωσης του περιεχομένου

της εκπαίδευσης.

Το παραδοσιακό σχολείο χαρακτηρίζεται από αυστηρή κατάτμηση και ταξινόμηση της σχολικής γνώσης σε μαθήματα ανεξάρτητα και απόλυτα οροθετημένα, που παραπέμπουν σε αυτόνομες γνωστικές περιοχές, τις επιστήμες. Η οροθέτηση όμως των τομέων της γνώσης συνεπάγεται και μια σαφή ιεράρχησή τους. Τα όρια αυτά, τα οποία εμφανίζονται ως δεδομένα και αμετάθετα (θάλαγε κανείς ως αποτέλεσμα μιας αδιαμφισβήτητης φυσικής τάξης), δεν τίθενται μόνο ανάμεσα στις περιοχές της επιστήμης, αλλά, επίσης, ανάμεσα στην επιστημονική και την «κοινή» γνώση (τη γνώση που συνδέεται με την καθημερινή ζωή).

Μια τέτοια άκαμπτη οργάνωση του περιεχομένου της εκπαίδευσης συνοδεύεται από αυστηρή προδιαγραφή των παιδαγωγικών μεθόδων και περιορίζει –τυποποιώντας όσο είναι δυνατό– τη δράση δασκάλων και μαθητών. Το σχολείο επιβάλλει, μ' αυτό τον τρόπο, μια δογματική και ιεραρχική εικόνα για τη γνώση, γεγονός με ιδιαίτερα σημαντικές προεκτάσεις⁶⁷.

Ο Freinet καταργεί τον «αυθαίρετο και σχολαστικό διαχωρισμό των μαθημάτων» και προσπαθεί, μέσω της εργασίας, να αποκαταστήσει τη θρυμματισμένη ενότητα της γνώσης, προβάλλοντας ταυτόχρονα την «άμεση σύνδεση της γνώσης με τη ζωή». Η εργασία είναι ο συνδυασμός της εκπαιδευτικής πράξης: είναι η ζωντανή εκείνη δραστηριότητα που ανταποκρίνεται στο παιδικό ενδιαφέρον και εν-

σωματώνει σ' ένα «ενοποιημένο σύνολο» γνώσεις και ικανότητες τις οποίες ο σχολαστικισμός κατατάσσει σε ξεχωριστούς τομείς (ανάγνωση, γραφή, στοιχεία ιστορίας, γεωγραφίας, αριθμητικής, φυσικής κλπ)⁶⁸.

Το ελεύθερο κείμενο του σχολικού τυπογραφείου εκφράζει ακριβώς τον αστεϊρευτο πλούτο των παιδικών ενδιαφερόντων «τα οποία ξεπερνούν τα προγράμματα και οδηγούν σε μια σφαιρική επαφή με τη γνώση... Ο δάσκαλος, ο οποίος οφείλει «να ξέρει τα πάντα», έχει ανάγκη από ταξινόμηση και λογική διάταξη των γνώσεων... Το παιδί, όμως, δεν έχει προκατασκευασμένα σχήματα: η ίδια η ζωή δεν περιέχει καμιά αυστηρή κατάταξη των συστατικών της στοιχείων»⁶⁹.

Η ενοποιητική αντίληψη για την οργάνωση της σχολικής γνώσης εντάσσεται, φυσικά, στην ευρύτερη προβληματική του Freinet για τον κοινωνικό ρόλο της γνώσης. Εντοπίζει τη σχέση ανάμεσα στην πολιτισμική και κοινωνική ιεραρχία και τους ταξικούς προσδιορισμούς της και απορρίπτει την ιεραρχική εκείνη αντίληψη για την κουλτούρα, σύμφωνα με την οποία «τα πάντα εκπορεύονται από πάνω όπου βρίσκεται η δεξαμενή των επιστημών και το σύνολο των αξιών, ενώ ό,τι είναι κάτω ταυτίζεται με την άγνοια και το πνευματικό κενό»⁷⁰.

Σ' όλο το παιδαγωγικό του έργο είναι εμφανές το μέλημά του να αναδειξεί την αξία της παιδείας (κουλτούρας) των εργατικών στρωμάτων. Προσπαθεί, λοιπόν, να οικοδομήσει ένα σχολείο, το οποίο να προβάλλει την «κουλτούρα της εργασίας», δημιουργώντας μια νέα σχέση του ατόμου με τη γνώση απαλλαγμένη από ταξικούς προσδιορισμούς⁷¹.

Θα μπορούσε κανείς, εύλογα ίσως, να υποθέσει ότι μια τέτοια ρητή ιδεολογική τοποθέτηση «στο πλευρό της εργατικής τάξης» κρύβει τον κίνδυνο δογματισμού και μιας άκαμπτης παιδαγωγικής σκέψης. Το έργο του Freinet διαψεύδει κατηγορηματικά μια τέτοια υπόθεση. Προϊόν της «ψηλαφητής εμπειρίας» και ενός συνεχούς (αυτο)κριτικού ελέγχου, εμφανίζεται περισσότερο ως μια ανοιχτή προβληματική, παρά ως ένα σύνολο παιδαγωγικών αξιωμάτων και θέσεων. Γι' αυτό, άλλωστε, εξακολουθεί να δίνει τη δυνατότητα σύγχρονων αναδιατυπώσεων και να ανοίγει προοπτικές παιδαγωγικής παρέμβασης. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Χρησιμοποιούμε τον όρο «παιδαγωγικός» για να δηλώσουμε ό,τι αναφέρεται στην καθ' εαυτό εκπαιδευτική πράξη, στο πεδίο

που ορίζουν η διδασκαλία και η μάθηση και, συνεπώς, τα υποκείμενα της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ο δάσκαλος και ο μαθητής. Βέβαια, η διάκριση «παιδαγωγικού» – «κοινωνικού», θεμιτή ίσως αν δηλώνει το επίπεδο ανάλυσης, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αυτονόητη, αφού δεν πρόκειται για ομόλογες κατηγορίες. Η εκπαιδευτική (παιδαγωγική) διαδικασία δεν είναι απαλλαγμένη από κοινωνικούς καθορισμούς ούτε στερείται κοινωνικών συνεπειών.

2. C. Freinet, «L' école du travail», στο L. Maury, Freinet et la pédagogie, Paris, PUF 1988, σ. 83-90.
3. J. de Noblet et al., *Manifeste pour le développement de la culture technique*, Paris CRT, 1981.
4. Αναμφίβολα, οι ρίζες του φαινομένου θα πρέπει να αναζητηθούν στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Όμως, η ευθύγραμμη αναγωγή του στην ιεραρχική διάκριση πνευματικής-χειρωνακτικής εργασίας είναι απλουστευτική γιατί παραμελεί τις ενδιάμεσες στιγμές μιας σύνθετης διαδικασίας και κινδυνεύει να οδηγήσει σε μηχανιστικά ερμηνευτικά σχήματα. Το ζήτημα παραπέμπει στο ερώτημα «τι είναι γνώση» ή, καλύτερα, ποιες είναι οι κοινωνικές παράμετροι αυτού του ορισμού.
5. V. Isambert-Jamati, *Culture technique et critique sociale à l' école élémentaire*, Paris, PUF, 1984, σ.11.
6. Το φαινόμενο της «σχολικής αποτυχίας» (μαθησιακές δυσκολίες, χαμηλή σχολική επίδοση, εγκατάλειψη του σχολείου) συνόδευσε την «εκπαιδευτική έκρηξη», τη διεύρυνση δηλαδή της πρόσβασης στο εκπαιδευτικό σύστημα ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων.
7. Βλ. Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1985.
8. V. Isambert-Jamati, «Quelques rappels de l' émergence de l' échec scolaire comme "problème social" dans les milieux pédagogiques français», στο E. PLAISANCE (coord), *L' échec scolaire: nouveaux débats, nouvelles approches sociologiques*. Actes du colloque franco-suisse 9-12 janvier 1984, Paris, Editions du CNRS, 1985, σ. 155-163.
9. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη Γαλλία η πρώτη επιστημονική εκδήλωση αφιερωμένη στο Freinet οργανώθηκε το 1987 από το πανεπιστήμιο Bordeaux II. Βλ. P. Clanché, J. Testanière (dir), *Actualité de la pédagogie Freinet*, Actes du symposium tenu à l' Université de Bordeaux, Bordeaux, PUB, 1989. Για τη στάση ορισμένων πανεπιστημιακών, όπως του G. Snyders, βλέπουμε στο έργο του Freinet, (βλ. J. Testanière, «Le P.C.F. et la pédagogie Freinet», στο P. Clanché, J. Testanière (1989: 63-85) G. Snyders, *Pédagogie progressiste*, Paris, PUF, 1975.

Εξάλλου στα πλαίσια της ελληνικής βιβλιογραφίας, αξίζει να σημειωθεί ότι από πολλά συγγράμματα σχετικά με την ιστορία της παιδαγωγικής σκέψης απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στο Freinet και το έργο του' απουσία η οποία θα έπρεπε να συνδεθεί όχι τόσο (ή όχι μόνο) με την ιε-

ραρχική διάκριση επιστημονικού – μη επιστημονικού, όσο με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τους προσανατολισμούς του ελληνικού παιδαγωγικού χώρου.

10. Πρόκειται κυρίως για την παιδαγωγική κίνηση του ICEM (Institut Cooperatif de l' Ecole Moderne).
11. Ε. Π. Παπανούτσου, *Α. Δελμούζος. Η ζωή του. Επιλογή από το έργο του*, β' έκδοση, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1984 σ. 11.
12. Ο χαρακτηρισμός ανήκει στον Piaget, ο οποίος τονίζει μ' αυτό τον τρόπο τόσο την εμπειρική διάσταση του έργου του Freinet όσο και τη ρητή επιφυλακτικότητά του απέναντι στις καθαρά επιστημονικές (πειραματικές, θεωρητικές και συστηματικές) προσεγγίσεις των εκπαιδευτικών πραγμάτων, βλ. J. Piaget, *Psychologie et pédagogie*, Paris, Denoel, 1969, σ. 98.
13. Ο στόχος αυτός αποτυπώνεται στους τίτλους των έργων του. Ενδεικτικά αναφέρουμε: *Το σχολείο του λαού, Ο προλεταριακός παιδαγωγός* (τίτλος του περιοδικού που εξέδιδε από το 1925). *Γέννηση μιας λαϊκής παιδαγωγικής* (της Elise Freinet).
14. «Δεν αρκεί να χτίσουμε ωραία σχολεία, να δημιουργήσουμε επιστημονικό υλικό προσαρμοσμένο στις παιδαγωγικές αναγκαιότητες. Πρέπει επίσης να δώσουμε τη δυνατότητα στα παιδιά των προλεταρίων να επωφεληθούν πλήρως από αυτές τις αλλαγές. Βλ. E. Freinet, *Naissance d' une pédagogie populaire*, Paris, F. Maspero, 1972, σ. 128.
15. Αποσπασμα από κείμενο του Freinet με τίτλο «Αναζητώντας την παιδαγωγική αλήθεια» που περιέχεται στο E. Freinet, ο. π. (σ. 205-212).
16. Σ. Φρενέ. *Το σχολείο του λαού*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας, 1977, σ. 17.
17. Είναι σαφές η αναφορά στην Οκτωβριανή Επανάσταση και τη Σοβιετική Ένωση.
18. Μια τέτοια διαπίστωση καθόλου δεν υπονοεί τη διαχρονικότητα των εκπαιδευτικών προβλημάτων, τα οποία –αντίθετα– πρέπει να εξετάζονται σε σχέση με τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες που τα γεννούν και τα καθορίζουν. Τα επίκαιρα στοιχεία του έργου του Freinet δεν μπορούν να ερμηνευθούν παρά μόνο αν συνδεθούν με τους παράγοντες εκείνους που στηρίζουν την επιβίωση και την κυριαρχία του παραδοσιακού σχολείου.
19. Για το θέμα του σχολαστικισμού και της διδασκτικής, βλ. P. Clanché, «Methode naturelle et methode didactique: peut-on parler de transposition didactique dans la production des textes?», στο P. Clanché J. Testanière, ο. π., σ. 157-168.
20. E. Freinet (1972), ό.π. σ. 120.
21. Βλ. Σ. Φρενέ, (1977) ό.π. σ. 25. Παρά τη σημαντική ανάπτυξη της λεγόμενης «εκπαιδευτικής τεχνολογίας» στις μέρες μας, τα λόγια του Freinet διατηρούν την επικαιρότητά τους. Η τηλεόραση φυσικά απουσιάζει από το παραπάνω απόσπασμα, γραμμένο στις αρχές του αιώνα. Όμως η ανταγωνιστική σχέση σχολείου-MME και ο σύγχρονος αγωνιώδης σχολικός λόγος για την τηλεόραση – (ως) γλωσσική και πολιτισμική απειλή θα μπορούσαν να θεωρηθούν δείκτες αυτής της «καθυστέρησης», της άρνησης δηλαδή του σχολείου να ενσωματώ-

- σει στοιχεία ξένα προς την παραδοσιακή λογική του.
22. Σ. Φρενέ, ό.π. σ. 17.
 23. C. Freinet, *L' education du travail*, (4η εκδ), Neuchatel, Delachaux et Niestlé, 1967, σ. 111-112.
 24. Βλ. C. Baudelot - R. Establet, *L' ecole capitaliste en France*, Paris, F. Maspero, 1973.
 25. E. Freinet ό.π. σ. 37.
 26. C. Freinet, (1967), ό.π., σ. 112.
 27. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η επιστημονική αυστηρότητα στη χρήση των όρων δεν χαρακτηρίζει πάντα τα κείμενα του Freinet, γεγονός που επιτρέπει ασάφειες του τύπου: «η εργασία δεν είναι ένα πράγμα που μπορούμε να εξηγήσουμε ή να κατανοήσουμε αλλά κάτι που βιώνουμε» (C. Freinet, 1967: 206).
 28. Στο ίδιο, σ. 209.
 29. G. Piaton, *La pensée pedagogique de Célestin Freinet*, Toulouse, Privat, 1974, σ. 152.
 30. C. Freinet (1967) ό.π., σ. 224.
 31. Στο ίδιο, σ. 112.
 32. Στο ίδιο, σ. 224.
 33. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, όταν ο Freinet αναφέρεται στην εργασία ως κοινωνική δραστηριότητα, ενώ χρησιμοποιεί γενικά τον όρο «εργασία», αναφέρεται σχεδόν αποκλειστικά στις χειρωνακτικές μορφές της.
 34. Στο ίδιο, σ. 113.
 35. Στο ίδιο, σ. 203.
 36. Στο ίδιο, σ. 97-98.
 37. O J. Houssaye το χάρακτηρίζει «φυσικό». Βλ. J. Houssaye, «Freinet: pedagogue socialiste» στο P. Clanché - J. Testanière, ό.π., σ. 23-40.
 38. Βλ. G. Simondon, *Du mode d' existence des objets techniques*, Paris, Ed. Aubier, 1969.
 39. Ενδεικτικά αναφέρουμε το R. Cousinet και τη M. Montessori.
 40. C. Freinet (1967), ό.π., σ. 126.
 41. Οι αντιφάσεις αυτές είναι προϊόντα τόσο της ιδιαίτερης σημασιολόγησης των εννοιών «παιχνίδι» και «εργασία» όσο και ενός μάλλον ασαφούς προσδιορισμού της σχέσης τους. Είναι χαρακτηριστική, απ' αυτή την άποψη, η επιχειρούμενη ταξινόμηση των δραστηριοτήτων σε «εργασία-παιχνίδι», «παιχνίδι-εργασία», «παιχνίδι-αντιστάθμισμα», «παιχνίδι-χασίς». (Βλ. C. Freinet (1969), ό.π., σ. 120-185 και G. Piaton, ό.π., σ. 156-160).
 42. Βλ. E. Freinet, ό.π., σ. 80, και L. Maury, ό.π., σ. 84.
 43. Βλ. G. Piaton, ό.π., σ. 115.
 44. Ο χαρακτήρας αυτός αποτυπώνεται στο χώρο. Παρά τις πολλαπλές «ιδιόφυες» προς το περιβάλλον, το σχολικό κτίριο είναι αυτό που οροθετεί την εκπαιδευτική διαδικασία.
 45. G. Freinet, (1967), ό.π., σ. 211.
 46. «Εμείς ορθωνώμαστε ενάντια ακριβώς σε μια τέτοια παιδαγωγική αντίληψη, ενάντια σ' αυτό τον αφύσικο διαχωρισμό της διανοουμενίστικης τάξης από το ενεργητικό εργαστήριο, διαχωρισμό που προετοιμάζει τον κοινωνικό δυαδισμό, με τους χειρωνακτες εργάτες ριγμένους στη μετριότητα από τη μια μεριά, και μια πνευματική τάξη από την άλλη, τόσο αλαζονική όσο και στείρα». (Σ. Φρενέ, (1977), ό.π. σ. 67).
 47. Στο ίδιο, σ. 24.
 48. Βλ. Σ. Φρενέ, «Οι παιδαγωγικές σταθερές», περιλαμβάνεται στο Σ. Φρενέ, (1977), ό.π., σ. 152-191.
 49. Όπως το διατυπώνει πολύ χαρακτηριστικά ο Claparede, «το ενεργό σχολείο δεν ζητάει από τα παιδιά να κάνουν όλα αυτά που θέλουν, αλλά να θέλουν όλα αυτά που κάνουν» (Ed. Claparede, *L' education fonctionnelle*, Neuchatel, Delachaux et Niestlé, 1946, σ. 252).
 50. Σ. Φρενέ (1977), ό.π., σ. 163.
 51. «Αν βλέπατε, όλοι εσείς που γνωρίζετε την ανία, την ακατανίκητη ανία του παιδιού που ανοίγει το βιβλίο του «στην επόμενη σελίδα», αν βλέπατε είκοσι πέντε μαθητές να λαχταρούν μπροστά στο χαρτί που πάει να τυπωθεί: «βόλαμε καλά το μελάνι; μήπως υπάρχει κανένα λάθος;». Ακόμη και οι λιγότερο προχωρημένοι σκύβουν με ενθουσιασμό στο έντυπό τους για να βεβαιωθούν ότι όλα τα γράμματα είναι σωστά στη θέση τους. Έπειτα όλοι διαβάζουν με απληστία γιατί όλοι θέλουν να διαβάσουν καλά, όπως καλά θέλουν και να μιλούν» (L. Maury, ό.π., σ. 12-13).
 52. Με τη δημιουργία ενός δικτύου διασχολικής αλληλογραφίας, οι μαθητές θέλουν να μάθουν να γράφουν, γιατί είναι ο μόνος τρόπος να επικοινωνήσουν με τους μακρινούς συμμαθητές τους. Για τις κοινωνικές διαστάσεις της γλωσσικής διδασκαλίας και τη σημασία της αποτελεσματικής εκμάθησης της γραφής, βλ. Α. Φραγκουδάκη, *Γλώσσα και ιδεολογία*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας, 1987, σ. 107-143.
 53. Σ. Φρενέ, (1977), ό.π., σ. 167.
 54. Στο ίδιο, σ. 167.
 55. Ενδεικτικό -και οικείο για μας- παράδειγμα τέτοιας αντίστασης είναι η προσωρινή κατάργηση της βαθμολογίας στο Δημοτικό, οι αντιδράσεις εκπαιδευτικών και γονιών και η τελική -πρόσφατη- επαναφορά της.
 56. Θα πρέπει να σημειώσουμε, ακριβολογώντας, ότι ο Freinet χρησιμοποιεί τον όρο «τεχνική» και όχι «μέθοδος» για να ορίσει την παιδαγωγική του πρόταση, διάκριση την οποία τονίζει, γιατί, κατά την άποψή του, η μέθοδος παραπέμπει σε κάτι το άκαμπτο και οριστικό, ενώ η τεχνική δηλώνει κάτι το ανοικτό και ευέλικτο (βλ. E. Freinet, ό.π., σ. 79-81).
 57. Για την κριτική του C. Freinet στη M. Montessori και στον O. Decroly (βλ. L. Maury, ό.π., σ. 9-27 επίσης Σ. Φρενέ, (1977), ό.π., σ. 35).
 58. Βλ. κυρίως Σ. Φρενέ (1977), ό.π., και E. Freinet (1972), ό.π.
 59. Έτσι, το παιχνίδι δύο παιδιών με το λάστιχο ποτίσματος γίνεται αφορμή να μελετηθούν η διάδοση του ήχου, η ατμοσφαιρική πίεση, η πίεση του νερού, η αρχή των συγκοινωνούντων δοχείων, η άρδευση ανά τους αιώνες, οι μορφές καλλιέργειών κλπ, να γίνουν τα σχετικά πειράματα και να κατασκευαστούν τα απαιτούμενα εργαλεία και ταυτόχρονα να συλλεγούν σχετικά στοιχεία από τη βιβλιοθήκη ή πληροφορίες από τους αρμόδιους τεχνίτες ή γεωργούς του χωριού. Βλ. Σ. Φρενέ (1977), ό.π., σ. 99-102.
 60. Αποτελείται από ένα πλήθος «σχολικών
- δελτίων» στην κατασκευή των οποίων συμμετέχουν όχι μόνο οι δάσκαλοι του κινήματος του «Σύγχρονου Σχολείου», αλλά και οι ίδιοι οι μαθητές. Βλ. E. Freinet, (1972) ό.π., σ. 94-97, 106-113, 138-148.
61. Βλ. Σ. Φρενέ (1977), ό.π., σ. 77. Ο Freinet αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στις υλικές συνθήκες, ακριβώς επειδή η εφαρμογή της παιδαγωγικής του θεωρίας είναι αδύνατη χωρίς την εξασφάλιση των αναγκαίων υλικών όρων. Εξάλλου, στην προσπάθειά του να αντιμετωπίσει τα προβλήματα των λαϊκών σχολείων, ιδιαίτερα τη φτώχεια και την αθλιότητα των εγκαταστάσεων, προτάσσει ως βασικό μέλημα το «σχολικό υλισμό», την αναζήτηση, δηλαδή, τρόπων για μια «πολύ προωθημένη πρακτική οργάνωση του σχολικού περιβάλλοντος, η οποία να επιτρέπει στο παιδί όχι μόνο να μελετά αλλά και να εργάζεται με βάση τα ενδιαφέροντά του».
 62. C. Freinet (1967) ό.π., σ. 272.
 63. Βλ. E. Freinet (1972), ό.π., σ. 39-40. Η συμβολή των εγχειριδίων στην καλλιέργεια μιας δογματικής αντίληψης για τη γνώση και μιας παθητικής στάσης, αποτελεί κοινή θέση των οπαδών του «ενεργού σχολείου». Ο Δελμούζος θεωρούσε τα βιβλία ως «αστείουρητη πηγή παπαγαλισμού». (Α. Δελμούζου, *Το Κρυφό Σχολείο*, Αθήνα, Collection de l' Institut Francais d' Athènes, 1950, σ. 63), χαρακτηρισμός που εξακολουθεί τραγικά να επιβεβαιώνεται από την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα («την παιδεία του ενός βιβλίου») σχεδόν έναν αιώνα αργότερα. Κραυγαλέο παράδειγμα, ανάμεσα σε πολλά άλλα, οι πανελ-λαδικές εξετάσεις στο μάθημα της κοινωνιολογίας το καλοκαίρι του 1992 και ο θόρυβος που προκλήθηκε από το γεγονός ότι η απάντηση δεν ήταν άμεσα εντοπίσιμη στις σελίδες του βιβλίου.
 64. Βλ. E. Freinet (1972), ό.π., σ. 40. Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι συνολικά η μέθοδος που προτείνει ο Freinet ανταποκρίνεται στις ανάγκες του δημοτικού σχολείου. Ο συνειδητός περιορισμός του στη στοιχειώδη εκπαίδευση είναι αποτέλεσμα όχι μόνο της προσωπικής του εμπειρίας (δάσκαλος ο ίδιος) αλλά και ιδεολογικής επιλογής: μόνο το δημοτικό ήταν εκείνη την εποχή το σχολείο του λαού, οι άλλες εκπαιδευτικές βαθμίδες απευθύνονταν κυρίως σε άλλα κοινωνικά στρώματα.
 65. C. Freinet (1967), ό.π., σ. 235.
 66. Βλ. J. Piaget (1969) ό.π., σ. 99. Η θέση του Piaget είναι ότι η νόηση δεν αντιγράφει τα πράγματα αλλά τα μετασχηματίζει για να τα γνωρίσει. «Γνωρίζω ένα αντικείμενο σημαίνει ενεργώ πάνω σ' αυτό και το μετασχηματίζω, για να κατανοήσω τους μηχανισμούς αυτού του μετασχηματισμού, σε συνδυασμό με τις δικές μου μετασχηματίζουσες πράξεις. Γνωρίζω, λοιπόν, σημαίνει αφομώνω το πραγματικό σε δομές μετασχηματισμού. Αυτές ακριβώς οι δομές που επεξεργάζεται η νόηση είναι άμεση προέκταση της πράξης», (στο ίδιο, σ. 45).
 67. Οι προσδιοριστικοί παράγοντες και οι κοινωνικές συνθήκες μιας τέτοιας οργάνωσης του περιεχομένου της εκπαίδευσης έχουν μελετηθεί από τον B. Bernstein. Η ιδιαίτερα διεισδυτική ανάλυσή του δείχνει ότι ο

(Συνέχεια στη σελ. 117)

plus fort, frim
dans la fumée au
Le Carbone sur du
histories de tous ces
d'unous qui renoune
Au Thux Kentham, la
barde q
Suite des
Bethel
et la
Gau
et au
Bok Bokine Sec
L'Arche

Η ενότητα για τα πανεπιστήμια

Δημοσιεύουμε το θεματολόγιο και τις απαντήσεις που λάβαμε το φθινόπωρο του 1991 – πάνω από ένα χρόνο πριν από την ψήφιση του νέου νόμου για τα πανεπιστήμια.

Οι τρεις άξονες, όπου κινείται η δική μας ενότητα για τα πανεπιστήμια, δεν έχουν ως σημείο αναφοράς το θεσμικό πλαίσιο, αλλά τα προγράμματα σπουδών και το περιεχόμενο της διδασκαλίας. Μας ενδιαφέρουν οι επιπτώσεις που είχαν η πάνω από δέκα χρόνια εφαρμογή του νόμου-πλαίσιου του 1982 και η συνθήκη ένταξης στην ΕΟΚ, στην όλη προβληματική για τη συγκρότηση προγραμμάτων σπουδών. Ο τρίτος άξονας είναι η συγκεκριμένη μορφή που πήρε η συσχέτιση κοινωνίας και περιεχομένου διδασκαλίας. Στην ενότητα αυτή εμπεριέχονται δύο πρόσθετα κείμενα που άπτονται επιμέρους πτυχών του θεματολογίου: Το πρώτο για την λειτουργία των περιφερειακών πανεπιστημίων και το δεύτερο με πτυχές του ζητήματος των Ελλήνων φοιτητών εξωτερικού.

Ζητήθηκαν κάποιες σκέψεις, ορισμένα σημεία, συχνά εντυπώσεις πάνω σ' όλα αυτά τα μεγάλα ζητήματα, καθ' όσον συστηματικές μελέτες δεν υπάρχουν· περισσότερο ως πρώτη ύλη για περαιτέρω προβληματισμό. Για το λόγο αυτό, ορισμένα κείμενα, κατόπιν επιθυμίας των συντακτών τους, μεταφέρουν με αμεσότερο τρόπο εμπειρίες και σκέψεις σε πρώτο πρόσωπο, ενώ κάποια άλλα διατήρησαν και τη μορφή επιστολής – με αποστολέα και αποδέκτη.

Αρχίζουμε με τρία σχόλια τα οποία αναφέρονται στις πιο πρόσφατες θεσμικές αλλαγές του 1992 και που γράφτηκαν ένα χρόνο αργότερα.

Σ.Π.

Ο μεγάλος απών. Ο νέος νόμος για τα ΑΕΙ και το πανεπιστημιακό κίνημα

ΝΙΚΟΣ Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ

ΚΑΘΩΣ, ΣΤΟ πλαίσιο του παρόντος αφιερώματος των *Σύγχρονων Θεμάτων*, επιχειρείται από άλλο αρθρογράφο μια πρώτη αξιολόγηση του νέου νόμου για τα Α.Ε.Ι., θα προτείνω μερικές διαπιστώσεις για τον τρόπο με τον οποίο η πανεπιστημιακή κοινότητα αντέδρασε στο εγχείρημα του κ. Σουφλιά. Από τις διαπιστώσεις αυτές ελπίζω να εξαχθούν ορισμένα λιγότερο συγκυριακά συμπεράσματα για τις προοπτικές του πανεπιστημιακού κινήματος στη χώρα μας.

Για όποιον παρακολούθησε την πολύμηνη διαδικασία, που κατέληξε στην ψήφιση του νόμου 2083/1992, το πρώτο σημείο που ενόχλησε είναι η έλλειψη οποιασδήποτε αποτίμησης –γενικής ή έστω μερικής– της δεκάχρονης εφαρμογής του πανεπιστημιακού νόμου του 1982 και, κατ' επέκταση, η εντελώς αποσπασματική επίγνωση των, παρά ταύτα, πρόδηλων ελλείψεων και δυσλειτουργιών στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματά μας.

Έχοντας συμμετάσχει –ως μέλος της επιτροπής Μητσόπουλου– σε κάποια παλαιότερη φάση της σχετικής συζήτησης, μπορώ να διαβεβαιώσω ότι τα βασικά δεδομένα για την επισήμανση των προβλημάτων και την πρόταση λύσεων απουσίαζαν από το τραπέζι. Έτσι, στο διάστημα που μεσολάβησε από την οικουμενική κυβέρνηση και το πόρισμα Σημίτη έως τις προτάσεις Σουφλιά, το περασμένο καλοκαίρι, ούτε οι υπηρεσίες του υπουργείου Παιδείας, ούτε η επί χρόνια υπνώττουσα ΠΟΣΔΕΠ-ΑΕΙ, ούτε κανένας άλλος φορέας ή μεμονωμένος ερευνητής αισθάνθηκαν την ανάγκη να απαντήσουν σε ερωτήματα στοιχειώδη για κάθε σοβαρό προγραμματισμό, όπως π.χ. πόσοι ήταν οι πανεπιστημιακοί το 1982 και πόσοι είναι σήμερα –συνολικά, κατά Α.Ε.Ι. και κατά τμήμα– πόσοι οι φοιτητές, τι κονδύλια διατέθηκαν για λειτουργικές δαπάνες, για έρευνα και για επενδύσεις και πώς κατανεμήθηκαν, πώς διαμορφώθηκαν τα προγράμματα σπουδών κ.ο.κ. Όσο για τα περίφημα ερωτηματολόγια, που το υπουργείο Παιδείας κάλεσε τους πανεπιστημιακούς –όργανα και μεμονωμένα μέλη Δ.Ε.Π.– να συμπληρώσουν, την άνοιξη του 1991, ακόμη και αν θεωρήσει κανείς ότι τα ζητήματα που έθεταν ανταποκρίνονταν πράγματι στα υπαρκτά προβλήματα και ότι το δείγμα όσων τα συμπλήρωσαν ήταν αντιπροσωπευτικό –κάτι προς

απόδειξη– δεν κάλυπταν ασφαλώς το σχετικό κενό, γιατί, απλούστατα, δεν αποτέλεσαν αντικείμενο καμιάς σοβαρής επεξεργασίας, ούτε –πολύ λιγότερο– δημοσίευσης.

Αν λάβει κανείς υπόψη ότι ο νόμος-πλαίσιο του 1982 ανέτρεψε ριζικά τα πανεπιστημιακά μας πράγματα, αποτελώντας την αφετηρία μιας νέας εποχής, θα αντιληφθεί ότι η έλλειψη καταγραφής των αλλαγών που επέφερε ξεπερνά τα όρια της συνήθους προχειρολογίας και υπονομεύει εξ ορισμού την προσπάθεια και του πιο καλοπροαίρετου μεταρρυθμιστή, αφού, στην καλύτερη των περιπτώσεων, το μόνο που ο τελευταίος μπορεί να εισφέρει είναι η προσωπική εμπειρία του και κάποια συμπεράσματα από το τμήμα και το Α.Ε.Ι. στο οποίο υπηρετεί, δηλαδή στοιχεία μάλλον ανεπίδεκτα γενικεύσεων.

Η δεύτερη διαπίστωση συνάπτεται με την πρώτη και έχει να κάνει με το *απαράσκευο των πανεπιστημιακών να προτείνουν σοβαρές εναλλακτικές λύσεις στις προτάσεις Σουφλιά*.

Θα πρέπει, κατ' αρχάς, να σημειωθεί ότι, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε πριν από 10-15 χρόνια, το φοιτητικό κίνημα παρέμεινε απαθές μπροστά στα τεκταινόμενα, παρ' όλο που πολλά από τα όσα διακυβεύονταν αφορούσαν άμεσα στη θέση των φοιτητών. Οι λιγοστές εκδηλώσεις συμπαράστασης προς τα απεργούντα μέλη Δ.Ε.Π. υπήρξαν υποτονικές και η μεγάλη φοιτητική μάζα είτε παρέμεινε αδιάφορη, είτε αντιτάχθηκε ανοικτά στις όποιες κινητοποιήσεις των δασκάλων της. Κατά τούτο, η διαφορά με την εποχή που ψηφιζόταν ο Ν. 815/1978 ήταν από κάθε άποψη εντυπωσιακή και θα ήταν λάθος να αποδοθεί μόνο στη συρρίκνωση της επιρροής της αριστεράς στη νεολαία.

Από την άλλη μεριά, και οι αντιδράσεις των πανεπιστημιακών δεν συγκρίνονταν με εκείνες παλαιότερων εποχών. Παρά τον μαχητικό χαρακτήρα που έλαβαν –σε ορισμένα τουλάχιστον τμήματα– αλλά και την αναπάντεχη για πολλούς μαζικότητα τους, έμοιαζαν περισσότερο με *μάχη οπισθοφυλακής μιας όψιμα αφυπνισμένης συντεχνίας*, παρά με κίνημα που διεκδικούσε σαφή αιτήματα. Έτσι π.χ., η «πολεμική» ανακοίνωση που εξέδωσε η ΠΟΣΔΕΠ για τις προτάσεις (τότε) Σουφλιά, με την οποία καλούσε τους πανεπιστημιακούς σε αποχή από τις εξετάσεις

και την κατάθεση βαθμολογίας (13.6.1992), ήταν μια αχαρακτήριστων ελληνικών και ύφους καταγγελία, από την οποία απουσίαζε οποιαδήποτε παραδοχή υπαρκτών προβλημάτων, που το «δια ταύτα» της μπορούσε να συνοψιστεί στο σύνθημα «να μη θιγεί σε τίποτα ο νόμος-πλαίσιο». Έτσι, τόσο απλά. Από εκεί και πέρα, η μάχη δόθηκε, σχεδόν αποκλειστικά, επί των μεταβατικών διατάξεων του νέου νόμου και σπάνια επί θεμάτων ουσίας καθώς, στο όποιο μοντέλο προωθούσε ο κ. Σουφλιάς, δεν αντιπροτάθηκε παρά η διατήρηση των παλαιών ρυθμίσεων, έστω και αν οι τελευταίες είχαν αποδειχθεί προβληματικές.

Ο μεγάλος, συνεπώς, απάν από την αναμέτρηση του περασμένου καλοκαιριού στα Α.Ε.Ι. ήταν το πανεπιστημιακό κίνημα. Το πανεπιστημιακό κίνημα, που διαλύθηκε μετά το 1982, καθώς στις ιεραρχήσεις σχεδόν όλων μας, την τελευταία δεκαετία, βάρυνε περισσότερο η καλλιέρ-

γεια του επιστημονικού μας κλάδου και, εντέλει, η σταδιοδρομία, παρά η γενικότερη προοπτική της ανώτατης εκπαίδευσης στον τόπο μας. Εξέλιξη πιθανόν φυσιολογική, μετά την ταραγμένη περίοδο που είχε προηγηθεί, η οποία, εν τούτοις, δεν ενοούσε ούτε συλλογικότητες, ούτε πολύ λιγότερο συνθέσεις και προτάγματα.

Αν, όπως πιστεύω, το κρίσιμο ερώτημα, όχι μόνο για το ελληνικό, αλλά και για το ηπειρωτικοευρωπαϊκό πανεπιστήμιο, είναι σήμερα ο *συγκερασμός της παράδοσης του μαζικού πανεπιστημίου με την εκπαίδευση υψηλής στάθμης φοιτητών*, ικανών να αντιμετωπίσουν, όταν αποφοιτήσουν, τον έντονο εσωτερικό και διεθνή ανταγωνισμό, τότε είναι προφανές ότι η συζήτηση για την πανεπιστημιακή μεταρρύθμιση δεν μπορεί να περιοριστεί ούτε στην κατοχύρωση των όποιων κεκτημένων, όσων υπηρετούν σήμερα στα Α.Ε.Ι., ούτε στη βελτίωση των δομών που σήμερα υπάρχουν. Θα πρέπει, είτε το θέλουμε εί-

τε όχι, να επεκταθεί σε ζητήματα, όπως η σχέση δημόσιας και ιδιωτικής ανώτατης εκπαίδευσης, ο προγραμματισμός, εν σχέσει προς τις υπάρχουσες και τις διαγραφόμενες ανάγκες, η ένταξη του ελληνικού πανεπιστημίου στο ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό σύστημα και ένα σωρό άλλα, τα οποία, είτε επειδή «καίουν» και είναι αντιδημοτικά, είτε επειδή η ρουτίνα της καθημερινότητας μας παρασύρει μακριά τους, επιμένουμε να αγνοούμε.

Θα καταλήξω με ένα προκλητικό ερώτημα: ένα πανεπιστημιακό κίνημα, για να διαμορφωθεί αλλά και για να είναι άξιο του ονόματός του, μήπως τελικά θα πρέπει, αν διαπιστώσει ότι οι υπάρχουσες δομές δεν αφήνουν σοβαρά περιθώρια μεταρρυθμίσεων, να βγει έξω από αυτές και να αναζητήσει οργανωτικά πρότυπα ικανά να αναδείξουν το αδιαμφισβήτητο ταλέντο που υπάρχει σήμερα στην Ελλάδα αλλά μένει ανεκμετάλλευτο; ■

ΚΩΣΤΑΣ Μ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ

Ο ΝΕΟΣ ΝΟΜΟΣ για την ανώτατη παιδεία στη χώρα μας παρουσιάζει σημαντικές αδυναμίες, τόσο από άποψη νομοτεχνική όσο και από άποψη περιεχομένου. Οι περισσότερες από αυτές είχαν επισημανθεί έγκαιρα πριν από την ψήφιση του νόμου, είτε από μέλη της ίδιας της πανεπιστημιακής κοινότητας είτε από τη διεύθυνση επιστημονικών μελετών της Βουλής των Ελλήνων (τμήμα νομοτεχνικής επεξεργασίας). Ατυχώς, όμως, οι επισημάνσεις εκείνες δεν λήφθηκαν υπόψη από τους συντάκτες του νόμου και εν τέλει παρέμειναν, ως επί το πλείστον, αυτούσιες, στο τελικό του κείμενο. Άλλες πάλι διατάξεις παρεισέφεραν αναπάντεχα την ύστατη στιγμή, μολονότι αντίστοιχες ρυθμίσεις δεν υπήρχαν στο κείμενο του νομοσχεδίου που κατατέθηκε στη Βουλή.

Το παρόν κείμενο ασχολείται με ζητήματα περιεχομένου του νέου νόμου και το πράττει, κυρίως, με κριτήρια τεθειμένου δικαίου (*de lege lata*) και όχι νομοθετικής πολιτικής (*de lege ferenda*), μολονότι φυσικά είναι δύσκολο να χαραχθεί αυστηρή διαχωριστική γραμμή. Το κείμενο τούτο, με άλλα λόγια, θα περιορισθεί σε αποτίμηση των δεδομένων ρυθμίσεων του νόμου, κατ' αρχήν δίχως να επεκταθεί σε προτάσεις, ως προς το συνολικό θεσμικό πλαίσιο της ανώτατης εκπαίδευσης στη χώρα μας, υπό το πρίσμα μιας άλλης νομοθετικής πολιτικής.

Ως εκ τούτου, οι παρατηρήσεις που έπονται αφορούν μόνο στα επίμαχα –και όχι στα ενδεχομένως θετικά ή ανεκτά– σημεία του νόμου. Σε γενικές γραμμές, μπορούν να καταταγούν τριμερώς. Ειδικότερα αναφέρονται: α) σε ρυθμίσεις οριακής συνταγματικότητας ή ευθέως αντισυνταγματικές, β) σε ρυθμίσεις καθ' εαυτές άστοχες ή απρόσφορες και γ) σε περιπλοκές που πιθανώς θα προκύψουν κατά την εφαρμογή του νόμου, ακόμη και αν η σχετική ρύθμισή του κινείται σε θετική κατεύθυνση. Είναι ευνόητο ότι η απαρίθμηση που ακολουθεί δεν μπορεί να είναι εξαντλητική, αλλά περιορίζεται στα ορατά από τούδε προβλήματα συνταγματικότητας και ορθότητας των ρυθμίσεων του νόμου, καθώς και στα εμφανή ερμηνευτικά προβλήματα ή τις δυσχέρειες της εφαρμογής του.

Ι. Ρυθμίσεις αμφίβολης συνταγματικότητας

1. Ο νέος νόμος ορίζει ότι με προεδρικό διάταγμα, εκδιδόμενο με πρόταση του υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων, είναι δυνατή η ανάθεση και άλλων αρμοδιοτήτων στη σύγκλητο των ΑΕΙ, αλλά και στη γενική συνέλευση των τμημάτων (άρθ. 2 παρ. 2α. XIX και άρθ. 4 παρ. 1. ιε). Η εν λόγω νομοθετική εξουσιοδότηση, ωστόσο, δεν περιλαμβάνει τις βασικές γραμμές του ρυθμιζόμενου θέματος. Δεν κάνει καμία μνεία του είδους των πρόσθετων αρμοδιοτήτων που ενδέχεται να ανατεθούν. Είναι, επομένως, υπερβολικά γενικόλογη και γι' αυτό ανίσχυρη (ολομέλεια ΣτΕ αρ. αποφάσεως 478/1989), έτσι ώστε να καθίσταται συνταγματικώς έωλη –μολονότι επιθυμητή– η ανάθεση και άλλων αρμοδιοτήτων σε αντιπροσωπευτικά όργανα της πανεπιστημιακής οργάνωσης, με τυχόν προεδρικό διάταγμα.

2. Ως προς την εκλογή πρυτανικών αρχών, ο νέος νόμος ουσιαστικά διπλασιάζει το ποσοστό συμμετοχής των διοικητικών υπαλλήλων όλων των επί μέρους κατηγοριών, που μπορούν να συμμετέχουν ως εκλέκτορες (άρθ. 3 παρ. 1α. 4 και 5). Η συμμετοχή αυτή εντούτοις έχει κριθεί, ήδη υπό το καθεστώς του Ν. 1268/1982, ως αντισυνταγματική, από την απόφαση της ολομέλειας του ΣτΕ αρ. 2805/1984. Οι εν λόγω κατηγορίες προσωπικού ασκούν αποκλειστικώς διοικητικό έργο, ξένο προς την επιστήμη και την έρευνα που καλλιεργούνται στα ΑΕΙ. Οι πρυτάνεις τουναντίον δεν ασκούν έργο αμιγώς διοικητικής υφής, ώστε να δικαιολογείται η συμμετοχή διοικητικών υπαλλήλων στις πρυτανικές εκλογές. Ασκούν πολυσχιδείς δραστηριότητες, αντίστοιχες προς αυτές που καλλιεργούνται στο πανεπιστήμιο του οποίου προΐστανται.

3. Μεταξύ των αρμοδιοτήτων του πρύτανη συγκαταλέγεται η δυνατότητά του να μετέχει αυτοπροσώπως, ή με έναν από τους αντιπρυτάνεις, στις συνεδριάσεις όλων των συλλογικών πανεπιστημιακών οργάνων, ιδίως των τμημάτων και των τομέων (άρθ. 3 παρ. 1α. στ' ΙΙ). Η καινοφανής αυτή διάταξη, εμβόλιμη στο τελικό κείμενο του νόμου, ελέγχεται επίσης για αντισυνταγματικότητα και οπωσδήποτε για κατάφωρη παραβίαση της ακαδημαϊκής δεοντολογίας. Διότι, η γενική συνέλευση τμήματος και τομέα αποφα-

ορίζει κυριαρχικά στον κύκλο των νόμων αρμοδιοτήτων της. Τυχόν συμμετοχή σε αυτήν του φορέα άλλου πανεπιστημιακού οργάνου θα προσέβαλε τη συνταγματικά κατοχυρωμένη αυτονομία της (άρθ. 16 παρ. 5 Συντ.). Επιπροσθέτως, θα αντι-σπρατευόταν βάνανυα την ακαδημαϊκή αξιοπρέπεια των μελών της συνελεύσεως, αφού η παρουσία άσχετου προς αυτήν προσώπου θα δημιουργούσε ab initio την υπόνοια ότι τούτο επιδιώκεται με μόνο σκοπό τον επηρεασμό συγκεκριμένων αποφάσεων, αρεστών στον εκάστοτε πρύτανη.

4. Στον υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων δίνεται η δυνατότητα να ελέγχει την πληρότητα των εσωτερικού κανονισμού που έχει καταρτίσει ένα ΑΕΙ. Η ίδια διάταξη (άρθ. 5 παρ. 4) θέτει μία ασφυκτική προθεσμία, προκειμένου κάθε σύγκλητος να θεσπίσει παρόμοιο εσωτερικό κανονισμό. Και τα δύο σημεία δημιουργούν, επίσης, θέμα συνταγματικότητας της οικείας ρυθμίσεως του νόμου. Το πρώτο, διότι δίνεται έμμεσα στον υπουργό το δικαίωμα ασκήσεως ελέγχου σκοπιμότητας –και όχι απλώς νομιμότητας– του συνταχθέντος εσωτερικού κανονισμού. Και το δεύτερο, διότι θίγεται η αυτοδιοίκηση του ΑΕΙ και μάλιστα με την επιβολή δια του νόμου μιας υπερβολικά σύντομης προθεσμίας, δυσανάλογα μικρής προς τη σπουδαιότητα του σκοπού της συντάξεως εσωτερικού κανονισμού των ΑΕΙ και δη με αξιώσεις πληρότητας. Εξάλλου, η επαπειλή δυσμενών οικονομικών επιπτώσεων εις βάρος ολόκληρου του πανεπιστημίου, η σύγκλητος του οποίου καθυστερεί να ολοκληρώσει την κατάσταση του κανονισμού, είναι επίσης υπερβολική. Επισημειώνεται δυσανάλογα σημαντική βλάβη και μάλιστα εις βάρος του συνόλου των πανεπιστημιακών κάθε ΑΕΙ, οι οποίοι, ωστόσο, καμία ευθύνη δεν φέρουν για τυχόν ολιγωρία της αντίστοιχης συγκλήτου.

5. Ο υπουργός μπορεί να αναπέμψει πρόταση του πρυτανικού συμβουλίου ενός ΑΕΙ για τετραετή προγραμματισμό (άρθ. 6Β παρ. 4). Ομοίως, το πρυτανικό συμβούλιο, ως προς τον προγραμματισμό κάποιου τμήματος. Θεωρητικά τούτο θα μπορούσε να γίνει και αν ακόμη ο υπουργός ή το πρυτανικό συμβούλιο διαφωνούσαν έστω και ως προς μία και μόνη θέση που προτείνεται να συσταθεί. Ο υψηλός κίνδυνος καταχρηστικής αναπομπής επιδεινώνεται από το γεγονός ότι στη σχετική ρύθμιση απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά σε κάποιους εύλογους λόγους αναπομπής. Η απουσία αυτή καθιστά την εν λόγω ρύθμιση προβληματική, καταλείποντας τον τετραετή προγραμματισμό κάθε ΑΕΙ στο έλεος τυχόν υπουργικής κωλυσιεργίας. Ως εκ τούτου, η εν λόγω ασαφής ρύθμιση ελέγχεται κατά το ότι

πλήττει την αυτοδιοίκηση των ελληνικών πανεπιστημίων και των τμημάτων (άρθ. 16 παρ. 5 Συντ.).

6. Νέα μέλη ΔΕΠ, που εκλέγονται επί τηθεία σε θέση λέκτορα ή επίκουρου καθηγητή, κατά την πρώτη τριετία της θητείας τους οφείλουν να προσφέρουν πλήρη και αποκλειστική απασχόληση (άρθ. 8 παρ. 5). Η υποχρέωση αυτή δημιουργεί, ωστόσο, μια άνιση μεταχείριση ως προς την εργασιακή θέση όσων ήδη υπηρετούν στις βαθμίδες αυτές και έχουν ήδη μονιμοποιηθεί, αφού αυτοί δεν οφείλουν αναγκαστικά να παρέχουν πλήρη και αποκλειστική απασχόληση. Επομένως, η διάκριση αυτή θραύει, άνευ αποχρώντος λόγου, τη συνταγματική αρχή της ισότητας. Έτσι κι αλλιώς, η υποχρέωση αυτή δεν μπορεί να επιβληθεί εις βάρος δικαστικών (άρθ. 89 παρ. 2 Συντ.) ή ιερών.

Ειρήσθω εν παρόδω ότι η ρύθμιση αυτή συντελεί στην περαιτέρω υποβάθμιση της ακαδημαϊκής θέσης των νέων λεκτόρων και επίκουρων καθηγητών, την οποία συνεπάγονται άλλες διατάξεις του νέου νόμου. Εκφράζεται, έτσι, ο βάσιμος φόβος ότι θα αποθαρρυνθούν ικανοί νέοι επιστήμονες να ακολουθήσουν ακαδημαϊκή σταδιοδρομία. Εν προκειμένω, θα ήταν σκόπιμο, ενόσω τα μέλη ΔΕΠ υπηρετούν επί τηθεία, να μην υποχρεώνονται να υπηρετούν με καθεστώς πλήρους και αποκλειστικής απασχολήσεως, ακριβώς διότι παρατείνεται η αβεβαιότητα της ακαδημαϊκής τους ανελίξεως.

7. Το υπουργείο μπορεί να χρηματοδοτεί κατά προτεραιότητα προγράμματα μεταπτυχιακών σπουδών που υποβάλλονται στην έγκρισή του (άρθ. 11 παρ. 4). Και η διάταξη αυτή πάσχει, στο μέτρο που επιτρέπει και πάλι, έστω και εμμέσως, έλεγχο σκοπιμότητας του προτεινόμενου μεταπτυχιακού προγράμματος, οπότε θίγεται και πάλι η ακαδημαϊκή αυτοτέλεια. Ο έλεγχος συνίσταται, εν προκειμένω, στο κατά πόσο το περιεχόμενο του προγράμματος εμπίπτει ή όχι στις κυβερνητικές επιλογές και προτιμήσεις. Αξίζει να παρατηρηθεί ότι η δυνατότητα αυτή, σε μεγάλο βαθμό, έρχεται ακόμη σε αντίφαση προς τον κανόνα του άρθ. 11 παρ. 3 του ίδιου νόμου, βάσει του οποίου προκύπτει a contrario ότι ο υπουργός δεν δικαιούται να ασκεί ουσιαστικό έλεγχο του αντικειμένου και του σκοπού του προγράμματος.

8. Η καταβολή διδάκτρων για τους μεταπτυχιακούς φοιτητές συγκεκριμένου προγράμματος, με απόφαση της συγκλήτου ενός ΑΕΙ (άρθ. 12 παρ. 7), μπορεί να θεωρηθεί ότι προσκρούει στη συνταγματική υποχρέωση της ελληνικής πολιτείας για την παροχή δωρεάν παιδείας σε όλες τις βαθμίδες της δημόσιας εκπαίδευσης (άρθ. 16 παρ. 5 Συντ.).

9. Το κεφάλαιο ΣΤ' περί πανεπιστημιακής έρευνας φαίνεται να διαπερνάται

από μία βασική όσο και ολέθρια σύγχυση, μεταξύ της εν μέρει θεμιτής διοικητικής οργανώσεως της έρευνας αφενός και του ανεπίτρεπτου διοικητικού καθορισμού ζητημάτων περιεχομένου και προσανατολισμού της αφετέρου. Συνέπεια της σύγχυσεως αυτής είναι η πανεπιστημιακή έρευνα να γίνεται αντιληπτή ως εργαλείο κυβερνητικής πολιτικής. Ενδεικτικά, αξίζει να αναφερθεί ότι η κατάρτιση ενός σφαιρικού «προγράμματος ερευνών» γίνεται από επιτροπές που συγκροτούνται με απόφαση του υπουργού. Η απόφαση αυτή κατ' ανάγκη θα μένει ανοικτή σε κριτήρια κάθε άλλο παρά επιστημονικού χαρακτήρα και με πρόσωπα πιθανότατα φίλα προσκείμενα στην εκάστοτε κυβέρνηση παρατάξη. Το πρόγραμμα αυτό θα εγκρίνεται από τον υπουργό, ύστερα από «απλή» και όχι «σύμφωνη» γνώμη του διαπανεπιστημιακού συμβουλίου έρευνας.

Νηφάλια και καλόπιστη ανάγνωση του κεφαλαίου αυτού πείθει ότι ο νέος νόμος επιχειρεί μία πρωτοφανή κρατιστική –και εμμέσως κομματικά χρωματισμένη– κάθε φορά– παρέμβαση στο πεδίο της πανεπιστημιακής έρευνας, η οποία απάδει εντόμως στον καλώς νοούμενο ακαδημαϊκό φιλελευθερισμό. Το επιβλαβές μέγεθος της παρέμβασης αυτής αναδεικνύεται ακόμη περισσότερο με την ανάθεση της οργάνωσης της έρευνας, όπως και των μεταπτυχιακών σπουδών, σε γνωμοδοτικά και καθαρώς συμβουλευτικά όργανα, δίχως μάλιστα σύνθεση αποκλειστικώς ακαδημαϊκή. Παρόμοια σύνθεση δεν εγγυάται έργο υψηλού κύρους και χωρίς κομματικές δεσμεύσεις.

10. Κατ' άρθ. 17 προβλέπονται ερευνητικά πανεπιστημιακά ινστιτούτα ως πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου. Με την τελευταία αυτή ιδιότητά τους είναι αμφίβολο αν τα ινστιτούτα αυτά θα καλύπτονται από ακαδημαϊκούς όρους λειτουργίας. Ωστόσο, και αν ακόμη συνέβαινε αυτό, είναι απορίας άξιο πώς είναι δυνατόν το υπουργείο να χρηματοδοτεί κατά το δοκούν και κατά προτεραιότητα την ίδρυση και λειτουργία ΕΠΙ, σύμφωνα με τις περιοχές της επιστήμης και τεχνολογίας που αυτό το ίδιο καθορίζει. Άλλωστε και στο σημείο αυτό ανακύπτει εκ νέου μια αντίφαση προς τον κανόνα του άρθ. 17 παρ. 3, βάσει του οποίου ο υπουργός δεν δικαιούται να ασκεί ουσιαστικό έλεγχο του αντικειμένου και του σκοπού του ΕΠΙ, όπως το εισηγείται η σύγκλητος του οικείου ΑΕΙ.

11. Έκδηλα προβλήματα αντισυνταγματικότητας εγείρονται επίσης στο κεφάλαιο Ι' περί «ελληνικού ανοικτού πανεπιστημίου» (άρθ. 27). Τα προβλήματα αυτά επικεντρώνονται α) στην έλλειψη ικανής ακαδημαϊκής αυτοτέλειας κατά τη λειτουργία του εν λόγω ιδρύματος, β) στο ότι

τούτο προβλέπεται να χορηγεί ακαδημαϊκούς τίτλους σπουδών, προφανώς ισοτίμους με εκείνους των υπόλοιπων ΑΕΙ, γ) στην τελείως αόριστη νομοθετική εξουσιοδότηση για τη ρύθμιση θεμάτων που σχετίζονται με το ίδρυμα αυτό, από προεδρικό διάταγμα εκδιδόμενο με πρόταση του υπουργείου. Η εν λόγω εξουσιοδότηση είναι επίσης αντισυνταγματική, διότι αυτή προβλέπει μεν τα αντικείμενα όχι όμως και τις βασικές αρχές της εξουσιοδότησης, βάσει των οποίων να μπορέσει να κινηθεί η διοίκηση. Λόγου χάρη, απουσιάζει η παραμικρή μνεία του θέματος πώς θα γίνεται και με ποια κριτήρια η εισαγωγή φοιτητών και φοιτητριών στο εν λόγω «πανεπιστήμιο».

12. Το άρθ. 28 παρ. 6 του νόμου εισάγει ένα παράδοξο τεκμήριο απεργίας, βάσει του οποίου δικαιολογεί την περικοπή μισθού εις βάρος του λογιζομένου απεργούντος πανεπιστημιακού. Το τεκμήριο αυτό αντιβαίνει στον κανόνα του άρθ. 23 παρ. 2 του Συντάγματος. Συνάμα αποπνέει την καταφανώς εσφαλμένη και προσβλητική εις βάρος των πανεπιστημιακών δασκάλων εικόνα, ότι αυτοί επιτελούν πρωτίστως εξεταστικά έργα, οπότε η αποχή από αυτά –και όχι κάτι άλλο– αποτελεί εο ἱρσο τεκμήριο απεργίας.

13. Τέλος, σαφές πρόβλημα συνταγματικότητας αναφύεται από την αναγνώριση της ισοτιμίας του «Ελληνικού Κολλεγίου Βοστώνης» (άρθ. 29), το οποίο μπορεί μεν να είναι τετραετούς φοιτήσεως, ωστόσο η στελέχωση και η λειτουργία του κάθε άλλο παρά γίνονται με ακαδημαϊκές προδιαγραφές. Ως εκ τούτου, είναι ανεπίτρεπτο οι παρεχόμενοι από αυτό το ίδρυμα τίτλοι να κηρύσσονται ισοτίμοι με τα πτυχία που χορηγούνται από αντίστοιχα τμήματα των ελληνικών ΑΕΙ. Κατά συνέπεια, πρόκειται για ποιοτικές διαφορετικές καταστάσεις, οπότε δεν είναι δυνατή η επέλευση της ίδιας έννομης συνέπειας, δηλαδή της ισοτιμίας ανάμεσα στα συγκρινόμενα τμήματα. Επομένως, η τεχνητή εξίσωση, που επιβάλλει ο νόμος, παραβιάζει ασφαλώς τη συνταγματικά κατοχυρωμένη αρχή της ισότητας (άρθ. 4 Συντ.). Σημειωτέον, ότι κανείς λόγος γενικότερου, «εθνικού» κλπ. συμφέροντος δεν δικαιολογεί τη συγκεκριμένη απόκλιση από την αρχή της ισότητας. Αντιθέτως, γενικότερο δημόσιο συμφέρον επιτάσσει το σεβασμό της ελληνικής ακαδημαϊκής τάξης και όχι τη νόθευσή της, όπως κατ' αποτελεσμα προκύπτει από την επίμαχη ρύθμιση του νέου νόμου.

II. Ρυθμίσεις αμφίβολης ορθότητας

1. Το Α' κεφάλαιο κάνει λόγο για «οικονομική» αυτοτέλεια των ΑΕΙ, ενώ από το κείμενο του κεφαλαίου αυτού φαίνεται

ότι νομοτεχνικά θα ήταν ορθότερο να γίνεται λόγος απλώς για «διαχειριστική» αυτοτέλεια, αφού τα ελληνικά πανεπιστήμια στερούνται ικανών ιδίων πόρων. Διατάκτης δαπανών θα άρμοζε να είναι ο αντιπρύτανης οικονομικού προγραμματισμού και ανάπτυξης και όχι ο πρύτανης, όπως αντίθετα ορίζει ο νέος νόμος (άρθ. 1 παρ. 3), έτσι ώστε να επιτυγχάνεται κάποια αποκέντρωση πρυτανικών αρμοδιο-

τήτων.

2. Θα ήταν προτιμότερο το όργανο που επιμερίζει αρμοδιότητες στους αντιπρυτάνεις να είναι όχι το ολιγομελές και εξαιρετικά κλειστό πρυτανικό συμβούλιο (3 παρ. 1α. στ' VIII), αλλά η σύγκλητος, η οποία συνδυάζει την ευρεία αντιπροσωπευτικότητα της συνθέσεώς της με τη δημοσιότητα της λειτουργίας της. Η αρμοδιότητα αυτή του πρυτανικού συμβουλίου, σε συνδυασμό με το τεκμήριο αρμοδιότητας που του χορηγεί –ως μη έδει– ο νέος νόμος, εγκυμονεί τον ευδιάκριτο κίνδυνο να συσταθεί, υπό τον άμεσο έλεγχο των εκάστοτε πρυτανικών αρχών, ένα κλειστό κύκλωμα εξουσίας, αυτονομημένο από το κατ' εξοχήν αντιπροσωπευτικό όργανο κάθε ΑΕΙ.

3. Από τις ρυθμίσεις του νόμου απουσιάζει ο θεσμός της κοσμητείας. Αφήνεται έτσι η εντύπωση ότι ο θεσμός αυτός υποβαθμίζεται, δεδομένου μάλιστα ότι, εκτός του κοσμήτορα κάθε σχολής, στη σύγκλητο θα συμμετέχουν πλέον και οι πρόεδροι των επί μέρους τμημάτων της.

4. Το πρόγραμμα προκήρυξης και πλήρωσης των θέσεων μελών ΔΕΠ νέου τμήματος καταρτίζεται από το πρυτανικό συμβούλιο, υποβαλλόμενο ακολούθως προς έγκριση στο υπουργείο (άρθ. 6B παρ. 5). Ωστόσο, όποτε το νέο τμήμα πρόκειται να δημιουργηθεί από τους κόλπους παλαιότερου τμήματος ή σχολής, θα έπρεπε η αρμοδιότητα αυτή να αφήνεται κατ' αρχήν στη γενική συνέλευση του τμήματος. Σε κάθε περίπτωση, πάντως,

καλό είναι η τελική πρόταση να διατυπώνεται από τη σύγκλητο, για τους λόγους που αναφέρονται ανωτέρω (2ο σημείο της παρούσας ενότητας). Υπέρ της λύσης αυτής δέον να προσμετρηθεί ο σοβαρός λόγος ότι πολλά νέα τμήματα εμφανίζουν έντονα στοιχεία διεπιστημονικότητας στο πρόγραμμά τους, κάτι που δύσκολα μπορεί να σταθμισθεί με επάρκεια από το εξαιρετικά ολιγομελές πρυτανικό συμβούλιο.

5. Για τους ίδιους λόγους μπορεί να κριθεί επίσης εσφαλμένη η ρύθμιση που αναθέτει στο πρυτανικό συμβούλιο –αντί της σύγκλητου– την κατανομή των θέσεων-πιστώσεων (άρθ. 6Γ παρ. 1). Η θεραπεία αυτών των αδυναμιών του νόμου θα μπορούσε πρακτικά να επιτευχθεί, μέχρι ενός σημείου, εάν στον εσωτερικό κανονισμό κάθε ΑΕΙ προβλεφθεί ότι το πρυτανικό συμβούλιο θα εισηγείται πάνω στα οικεία θέματα μόνον ύστερα από «απλή» τουλάχιστον γνώμη της σύγκλητου.

Εντύπωση προκαλεί η διάταξη του άρθ. 6B παρ. 2, δυνάμει της οποίας κατά την κατανομή των θέσεων η σύγκλητος μπορεί να μεταβάλλει μέχρι 20% τον αριθμό των θέσεων ΔΕΠ κατά βαθμίδα, που ορίζεται στη σχετική υπουργική απόφαση. Είναι απορίας άξιο με ποια κριτήρια και γνώση η σύγκλητος θα παρακάμπτει τη βούληση του οικείου τμήματος, μόνου αρμόδιου, εκ των πραγμάτων, για τον καθορισμό των βαθμίδων στις προτεινόμενες εκάστοτε θέσεις. Θα ήταν, επομένως, φρόνιμο, στον εσωτερικό κα-

νονισμό που θα καταρτισθεί από καθεμία σύγκλητο να αναγραφεί ρητά ότι η σύγκλητος θα σέβεται τις προτάσεις των τμημάτων ως προς τη βαθμίδα των προκηρυκτών θέσεων. Με αυτό τον τρόπο η σύγκλητος θα αποποιηθεί ουσιαστικά εκ των προτέρων την ενάσκηση της άστοχης ευχέρειας, που της απονέμει ο νέος νόμος.

6. Προκειμένης κρίσης για την εξέλιξη λέκτορα ή τη μονιμοποίηση επίκουρου καθηγητή, δεν μετέχουν στο οικείο εκλεκτορικό σώμα μέλη ΔΕΠ της ίδιας βαθμίδας με τους κρινόμενους (άρθ. 6Δ παρ. 2 ε). Ωστόσο, για κρίση νέων μελών ΔΕΠ στις βαθμίδες αυτές μπορούν κάλλιστα να μετέχουν και μέλη της ίδιας βαθμίδας με τον κρινόμενο (άρθ. 6ΣΤ παρ. 1). Π.χ. για την κρίση υποψήφιου επίκουρου καθηγητή μπορούν να μετέχουν –και ορθώς– ακόμη και επί θητεία επίκουροι. Εδώ επιφυλάσσεται μία αξιολογική αντίφαση και όχι τυπική αντινομία μεταξύ διατάξεων με απολύτως ταυτόσημο πραγματικό μέρος του κανόνα τους. Η αντίφαση αυτή δεν επιλύεται ερμηνευτικά, αλλά μόνο με νομοθετική παρέμβαση, δεδομένου μάλιστα ότι και εν προκειμένω ανακύπτει πρόβλημα άνισης μεταχείρισης ως προς το ζήτημα κατά πόσον μέλη ΔΕΠ μπορούν να κρίνουν ή όχι υποψήφιους στη βαθμίδα που εκείνα υπηρετούν. Από άποψη ακαδημαϊκή, πάντως, το ορθό κριτήριο ως προς τη συγκρότηση του οικείου εκλεκτορικού σώματος θα ήταν η επιστημονική αρμοδιότητα καθενός και όχι η ιεραρχική του θέση, που αποτελεί προφανώς εξωεπιστημονικό, άρα απρόσφορο στο θέμα αυτό, κριτήριο.

7. Για την κρίση υποψηφιότητας σε θέση μέλους ΔΕΠ ορίζεται τριμελής εισηγητική επιτροπή από το οικείο εκλεκτορικό σώμα και όχι από τη γενική συνέλευση του τμήματος, όπως μέχρι τώρα (άρθ. 6Ε παρ. 1). Η τροποποίηση του Ν. 1268/1982 στο σημείο αυτό δεν εξυπηρετεί καμία αξία λόγω ακαδημαϊκής ανάγκης. Εικάζεται, μάλιστα, ότι θα ανακύψουν αρκετά προβλήματα στην πράξη, ενόψει της δυσκινησίας ενός πολυμελούς σώματος με περιστασιακή κάθε φορά σύνθεση.

8. Η υπενθύμιση του άρθρου 259 του Ποινικού Κώδικα, περί παραβάσεως καθήκοντος, σε δύο σημεία του νόμου, εκτός του ότι, από άποψη συμβολική, είναι καθ' εαυτή προσηλητική εις βάρος των Ελλήνων πανεπιστημιακών, είναι απολύτως περιττή, αφού η εν λόγω διάταξη του Π.Κ. έτσι κι αλλιώς ισχύει (άρθ. 6 ΣΤ παρ. 12 και άρθ. 8 παρ. 7).

9. Οι λέκτορες από τούδε και στο εξής δεν μπορούν να είναι επιβλέποντες σε διδακτορική διατριβή (άρθ. 12 παρ. 5α), ούτε να έχουν αυτοδύναμο διδακτικό έργο (άρθ. 28 παρ. 7). Πρόκειται για άστοχες ρυθμίσεις, που υποβιβάζουν την εν γένει θέση των λεκτόρων. Σημειωτέον ότι

η προκειμένη deminutio ισχύει βάσει του νέου νόμου απολύτως, δηλαδή ασχέτως αν ο λέκτορας είναι μόνιμος ή επί θητεία και βεβαίως –ακόμη χειρότερα– ανεξάρτητα από την επιστημονική αξία καθενός λέκτορα. Ισχύει, επίσης, ανεξάρτητα από τις ειδικές ανάγκες είτε ενός τμήματος π.χ. νεοπαγούς και σε περιφερειακό πανεπιστήμιο, με ελάχιστο ακόμη αριθμό μελών ΔΕΠ, είτε οποιουδήποτε άλλου τμήματος, στο οποίο, ενδεχομένως, συγκεκριμένος λέκτορας είναι ο κατ' εσχόλην αρμόδιος από άποψη επιστημονική.

Θα ήταν προτιμότερο και στα δύο αυτά θέματα να αφήνεται η σχετική απόφαση στην ευθύνη κάθε τομέα και κάθε τμήματος, δίχως a priori και μάλιστα αδιακριτες νομοθετικές απαγορεύσεις. Πολλά επί μέρους ζητήματα ακαδημαϊκών λειτουργιών πρέπει, επί τέλους, και στη χώρα μας να διευθετούνται με κανόνες, είτε άγραφους είτε γραπτούς, κάθε τμήματος, ανάλογα με τις ιδιομορφίες καθενός από αυτά. Ακαδημαϊκή παράδοση είναι αδύνατο να διαπλασθεί με σφαιρικές, λεπτομερειακές και πάντοτε εκ των άνω, νομοθετικές παρεμβάσεις. Ιδίως, μάλιστα, αν αυτές γίνονται συχνά ή αν αδιαφορούν για τη νομιμοποίησή τους στη συνείδηση της πανεπιστημιακής κοινότητας.

III. Δυσχέρειες στην έμπρακτη εφαρμογή του νόμου

1. Η μεγαλύτερη, ίσως, δυσχέρεια που θα προκληθεί με την έμπρακτη εφαρμογή του νέου νόμου σχετίζεται με τον εφάπαξ και ανά τετραετία προγραμματισμό σε κάθε τμήμα (άρθ. 6). Η ρύθμιση αυτή εισάγει μία εξαιρετικά γραφειοκρατική διαδικασία προγραμματισμού, η οποία αντιστρατεύεται τις ανάγκες ενός σύγχρονου, εύλικτου και προσαρμοστικού πανεπιστημίου. Η σχεδόν παγιωμένη, περιοριστική πολιτική της εκάστοτε ηγεσίας του υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων επιτρέπει τη βάσιμη εικασία, ότι οποιουδήποτε προγραμματισμός μεσοπρόθεσμης εμβέλειας θα υπονομεύεται από περικλοπήμες στον αριθμό των θέσεων και πιστώσεων που ζητώνται κάθε φορά. Η πρακτική αυτή θα προκαλεί πιθανότατα, σε κάθε τμήμα, μια μακρά διελκυστίνδα διαβουλεύσεων, τριβών ή και συναλλαγών μεταξύ τομέων ή και στο εσωτερικό κάθε τομέα κλπ., με δυσμενείς συνέπειες ως προς την ακαδημαϊκή ευπρέπεια και ευταξία.

2. Εφόσον σε ένα τμήμα σημειωθεί καθυστέρηση σχετικά με την κρίση για ανανέωση θητείας, εξέλιξη λέκτορα ή τη μονιμοποίηση επίκουρου καθηγητή, τότε η θητεία παρατείνεται το πολύ για ένα εξάμηνο. Αν, όμως, το εξάμηνο αυτό διάστημα παρέλθει άπρακτο, τότε θεωρείται ότι η θητεία του υπηρετούντος έχει λήξει αυτο-

δικαίως (άρθ. 6Δ παρ. 2ς). Πρόκειται για ατυχέστατη διάταξη του νέου νόμου, διότι αφήνεται η ολιγωρία των κριτών –σκόπιμη ή όχι, αδιάφορη– να βλάψει ανεπανόρθωτα την εργασιακή θέση του υπό κρίση προσώπου. Ο τελευταίος αποχωρεί τότε υποχρεωτικά από το πανεπιστήμιο, δίχως μάλιστα καν να έχει τελικώς κριθεί. Υπό την απειλή αυτής της δαιμόνιας σπάθης ευνοείται η δημιουργία κλίματος επιβολής και υποτέλειας μεταξύ ανωτέρων και κατωτέρων, προς τεράστια ζημία της ακαδημαϊκής αξιοπρέπειας των τελευταίων.

3. Ο νόμος εξαγγέλλει ένα ήπιο σύστημα καθιέρωσης αποκλειστικής απασχόλησης των μελών ΔΕΠ με τα ακαδημαϊκά τους καθήκοντα (άρθ. 8). Εν τούτοις, η εφαρμογή της ενδιαφέρουσας αυτής ιδέας μπορεί να καταστεί πρόξενος σημαντικών δυσλειτουργιών. Κατ' αρχάς, μία αυστηρή εφαρμογή του συστήματος αυτού κινδυνεύει να απορροφήσει τα περιφερειακά πανεπιστήμια από διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό, αν δεν συνοδευθεί ταυτόχρονα με την παροχή ουσιαστών κινήτρων για μόνιμη παραμονή του στην έδρα του τμήματος στο οποίο υπηρετεί. Διαφορετικά η μεγάλη πλειονότητα των υπηρετούντων σε περιφερειακά πανεπιστήμια θα πρέπει να ανήκει στην κατηγορία όσων υπηρετούν σε καθεστώς μερικής απασχόλησης, πράγμα τελειώς ασύμφορο, από τη σκοπιά ενός ανεκτού επιπέδου αμοιβής.

Επιπροσθέτως, η κατάτμηση του προσωπικού σε πολλές υποδιαρέσεις των τεσσάρων βαθμίδων, ανάλογα με το καθεστώς απασχόλησης καθενός, θα προκαλέσει πιθανώς ακόμη και ζητήματα νομιμότητας των αποφάσεων των συλλογικών οργάνων, στα οποία θα μετέχουν διάφορες κατηγορίες διδασκόντων.

4. Η «αξιολόγηση» του έργου που έχει να επιδείξει κάθε πανεπιστήμιο (άρθ. 24) είναι πρακτικώς ανέφικτη, με κάποια σοβαρά και ανεπίδεκτα αμφισβητήσεων κριτήρια. Τα κριτήρια αυτά, προκειμένου να έχουν την επίφαση της αντικειμενικότητας, θα προσλάβουν μάλλον ποσοτικό χαρακτήρα (π.χ. ετήσιος αριθμός δημοσιεύσεων ανά διδάσκοντα, βαθμός απορροφητικότητας παντοειδών κονδυλίων, αριθμός διακινούμενων φοιτητών από ευρωπαϊκά πανεπιστήμια κ.ο.κ.). Έτσι, όμως, παροράται τελείως η ποιοτική διάσταση που οφείλει να διεκδικεί μία «αξιολόγηση» που σέβεται το όνομά της. Τούτο άλλωστε έχει διαπιστωθεί και στο εξωτερικό, π.χ. στη Μεγάλη Βρετανία, όπου έγινε απόπειρα εφαρμογής ανάλογου πειραματισμού. Αν ο θεσμός αυτός εφαρμοσθεί στην πράξη, τότε δεν αποκλείεται να επιτείνει τις ανισότητες μεταξύ των πανεπιστημίων, πράγμα που θα αποβεί εις βάρος των μικρότερων και νεότερων ακαδημαϊκών μονάδων, μολονότι αυτές ακρι-

βώς έχουν μεγαλύτερη ανάγκη υποστήριξης από την πολιτεία.

5. Η άνωθεν επιβολή ενός ενιαίου συστήματος δύο κύκλων σπουδών (άρθ. 9) μπορεί επίσης να προξενήσει ποικίλες δυσλειτουργίες. Θα ήταν φρονιμότερο να αφεθεί και αυτό το θέμα στην ευθύνη των τμημάτων, ώστε οι σχετικές αποφάσεις να είναι κατά το δυνατόν προσαρμοστικές στις εγγενείς ιδιομορφίες και δυνατότητες κάθε τμήματος. Άλλωστε, προς την κατεύθυνση αυτή έχουν ήδη γίνει κάποιες διευθετήσεις, με πρωτοβουλία επί μέρους τμημάτων.

6. Η σύνδεση του οικογενειακού εισοδήματος με τη δυνατότητα κάθε φοιτητή ή φοιτήτριας να λαμβάνει δωρεάν συγγράμματα και βοηθήματα (άρθ. 22) ελέγχεται ως πρακτικά δυσεφάρμοστη, αλλά και παιδαγωγικά αμφισβητήσιμη. Δυσεφάρμοστη και κοινωνικά άδικη είναι, δεδομένης της ανορθολογικής βάσης του φορολογικού συστήματος στη χώρα μας. Είναι και επισημως γνωστό ότι το κύριο βάρος της φορολογίας το επωμίζονται μισθωτοί και συνταξιούχοι, με εμφανείς πηγές εισοδήματος, σε αντίθεση με σχεδόν όλες τις άλλες κατηγορίες φορολογουμένων. Έτσι, κινδυνεύει να εμφανισθεί το οξύμωρο να αποκλείονται από τη δωρεάν διανομή συγγραμμάτων και εξοχών τέκνα μισθωτών και συνταξιούχων, δηλαδή τέκνα ανθρώπων, που κατά την κοινή πείρα, ανήκουν στις χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις. Αλλά και από άποψη παιδαγωγική η ρύθμιση αυτή χωλαίνει, επειδή δεν ευνοεί καθόλου την αυτόνομη διάπλαση της προσωπικότητας των νέων ανθρώπων, ανεξάρτητα από την οικονομική κατάσταση της οικογένειας καθενός, για την οποία βέβαια δεν ευθύνονται αυτοί.

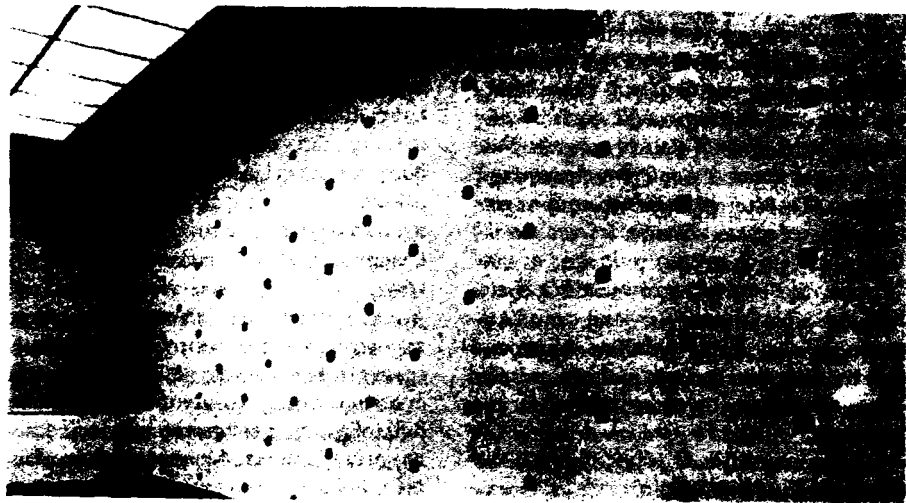
IV. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η εσπευσμένη ψήφιση του νομοσχεδίου από το θερινό τμήμα της Βουλής έγινε σε άκαιρο χρόνο και παρά την -αν μη τι άλλο- διαδικαστική αντίθεση σύσσωμης της ελληνικής πανεπιστημιακής κοινότητας. Το γεγονός αυτό δεν επέτρεψε την ολοκλήρωση ουσιαστικού διαλόγου γύρω από τα πανεπιστημιακά μας πράγματα. Ο νέος νόμος επέλεξε την επιζήμια λύση της ταχείας και ατυχώς συνολικής αναδιευθέτησης της ανώτατης παιδείας, δίχως να συντρέχει σοβαρός λόγος προς τούτο.

Αντίθετα προς αυτή την επιλογή, θα άρμοζε να αποχωρισθούν και αρχάς εκείνα τα θέματα, ως προς τα οποία θα μπορούσε να σημειωθεί ευρεία συναίνεση της πανεπιστημιακής κοινότητας, όπως π.χ. η διαχειριστική αυτοτέλεια των ΑΕΙ, η καθιέρωση μεταπτυχιακών σπουδών, η κατάργηση του ανώτατου ορίου παραμονής των μελών ΔΕΠ σε μία βαθμίδα, δρα-

στικές αλλαγές στο σύστημα διανομής συγγραμμάτων, δίχως, όμως, περιορισμό της δωρεάν ανώτατης παιδείας κ.ά. Στη συνέχεια, θα άξιζε τον κόπο να γίνει ολόπλευρος διάλογος γύρω από ακόμη περισσότερα ακανθώδη και λεπτά ζητήματα, προτού καταστεί ώριμη οποιαδήποτε νομοθετική παρέμβαση.

Μόνο με αυτή την πορεία θα ήταν ίσως εφικτή η εξασφάλιση της αναγκαίας νομι-

μοποιητικής περιωπής σε ένα νέο νόμο για την ανώτατη παιδεία. Αντ' αυτού, ο νόμος 2083/1992 διαλαμβάνει εντέλει ρυθμίσεις που, μεταξύ άλλων, επιφέρουν περιορισμό της ακαδημαϊκής αυτοτέλειας των πανεπιστημιακών μονάδων, ευνοούν μία συγκεντρωτική δομή στο ελληνικό πανεπιστήμιο, εισάγουν ρήγματα στο δημόσιο χαρακτήρα του, εμπεριέχουν αντικίνητρα στην ανέλιξη του υπηρετούντος προσωπικού ή στην προσέλκυση νέου επιστημονικού δυναμικού κ.π.ά.

Τα μείζονα προβλήματα του ελληνικού πανεπιστημίου σήμερα δεν έχουν σχέση πρωτίστως με τη θεσμική του δομή, αλλά μάλλον με ποιοτικούς προσανατολισμούς, που αυτό θα αναγκασθεί να υιοθετήσει, προκειμένου να σταθεί διεθνώς με επάρκεια και αξιοπρέπεια. Τα σχετικά ζητήματα, όμως, αποτελούν, κατά πρώτο λόγο, υπόθεση της ίδιας της πανεπιστημιακής κοινότητας και, πάντως, δεν επιλύονται εκ των άνω ή ερήμην της. Αποτελεί, άλλωστε, επικίνδυνη ψευδαίσθηση, ότι τα κακώς κείμενα μπορούν να αλλάξουν μονάχα με νομοθετικές επεμβάσεις. Εν πάση περιπτώσει, μια ουσιαστική βελτίωση προϋποθέτει, ανάμεσα σε άλλα, τη γενναία χρηματοδότηση της δημόσιας ανώτατης παιδείας. Προσπαιτεί την ποικιλότροπη αγωγή της πολιτείας, δίχως όμως την εκάστοτε επιδιωκόμενη κυβερνητική κηδεμονία. Ενόσω αυτό το διττό αίτημα στέκει μετέωρο, οποιαδήποτε συζήτηση περί εκσυγχρονισμού των πανεπιστημιακών πραγμάτων ρέπει προς βολικά αλλά πλέον επώδυνα υποκατάστατα. ■

Τα μικρά περιφερειακά ΑΕΙ στο στόχαστρο του νόμου

ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ

ΩΣ ΣΥΝΗΘΩΣ το ΥΠΕΠΘ νομοθετεί εφ' όλης της ύλης του εκπαιδευτικού μας συστήματος, χωρίς την παραμικρή προκαταρκτική μελέτη των προβλημάτων και φυσικά χωρίς την παραμικρή έρευνα. Τη θέση της μελέτης παίρνει συνήθως η τρέχουσα κοινοτοπία που υιοθετείται από τους συμβούλους και, το χειρότερο, τη θέση της επιστημονικής έρευνας των κακολειτουργιών της εκπαίδευσης παίρνει η γνώμη (βλέπε τα συμπεράσματα) της εκάστοτε ομάδας πίεσης προς τον υπουργό και των ισχυρών καθηγητών της ημέρας.

Έτσι και τώρα. Ο νόμος του ΥΠΕΠΘ για τα Α.Ε.Ι., που ψηφίστηκε κατ' αρχήν στη Βουλή των Ελλήνων, εκτός από το άκρως προβλητικό για τους Έλληνες πανεπιστημιακούς δασκάλους προοίμιο, εκτός του ότι δεν θίγει καθόλου θέματα εκπαιδευτικής ουσίας, έχει έναν προφανή στρατηγικό στόχο: να καταστήσει τα Α.Ε.Ι. υποχείρια του εκάστοτε υπουργού Παιδείας και δι' αυτού του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος.

Όμως, η βουλμία των εκ του προχείρου νομοσυντακτών, που φωτογραφίζεται σε πολλά σημεία του νομοσχεδίου, καθώς και η βιασύνη που προκαλεί η παραπάνω ψυχολογική ακαταστασία, εκτός από τη σύνταξη σε αδέξια ελληνικά, έχει αφήσει στο νομοσχέδιο πολλά περιθώρια προσβολής του ως μερικώς αντισυνταγματικό. Ένα από αυτά τα σημεία είναι εκείνο που θέλει να υποχρεώνει τους διδάσκοντες των περιφερειακών Α.Ε.Ι. σε μόνη εγκατάσταση, αλλιώς τους αφαιρεί το δικαίωμα της αύξησης και το δικαίωμα του εκλέγεσθαι. Πρόκειται για ένα από τα πολλά και σαφέστατα αντικίνητρα εις βάρος των περιφερειακών Α.Ε.Ι., χάριν του οποίου οι συντάκτες του νομοσχεδίου περιφρόνησαν όχι μόνο τη σχετική πραγματικότητα, αλλά και εμμέσως ορισμένα δικαιώματα.

Ας δούμε αρχικά την πραγματικότητα. Στις μέρες μας ένας δραστήριος πανεπιστημιακός δεν μπορεί να περιορίζει την επιστημονική του δραστηριότητα στο προφορικό μάθημα και στη συγγραφή κάποιου άρθρου πίσω από το γραφείο του. Αντώς ο παλαιός τύπος πανεπιστημιακού τείνει (επιτέλους) να ξεπεραστεί και στην Ελλάδα. Σήμερα, η συμμετοχή σε ερευνη-

τικά προγράμματα, σε συμβουλευτικές υπηρεσίες (με δεδομένους τους πολύ χαμηλούς μισθούς), σε διαπανεπιστημιακές σχέσεις κ.λπ. υποχρεώνει τους νέους, ιδίως, πανεπιστημιακούς (επειδή έχουν το μέλλον εμπρός τους) να μετακινούνται σχετικά συχνά προς τους χώρους των επιστημονικών τεκταινομένων. Αυτός ο κανόνας, πολύ σχετικός για τα κεντρικά Α.Ε.Ι., ισχύει με απόλυτους όρους για τα περιφερειακά. Και τούτο, επειδή όλες οι ερευνητικές υποδομές και οι πολιτιστικές δραστηριότητες (σεμινάρια, διαλέξεις, βιβλιοθήκες, ερευνητικές υπηρεσίες και υπηρεσίες χρηματοδότησης, αρχεία, μουσεία, εκθέσεις, αλλά και θέατρα, κινηματογράφοι, συναυλίες κ.α.) βρίσκονται ή γίνονται κατά 90% στην Αθήνα.

Παλαιότερα μας έλεγαν να γίνουμε ιεραπόστολοι και να τα δημιουργήσουμε όλα αυτά εμείς στις έδρες των περιφερειακών Α.Ε.Ι. Και ως «κίνητρο» μας παρείχαν το πειθαρχικό συμβούλιο. Με το τρέχον νομοσχέδιο μας λένε απλώς να εκπολιτιζόμαστε στις τοπικές ταβέρνες και για τούτο θα δώσουν (ενδεχομένως) αύξηση 35%. (Δηλαδή 40% χαμηλότερη από τη μείωση των μισθών).

Θα πρέπει να προστεθεί ότι πολλοί διδάσκοντες των περιφερειακών Α.Ε.Ι., όπως εκατομμύρια άνθρωποι, έχουν παιδιά που πάνε σχολείο και ακόμη (αν είναι δυνατόν) συζύγους που εργάζονται, οπότε η μετακίνηση είναι ζωτική ανάγκη. Πόσο μάλλον που οι παρεχόμενες επιτοπίως υπηρεσίες υγείας και εκπαίδευσης είναι (εξαιτίας μιας μακροχρόνιας πολιτικής) ιδιαιτέρως υποβαθμισμένες.

Συνοπτικά, λοιπόν, οι παρούσες συνθήκες των περιφερειακών Α.Ε.Ι. είναι διαμορφωμένες από μία στοιβάδα αντικινήτρων.

Τι κάνουν σε άλλες χώρες; Στη Βρετανία δημιουργούν campus με όλες τις δυνατός υπηρεσίες και στη Γαλλία, στα μη κεντρικά Α.Ε.Ι., δίνουν 50% ως 80% επαύξηση στους μισθούς των μετακινούμενων καθηγητών. Εδώ, με το εν λόγω νομοσχέδιο, στοιβάζονται κάποια επιπλέον αντικίνητρα.

Οι διδάσκοντες των περιφερειακών Α.Ε.Ι., ιδίως των μικρών, ενώ είναι γνωστό στο υπουργείο ότι εκπληρώνουν πλήρως τις υποχρεώσεις τους, αντιμετωπί-

ζονται όχι με κίνητρα, αλλά σαν να ήταν κάποιοι κουτοπόνηροι λουφαδόροι. Έτσι, το πρόσφατο νομοσχέδιο για τα Α.Ε.Ι. φτάνει στο σημείο να τους στερεί το δικαίωμα της αύξησης στο μισθό, αλλά και το δικαίωμα του εκλέγεσθαι, μέτρο που, με τη σειρά του, τους στερεί εμμέσως ορισμένα ατομικά δικαιώματα. Η συνεργασία μας με άλλους συναδέλφους περιφερειακών Α.Ε.Ι., για να διερευνήσουμε νομικά το θέμα αυτό, θα ολοκληρωθεί, εφ' όσον χρειαστεί, με την προσφυγή μας στο Συμβούλιο της Επικρατείας ή και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, αλλά και σε σχετικούς διεθνείς οργανισμούς.

Είναι –πιστεύω– προφανές ότι η προσφυγή σε υπερεθνικούς διαιτητικούς θεσμούς δεν αφορά μόνο στην επαγγελματική μας θέση, αλλά προκύπτει κυρίως από την ιδιότητά μας ως πολιτών. ■

Από το αίτημα για στρατόπεδα νεοσυλλέκτων στο αίτημα για περιφερειακά πανεπιστήμια

ΛΟΗΣ ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ

Ι. Αξιολόγηση των οικονομικών επιπτώσεων των πανεπιστημιακών μονάδων της Κομοτηνής, της Μυτιλήνης και του Ρεθύμνου

Ια. Διαδικασία συλλογής - μέθοδος επεξεργασίας των στοιχείων

Η ΜΕΛΕΤΗ αυτή είναι προϊόν εμπειρικής έρευνας που έγινε στις πανεπιστημιακές μονάδες της Κομοτηνής, της Μυτιλήνης και του Ρεθύμνου. Για το σκοπό αυτό συντάχθηκαν τρεις τύποι ερωτηματολογίων.

- Το ερωτηματολόγιο τύπου Α συμπληρώθηκε από τις υπηρεσίες όλων των περιφερειακών πανεπιστημίων της χώρας, στο διάστημα Σεπτεμβρίου 1990 - Μαΐου 1991. Αφορά σε κάποια πολύ βασικά στοιχεία για το προσωπικό και τους φοιτητές, το χρόνο ίδρυσης και τις πόλεις εγκατάστασης των τμημάτων του πανεπιστημίου.

- Το ερωτηματολόγιο τύπου Β συμπληρώθηκε από τις υπηρεσίες των τριών υπό εξέταση πανεπιστημιακών μονάδων στο διάστημα Απριλίου 1990 - Μαρτίου 1991 και αφορά σε γενικά στοιχεία για το προσωπικό και τους φοιτητές, καθώς και τα έσοδα-έξοδα της πανεπιστημιακής μονάδας. Το μεγαλύτερο πρόβλημα με τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου αυτού ήταν ότι η κάθε μια από τις τρεις μονάδες αποτελεί μέρος ενός πανεπιστημίου και πολύ συχνά ήταν εξαιρετικά δύσκολο να απομονωθούν ορισμένα μεγέθη που αφορούν στη συγκεκριμένη μονάδα (π.χ. τα στοιχεία είναι συγκεντρωμένα για το σύνολο του Π.Α. και όχι ξεχωριστά για τη μονάδα της Μυτιλήνης, της Χίου, της Σάμου και της Ρόδου).

- Το ερωτηματολόγιο τύπου Γ συμπληρώθηκε από μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας. Αφορά στα έσοδα-έξοδά τους στην περιοχή, το χρόνο παραμονής τους εκεί, τα οικογενειακά τους στοιχεία κ.λπ. Η δειγματοληψία ήταν τυχαία κατά στρώματα. Για κάθε μια πανεπιστημιακή μονάδα, δηλαδή, υπήρξε μέγριμα ώστε να ληφθεί τυχαίο δείγμα από το στρώμα των φοιτητών (τόσο των προπτυχιακών όσο και των μεταπτυχιακών), των διδασκόντων και των διοικητικών. Απαντήθηκαν με ικανοποιητικό τρόπο συνολικά 227 ερωτηματολόγια τύπου Γ, που συλλέχθη-

καν την περίοδο Νοεμβρίου 1990 - Ιουνίου 1991. Τα ερωτηματολόγια αυτά κατανέμονται μεταξύ των πανεπιστημιακών μονάδων ως εξής: 79 της Μυτιλήνης (34,8% του συνόλου των ερωτηματολογίων), 88 της Κομοτηνής (38,8%) και 60 του Ρεθύμνου (26,4%). Εξάλλου, η κατανομή τους μεταξύ των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας ήταν: 167 φοιτητές (73,6% του συνόλου των ερωτηματολογίων), 21 διοικητικοί υπάλληλοι (9,3%) και 39 διδάσκοντες (17,2%).

Η κατανομή των απαντήσεων μεταξύ των τριών ομάδων της πανεπιστημιακής κοινότητας είναι σχετικά ομαλή. Απάντησαν στα ερωτηματολόγια το 2,3% του συνόλου των φοιτητών, το 5,8% των διοικητικών και το 7,2% των διδασκόντων. Η κατανομή, όμως, των απαντήσεων, κατά πανεπιστημιακή μονάδα, είναι αναντίστοιχα υψηλή προς το ειδικό βάρος της Μυτιλήνης και αναντίστοιχα χαμηλή προς το ειδικό βάρος του Ρεθύμνου. Απάντησε στα ερωτηματολόγια το 17,9% του προσωπικού και των φοιτητών στη Μυτιλήνη, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για την Κομοτηνή και το Ρέθυμνο ήταν 2,3% και 1,6%.

Ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα αυτού του ερωτηματολογίου είναι ότι τελικά δεν έγινε δυνατό να ληφθεί ένα «τυπικό» δείγμα του φοιτητικού πληθυσμού. Αυτό θα εξασφαλιζόταν με τη λήψη του δείγματος σε περίοδο εξετάσεων, πράγμα που τελικά στάθηκε αδύνατο, λόγω της άρνησης των φοιτητών να απαντήσουν στο ερωτηματολόγιο σε τέτοια περίοδο. Έτσι, δεν κατέστη δυνατό να υπολογιστεί επακριβώς το ποσοστό των φοιτητών που εμφανίζονται στην περιοχή μόνο κατά την περίοδο των εξετάσεων. Το ποσοστό των ατόμων αυτών υπολογίστηκε με βάση τις εκτιμήσεις μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας στις αντίστοιχες μονάδες. Επειδή οι εκτιμήσεις, ως προς το ζήτημα αυτό, ήταν αποκλίνουσες, έγιναν υποθέσεις για μέγιστο και ελάχιστο αριθμό φοιτητών. Το ποσοστό των φοιτητών, που εκτιμάται ότι εμφανίζεται μόνο στις εξετάσεις, παρουσιάζει σημαντικές διακυμάνσεις μεταξύ των τριών πανεπιστημιακών μονάδων. Συγκεκριμένα, αποτελεί το 24-36% του συνόλου των φοιτητών στη Μυτιλήνη, το 26-30% στο Ρέθυμνο, ενώ στην Κομοτηνή είναι ιδιαίτερα υψηλό, 51-59%. Για τους φοιτητές οι οποίοι εμφανίζονται μόνο στις εξεταστικές περιόδους, θεωρήθηκε ότι διαμένουν στην έδρα της

* Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί αναδημοσίευση δύο κεφαλαίων της μελέτης μου με τίτλο «Περιφερειακά παναπιστήμια στην Ελλάδα: Μια πρώτη προσπάθεια υπολογισμού των οικονομικών τους επιπτώσεων στις πόλεις όπου εγκαταστάθηκαν», που θα κυκλοφορήσει από τις εκδόσεις «Παρατηρητής» στις αρχές του 1993.

Οι πίνακες που υπήρχαν στα κεφάλαια αυτά δεν περιλαμβάνονται.

πανεπιστημιακής μονάδας κατά μέσο όρο ένα μήνα: όλοι οι συνακόλουθοι υπολογισμοί γι' αυτή την κατηγορία των φοιτητών έγιναν σ' αυτή τη βάση.

Τέλος, ένα πολύ σημαντικό πρόβλημα που παρουσιάστηκε κατά τη συμπλήρωση αυτού του ερωτηματολογίου, ήταν ότι τα μέλη και των τριών ομάδων της πανεπιστημιακής κοινότητας έχουν κάτι να κρύψουν, 'με αποτέλεσμα ορισμένα μεγέθη να παρουσιάζονται εκτιμημένα λάθος. Οι φοιτητές θέλουν να κρύψουν το γεγονός ότι δεν βρίσκονται στην περιοχή πολύ συχνά, κάτι το οποίο δεν αντίκειται, βέβαια, στους κανόνες της φοίτησής τους, αλλά παρ' όλα αυτά δεν θέλουν να το μάθουν οι καθηγητές τους, γιατί πιστεύουν ότι αυτό θα δημιουργούσε αρνητική εικόνα. Οι διδάσκοντες θέλουν να κρύψουν το γεγονός ότι απουσιάζουν από την περιοχή για μεγάλα χρονικά διαστήματα, κάτι που είναι παράτυπο. Τέλος, οι διοικητικοί θέλουν να κρύψουν το γεγονός ότι συχνά έχουν και δεύτερη απασχόληση, την οποία συνήθως δεν δηλώνουν και από την οποία δεν παρουσιάζουν εισοδήματα: φοβούνται, λοιπόν, ότι τα στοιχεία τέτοιου είδους ερωτηματολογίων μπορεί, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, να οδηγήσουν σε κάποιους φορολογικούς ελέγχους. Έτσι, πρέπει κανείς να χρησιμοποιεί τα αποτελέσματα των ερωτηματολογίων με προσοχή.

Αφού καταχωρίστηκαν² όλα τα ερωτηματολόγια (για τους φοιτητές, τους διδάσκοντες και τους διοικητικούς), που ήταν συμπληρωμένα με ικανοποιητικό τρόπο, έγινε η αναγωγή τους ανά ερωτώμενο για κάθε μήνα παραμονής του και στη συνέχεια έγινε η αναγωγή τους ανά ερωτώμενο για όλη τη χρονιά, με βάση στάθμισής τον μέσο όρο της διάρκειας παραμονής κάθε ομάδας της πανεπιστημιακής κοινότητας σε κάθε μια από τις τρεις πόλεις.

Ιβ. Βασικές παρατηρήσεις από τα στοιχεία των ερωτηματολογίων

1. Το ποσοστό των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας στο συνολικό πληθυσμό της πόλης (πληθυσμός 1981, στοιχεία για πανεπιστήμιο 1989) είναι ιδιαίτερα υψηλό για το Ρέθυμνο (20,8%), πολύ υψηλό για την Κομοτηνή (10,4%) και μικρό για τη Μυτιλήνη (1,8%). Τα ποσοστά αυτά είναι ακόμη υψηλότερα, αν ληφθεί υπόψη ότι όλοι σχεδόν οι διοικητικοί (94%), αρκετοί διδάσκοντες (20%) και ελάχιστοι φοιτητές (8,5%) ζουν μαζί με τις οικογένειές τους στην περιοχή. Όσον αφορά στους φοιτητές και τους διοικητικούς που μένουν με την οικογένειά τους στην περιοχή, στις περισσότερες περιπτώσεις οι οικογένειές τους είναι από την περιοχή, όπου και διέμεναν πριν αρχίσει η σχέση τους με το πανεπιστήμιο.

2. Και οι τρεις νομοί παρουσιάζουν συνεχή αύξηση σε σταθερές τιμές του Α.Ε.Π./κεφαλή μέχρι το 1983 (Ροδόπης και Λέσβου) και το 1984 (Ρεθύμνης). Η χώρα, ως σύνολο, παρουσιάζει κάμψη το 1981 και φθάνει το επίπεδο του 1980 κατά το 1984.

Θεωρώντας ως μέσο όρο του Α.Ε.Π./κεφαλή στην Ελλάδα το 100, διαπιστώνεται για όλο το διάστημα 1970-84 ότι η σχετική σημασία του νομού Ρεθύμνης παρουσιάζει έντονη αυξητική τάση σε όλη την περίοδο, με κάποια μείωση μόνο το 1984. Η σχετική σημασία του νομού Ροδόπης παρουσιάζει γενικά αυξητική τάση και μείωση το 1974 και το 1983. Τέλος, η σχετική σημασία του νομού Λέσβου παρουσιάζει ελαφρά κάμψη με έντονες διακυμάνσεις.

3. Οι φοιτητές του α' έτους είναι περισσότεροι από τους μαθητές της γ' τάξης του λυκείου στο Ρέθυμνο (199%) και στη Ροδόπη (101%), ενώ της Μυτιλήνης αποτελούν ένα σημαντικό ποσοστό του μαθητικού πληθυσμού της γ' τάξης λυκείου (16,7%). Αυτό σημαίνει ότι δεν θα μπορούσε να υπάρξει αυτοτροφοδότηση των πανεπιστημιακών μονάδων της περιοχής με φοιτητές, ακόμη και στην ακραία περίπτωση που όλοι οι υποψήφιοι φοιτητές της περιοχής επέλεγαν να φοιτήσουν στα αντικείμενα που προσφέρει η πανεπιστημιακή μονάδα της περιοχής τους και μάλιστα να φοιτήσουν στα αντικείμενα αυτά σ' αυτή τη μονάδα. Κάτι που δεν είναι απαραίτητα επιθυμητό.

Τα τρία σημεία, που αναφέρθηκαν μέχρι τώρα, αφορούν σε στοιχεία για το σύνολο των περιοχών ή στοιχεία του κάθε πανεπιστημίου σε σχέση με την περιοχή του. Το χρονικό διάστημα, όμως, είναι πολύ μικρό για να μπορέσουν να εξαχθούν κάποια ασφαλή συμπεράσματα γι' αυτή τη σχέση.

4. Τα έξοδα του πανεπιστημίου προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από άμεσες χρηματοδοτήσεις του δημοσίου³ (99,4%). Η ουσιαστική αδυναμία του πανεπιστημίου να λειτουργήσει επιχειρηματικά δεν του επιτρέπει να εκμεταλλευθεί κάποια συγκριτικά πλεονεκτήματα που έχει (π.χ. διδακτικό προσωπικό και κτιριακή υποδομή) διοργανώνοντας θερινά σχολεία, συνέδρια κ.λπ., γεγονός που θα μπορούσε να αποφέρει οικονομικά οφέλη. Κάτι που είναι ευρύτατα διαδεδομένο σε άλλες χώρες και που -εκτός των άλλων- θα απέφερε σημαντική αύξηση της κατανάλωσης στην τοπική οικονομία (βλ. π.χ. Edwards, 1987 για τη σημασία αυτών των διοργανώσεων στις Η.Π.Α.).

5. Τα έξοδα του πανεπιστημίου για μισθοδοσία αποτελούν ένα πολύ σημαντικό ποσοστό των δαπανών του, 47,3% αν συμπεριληφθούν και οι δαπάνες για κτιριακή υποδομή ή 88,4% του συνόλου των

τρεχουσών δαπανών μόνο, παρ' όλο που πρόκειται για νέα πανεπιστήμια που βρίσκονται ακόμη στη διαδικασία ικανοποίησης βασικών αναγκών τους (αίθουσες διδασκαλίας κ.λπ.). Το ποσοστό αυτό είναι ακόμη υψηλότερο σε άλλες χώρες (Fink, 1980) και οφείλεται σ' αυτό καθ' εαυτό το χαρακτήρα του πανεπιστημίου, στο γεγονός, δηλαδή, ότι παρέχει εκπαίδευση.

Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι οι άμεσες επιπτώσεις μιας δραστηριότητας όπως το πανεπιστήμιο στην τοπική οικονομία, όπου οι δαπάνες μισθοδοσίας αποτελούν το 50% περίπου των συνολικών δαπανών της, είναι πολύ σημαντικότερες από αυτές ενός εργοστασίου, που έχει πολύ χαμηλότερο ποσοστό δαπανών σε μισθοδοσία και αντίστοιχα υψηλότερο σε πρώτες ύλες και μηχανήματα, που συχνά αγοράζονται έξω από την τοπική οικονομία.

6. Οι δαπάνες του πανεπιστημίου για μισθοδοσία και άλλες χορηγήσεις στους φοιτητές, διοικητικούς υπαλλήλους και διδάσκοντες αποτελούν ένα πάρα πολύ σημαντικό ποσοστό του συνόλου των δαπανών της πανεπιστημιακής κοινότητας στην περιοχή (37,4-39%). Αξίζει να σημειωθεί ότι υπάρχουν πολύ σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ των τριών μονάδων, με ακραίες περιπτώσεις τη μονάδα του Ρεθύμνου, όπου οι αμοιβές των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας από το πανεπιστήμιο αποτελούν ένα εξαιρετικά υψηλό ποσοστό του συνόλου των δαπανών τους στην περιοχή (51-53%) και τη μονάδα της Κομοτηνής, όπου αποτελούν το χαμηλότερο (20-22%).

Αναλυτικότερα, οι αμοιβές, που παίρνουν οι διοικητικοί αλλά κυρίως οι διδάσκοντες από το πανεπιστήμιο, είναι πολύ υψηλότερες από αυτές των δαπανών τους στην περιοχή (119% και 325% αντίστοιχα). Ένα μεγάλο, δηλαδή, μέρος των χρημάτων που εισπράττουν από το πανεπιστήμιο δεν το δαπανούν στην περιοχή. Ενώ, οι διάφορες χορηγήσεις του πανεπιστημίου προς τους φοιτητές είναι ασήμαντες ως ποσοστό των δαπανών τους στην περιοχή (4-4,5%).

7. Το συνολικό εισόδημα που αποκτήθηκε από τους φοιτητές, τους διοικητικούς υπαλλήλους και τους διδάσκοντες στην περιοχή, τόσο από το πανεπιστήμιο όσο και από άλλες πηγές, αποτελεί πάνω από το 60% των δαπανών τους στην περιοχή. Το εισόδημα, που αποκτήθηκε από τα μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας στην περιοχή, αποτελεί το 40% περίπου του συνόλου των δαπανών τους και των δαπανών του πανεπιστημίου (πλην μισθοδοσίας) στην περιοχή.

8. Οι συνολικές δαπάνες για κατασκευή ή για αγορά κτιρίων, από την ίδρυση καθενός από τα τρία πανεπιστήμια μέ-

χει το 1990, είναι περιορισμένης σχετικά σημασίας. Αποτελούν μέρος μόνο των συνολικών δαπανών ενός έτους του αντίστοιχου πανεπιστημίου. Συγκεκριμένα, αποτελούν το 51% των συνολικών δαπανών του πανεπιστημίου της Μυτιλήνης, το 72,1% της Κομοτηνής και το 36,2% του Ρεθύμνου για το έτος 1989, και μάλιστα σε περίοδο ανάπτυξης του πανεπιστημίου.

Αυτό οφείλεται, εν μέρει, στο ότι ορισμένα από τα κτίρια που χρησιμοποιούνται από το πανεπιστήμιο προέρχονται από δωρεές τοπικών φορέων (δήμων κ.ά.), ιδιωτών, υπουργείων (Εθνικής Άμυνας κ.ά.) και οργανισμών (Οργανισμός Σχολικών Κτιρίων κ.ά.). Η εξασφάλιση αυτών των κτιρίων, σε πολλές περιπτώσεις, βάρυνε στην επιλογή της συγκεκριμένης πόλης για την εγκατάσταση πανεπιστημιακής μονάδας. Σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, η προσφορά αυτή «εκβάσθη», με την έννοια ότι, «παίζοντας» ουσιαστικά τη μια περιοχή εναντίον της άλλης, οι αρμόδιοι εξασφάλιζαν τις μέγιστες δυνατές παραχωρήσεις (π.χ. βλέπε πολιτική της Δ.Ε. του Π.Α., που «εκμεταλλεύτηκε» τη διαμάχη ανάμεσα σε Καρλόβασι - Βαθύ/Σάμου).

Εξάλλου, η σημασία του κόστους των κτιρίων για την περιοχή είναι ακόμη πιο περιορισμένη, όταν πρόκειται για κατασκευή κτιρίου· συνήθως, ένα μέρος μόνο του συνολικού κόστους αφορά άμεσα στην περιοχή (όπως η αγορά οικοπέδου και μέρους των υλικών κατασκευής, μέρος των εργατικών και της απασχόλησης μηχανημάτων), ενώ ένα άλλο πραγματοποιείται έξω από την περιοχή (η μελέτη, μέρος των υλικών και του εργατικού δυναμικού κ.λπ.).

9. Οι δαπάνες των πανεπιστημίων στην περιοχή για εξοπλισμό είναι περιορισμένες. Το σύνολο των δαπανών αυτών, από την ίδρυση κάθε μιας από τις τρεις πανεπιστημιακές μονάδες μέχρι σήμερα, αποτελεί ένα μέρος των ετήσιων συνολικών δαπανών της αντίστοιχης μονάδας (14,4% της Μυτιλήνης, 9,1% της Κομοτηνής και 12,1% του Ρεθύμνου με βάση το έτος 1989).

10. Οι λοιπές δαπάνες του πανεπιστημίου για αγορές αναλώσιμων, οργάνων, εξοπλισμού κ.λπ. αποτελούν μια σημαντική συνιστώσα της οικονομικής σχέσης πανεπιστημίου και τοπικής οικονομίας. Δηλαδή, το 8,7% του συνόλου των δαπανών του πανεπιστημίου της Μυτιλήνης, το 2,1% της Κομοτηνής και το 2% του Ρεθύμνου.

Στις άλλες χώρες, οι δαπάνες του πανεπιστημίου για αναλώσιμα, εξοπλισμό και όργανα γίνονται είτε τοπικά (βλ. Fink, 1980 για τις Η.Π.Α.) είτε όχι (Brownrigg 1974: 80, για την πόλη Stirling της Αγγλίας, όπου μόλις το 2% υπολογίζεται ότι γίνεται τοπικά), ανάλογα με την οικο-

νομική διάρθρωση της συγκεκριμένης πόλης όπου βρίσκεται το πανεπιστήμιο.

Στην Ελλάδα, η τοπική αγορά στις περιοχές, όπου εγκαταστάθηκαν τα περιφερειακά πανεπιστήμια, είναι εξαιρετικά περιορισμένη και ούτως ή άλλως ένα σημαντικό μέρος των πανεπιστημιακών οργάνων εισάγεται από το εξωτερικό. Από τα στοιχεία που υπάρχουν για την κατανομή των δαπανών για εξοπλισμό και άλ-

λα αναλώσιμα, προκύπτει ότι ένα πολύ σημαντικό μέρος τους αγοράζεται τοπικά. Συγκεκριμένα, από τα στοιχεία που διαθέτουμε για το 1989 (ερωτηματολόγιο Β), η πανεπιστημιακή μονάδα της Μυτιλήνης δαπανούσε στην περιοχή το 53% του συνόλου των δαπανών της για επιστημονικά όργανα, το 47% για εκτυπώσεις, το 17% για γραφική ύλη, το 11% για είδη υγιεινής, το 27% για είδη συντήρησης και το 9% για υλικά εκτυπώσεων. Τα αντίστοιχα ποσοστά για την πανεπιστημιακή μονάδα της Κομοτηνής ήταν: 52%, 45%, 58%, 100%, 27%, 0% και, τέλος, το 86% για εξοπλισμό γραφείου. Το γεγονός, όμως, ότι ένα σημαντικό μέρος τους αγοράζεται τοπικά, δεν έχει παρά περιορισμένα μόνο θετικά αποτελέσματα στην τοπική οικονομία, μια και πρόκειται για προϊόντα που παράγονται αλλού και απλώς διακινούνται μέσω τοπικών αντιπροσώπων ή εμπόρων. Αυτό που μένει, δηλαδή, στην τοπική οικονομία, είναι μόνο το κέρδος του αντιπροσώπου ή του εμπόρου και, συνεπώς, τα πολλαπλασιαστικά του αποτελέσματα είναι περιορισμένα.

11. Το κόστος των μετακινήσεων είναι σημαντικό για την τοπική κοινωνία, με την έννοια ότι αποτελεί μια καθαρή «τριβή». Το κόστος των μετακινήσεων από και προς την περιοχή αποτελεί ένα υψηλό ποσοστό του συνόλου των δαπανών των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας και των επισκεπτών τους στην περιοχή και στις τρεις πανεπιστημιακές μονάδες: 9,5

στη Μυτιλήνη, 8,5% στην Κομοτηνή και 6% στο Ρέθυμνο. Όσον αφορά στην κατανομή του κόστους των μετακινήσεων, ως ποσοστού του συνόλου των δαπανών της στην περιοχή, μεταξύ των ομάδων της πανεπιστημιακής κοινότητας, αυτό είναι ιδιαίτερα υψηλό για τους διδάσκοντες (12%), υψηλό για τους φοιτητές (7%) -το ποσοστό αυτό είναι κατά πολύ υψηλότερο, αν ληφθούν υπόψη και αυτοί οι οποίοι εμφανίζονται μόνο στις εξετάσεις- ενώ είναι τελείως αμελητέο για τους διοικητικούς.

12. Η συμμετοχή του πανεπιστημίου στην απασχόληση της περιοχής είναι πολύ περιορισμένη (0,2% της συνολικής απασχόλησης του νομού Λέσβου, 0,5% του νομού Κομοτηνής και 2,3% του νομού Ρεθύμνης). Παρ' όλα αυτά, ως απόλυτα μεγέθη δεν είναι αμελητέα, και με κάποια έννοια μπορεί να ειπωθεί ότι υπάρχει η δυνατότητα εξυπηρέτησης πελατειακών σχέσεων, κυρίως μέσω των προσλήψεων διοικητικού προσωπικού, αλλά όχι μόνο, μια και οι πιέσεις της «τοπικής κοινωνίας» για προσλήψεις ατόμων από την περιοχή -ακόμη και σε θέσεις διδασκόντων- είναι συχνά αποτελεσματικές.

Το πανεπιστήμιο ως πηγή απασχόλησης επιδρά κυρίως στον τομέα των υπηρεσιών. Η έμμεση απασχόληση, όμως, που δημιουργείται, με κανένα τρόπο δεν περιορίζεται εκεί.

13. Το βασικό αποτέλεσμα από τη λειτουργία του πανεπιστημίου στην τοπική οικονομία προέρχεται από τις δαπάνες

του κράτους στην περιοχή (για αγορά ακινήτων, λειτουργικές δαπάνες του πανεπιστημίου, μισθούς κ.λπ.), όπως επίσης και από τις δαπάνες των φοιτητών που αθροιστικά καλύπτουν το 90% περίπου των δαπανών του πανεπιστημίου και της πανεπιστημιακής κοινότητας στην περιοχή. Συγκεκριμένα, στη Μυτιλήνη, οι δαπάνες του πανεπιστημίου αποτελούσαν το 49% του συνόλου των δαπανών του και της πανεπιστημιακής κοινότητας, των φοιτητών το 40%, των διδασκόντων το 7% και των διοικητικών το 5%. Τα αντίστοιχα ποσοστά για την Κομοτηνή ήταν 46%, 47%, 1% και 7% και για το Ρέθυμνο 50%, 41%, 7% και 3%.

Ιγ. Χαρακτηριστικά της πανεπιστημιακής κοινότητας

Όλο το ακαδημαϊκό προσωπικό, σχεδόν όλοι οι φοιτητές (92%) και ένα πολύ σημαντικό τμήμα (71%) του διοικητικού προσωπικού είναι μετανάστες στην περιοχή,⁴ με την έννοια ότι δεν ζούσαν εκεί όπου είναι εγκατεστημένο το πανεπιστήμιο τα τελευταία πέντε χρόνια πριν εγγραφούν ως φοιτητές ή πριν προσληφθούν σ' αυτό. Τα ποσοστά αυτά είναι κατά τι χαμηλότερα, αν δεν θεωρηθούν μετανάστες και άτομα που κατοικούσαν σε νομούς γειτονικούς με αυτούς όπου λειτουργεί το πανεπιστήμιο. Όσον αφορά στο διοικητικό προσωπικό, το μεγαλύτερο μέρος των μεταναστών τείνει να βρίσκεται στις υψηλότερες θέσεις στη διοικητική ιεραρχία.

Σχεδόν όλοι οι διοικητικοί μένουν στην περιοχή με τις οικογένειές τους (94%): το αντίστοιχο ποσοστό για τους διδάσκοντες είναι πολύ χαμηλότερο (20%) και για τους φοιτητές ακόμη χαμηλότερο (8,5%).

Η συντριπτική πλειονότητα των διοικητικών υπαλλήλων μένει στην περιοχή καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου (94%), ενώ το υπόλοιπο μικρό ποσοστό μόνο εννέα μήνες. Η μεγάλη πλειονότητα (72%) των φοιτητών που απάντησε στα ερωτηματολόγια (δεν προσμετρώνται αυτοί που βρίσκονται στην περιοχή μόνο τις περιόδους των εξετάσεων και οι οποίοι αποτελούν το 25-60% του συνόλου, ανάλογα με την πανεπιστημιακή μονάδα) παραμένει στην περιοχή καθ' όλη τη διάρκεια της ακαδημαϊκής περιόδου⁵, ενώ ένα επιπλέον ποσοστό 10% παραμένει καθ' όλη τη διάρκεια του έτους (δηλαδή το 82% μένει πάνω από εννέα μήνες στην περιοχή). Τέλος, πάνω από τους μισούς διδάσκοντες (53%) μένουν στην περιοχή δύο μόλις μήνες το χρόνο. Σε άλλες χώρες, το ποσοστό τόσο των φοιτητών όσο και του προσωπικού, που μένει μόνιμα στην περιοχή είναι πολύ πιο υψηλό (π.χ. στο πανεπιστήμιο του St. Cloud στις Η.Π.Α. το 83% των δι-

δασκόντων και διοικητικών υπαλλήλων, Lange, 1980: 15).

Υπάρχει ένας τεράστιος αριθμός μετακινήσεων από την περιοχή. Αναλυτικότερα, ο αριθμός των μετακινούμενων είναι εξαιρετικά υψηλός για τους διδάσκοντες (το 54% μετακινείται από 20-40 φορές το χρόνο από την περιοχή). Είναι πολύ υψηλός για τους φοιτητές (το 56% μετακινείται πάνω από έξι φορές το χρόνο από την περιοχή). Είναι τελείως αμελητέος για τους διοικητικούς υπαλλήλους (το 81% δε μετακινείται καθόλου από την περιοχή, ενώ ένα ποσοστό μόλις 13% μετακινείται από 1-5 φορές ετησίως). Οι μετακινήσεις αυτές στις περισσότερες περιπτώσεις –και σίγουρα σε όλες τις περιπτώσεις των νησιών– σημαίνουν τεράστιο κόστος σε χρόνο και σε χρήμα. Ακόμη, υπάρχουν και περιπτώσεις εξαιρετικά πολύπλοκων, χρονοβόρων και δαπανηρών μετακινήσεων.⁶

Τα υψηλά αυτά ποσοστά των μετακινήσεων βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση με τα συμπεράσματα παρόμοιων ερευνών σε άλλες χώρες, όπου οι φοιτητές, οι διδάσκοντες και οι διοικητικοί ζουν στην άμεση περιοχή (Fink, 1980). Η διαφοροποίηση αυτή θα πρέπει να αποδοθεί στον διαφορετικό τρόπο που λειτουργεί η πανεπιστημιακή εκπαίδευση στην Ελλάδα (κυρίως στο ότι οι φοιτητές δεν παρακολουθούν συστηματικά τις παραδόσεις).

Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι τα υψηλά ποσοστά μετακινήσεων που παρουσιάζονται –και κυρίως οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των τριών ομάδων της πανεπιστημιακής κοινότητας– οφείλονται αφενός στον τρόπο ζωής των φοιτητών και αφετέρου στο γεγονός ότι –όπως έδειξε και μια μελέτη για την επαρχία Λαγκαδά, Λαμπριανίδης, 1987– όσο περισσότερα τυπικά προσόντα έχει κάποιος, τόσο περισσότερο τείνει να αργήσει να μείνει σε κάποιο μικρό οικισμό. Έτσι, δεν αποτελεί αξιοπερίεργο γεγονός ότι τόσο οι διδάσκοντες όσο και οι φοιτητές προτιμούν να μετακινούνται –συχνά και κάθε εβδομάδα– από την περιοχή όπου διαμένουν, κυρίως από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, προς την περιοχή όπου είναι το πανεπιστήμιο, παρ' όλο το υψηλό κόστος (σε χρόνο και σε χρήμα) που συνεπάγεται μια τέτοια μετακίνηση. Αυτό μπορεί να ερμηνευθεί με την έλξη που ασκούν αυτές οι δύο μεγάλες πόλεις (ή η πόλη του μετακινούμενου) και με την παράλληλη απώθηση που ασκούν οι κλειστές επαρχιακές κοινωνίες των πόλεων όπου βρίσκονται τα περιφερειακά πανεπιστήμια. Είναι ίσως χαρακτηριστικό αυτής της απώθησης ότι οι φοιτητές της πανεπιστημιακής μονάδας της Μυτιλήνης, όταν τους ζητήθηκε να σχεδιάσουν το νοητικό χάρτη της πόλης της Μυτιλήνης, αισθανόμενοι να πνίγονται εκεί, τόνισαν κυρίως τα σημεία φυ-

γής από την πόλη-νησί, δηλαδή το λιμάνι και το αεροδρόμιο.

Το υψηλό ποσοστό μετακινήσεων οφείλεται επίσης στη χαμηλή ποιότητα διαβίωσης στις μικρές πόλεις, όπου βρίσκονται αυτά τα πανεπιστήμια: εκεί δεν υπάρχουν δυνατότητες ικανοποιητικής εκπαίδευσης των παιδιών (τόσο οι διοικητικοί όσο –κυρίως– οι διδάσκοντες, όταν έχουν παιδιά σχολικής ηλικίας, τείνουν λιγότερο να εγκαθίστανται με τις οικογένειές τους στην περιοχή), υπάρχει έλλειψη οποιασδήποτε αξιολογής πολιτιστικής δραστηριότητας κ.λπ. Είναι αυτή η χαμηλή ποιότητα διαβίωσης που κάνει τέτοιες περιοχές απωθητικές σε άτομα με προσδοκίες, που ξεπερνούν αυτές του μέσου όρου, δηλαδή σε άτομα που τείνουν να κατέχουν τις σχετικά υψηλότερες και επιτελικές θέσεις στην αγορά εργασίας. Η αδυναμία να προσελκυστούν σε τέτοιες περιοχές –ή να παραμείνουν εκεί– τέτοια άτομα, συντελεί στην παραπέρα υποβάθμιση της ποιότητας ζωής ή τουλάχιστον δεν επιτρέπει την αναβάθμισή της. Στη συνέχεια, αυτή η έλλειψη μιας «κρίσιμης μάζας» φοιτητών και διδασκόντων απωθεί άλλους, που πιθανό να σκέπτονταν να εγκατασταθούν στην περιοχή. Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς πώς μπορεί να δημιουργηθεί αυτή η «κρίσιμη μάζα» πρόκειται, δηλαδή, για κλασική περίπτωση φαύλου κύκλου.

Μερικές από τις πόλεις όπου εγκαταστάθηκαν μονάδες των περιφερειακών πανεπιστημίων είναι τουριστικές περιοχές (π.χ. στην περίπτωση της μελέτης αυτής η Μυτιλήνη και το Ρέθυμνο αλλά και άλλες, όπως η Ρόδος και η Κέρκυρα). Ακόμη όμως και αυτές καταφέρνουν να είναι ελκυστικές μόνο στην τουριστική περίοδο, δηλαδή το καλοκαίρι, που το πανεπιστήμιο είναι κλειστό: ενώ, όλη την υπόλοιπη περίοδο, είναι λίγο-πολύ όπως οι υπόλοιπες μικρές επαρχιακές πόλεις.

Όσον αφορά στο γεγονός ότι οι διοικητικοί –ακόμη και οι υψηλά ιστάμενοι στην ιεραρχία– δεν παρουσιάζουν μεγάλα ποσοστά μετακινήσεων, αυτό δεν αποτελεί επιλογή αλλά ανάγκη. Οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στη φύση της δουλειάς τους, στο ότι, δηλαδή, απαιτείται καθημερινά η φυσική παρουσία τους.

Τέλος, ο βασικός λόγος των μετακινήσεων των διδασκόντων είναι ότι οι δυνατότητες που υπάρχουν για δεύτερη απασχόλησή τους (σε ερευνητικά κέντρα, μελετητικά γραφεία, δικηγορικά γραφεία, κλινικές, «κολέγια» κ.λπ.) –γεγονός που αποτελεί καθοριστικό στοιχείο για τη συμπλήρωση του μισθού τους– είναι πολύ πιο περιορισμένες στις μικρές αυτές επαρχιακές πόλεις, σε σχέση με την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, όπου κατοικούσαν στη συντριπτική τους πλειονότητα πριν προσληφθούν στο πανεπιστήμιο

και προς τις οποίες κατεξοχήν μετακινούνται οι διδάσκοντες στα περιφερειακά πανεπιστήμια.

18. Καταναλωτικά πρότυπα της πανεπιστημιακής κοινότητας

Τα καταναλωτικά πρότυπα των φοιτητών, των διδασκόντων και του διοικητικού προσωπικού—όπως προκύπτουν από τα ερωτηματολόγια— παρουσιάζουν αισθητές αποκλίσεις από αυτά τα μέσης οικογένειας στην Ελλάδα, σε παρόμοιες κατά κάποιο τρόπο συνθήκες, δηλαδή σε αστικές περιοχές εκτός των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης.

Συγκεκριμένα, και οι τρεις ομάδες της πανεπιστημιακής κοινότητας τείνουν να ξοδεύουν υψηλότερα ποσοστά των συνολικών δαπανών τους σε ενοίκιο κατοικίας, αναψυχή, λογαριασμούς τηλεφώνου, λοιπές δαπάνες κατοικίας (θέρμανση κ.λπ.), βιβλία και μετακινήσεις. Και οι τρεις ομάδες τείνουν να ξοδεύουν μικρότερα ποσοστά των συνολικών δαπανών τους για τροφή, ένδυση-υπόδηση, διαρκή καταναλωτικά αγαθά (επίπλωση, ηλεκτρικές συσκευές κ.λπ.), εκπαίδευση, ιατρική περίθαλψη, αγορά-συντήρηση αυτοκινήτων και καπνό.

Αυτό οφείλεται, κυρίως, στο γεγονός ότι οι διδάσκοντες και—σε μικρότερο βαθμό— οι φοιτητές, πραγματοποιούν το μεγαλύτερο μέρος των αγορών τους εκτός της περιοχής, μια και ζουν στην περιοχή πολύ λίγο στη διάρκεια του χρόνου, και μάλιστα για μικρά διαστήματα. Εξάλλου—με ελάχιστες εξαιρέσεις—δεν ζουν στην περιοχή με τις οικογένειές τους. Επίσης, ένα πολύ σημαντικό ποσοστό των φοιτητών τρώει στη φοιτητική λέσχη, όπου τα γεύματα είναι δωρεάν. Επιπλέον, όσον αφορά στην κατοικία, μόνο το 12,3% των φοιτητών, των διοικητικών και των διδασκόντων ζει σε ιδιόκτητη κατοικία, ενώ ο μέσος όρος για τις αστικές περιοχές της χώρας είναι πολύ υψηλότερος (70,9%). Τέλος, ένα σημαντικό ποσοστό των φοιτητών (16%) ζει σε εστίες σχεδόν δωρεάν. Έτσι, τα καταναλωτικά πρότυπα της πανεπιστημιακής κοινότητας δεν θα μπορούσαν να προσομοιάζουν με αυτά μιας τυπικής οικογένειας, που ζει σε αστική περιοχή. Τα καταναλωτικά πρότυπα του διοικητικού προσωπικού είναι πιο κοντά σ' αυτά του μέσου όρου των οικογενειών στα παραπάνω αστικά κέντρα της χώρας.

Τα καταναλωτικά πρότυπα της πανεπιστημιακής κοινότητας, σε δύο από τις τρεις πόλεις που εξετάστηκαν—στο Ρέθυμνο και στην Κομοτηνή— πρέπει να επηρεάζουν το συνολικό καταναλωτικό πρότυπο των περιοχών τους, εξαιτίας του σχετικά υψηλού ποσοστού των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας, στο σύνολο

του πληθυσμού της αντίστοιχης περιοχής (μεγαλύτερο από 21% και από 11% αντίστοιχα).

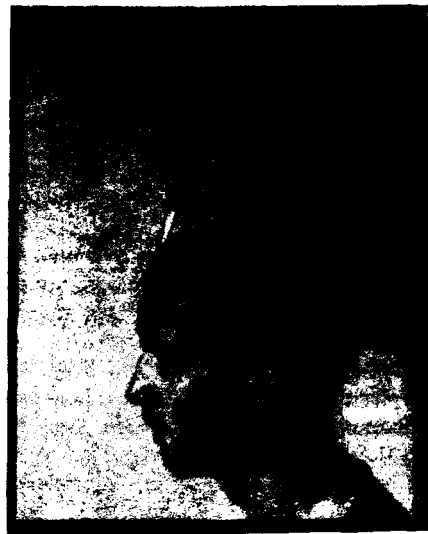
19. Επισκέπτες σε μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας

Υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός επισκεπτών και στις τρεις περιοχές, εξαιτίας της ύπαρξης των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας.

μακής κοινότητας. Οι επισκέπτες αυτοί δίνουν μια σημαντική ώθηση στην τοπική οικονομία. Οι δαπάνες των επισκεπτών στην περιοχή αποτελούν, κατά μέσο όρο, το 1,7% του συνόλου των χρημάτων που ξοδεύονται σε κάθε περιοχή από την πανεπιστημιακή κοινότητα. Από τα ερωτηματολόγια προέκυψε ότι κάθε φοιτητής δέχεται κατά μέσο όρο 2,7 επισκέψεις το χρόνο, με μέση παραμονή κάθε επισκέπτη 4,4 ημέρες⁷ οι αντίστοιχοι αριθμοί για τους διοικητικούς ήταν 2,6 και 5,1 και για τους διδασκόντες 2,5 και 4,7.

Σε άλλες χώρες, η περιοχή όπου είναι το πανεπιστήμιο, δέχεται επισκέπτες και εξαιτίας της ύπαρξης πανεπιστημιακής υποδομής (π.χ. πανεπιστημιακό νοσοκομείο—ο Rosen et al, 1985: vii, τονίζουν την τεράστια σημασία του πανεπιστημίου Wisconsin-Madison για την περιοχή) καθώς και εξαιτίας της διοργάνωσης διαφόρων εκδηλώσεων από το ίδιο το πανεπιστήμιο: συνεδρίων, αθλητικών και πολιτιστικών εκδηλώσεων και θερινών σχολείων (Ziegler, 1978 Polzin et al, 1988-Edwards, 1987 και Rosen et al, 1985). Ο Edwards, 1987, υποστηρίζει ότι στην περίπτωση του πανεπιστημίου St. Cloud, οι αθλητικές εκδηλώσεις και τα θερινά σχολεία προσελκύουν πολύ κόσμο και, κατά συνέπεια, έχουν σημαντικές οικονομικές επιπτώσεις στην περιοχή. Οι Rosen et al, (1985), υπολόγισαν ότι οι επισκέπτες αφήνουν στην περιοχή το 25,8% των συνολικών δαπανών του πανεπιστημίου και της πανεπιστημιακής κοινότητας.

Στην Ελλάδα, η σημασία των πανεπιστημιακών νοσοκομείων (Ιωαννίνων, Πατρών, Ηρακλείου και Αλεξανδρούπολης) είναι τεράστια: προσελκύουν ασθενείς όχι μόνο από το νομό αλλά από μια πολύ ευρύτερη περιοχή. Ασθενείς, που συχνά θα κατέληγαν στην Αθήνα ή τη Θεσσαλονίκη.

19. Στάθμιση της βαρύτητας του πανεπιστημίου στην τοπική οικονομία

Για την—κατά προσέγγιση έστω—στάθμιση του οικονομικού αποτελέσματος του πανεπιστημίου στην τοπική οικονομία, γίνονται στη συνέχεια δυο συγκρίσεις των δαπανών του πανεπιστημίου και της πανεπιστημιακής κοινότητας με το πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων (Π.Δ.Ε.) του αντίστοιχου νομού και με την ιδιωτική κατανάλωση της αντίστοιχης πόλης.

1. Οι τρέχουσες δαπάνες του πανεπιστημίου (πλην αμοιβών) και οι δαπάνες των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας στην περιοχή αποτελούν ένα σημαντικό ποσοστό των δαπανών του Π.Δ.Ε. (στοιχεία για σύνολο νομού) στην περιοχή. Δηλαδή, 14-14,6% στη Μυτιλήνη, 59,2-60,5% στο Ρέθυμνο και 84,1-87,7% στην Κομοτηνή.

Θα πρέπει, βέβαια, να σημειωθεί ότι είναι δυνατό ένα μεγάλο μέρος του Π.Δ.Ε. στην πραγματικότητα να μη δαπανάται στην περιοχή αλλά κάπου αλλού (π.χ. για αγορά μηχανημάτων από την Αθήνα ή και από το εξωτερικό).

2. Η ιδιωτική κατανάλωση των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας και των οικογενειών τους, στην κάθε μια από τις τρεις πόλεις, αποτελεί ένα σημαντικό τμήμα της συνολικής ιδιωτικής κατανάλωσης στην αντίστοιχη πόλη.

Επειδή, όμως, η ΕΣΥΕ δεν δίνει το σύνολο της ιδιωτικής κατανάλωσης κατά πόλη, χρησιμοποιήθηκε ο μέσος όρος της ιδιωτικής κατανάλωσης ανά οικογένεια στις αστικές περιοχές της χώρας, πλην Αθήνας και Θεσσαλονίκης. Αυτό, βέβαια, αποτελεί μια εξαιρετικά μεγάλη σχηματοποίηση, μια και ισοπεδώνει τις σημαντικότερες διαφοροποιήσεις που υπάρχουν μεταξύ πόλεων (π.χ. πόλεις που είναι κέντρα τουριστικών περιοχών - πόλεις που είναι διοικητικά κέντρα αγροτικών περιοχών).

Η ιδιωτική κατανάλωση ανά οικογένεια στις λοιπές αστικές περιοχές για το 1987/88, την τελευταία, δηλαδή, χρονιά που υπάρχουν δημοσιευμένα στοιχεία της ΕΣΥΕ, ήταν 165.037 δρχ. το μήνα ανά οικογένεια. Με μέσο όρο 3,18 ατόμων ανά νοικοκυριό, η κατανάλωση ήταν ανά άτομο 51.898 δρχ. το μήνα και 622.776 δρχ. το χρόνο. Σε σταθερές τιμές 1970, η ιδιωτική κατανάλωση ανά άτομο ήταν 52.327 δρχ. το χρόνο.

Ο πληθυσμός των αντίστοιχων πόλεων το 1990 ήταν: της Μυτιλήνης 25.545 [δηλαδή πληθυσμός 1981 24.991 + 61,5 άτομο/έτος (ρυθμός αύξησης πληθυσμού 1971-81)×9=25.545], της Κομοτηνής 42.230 (37.487+527×9) και του Ρεθύμνου 20.728 (18.190+282×9).

Η συνολική ετήσια ιδιωτική κατανάλωση το 1990 ήταν (τιμές 1970, σε χιλ. δρχ.):

Μυτιλήνη $52.327 \times 25.545 = 1.336.693$
Κομοτηνή $52.327 \times 42.230 = 2.209.769$
Ρέθυμνο $52.327 \times 20.728 = 1.084.634$

Η τιμή συνολικής ιδιωτικής κατανάλωσης, που εκτιμήθηκε παραπάνω για κάθε μια από τις τρεις πόλεις, μπορεί στη συνέχεια να διορθωθεί με βάση το ποσοστό του νομού όπου ανήκει η πόλη ως προς το μέσο όρο του Α.Ε.Π. της χώρας (στοιχεία ΕΣΥΕ, 1988), ήτοι:

Μυτιλήνη $1.336.693 \times 0,7077 = 945.978$
Κομοτηνή $2.209.769 \times 0,6357 = 1.404.750$
Ρέθυμνο $1.084.634 \times 0,8971 = 973.025$

Διαπιστώνεται, δηλαδή, ότι η ιδιωτική κατανάλωση των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας ήταν ιδιαίτερα σημαντική κυρίως για την πόλη του Ρεθύμνου, (πίνακας 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Η συνολική ετήσια ιδιωτική κατανάλωση των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας, των οικογενειών τους και των επισκεπτών τους στην περιοχή,⁸ ως ποσοστό (%) της συνολικής ιδιωτικής κατανάλωσης, 1990.

Πόλη	Υπόθεση ελάχιστων εξόδων στην περιοχή α.α. %	Υπόθεση μέγιστων εξόδων στην περιοχή α.α. %		
Μυτιλήνη	14.857	1,6	15.865	1,7
Κομοτηνή	82.867	5,6	88.512	6,3
Ρέθυμνο	117.297	12,1	120.980	12,4

Σε α.α. τιμές 1970, σε χιλ. δρχ. και ως ποσοστό (%) της συνολικής ιδιωτικής κατανάλωσης.

Ιζ. Διαφορές μεταξύ των τριών πανεπιστημιακών μονάδων

Υπάρχουν πολύ σημαντικές διαφορές μεταξύ των περιφερειακών πανεπιστημίων: κάποια από αυτά κατάφεραν να αναπτυχθούν (π.χ. Πάτρας, Κρήτης - Ηράκλειο και Ιωαννίνων), ενώ άλλα καρκινωβατούν (π.χ. Δ.Π.Θ.).

Ένα πανεπιστήμιο, που δεν καταφέρει να έλξει και να συγκρατήσει, σε μόνιμη βάση, το διδακτικό προσωπικό και τους φοιτητές του, δεν πρόκειται να αναπτυχθεί. Μπορεί, βέβαια, να φυτοζωεί για χρόνια αλλά δεν συμβάλλει στην ανάπτυξη της πόλης που το φιλοξενεί και πολύ περισσότερο της ανώτατης παιδείας.

Αντίθετα, όπως έχει δείξει ως ένα βαθμό η περίπτωση του Π.Κ. (κυρίως όσον αφορά στο Ηράκλειο), όταν ένα αξιόλογο επιστημονικό δυναμικό στελεχώσει κάποιο περιφερειακό πανεπιστήμιο και όταν η τοπική κοινωνία το «αγκαλιάσει», τότε το επιστημονικό δυναμικό ευκολότερα αποφασίζει να κατοικήσει μόνιμα στην επαρχιακή πόλη και να συνδέσει την τύχη του με το πανεπιστήμιο και βέβαια, και οι φοιτητές τείνουν να μένουν περισσότερο. Ένα τέτοιο περιφερειακό πανεπιστήμιο μπορεί να καταφέρει να σπάσει το φαύλο κύκλο της υπανάπτυξης του. Έτσι, όχι μόνο είναι μεγαλύτερες οι επιπτώσεις του στην τοπική κοινωνία, σε σχέση με αντίστοιχες σε μέγεθος περιπτώσεις, αλλά -ακόμη περισσότερο- δημιουργούνται και νέες σχολές, γεγονός που συντελεί στην αύξηση του αριθμού των φοιτητών, διοικητικών, διδασκόντων, άρα και της οικονομικής επίδρασης του πανεπιστημίου στην περιοχή.

Η σύγκριση μεταξύ των τριών πανεπιστημιακών μονάδων, που εξετάστηκαν στη μελέτη αυτή, είναι ιδιαίτερα δύσκολη. Τα δείγματα είναι εξαιρετικά μικρά για

τέτοιου είδους συγκρίσεις και οι παράγοντες που μπορεί να επηρεάζουν τις διαφορές μεταξύ των τριών πανεπιστημιακών μονάδων είναι πάρα πολλοί. Για παράδειγμα: α) Η παραμονή των φοιτητών στην περιοχή εξαρτάται, κυρίως, από τη φύση των τημάτων (αν έχουν, δηλαδή, εργαστήρια ή όχι και αν απαιτούν υποχρεωτικές παρουσίες ή όχι) καθώς επίσης και από την ποιότητα της ζωής στην περιοχή. β) Η κατανάλωση των φοιτητών και των διδασκόντων στην περιοχή (π.χ. για ένδυση - υπόδηση και διαρκή καταναλωτικά αγαθά) δεν εξαρτάται μόνο από τη διάρκεια παραμονής τους στην περιοχή αλλά και από το επίπεδο αυτής της αγοράς σε σχέση με την αγορά της περιοχής όπου διαμένουν μόνιμα. γ) Η παραμονή των διδασκόντων εξαρτάται επίσης από τις επαγγελματικές δυνατότητες που τους προσφέρονται για συμπληρωματική απασχόληση των ιδίων και των συζύγων τους.

Σε γενικές γραμμές, θα μπορούσε να ειπωθεί -με αρκετές επιφυλάξεις βέβαια- ότι η μονάδα του Ρεθύμνου φαίνεται να έχει τα περισσότερα οικονομικά αποτελέσματα στην περιοχή της, ενώ της Κομοτηνής τα λιγότερα. Συγκεκριμένα: α) Η μονάδα του Ρεθύμνου είναι αυτή που συγκρατεί περισσότερο τους φοιτητές και τους διδασκόντες στην περιοχή, ενώ της Κομοτηνής λιγότερο (π.χ. στο Ρέθυμνο, το ποσοστό των φοιτητών που εμφανίζεται μόνο κατά την περίοδο των εξετάσεων είναι 25,5-30,3%, στη Μυτιλήνη το αντίστοιχο ποσοστό είναι 25,1-35,4% και στην Κομοτηνή το 50,8-59%). β) Στο Ρέθυμνο, το 25% του συνόλου του δείγματος των φοιτητών, διδασκόντων και διοικητικών προέρχεται από το νομό και τους γύρω νομούς, ενώ στη Μυτιλήνη το 6,3% και στην Κομοτηνή το 19,3%. γ) Στο Ρέθυμνο διαμένει όλο το χρόνο το 18,8% των φοιτητών και το 25% των διδασκόντων, ενώ στη Μυτιλήνη το 7,9% και το 27,2% και στην Κομοτηνή το 8,7% και κανένας αντίστοιχα. δ) Σε απόλυτα μέγεθος, όσον αφορά στην κατανάλωση των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας και τις δαπάνες του πανεπιστημίου στην περιοχή, είναι σημαντικότερη η μονάδα του Ρεθύμνου, έπεται η μονάδα της Κομοτηνής και τελευταία είναι αυτή της Μυτιλήνης. ε) Οι δαπάνες των επισκεπτών ανά ερωτώμενο στην περιοχή είναι πολύ υψηλές για το Ρέθυμνο, που είναι και τουριστική περιοχή και πολύ χαμηλές για την Κομοτηνή. στ) Τα ενοίκια που πληρώνονται για κατοικία από τους φοιτητές και τους διδασκόντες είναι υψηλά στο Ρέθυμνο και τη Μυτιλήνη και χαμηλά στην Κομοτηνή. ζ) Τα μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας στο Ρέθυμνο αποτελούν πολύ υψηλό ποσοστό του πληθυσμού της πόλης (20,8%) ενώ στην Κομοτηνή χαμηλότερο (10,4%) και στη Μυτιλήνη ελάχιστο (1,8%). η) Η

ιδιωτική κατανάλωση των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας, των οικογενειών τους και των επισκεπτών τους στο Ρέθυμνο αποτελεί το 12-12,4% της συνολικής ιδιωτικής κατανάλωσης του πληθυσμού, στην Κομοτηνή το 5,9-6,3% και στη Μυτιλήνη το 1,6-1,7%.

II. Αντί συμπεράσματος: το κόστος της ίδρυσης περιφερειακών πανεπιστημίων για την κοινωνία είναι αναντίστοιχα υψηλό προς το όφελος που δημιουργείται στην τοπική οικονομία

Θα πρέπει να ειπωθεί προκαταβολικά ότι οι απαντήσεις στα ερευνητικά ερωτήματα που έθεσε η μελέτη αυτή παραμένουν, σε σημαντικό βαθμό, ατεκμηρίωτες. Η μελέτη αυτή, λοιπόν, πρέπει να ιδωθεί περισσότερο ως εγχείρημα που αποσαφηνίζει το πεδίο έρευνας μάλλον παρά προτείνει σταθερές ερμηνείες.

Η μελέτη αυτή αποτελεί μια προσπάθεια αξιολόγησης της μέχρι σήμερα λειτουργίας του θεσμού των περιφερειακών πανεπιστημίων στην Ελλάδα και όχι μια συνολική αξιολόγηση του θεσμού. Ίσως δεν έχει πολύ νόημα να μιλήσει κανείς αφηρημένα (in abstracto) για τις επιπτώσεις των περιφερειακών πανεπιστημίων, μια που αυτές καθορίζονται από τις συγκεκριμένες συνθήκες: από το μέγεθος του πανεπιστημίου σε σχέση με το πληθυσμιακό μέγεθος της περιοχής εγκατάστασής του, το ύψος της χρηματοδότησης του πανεπιστημίου ως ποσοστού των οικονομικών μεγεθών της περιοχής κ.λπ.

Η αποτελεσματικότητα της ίδρυσης περιφερειακών πανεπιστημίων, ως μέσων περιφερειακής πολιτικής, θα μπορούσε να ελεγχθεί σε τρία τουλάχιστον επίπεδα:

1. Κατά πόσο η δημιουργία των περιφερειακών πανεπιστημίων –και κυρίως με τον τρόπο που πραγματοποιήθηκε– βοήθησε στην αναβάθμιση της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι κάτι τέτοιο δεν συνέβη – κάθε άλλο μάλιστα.

2. Κατά πόσο η δημιουργία των περιφερειακών πανεπιστημίων αύξησε την κοινωνική δικαιοσύνη στο χώρο, όσον αφορά στη δικαιότερη κατανομή των ευκαιριών που παρέχονται για την πρόσβαση των νέων των διαφόρων περιοχών στη φοίτηση στο πανεπιστήμιο.

Η πολιτική, που υπονοείται ότι στοχεύει στην υποβοήθηση των γόνων μη προνομιούχων κοινωνικών στρωμάτων να αποκτήσουν πανεπιστημιακή εκπαίδευση με τη μεταφορά πανεπιστημίων στις περιοχές όπου ζουν, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι ίσως τελικά λειτουργεί με τον ακριβώς αντίστροφο τρόπο. Οι φοι-

τητές, δηλαδή, που προέρχονται από μη προνομιούχα κοινωνικά στρώματα, τείνουν να φοιτούν σε μη προνομιούχα πανεπιστήμια (βλ. περιφερειακά). Η πολιτική της κοινωνικής δικαιοσύνης στο χώρο, με την παροχή ίσων ευκαιριών σε όλες τις περιοχές, φαίνεται ότι όχι μόνο δεν μειώνει τις κοινωνικές ανισότητες, ως προς την πρόσβαση στην εκπαίδευση, αλλά πιθανόν και να τις εντείνει.

3. Κατά πόσο η δημιουργία των περιφερειακών πανεπιστημίων συνετέλεσε στη δημιουργία των προϋποθέσεων για την ανάπτυξη των περιοχών όπου εγκαταστάθηκαν:

α) μέσω της υποδομής που δημιουργήσαν (π.χ. πανεπιστημιακά νοσοκομεία – Ιωαννίνων, Πατρών και Κρήτης– ερευνητικά κέντρα – Κρήτη),

β) μέσω της αύξησης της ενεργού ζήτησης στην περιοχή εγκατάστασής τους,

γ) μέσω της συμβολής στη συγκράτηση του υπάρχοντος πληθυσμού και στην ανάσχεση της ερήμωσης ή ακόμη και στην έλξη πληθυσμού σ' αυτές τις περιοχές, γεγονός που –εκτός των άλλων– συμβάλλει, με τη σειρά του, στην αμυντική θωράκισή τους (όπως το Δ.Π.Θ., το Π.Α. και το παρόν του Α.Π.Θ. στη Φλώρινα),

δ) μέσω της αναβάθμισης του ανθρώπινου δυναμικού που ζει στην περιοχή,

ε) μέσω της πολιτισμικής αναβάθμισης των περιοχών.

Το ζήτημα αν η δημιουργία των περιφερειακών πανεπιστημίων βοήθησε στην ανάπτυξη των περιοχών, όπου λειτουργήσαν, αποτέλεσε και το καθ' εαυτό αντικείμενο της μελέτης αυτής.

Η μελέτη έδειξε ότι το πανεπιστήμιο αποτελεί μια από τις κύριες πηγές εισοδήματος και ένα βασικό καταναλωτή για την τοπική οικονομία. Υπάρχει μια αναμφίβολη συμβολή του στην αύξηση της ενεργού ζήτησης στην περιοχή.

Οι άμεσες επιπτώσεις στην τοπική οικονομία επικεντρώνονται στον τομέα των

υπηρεσιών (ενοίκια κατοικιών, εστιατόρια, μπαρ, σούπερ μάρκετ κ.λπ.). Το βασικό αποτέλεσμα από τη λειτουργία του πανεπιστημίου στην τοπική οικονομία προέρχεται από τις δαπάνες του κράτους στην περιοχή (για αγορά ακινήτων, λειτουργικές δαπάνες του πανεπιστημίου, μισθούς κ.λπ.), όπως επίσης και από τις δαπάνες των φοιτητών που αθροιστικά καλύπτουν το 90% περίπου των δαπανών του πανεπιστημίου και της πανεπιστημιακής κοινότητας στην περιοχή. Η εγκατάσταση πανεπιστημιακών μονάδων σε τουριστικές περιοχές, επειδή η λειτουργία του πανεπιστημίου συμπίπτει με τη νεκρή τουριστική περίοδο, αποτέλεσε σημαντικό συμπλήρωμα στην τουριστική βιομηχανία.

Εντούτοις, οι οικονομικές συνέπειες στην τοπική οικονομία από τη λειτουργία του πανεπιστημίου δεν είναι τόσο σημαντικές, όσο θα ανέμενε κανείς, με βάση τη διεθνή εμπειρία.⁹ Αυτό οφείλεται:

α) Στη μεγάλη κινητικότητα, τόσο των διδασκόντων όσο και των φοιτητών, καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου. Ως αποτέλεσμα αυτής της κινητικότητας, ένα σημαντικό ποσοστό του συνόλου των δαπανών τους οδηγείται έξω από την τοπική οικονομία. Η κινητικότητα αυτή είναι τόσο μεγαλύτερη όσο λιγότερο ικανοποιητική είναι η ποιότητα ζωής στην περιοχή, πράγμα που εξαρτάται, κυρίως, από το μέγεθος της πόλης και από την ύπαρξη ικανού αριθμού μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας.

β) Στην περιορισμένη τοπική αγορά, εξαιτίας της οποίας ένα σημαντικό μέρος των δαπανών του πανεπιστημίου (για όργανα, έπιπλα κ.λπ.), όπως επίσης και των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας και των οικογενειών τους που ζουν στην περιοχή (για συσκευές, ένδυση και διαρκή καταναλωτικά αγαθά) δεν πραγματοποιείται στην περιοχή.

γ) Στο ότι ένα μέρος των χρημάτων, που καταναλώνεται στην περιοχή από τα μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας, κερδίζεται στην περιοχή από την απασχόλησή τους σε δουλειά πέραν αυτής του πανεπιστημίου· άρα, δεν αποτελεί καθαρή εισροή στην περιοχή λόγω της λειτουργίας του πανεπιστημίου.

δ) Στο ότι η τοπική οικονομία πολύ σπάνια μπορεί να εκμεταλλευτεί τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που δημιουργούνται εξαιτίας της λειτουργίας μιας πανεπιστημιακής μονάδας στην περιοχή της (π.χ. είτε με την άμεση απασχόληση διδασκόντων ή φοιτητών είτε με την ανάθεση σ' αυτούς ερευνητικών προγραμμάτων από επιχειρήσεις ή φορείς του δημοσίου). Υπάρχουν διεθνώς πολλά επιτυχημένα παραδείγματα περιοχών που εκμεταλλεύτηκαν ακριβώς αυτή την ύπαρξη του πανεπιστημίου στην περιοχή τους. Ίσως η πιο επιτυχημένη περίπτωση είναι αυτή της Silicon Valley¹⁰ στις Η.Π.Α. (πανεπιστήμιο Stanford, πανεπιστημιούπολη του Palo Alto -San Francisco- Markusen, 1985). Η αδυναμία αυτή, βέβαια, χαρακτηρίζει ολόκληρη την ελληνική οικονομία, μόνο που είναι πιο έντονη στις μικρές πόλεις.

ε) Στον περιορισμένο ρόλο της τοπικής αυτοδιοίκησης καθώς και στο ότι πολλές οικονομικές επιπτώσεις από τη λειτουργία του πανεπιστημίου αφορούν Ν.Π.Ι.Δ. και Ν.Π.Δ.Δ. Συγκεκριμένα, δεν υπάρχει όφελος, σε τοπικό επίπεδο, από την παρουσία του πανεπιστημίου στην περιοχή, που θα μπορούσε να προέλθει είτε από την εισπράξη τοπικών φόρων είτε από τις δαπάνες της πανεπιστημιακής κοινότητας για κάποιες υπηρεσίες (π.χ. για ηλεκτρισμό, μεταφορές και τηλεπικοινωνίες) είτε από την αύξηση των καταθέσεων στις τράπεζες, γιατί αυτά αφορούν Ν.Π.Ι.Δ. και Ν.Π.Δ.Δ. (Δ.Ε.Η., Ο.Τ.Ε., Ο.Α. κ.λπ.), που οι επιπτώσεις τους είναι σε κεντρικό επίπεδο. Μπορεί, βέβαια, να οδηγούν σε τοπική αύξηση της απασχόλησης -ασημαντή σε απόλυτους αριθμούς- σ' αυτούς τους οργανισμούς. Επίσης, δεν υπάρχει κόστος σε τοπικό επίπεδο από την παρουσία της πανεπιστημιακής κοινότητας (π.χ. λόγω των περισσότερων παιδιών σχολικής ηλικίας που πηγαίνουν στα σχολεία της περιοχής, γιατί αυτά επιβαρύνουν τον κρατικό προϋπολογισμό και όχι τους τοπικούς φορείς).

Η επίδραση του πανεπιστημίου στην

απασχόληση της περιοχής είναι πολύ περιορισμένη και αφορά κυρίως στον τομέα των υπηρεσιών. Η έμμεση απασχόληση, όμως, που δημιουργείται, με κανέναν τρόπο δεν περιορίζεται εκεί.

Οι άμεσες δαπάνες του πανεπιστημίου, των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας και των οικογενειών τους, που ζουν στην περιοχή, κατευθύνονται σε διάφορους τομείς της οικονομίας, όπου, εξαιτίας των πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων, το συνολικό εισόδημα τείνει να βελτιωθεί. Στη μελέτη αυτή δεν εξετάστηκαν ούτε εκτιμήθηκαν τα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα της λειτουργίας του πανεπιστημίου στην τοπική οικονομία και στην τοπική απασχόληση. Δεν έγινε, δηλαδή, μια εκτίμηση των συνολικών αποτελεσμάτων της λειτουργίας των τριών περιφερειακών πανεπιστημίων που εξετάστηκαν, στις τοπικές τους οικονομίες.

Όσον αφορά στη συμβολή των περιφερειακών πανεπιστημίων στην πολιτιστική ανάπτυξη των περιοχών, όπου εγκαταστάθηκαν, μπορεί να υποστηριχθεί ότι αυτή είναι αμφίβολη, τουλάχιστον όσον αφορά στην οργανωμένη παρέμβαση του πανεπιστημίου. Εκτός αν ως οργανωμένη παρέμβαση θεωρούνται κάποιες μεμονωμένες διαλέξεις πανεπιστημιακών δασκάλων προς το ευρύτερο κοινό της πόλης.

Υπάρχει, όμως, μια έμμεση (αυτόματη) παρέμβαση, λόγω της ύπαρξης των φοιτητών και των πανεπιστημιακών δασκάλων στην περιοχή, που εξαρτάται βέβαια από την ύπαρξη μιας «κρίσιμης μάζας» διδασκόντων και φοιτητών. Στις περιοχές όπου υπήρχαν αυτές οι συνθήκες, η έμμεση παρέμβαση του πανεπιστημίου ήταν καταλυτική. Εξάλλου, η ίδρυση πανεπιστημίου σε μια περιοχή έχει επιπτώσεις και στο συμβολικό επίπεδο, συμβάλλοντας σε κάποιο βαθμό στην ανάδειξη της πολιτισμικής και τοπικής της ταυτότητας (Neave, 1979: 19) και -ίσως αρκετά συχνά- στην απομυθοποίηση του πανεπιστημίου.

Συγκεκριμένα, όταν δεν υπάρχει το «κρίσιμο μέγεθος» από την άποψη του ανθρώπινου δυναμικού (διδάσκοντες, φοιτητές κ.λπ.), αυτοί ακριβώς που θα μπορούσαν να συντελέσουν στην πολιτιστική εξύψωση της περιοχής, αρνούνται να κατοικήσουν στην περιοχή και περιορίζονται στις απαραίτητες μόνο ημέρες παρουσίας τους. Αν επέλεγαν την παραμονή τους εκεί, είναι πολύ πιθανό να έχαναν τη δυνατότητα της παρακολούθησης των επιστημονικών εξελίξεων, της συμμετοχής τους σε επιστημονικά σεμινάρια κ.λπ., γεγονός που θα συντελούσε στην επιστημονική τους υποβάθμιση.

Τα μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας, κυρίως οι φοιτητές -που αποτελούν και αριθμητικά την πιο υπολογίσιμη ομάδα

της πανεπιστημιακής κοινότητας- αλλά και οι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι συντελούν στη διαμόρφωση ενός διαφορετικού πολιτισμικού κλίματος στις περιοχές όπου υπάρχει πανεπιστήμιο.

Εξάλλου, το γεγονός ότι οι φοιτητές -και εν μέρει οι διδάσκοντες- προέρχονται από πολλές και διάφορες περιοχές της χώρας, συντελεί ως ένα βαθμό, στην αλλαγή της τοπικής πολιτισμικής φυσιογνωμίας. Μπολιάζουν, κατά κάποιο τρόπο, την περιοχή με τις πολιτισμικές τους ιδιομορφίες, λόγω τοπικής προέλευσης (αλλά και ταξικής θέσης), κυρίως όταν αποτελούν αξιόλογο ποσοστό του συνολικού πληθυσμού, συντελώντας έτσι στη δημιουργία πολιτισμικών ωσμώνσεων.

Η συμπεριφορά των κατοίκων της περιοχής προς το πανεπιστήμιο και την πανεπιστημιακή κοινότητα υπαγορεύεται συχνά από την αντίληψη ότι το πανεπιστήμιο αποτελεί κυρίως μια πρόσθετη πηγή εισοδήματος. Σ' αυτό οφείλεται το γεγονός ότι σχεδόν κάθε πόλη στην Ελλάδα, ανεξάρτητα από το πόσο μικρή είναι, προσπαθεί σκληρά να πείσει την εκάστοτε κυβέρνηση να εγκαταστήσει κάποια πανεπιστημιακή μονάδα στην περιοχή της.

Έτσι, δημιουργούνται συχνά εντάσεις στις σχέσεις της πανεπιστημιακής και της τοπικής κοινότητας, που σε ορισμένες περιπτώσεις καταλήγουν και σε ανοικτή σύγκρουση. Υπάρχουν πολλοί λόγοι για την πρόκληση εντάσεων:

- Η τοπική κοινωνία περιμένει συνήθως πάρα πολλά και πολύ γρήγορα (σε οικονομικούς όρους και όχι μόνο) από το πανεπιστήμιο. Βέβαια, υπάρχει ένα έντονο στοιχείο πραγματισμού στη συμπεριφορά των κατοίκων· για παράδειγμα, οι κάτοικοι του νομού Λέσβου ποτέ δεν θέλησαν το Π.Α., γιατί θεωρούσαν ότι αυτό θα σήμαινε παράλληλα -κάτι που τελικά συνέβη- την απομάκρυνση της παιδαγωγικής ακαδημίας, που μολονότι κατώτερη στην ιεραρχία της εκπαίδευσης, είχε όμως πολύ περισσότερους σπουδαστές.

- Οι ελεύθεροι επαγγελματίες της περιοχής (γιατροί, μηχανικοί, δικηγόροι κ.λπ.) φοβούνται ότι μπορεί να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό των πανεπιστημιακών.

- Το κόστος διαβίωσης αυξάνεται και γίνεται δυσκολότερη η εξυπηρέτηση των κατοίκων της περιοχής (π.χ. γίνεται πιο δύσκολο να βρουν κατοικία για να νοικιάσουν και, όταν τη βρουν, είναι ακριβότερη).

- Το πανεπιστήμιο γίνεται αφερέγγυο, λόγω της συνεχούς οικονομικής του δυσπραγίας (π.χ. στη Χίο οφείλει μεγάλα χρηματικά ποσά στα συμβεβλημένα εστιατόρια).

- Τέλος, ο τρόπος ζωής των φοιτητών δημιουργεί συχνά εντάσεις και, σε ορισμένες περιπτώσεις, προκαλεί τους κα-

τοίκους της περιοχής. Έτσι, σε κλειστές κοινωνίες, η αρχική τουλάχιστον περιόδος είναι γεμάτη συγχρούσεις της τοπικής κοινωνίας με τη φοιτητική κοινότητα (βλ. Ιωάννινα και Κομοτηνή). Ενώ, σε πιο ανεκτικές κοινωνίες –κυρίως σε περιοχές όπου προηγήθηκε τουριστική ανάπτυξη– δεν υπήρξαν τέτοιου είδους προβλήματα (βλ. Μυτιλήνη, Ρόδο και Ρέθυμνο).

Πρέπει, επίσης, να εκφραστούν κάποιες επιφυλάξεις αναφορικά με τα οφέλη που δημιούργησαν τα περιφερειακά πανεπιστήμια στις τοπικές οικονομίες των περιοχών, όπου είναι εγκατεστημένα, σε σχέση με το κόστος που προκαλείται στην ελληνική κοινωνία συνολικά.

Μια σειρά προβλημάτων που δημιουργούνται από τα περιφερειακά πανεπιστήμια, αφορούν όχι τόσο σε αυτή καθ' εαυτή τη δημιουργία τους όσο, κυρίως, τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόστηκε αυτή η πολιτική. Αφορούν, δηλαδή:

α) Στη διασπορά καθενός από τα περιφερειακά πανεπιστήμια σε πολλές πόλεις.

β) Στην τελείως απρογραμματίστη –κυρίως με μικροπολιτικά κριτήρια– ανάπτυξή τους. Έτσι, συχνά, η τοπική οικονομία δεν μπόρεσε ούτε να εκμεταλλευθεί την ξαφνική άνοδο της ζήτησης, λόγω της ύπαρξης του πανεπιστημίου, ούτε να ικανοποιήσει τις ανάγκες του πανεπιστημίου και της πανεπιστημιακής κοινότητας.

γ) Στην έλλειψη μιας αισθητά ευνοϊκότερης μεταχείρισης, από την πλευρά της πολιτείας, υπέρ των περιφερειακών πανεπιστημίων (positive discrimination), κάτι που αποτελούσε και προϋπόθεση για την ανάπτυξή τους, μια που έπρεπε να ξεπεραστούν τα τεράστια προβλήματα των συνθηκών λειτουργίας τους: πολλές φορές, μάλιστα, συνέβη ακριβώς το αντίθετο. Ορισμένες σχολές των περιφερειακών πανεπιστημίων βρέθηκαν συχνά σε σύγκρουση συμφερόντων με τις αντίστοιχες των κεντρικών πανεπιστημίων (ως προς τις προτεραιότητες από την πλευρά της κυβέρνησης στην κατανομή κονδυλίων, την επιλογή πανεπιστημίου, όπου θα άρχιζε κάποιο μεταπτυχιακό τμήμα κ.λπ.). Σύγκρουση, που σχεδόν πάντοτε κατέληξε υπέρ του κατεστημένου των κεντρικών πανεπιστημίων.

Τα παραπάνω συντελούν ώστε όλα σχεδόν τα μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας να βλέπουν τη θέση τους στο περιφερειακό πανεπιστήμιο ως μια μεταβατική κατάσταση, ως ένα εφάλληρο, το οποίο θα τους βοηθήσει να μεταπηδήσουν στο κέντρο. Έτσι, οι μεν διδάσκοντες είναι διατεθειμένοι να πάνε σε κεντρικό πανεπιστήμιο, ακόμη και σε χαμηλότερη βαθμίδα από αυτή που ήδη κατέχουν, ενώ οι φοιτητές επιδιώκουν τη μετεγγραφή τους ή –σε ακραίες περιπτώσεις– αποφασίζουν να ξαναδώσουν εισαγωγικές εξετάσεις, παρά να παραμείνουν στο περι-

φερειακό πανεπιστήμιο.

Κλείνοντας, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η ανάπτυξη που προκαλείται σε μια υπανάπτυκτη περιοχή, με την εγκατάσταση ενός περιφερειακού πανεπιστημίου, μπορεί να σημαίνει –με κάποια έννοια– παράλληλη επιδείνωση της θέσης άλλων υπανάπτυκτων περιοχών, από όπου προέρχονται κυρίως οι φοιτητές και οι διδάσκοντες.

Φαίνεται ότι οι προδιαγραφές, οι οποίες πρέπει να πληρούνται, ώστε μια πόλη να μπορεί να υποστηρίξει ένα πανεπιστήμιο ή έστω μια πανεπιστημιακή μονάδα, είναι τόσο υψηλές, που –εξ ορισμού σχεδόν– αποκλείουν τις περισσότερες περιοχές και σίγουρα εκείνες που περισσότερο έχουν ανάγκη από κάποια οικονομική τόνωση.

Θα πρέπει, βέβαια, να έχει κανείς πάντοτε υπόψη του τους περιορισμούς που θέτει η ελληνική κοινωνία, της οποίας το περιφερειακό πανεπιστήμιο δεν είναι παρά ένα αναπόσπαστο μέρος και, άρα, υπάρχουν όρια σε μια προσηλασμένη μετατροπή του σε «νησίδα». Τα όρια τέτοιων πολιτικών μπορεί να τα διαπιστώσει κανείς, δυστυχώς, ακόμη και σ' εκείνα τα περιφερειακά πανεπιστήμια, που λόγω ειδικών συνθηκών ξεκίνησαν με μια πολύ σημαντική δυναμική (π.χ. Ιωάννινα, Ηράκλειο, Μυτιλήνη και Ρόδος): αυτή η δυναμική φαίνεται τώρα ότι, όχι απλώς έχει χαθεί, αλλά και ότι τα πανεπιστήμια αυτά βρίσκονται σε υποχώρηση (αποδυναμώνονται επιστημονικά, κυρίως λόγω της διαρροής διδασκόντων προς τα κεντρικά).

Τελικά, το πανεπιστήμιο προσαρμόζεται στις αντιξοότητες που επιβάλλει η περιοχή. Κάτι που δεν συντελεί ούτε στην ανάπτυξή του –το αντίθετο μάλιστα– ούτε στην ανάπτυξη της περιοχής (πολιτιστική ή οικονομική). Τα περιφερειακά πανεπιστήμια, βέβαια, θα εξακολουθήσουν να λειτουργούν και δεν πρόκειται να κλεί-

σουν. Αλλά θα πρόκειται για «επαρχιώτικα» πανεπιστήμια, όπου σπουδάζουν «επαρχιώτικα» με «επαρχιώτες» διδάσκοντες (aculture). Κινδυνεύουν, λοιπόν, να μετατραπούν, από πανεπιστήμια που είναι εγκατεστημένα στην περιφέρεια, σε πανεπιστήμια περιφερειακής (τοπικής) εμβέλειας.

Δεν υπάρχει γενικότερη συμβολή του περιφερειακού πανεπιστημίου στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής του. Με την έννοια ότι θα έπρεπε να συμβάλλει, όχι απλώς στην παραγωγή περισσότερου προϊόντος με μεγέθυνση της παραγωγικής ικανότητας της τοπικής οικονομίας, αλλά σε μια πολύπλευρη διαδικασία, που δημιουργεί μονιμότερο χαρακτήρα μεταβολές στη διάρθρωση της παραγωγής, όπως επίσης και στο τεχνολογικό, κοινωνικοπολιτικό και θεσμικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο παράγεται και διανέμεται το προϊόν. Βέβαια, η ανάπτυξη με μια τέτοια ευρεία έννοια είναι δύσκολο να επιτευχθεί σε τοπικό επίπεδο.

Τελικά, τα περιφερειακά πανεπιστήμια υπήρξαν ακόμη ένας τομέας που χρησιμοποιήθηκε από το ελληνικό κράτος (που εμφανίζει πολλά στοιχεία κράτους του περιφερειακού καπιταλισμού), στα πλαίσια ενός αβασάνιστου λαϊκισμού, ως μέσο για την επίτευξη άλλων στόχων (διατήρηση-αύξηση της εκλογικής πελατείας του κυβερνώντος κόμματος). Από τη μελέτη αυτή προκύπτει και ένα τουλάχιστον σαφές πολιτικό μήνυμα: δεν θα πρέπει να δημιουργηθούν νέα πανεπιστήμια ή τμή-

ματα πανεπιστημίων σε άλλες πόλεις, τουλάχιστον μέχρι να διασφαλιστεί ότι θα ορθοποδήσουν τα ήδη υπάρχοντα. ■

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Blake C. and McDowall S. 1967. «A local input-output table», *Scottish Journal of Political Economy*, 14, pp. 227-242.

Brownrigg M. 1973. «The economic impact of a new university», *Scottish Journal of Political Economy*, 20(2), pp. 123-139.

Brownrigg M. 1974. *A study of economic impact: the university of Stirling*. Scottish Academic Press, Edinburgh and London.

Brownrigg M. and Greig M.A. 1975. «Differential multipliers for tourism», *Scottish Journal of Political Economy*, 22(3), pp. 261-275.

Edwards M.E. 1987. *St. Cloud State University's impact on the local economy*. St. Cloud State University.

Fink I. 1980. «The economic relationship between Institutions of higher education and their local communities», *Planning for Higher Education*, 8 (4), pp. 41-47, Sum.

Λαμπριανίδης Α. 1987. «Προβλήματα εκβιομηχάνισης μιας αγροτικής περιοχής», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, II (1), σσ. 19-49.

Lange D.M. 1980. *St. Cloud State University's impact on the local economy*. St. Cloud State University.

Markusen A. 1985. «High-tech jobs, markets and economic development prospects». In: P. Hall and A. Markusen eds. *Silicon landscapes*. Allen and Unwin, Boston, pp. 35-48.

Neave G. 1979. «Higher education and regional development», *Higher Education Review*, 11(3), pp. 10-26.

Polzin P.E., Lenihan M.L. and Haefele C.P. 1988. «The university of Montana and Missoula: economic interdependence», *Montana Business Quarterly*, 26(3), pp. 3-10.

Rosen M., Strang W. and Kramer J. 1985. *The university of Wisconsin - Madison and the local and state economies: a second look*. Graduate School of Business, Monograph No 20, University of Wisconsin-Madison.

Ziegler J.A. 1978. «The economic impact of the University of Arkansas on Washington county», *Arkansas Business and Economic Review*, 11(2), pp. 18-26.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο όρος «κρύψουν» χρησιμοποιείται κατ' ευφημισμό μόνο, μια και όλοι γνωρίζουν πολύ καλά την πραγματικότητα.
2. Η επεξεργασία των στοιχείων που συλλέχθηκαν με τα ερωτηματολόγια έγινε με το πρόγραμμα Lotus 1-2-3. Τα στοιχεία καταχωρίστηκαν με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορούν να γίνουν υπολογισμοί για κάθε μια από τις τρεις ομάδες της πανεπιστημιακής κοινότητας και για κάθε πανεπιστημιακή μονάδα ξεχωριστά, κατάταξη σε κατηγορίες η οποία θεωρήθηκε εξαιρετικής ιδιαίτερα σημαντική.
3. Σε άλλες χώρες, η κατάσταση είναι πολύ διαφορετική. Για παράδειγμα, στα οκτώ μεγάλα πανεπιστήμια της περιοχής της Βοστώνης, το 29% των εσόδων προέρχεται από τα διδάκτρα που πληρώνουν οι φοιτητές, μόνο το 26% από την κεντρική κυβέρνηση και το 2% από την πολιτεία της Μα-

σαχουσέτης (Fink, 1980: 41).

4. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξαν και μελέτες για άλλες χώρες. Για παράδειγμα, για το πανεπιστήμιο του Stirling στη Σκωτία, ο Brownrigg (1973:130), ο οποίος σημειώνει ότι οι διοικητικοί που είναι μετανάστες, απασχολούνται στις υψηλότερες ιεραρχικά και στις πιο εξειδικευμένες θέσεις.
5. Σε άλλες χώρες, όπως η Αγγλία, υπολογίζεται ότι το σύνολο των φοιτητών παραμένει στην περιοχή κατά μέσο όρο 10 μήνες το χρόνο (Cook, 1970: 150).
6. Για παράδειγμα, όσον αφορά στο τμήμα κοινωνικής ανθρωπολογίας του Π.Α. στη Μυτιλήνη, αναφέρεται η περίπτωση τριών διδασκόντων με βάση το Π.Δ. 407/80, από τους οποίους, ο ένας μετακινείται από τις Βρυξέλλες, η δεύτερη μετακινείται μεταξύ Θεσσαλονίκης -όπου και η μόνιμη κατοικία της- Κέρκυρας και Μυτιλήνης και, τέλος, ο τρίτος μετακινείται από τη Ρόδο.
7. Τόσο ο αριθμός όσο και ο χρόνος παραμονής των επισκεπτών, ανά φοιτητή που μένει στην περιοχή, είναι πολύ υψηλότερος. Μειώνονται όμως σημαντικά, εξαιτίας του γεγονότος ότι υπάρχουν πολλοί φοιτητές, οι οποίοι μένουν στην περιοχή μόνο κατά τη διάρκεια ενός μέρους των εξεταστικών περιόδων· αυτοί μένουν κυρίως σε ξενοδοχεία και βέβαια δεν δέχονται επισκέπτες.
8. Δεν συνυπολογίστηκαν τα έξοδα μετακίνησης των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας, που ένα μέρος τους τουλάχιστον δαπανάται στην περιοχή.
9. Για παράδειγμα, οι Blake and McDowall, (1967), έδειξαν ότι το πανεπιστήμιο του Stirling της Σκωτίας συνεισέφερε το 26,6% του συνολικού εισοδήματος της πόλης το 1965.
10. Μια τέτοια προσπάθεια -βασισμένη ίσως σ' αυτή την εμπειρία- φαίνεται να αποτελεί η περίπτωση του πολυτεχνείου Κρήτης, όπου αποφασίστηκε να ιδρυθεί τεχνολογικό πάρκο στην πανεπιστημιούπολη Χανίων, στο Ακρωτήρι. Πρέπει, όμως, να είναι κανείς ιδιαίτερα επιφυλακτικός για την επιτυχία αυτού του εγχειρήματος, μια και υπάρχουν ήδη άλλα τέσσερα τεχνολογικά πάρκα στην Ελλάδα και οι επιχειρήσεις στις οποίες απευθύνονται, λόγω της διάρθρωσης της ελληνικής οικονομίας, είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Η ταυτόχρονη δημιουργία, εξάλλου, πολλών τεχνολογικών πάρκων στη χώρα αδυνατίζει και εκκινεί τις περιοχές που έχουν τα περισσότερα πλεονεκτήματα για την ανάπτυξή τους.

Τα ελληνικά πανεπιστήμια στην Ευρώπη του 2000

Εισήγηση της επιτροπής των πρυτάνεων

(πρόεδρος Δημ. Τσαούσης)

ΛΑΒΑΜΕ, ενόσω το τεύχος είχε ήδη φύγει για τη φωτοσύνθεση, την πολυγραφημένη μορφή της έκθεσης και των εισηγήσεων της Ελληνικής Επιτροπής Ευρωπαϊκών Υποθέσεων, προς τη Σύνοδο Πρυτάνεων και Προέδρων Δ.Ε. των ελληνικών πανεπιστημίων με γενικό τίτλο: *Τα Ελληνικά Πανεπιστήμια στην Ευρώπη του 2000*. Στην ολομέλεια της επιτροπής συμμετέχουν 18 εκπρόσωποι, από το σύνολο των ισάριθμων πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, υπό την προεδρία του καθηγητή Δημήτρη Τσαούση. Η εισήγηση με τα παραρτήματα θα εκδοθούν συντόμως. Εμείς εδώ παρουσιάζουμε τιτικά τα θέματα που θίγει. Παρενθετικά, σημειώνουμε ότι είναι η πρώτη φορά που τίθεται ενιαία από διεπιστημονικό όργανο ένα σύνολο προβλημάτων.

Η εισήγηση εμπεριέχει τα εξής κεφάλαια: Εξελίξεις και τάσεις που παρατηρούνται σε ευρωπαϊκή κλίμακα και επηρεάζουν άμεσα τα πανεπιστήμια συνθέτουν το πρώτο κεφάλαιο. Το δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζει την προβληματική – εννοιολογική και ουσιαστική – αναφορικά με τις σχέσεις τριτοβάθμιας εκπαίδευσης γενικά και πανεπιστημίων ειδικότερα. Πρόκειται για μία ανίχνευση της σημερινής ταυτότητας του πανεπιστημίου. Ένα τρίτο κεφάλαιο πραγματεύεται τα ζητήματα που προκύπτουν από τη συσχέτιση

της εκπαιδευτικής και της ερευνητικής διαδικασίας με την οικονομία και την κοινωνία. Σε ξεχωριστό κεφάλαιο εξετάζονται, από κοινού, ζητήματα μεταπτυχιακών σπουδών, συνεχούς εκπαίδευσης και τηλεεκπαίδευσης, (έννοια και λειτουργία ανοιχτού πανεπιστημίου). Στο έκτο κεφάλαιο εξετάζονται ορισμένες κρίσιμες ευρωπαϊκές και διεθνείς πτυχές της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, όπως: η γλώσσα, η κινητικότητα των φοιτητών και η συμμετοχή των πανεπιστημίων σε διευρωπαϊκά δίκτυα και προγράμματα συνεργασίας. Σ' ένα τελευταίο κεφάλαιο τίθεται επί τάπητος το πολυσυζητημένο διεθνώς ζήτημα της ποιοτικής αξιολόγησης των πανεπιστημίων, σε ελλαδικό και πανευρωπαϊκό επίπεδο. (Η αξιολόγηση των διδασκόντων, των τμημάτων και των ιδρυμάτων αποτελεί κεκτημένο στις ΗΠΑ εδώ και πολλά χρόνια και σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες τα τελευταία χρόνια – ενώ οι διεθνείς οργανισμοί, όπως ΟΟΣΑ, ΟΥΝΕΣΚΟ, Συμβούλιο της Ευρώπης και Ευρωπαϊκή Επιτροπή, εκδίδουν σειρές κειμένων και βιβλίων επί του θέματος). Στα παραρτήματα δημοσιεύονται οι απαντήσεις ορισμένων κοινωνικών φορέων που ανταποκρίθηκαν στην πρόσκληση της πανεπιστημιακής επιτροπής. ■

Σ.Π.

Η Ελλάδα ως χώρα αποστολής φοιτητών στα πανεπιστήμια της Γαλλίας 1975-90

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΤΑΜΕΛΟΣ

ΗΕΡΓΑΣΙΑ αυτή έχει ένα κύριο στόχο και ένα δευτερεύοντα. Ο κύριος στόχος είναι η κατά το δυνατόν πληρέστερη ποσοτική ανάλυση του σώματος των Ελλήνων φοιτητών στα γαλλικά πανεπιστήμια την τελευταία δεκαετία (1975-1990). Οι παράμετροι που θα μας απασχολήσουν είναι τέσσερις: φύλο, επίπεδο σπουδών, κλάδος επιστήμης, περιοχή εγγραφής (περιοχή Παρισίων / επαρχία). Θα προσπαθήσουμε αφ' ενός μεν να παρακολουθήσουμε τη διαχρονική εξέλιξη αυτών των παραμέτρων, αφ' ετέρου δε να τις αλληλοσυσχετίσουμε. Τα στατιστικά στοιχεία, στα οποία θα βασιστούμε, προέρχονται από την Στατιστική Υπηρεσία του υπουργείου Παιδείας της Γαλλίας¹. Στο δευτερεύοντα στόχο θα προσπαθήσουμε από τη μια να θίξουμε το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται (επιτρέπεται) η μετακίνηση για σπουδαστικούς λόγους, από την άλλη να υπογραμμίσουμε εκείνες τις μεταβολές των ποσοτικών στοιχείων, που πιθανόν να υποδηλώνουν την παρέμβαση κάποιας εκπαιδευτικής πολιτικής, είτε από την πλευρά της Γαλλίας, ως χώρας υποδοχής Ελλήνων φοιτητών, είτε της Ελλάδας, ως χώρας αποστολής φοιτητών.

1. Σύντομες γενικές αναφορές πάνω στο φαινόμενο των σπουδών στο εξωτερικό

Η μετακίνηση για εκπαιδευτικούς λόγους είναι ένα φαινόμενο που παρατηρείται καθ' όλη τη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας (με κύριο χαρακτηριστικό τη μονόδρομη κίνηση από την υπανάπτυκτη περιφέρεια στα εκάστοτε ανεπτυγμένα κέντρα). Όμως, τον τελευταίο αιώνα έχουμε την, συν τω χρόνω, επεξεργασία μιας σειράς επισήμων και/ή ατύπων πολιτικών που στόχο είχαν τη στήριξη, την οργάνωση και την εκμετάλλευση της σύμφυτης του ανθρώπου μετακίνησης για σπουδαστικούς λόγους. Στην αρχή ήταν οι χώρες υποδοχής φοιτητών (μεγάλες δυνάμεις του πλανήτη – συνήθως [πρώην] αποικιακές δυνάμεις) οι οποίες πολύ γρήγορα διείδαν, μέσω της υποδοχής και εκπαίδευσης ξένων φοιτητών, ένα πρόσφορο και αποτελεσματικό τρόπο προώθησης των ιδιαίτερων συμφερόντων τους. Στη

συνέχεια ακολούθησαν, ιδίως μετά τη δεκαετία του '50, οι χώρες αποστολής (συνήθως χώρες υπό ανάπτυξη – πρώην αποικίες) οι οποίες πίστευαν ότι η εφαρμογή μιας πολιτικής αποστολής φοιτητών θα πρόσφερε τη δυνατότητα της δημιουργίας, σε σύντομο χρονικό διάστημα, μιας εθνικής ελίτ που θα μετέφερε την απαραίτητη για την ανάπτυξή τους τεχνογνωσία. Τέλος, δεν θα πρέπει να υποβαθμίζουμε την άτυπη πολιτική των κυρίως ενδιαφερομένων, δηλαδή των ξένων φοιτητών, που ως φορείς των επισήμων πολιτικών εκμεταλλεύτηκαν προς ίδιον όφελος (κοινωνικής και οικονομικής τους ανέλιξης) τις δυνατότητες που τους δόθηκαν.

Το αποτέλεσμα όλων αυτών των πολιτικών ήταν να φτάσουμε στη δεκαετία του '80 να έχουμε, σύμφωνα με την Ουνέσκο, 1.000.000 ξένους φοιτητές στον κόσμο. Κατά λογική συνέπεια, αφ' ενός μεν η φυσική ανθρώπινη δραστηριότητα (ανάγκη) της σπουδαστικής μετακίνησης μετατράπηκε σε μια τεράστια –παγκόσμιου ενδιαφέροντος– βιομηχανία, αφ' ετέρου δημιουργήθηκε η επείγουσα ανάγκη αναθεώρησης των προηγούμενων πολιτικών και αναζήτησης μεθόδων ελέγχου της ανεξέλεγκτης πια φοιτητικής (;) μετανάστευσης.

Η λεπτομερής παρουσίαση αυτών των πολιτικών δεν είναι αντικείμενο αυτής της εργασίας².

Σε όσα ήδη αναφέραμε, η Ελλάδα μοιάζει μια ιδιαίτερη περίπτωση για τουλάχιστον τρεις σοβαρούς λόγους. Πρώτον, καταστρατηγεί το θεμελιώδη κανόνα της φοιτητικής μετακίνησης (από την περιφέρεια στο κέντρο). Η παρουσία χιλιάδων Ελλήνων φοιτητών σε χώρες, κατά τεκμήριο, λιγότερο ανεπτυγμένες από την ίδια (ακόμα και στα Σκόπια) το μαρτυρεί. Δεύτερον, αν και μη πρώην αποικία είναι ανάμεσα στις σημαντικότερες χώρες αποστολής φοιτητών στον κόσμο (χαρακτηριστικό των υπό ανάπτυξη νέων κρατών)³. Τρίτον, και ίσως το σημαντικότερο, η Ελλάδα ουδέποτε, απ' όσο γνωρίζουμε, δεν σχεδίασε και δεν εφάρμοσε μια πολιτική, ούτε ως χώρα αποστολής, ούτε ως χώρα υποδοχής φοιτητών⁴.

Αν όμως η Ελλάδα δεν είχε τέτοια πολιτική, η Γαλλία ήταν από τις πρώτες χώρες που ανέπτυξαν πολιτικές έλξης ξένων φοιτητών, με στόχο τη στήριξη και προώ-

θηση των γαλλικών συμφερόντων στον κόσμο. Στα πλαίσια, μάλιστα, μιας τέτοιας πολιτικής θα έπρεπε να δούμε την υπογραφή σειράς μορφωτικών συμφωνιών μεταξύ Ελλάδας - Γαλλίας, που προέβλεπαν, εκτός των άλλων, την ανταλλαγή φοιτητών και την αμοιβαία αναγνώριση πτυχίων⁵.

Έτσι, η μεν Γαλλία εκμεταλλεύτηκε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις διμερείς

φοιτητών στη Γαλλία.

Το 1974 οι Έλληνες ήταν η έβδομη πιο σημαντική ομάδα ξένων φοιτητών (μετά τις τρεις χώρες του Μαγκρέμπ, τις ΗΠΑ, το Λίβανο και το Νότιο Βιετνάμ). Το 1977, ήταν πέμπτη, το 1981 έβδομη και το 1984 έβδομη (μετά τις χώρες του Μαγκρέμπ, το Λίβανο, το Καμερούν και τη Μαδαγασκάρη). Όπως γίνεται φανερό, την περίοδο 1974-1984, οι Έλληνες φοιτητές ήταν η μεγαλύτερη ευρωπαϊκή ομάδα φοιτητών (συνεπώς και κοινοτική). Όμως το 1989, σύμφωνα με τα στοιχεία της Στατιστικής Υπηρεσίας του γαλλικού υπουργείου Παιδείας, στα πλαίσια της ομάδας των φοιτητών από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα στα γαλλικά πανεπιστήμια, οι φοιτητές από τη Δυτική Γερμανία, την Πορτογαλία και την Ισπανία έχουν υπερβεί αριθμητικά τους Έλληνες φοιτητές.

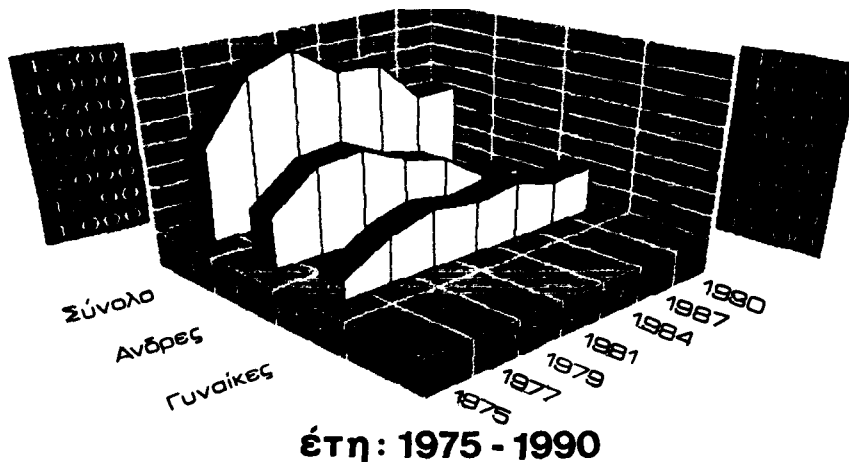
Εδώ έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι σύμφωνα με μερικές τουλάχιστον γαλλικές αναλύσεις για την αξία των ξένων φοιτητών στη Γαλλία, οι χώρες αποστολής χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες αξιολόγησης: τις πρώην γαλλικές αποικίες (συνέχιση της γαλλικής επιρροής), τις ανεπτυγμένες χώρες (κύρος για τα γαλλικά πανεπιστήμια) και τις «αδιάφορες» (με σχετική μόνο αξία, που έχει να κάνει με την παγκόσμια εικόνα της Γαλλίας). Σε αυτή την τελευταία κατηγορία κατατάσσονται οι Έλληνες φοιτητές (οι αναλύσεις αυτές ατόνησαν μετά την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα). Γι' αυτό, σε κάθε προσπάθεια περιορισμού του συνολικού αριθμού των ξένων φοιτητών στη Γαλλία, οι Έλληνες φοιτητές ήταν από τους πρώτους στόχους (και μάλιστα με σχόλια όχι ιδιαίτερα κολακευτικά για τους Έλληνες)⁷.

3. Έλληνες φοιτητές ανά επίπεδο σπουδών: 1975-1990

Πριν ξεκινήσουμε την παρουσίαση των στοιχείων αυτής της παραγράφου, θα έπρεπε να πούμε ότι το γαλλικό πανεπιστημιακό σύστημα χωρίζεται σε τρεις κύκλους σπουδών. Ο πρώτος περιλαμβάνει δύο έτη (DEUG), ο δεύτερος επίσης δύο (Licence, Maitrise), ενώ ο τρίτος αντιστοιχεί στις μεταπτυχιακές σπουδές της ελληνικής ορολογίας και περιλαμβάνει τα πτυχία DEA και Doctorat.

Ο πρώτος κύκλος σπουδών εμπεριέχει τους Έλληνες φοιτητές που ξεκινούν σπουδές στη Γαλλία (βλ. σχεδ. II). Από το 1975 έως το 1978, ο αριθμός τους αυξάνεται από 1.170 σε 1.904, αλλά ποσοστιαία, σε σχέση με το σύνολο των Ελλήνων φοιτητών στα γαλλικά πανεπιστήμια, η παρουσία τους μένει κατ' ουσία αμετάβλητη (από 44,10% σε 44,79%). Στη συνέχεια και έως το 1986 παρουσιάζεται μια κατα-

Ελληνες Φοιτητές στη Γαλλία

έτη: 1975 - 1990

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ I

μορφωτικές συμβάσεις, για την ευδωχή της πολιτικής της (χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι οι μορφωτικές συμβάσεις ήταν υπόθεση του υπουργείου Εξωτερικών της Γαλλίας, βάσει δε τέτοιας συμφωνίας ιδρύθηκε και εξαπλώθηκε το δίκτυο του γαλλικού ινστιτούτου στην Ελλάδα). Η δε Ελλάδα, μην έχοντας συγκεκριμένη πολιτική, όχι μόνο δεν επωφελήθηκε από την ισοτιμία και την αμοιβαιότητα των συμβάσεων (πλην ίσως κάποιων που «είχαν την ευκαιρία» να σπουδάσουν με υποτροφία στη Γαλλία) αλλά δεν ξέρουμε καν αν υπήρχε ή υπάρχει υπηρεσία που να γνωρίζει το περιεχόμενο και να παρακολουθεί την εφαρμογή των συμφωνιών.

Βέβαια, σήμερα με την ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας το τοπίο αλλάζει. Όμως, δεν είμαστε σίγουροι ότι αλλάζει η ουσία του θέματος...

2. Έλληνες φοιτητές στα γαλλικά πανεπιστήμια, σύνολο και ανά φύλο: 1975-1990

Η ελληνική φοιτητική παρουσία έχει έντονο και διαχρονικό χαρακτήρα στα γαλλικά πανεπιστήμια. Για παράδειγμα, το 1938 έχουμε ήδη 211 Έλληνες να φοιτούν σε αυτά⁸, ενώ το 1971 ο αριθμός τους ανέρχεται στους 790. Το 1974, έχουν ανέλθει στους 2.109.

Οι Έλληνες φοιτητές στα γαλλικά πανεπιστήμια το 1975 ήταν 2.638. Τα επόμε-

να πέντε χρόνια αυξάνονται με εντονότατο ρυθμό και φτάνουν τις 4.384 το 1979 (αύξηση περιόδου 1975-1979 66,19%, αύξηση περιόδου 1971-1979 454,94%!) (βλ. σχεδ. I).

Στη συνέχεια, ξεκινά μια περίοδος συνολικής πτώσης του αριθμού των Ελλήνων φοιτητών στη Γαλλία, η οποία μπορεί να χωριστεί σε τρεις υποπεριόδους. Στην πρώτη, 1980-1982, έχουμε ελαφριά υποχώρηση του συνολικού αριθμού τους από τις 4.037 στις 3.882. Στη δεύτερη, 1983-1987, παρατηρείται έντονη μείωση από τις 3.749 στις 2.663. Στην τρίτη, 1988-1990, υπάρχει μια ουσιαστική σταθεροποίηση γύρω στις 2.650. Το 1990, συγκεκριμένα, ο αριθμός των Ελλήνων φοιτητών ήταν 2.659 (συνολική μείωση περιόδου 1979-1990 39,35%).

Οι Ελληνίδες αντιπροσώπευαν το 1975 το 36,6% του συνολικού αριθμού των Ελλήνων φοιτητών στα γαλλικά πανεπιστήμια. Σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου το ποσοστό τους αυξάνεται. Το 1979, περνούν για πρώτη φορά το 40% (41,15%), το 1982 το 45% (46,03%) και πολύ σύντομα, το 1985 το 50% (52,10%). Τα επόμενα χρόνια, οι γυναίκες κυριαρχούν, αφού στα τελευταία στοιχεία οι Ελληνίδες αντιπροσωπεύουν τα 3/5 του συνόλου των Ελλήνων φοιτητών στα γαλλικά πανεπιστήμια.

Τέλος, κρίνουμε ενδιαφέρον να δώσουμε πολύ σύντομα το στίγμα των Ελλήνων φοιτητών μέσα στο σύνολο των ξένων

κόρυφη πτώση, τόσο του αριθμού τους, που πέφτει στους 617 (1986), όσο και του ποσοστού τους (21,31% το 1986). Την τελευταία περίοδο, από το 1987 και μετά, παρατηρείται ξανά μια αυξητική τάση (το 1990, 783 φοιτητές ή 29,45% του συνόλου⁸). Αν ο υποδιπλασιασμός των Ελλήνων που ξεκινούν σπουδές στη Γαλλία, κατά την περίοδο 1978-1986, συνεχιστεί με την εξάπλωση και ολοκλήρωση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα, τότε η αύξησή τους από το 1987 και μετά πρέπει να θεωρηθεί κατ' αρχάς απρόσμενη και να αποτελέσει αντικείμενο περαιτέρω έρευνας.

Ο δεύτερος κύκλος σπουδών δεν είναι ένας «καθαρός» κύκλος για τους Έλληνες φοιτητές. Από τη μια, αποτελείται από τους Έλληνες που καταφέρνουν να φτάσουν εδώ, έχοντας ξεκινήσει τις σπουδές τους στη Γαλλία, και από την άλλη, από τους Έλληνες που είναι κάτοχοι ελληνικού πανεπιστημιακού πτυχίου, αλλά για διάφορους λόγους δεν μπόρεσαν να πετύχουν ισοτιμία του πτυχίου τους και αναγκάζονται να κάνουν ένα ή και δύο έτη σπουδών σε προπτυχιακό επίπεδο⁹.

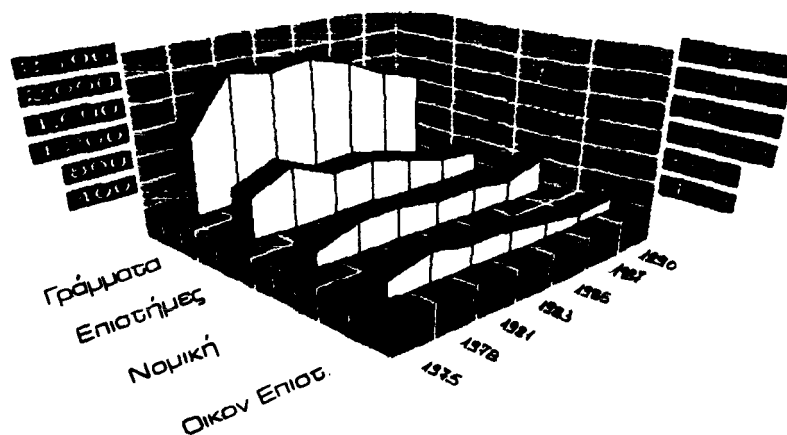
Ο απόλυτος αριθμός τους αυξάνει από το 1975 έως το 1978 (724-1.125) και στη συνέχεια μειώνεται διαρκώς έως το 1989 που φτάνει στους 654 φοιτητές, ενώ το 1990 ήταν 686. Το ποσοστό περνά από το 27,29% το 1975 στο 32,19% το 1982 και στη συνέχεια πέφτει στο 25,79% το 1990.

Ο τρίτος κύκλος σπουδών είναι κατά τη γνώμη μας ο πλέον ενδιαφέρων. Καταγράφει τη σημαντικότερη ίσως εξέλιξη της περιόδου και παρουσιάζει τη μεγαλύτερη ελληνική ιδιαιτερότητα, σε σύγκριση με τους υπόλοιπους κοινοτικούς φοιτητές στη Γαλλία (οι οποίοι στη συντριπτική τους πλειονότητα βρίσκονται στους δύο πρώτους κύκλους σπουδών).

Το 1975 οι μεταπτυχιακοί Έλληνες φοιτητές ήταν 672 ή 25,34%. Στη συνέχεια, παρουσιάζουν μεγάλη άνοδο και φτάνουν σε ένα αριθμητικό μέγιστο της τάξεως των 1.818 φοιτητών, το 1984. Την επόμενη ακριβώς χρονιά, το 1985, περνούν για πρώτη φορά το 50% (50,10%) και το 1986 έχουμε μέγιστο ποσοστό της τάξεως του 53,01% (δηλαδή πάνω από ένα στους δύο φοιτητές προετοιμαζαν ένα μεταπτυχιακό δίπλωμα!). Τα τελευταία χρόνια παρουσιάζεται σημαντική πτώση και το 1990 έχουμε 1.190 φοιτητές σε αυτό το επίπεδο σπουδών ή το 44,75% του συνόλου των Ελλήνων φοιτητών στα γαλλικά πανεπιστήμια. Η τελευταία εξέλιξη νομίζουμε ότι δημιουργεί μια καινούργια πραγματικότητα, τις συντεταγμένες της οποίας δεν γνωρίζουμε, πιστεύουμε όμως ότι είναι σημαντικό να διερευνηθούν στο μέλλον¹⁰.

Σε ό,τι αφορά αυτή καθ' εαυτή την πρωτοκαθεδρία (και μερικώς κυριαρχία)

Ελληνες Φοιτητές ανά κλάδο Επιστήμης

ετη: 1975 - 1990

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ II

του τρίτου κύκλου, συνηθίζεται να αποδίδεται στην αναιμική ύπαρξη μεταπτυχιακών σπουδών στη χώρα μας. Όμως, η άποψη αυτή, χωρίς να είναι εσφαλμένη, είναι μονοδιάστατη.

4. Έλληνες φοιτητές ανά περιοχή εγγραφής (περιοχή Παρισίων / επαρχία) και επίπεδο σπουδών: 1975-1990

α. Ανά περιοχή εγγραφής

Πριν από την παράθεση των στοιχείων, θα έπρεπε να πούμε ότι η ευρύτερη περιοχή Παρισίων περιλαμβάνει τρεις διοικητικές περιφέρειες (ακαδημίες) Paris, Creteil, Versailles (σε σύνολο 25 που υπάρχουν στη Γαλλία), με συνολικά δεκαπέντε πανεπιστημιακά ιδρύματα (δέκα, τρία και δύο αντίστοιχα) σε σύνολο εβδομήντα δύο της Γαλλίας.

Το 1979, η μεγάλη πλειονότητα των Ελλήνων φοιτητών (2.585 ή το 59,02%) βρίσκεται στην ευρύτερη περιοχή Παρισίων. Το 1985, το ποσοστό αυτό μεγαλώνει ακόμα περισσότερο και φτάνει το 62,44%. Σε αντίθεση τα τελευταία χρόνια, παρουσιάζεται μια σημαντική πτώση και το 1990 έχουμε «μόνο» το 48,89% στις τρεις παρισινές ακαδημίες (βλ. πίνακα I). Αυτά τα στοιχεία, παρά την πτωτική τάση των τελευταίων χρόνων, αντανακλούν εκείνο που απ' τη μια είναι κοινός τόπος για κά-

θε ξένο φοιτητή στη Γαλλία, κι απ' την άλλη το «κόκκινο πανί» κάθε γαλλικής εκπαιδευτικής πολιτικής σε αυτό τον τομέα (δηλαδή το γεγονός ότι «Γαλλία ίσον Παρίσι και Παρίσι ίσον Γαλλία»).

β. Ανά περιοχή και επίπεδο σπουδών

Το 1979 το 47,73% του πρώτου κύκλου ήταν στην περιοχή Παρισίων. Το 1985 ήταν το 40,69%. Ενώ το 1990 ήταν μόνο το 22,73%.

Στο δεύτερο κύκλο σπουδών, το 1979, είχαμε το 65,87% των Ελλήνων φοιτητών στο Παρίσι. Το 1985 ήταν το 62,64%. Ενώ το 1990 το ποσοστό τους έχει περιοριστεί στο 42,71%.

Το ποσοστό του τρίτου κύκλου στο Παρίσι ήταν το 1979 67,75%, το 1985 72,63% και το 1990 69,66%.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι από το 1979 έως το 1990 (και ιδιαιτέρως από το 1985 έως το 1990) η ούτως ή άλλως σχετικά περιορισμένη ελληνική παρουσία του πρώτου κύκλου σπουδών στην ευρύτερη περιοχή Παρισίων υποδιπλασιάζεται (-52,36%).

Το ίδιο ισχύει και για τους φοιτητές του δεύτερου κύκλου, όπου η μείωση ήταν της τάξεως του 35,16% (και εδώ από το 1985 και ύστερα).

Ο τρίτος κύκλος παρουσιάζεται ουσιαστικά σταθερός (67,75% το 1979, 72,63% το 1985, 69,66% το 1990).

Συνεπώς, μπορούμε να πούμε ότι η μεγάλη πλειονότητα των μεταπτυχιακών φοιτητών βρίσκεται στο Παρίσι, ενώ, αν-

τίθεται, η συντριπτική πλειονότητα των δύο άλλων κύκλων στην επαρχία.

Το φαινόμενο αυτό εξηγείται, κατά πάσα πιθανότητα, μέσω της γαλλικής εκπαιδευτικής πολιτικής (η ευρύτερη περιοχή των Παρισίων είναι κλειστή για τους προπτυχιακούς ξένους φοιτητές)¹¹. Έτσι, στο μεταπτυχιακό κύκλο, όπου η προσωπική επιλογή των φοιτητών εκφράζεται ελεύθερα, δύο στους τρεις Έλληνες φοιτη-

τές επιλέγουν το Παρίσι. Εκεί, όπου παρεμβαίνουν τα διοικητικά μέτρα, η εικόνα αντιστρέφεται. Το ενδιαφέρον, κατά την γνώμη μας, βρίσκεται στο ότι, ενώ έως το 1985 η γαλλική εκπαιδευτική πολιτική, αν και υπήρχε, είχε περιορισμένα αποτελέσματα¹², από το 1986 και μετά φαίνεται ιδιαίτερα αποτελεσματική, και μάλιστα όχι μόνο στον πρώτο κύκλο σπουδών, αλλά και στο δεύτερο¹³. Στο βαθμό που τα προβλήματα ισοτιμιών εκτονώνονται και ο δεύτερος κύκλος σπουδών «ξεκαθαρίζεται», περιλαμβάνοντας κατά κύριο λόγο Έλληνες φοιτητές, που ξεκίνησαν σπουδές στη Γαλλία (οι οποίοι βρίσκονται βασικά στην επαρχία), η πτώση του ποσοστού τους στην περιοχή Παρισίων μπορεί να κατανοηθεί. Όμως το κεντρικό ερώτημα παραμένει: τι αλλάζει από το 1986 και μετά, ούτως ώστε να δικαιολογείται η σημαντικότερη αλλαγή των ποσοστών, ειδικά στους δύο πρώτους κύκλους σπουδών; (δεδομένης της προτίμησης των Ελλήνων -και γενικά των ξένων-φοιτητών για το Παρίσι και της σχετικά αναποτελεσματικής πολιτικής διοχέτευσής τους στην επαρχία από την επίσημη γαλλική πολιτική). Δεν διαθέτουμε τα απαραίτητα στοιχεία για ν' απαντήσουμε σ' αυτό το ερώτημα, όμως θα θέλαμε να γνωρίζαμε τη γαλλική πολιτική σε ό,τι αφορά τα κοινοτικά προγράμματα φοιτητικής κινητικότητας¹⁴.

ΠΙΝΑΚΑΣ I

Γυναικείο ποσοστό συμμετοχής ανά κλάδο επιστήμης: 1975-1990.

	Νομική	Οικ/κες Επ/μες	Γράμματα	Επιστήμες	Ιατρική
1975/76	21,09	18,75	53,27	17,20	32,09
1980/81	34,59	21,17	57,74	22,40	32,18
1985/86	43,10	19,92	68,26	28,33	29,38
1990/91	51,11	33,95	73,32	34,73	36,50

ΠΙΝΑΚΑΣ II

Έλληνες φοιτητές στο γαλλικό Πανεπιστήμιο ανά περιοχή έγγραφης (περιοχή Παρισίων-επαρχία) και επίπεδο σπουδών: 1975-1990.

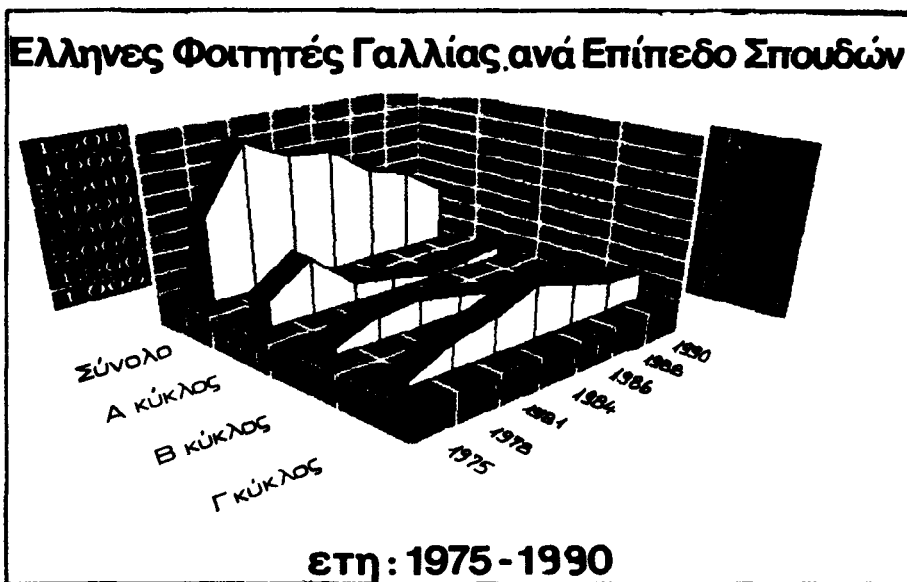
Ελληνες φοιτητές στην περιοχή Παρισίων							Ελληνες φοιτητές στην γαλλική επαρχία										
	A κύκλος σπουδών	%	B κύκλος σπουδών	%	Γ κύκλος σπουδών	%	Σύνολο κύκλων	%		A κύκλος σπουδών	%	B κύκλος σπουδών	%	Γ κύκλος σπουδών	%	Σύνολο κύκλων	%
1979/80	871	47,73	801	45,87	895	67,75	2.565	59,02	954	52,27	415	34,13	426	32,25	1.795	40,98	
1985/86	305	40,49	590	52,54	1.239	72,63	2.126	62,44	446	59,31	346	37,35	467	27,27	1.279	37,56	
1990/91	178	22,73	293	42,71	829	69,66	1.300	48,89	605	77,27	293	57,29	361	30,34	1.359	51,11	

5. Έλληνες φοιτητές ανά κλάδο επιστήμης: 1975-1990

Θα έπρεπε, πριν από οποιαδήποτε αναφορά, να υπογραμμίσουμε το γεγονός ότι η Γαλλία δεν ακολουθεί τη διεθνή κατάταξη σε κατηγορίες των πανεπιστημιακών τμημάτων ανά ευρύτερους κλάδους επιστημών, επιμένοντας στις παραδόσεις της, συνεπώς η σύγκριση με άλλες χώρες καθίσταται επισφαλής. Σε αυτή την εργασία θα παρουσιάσουμε τα στοιχεία με τη γαλλική κατάταξη, η οποία περιλαμβάνει τις κατηγορίες: Οδοντιατρική, Νομική, Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, Γράμματα (Lettres), Ιατρική, Φαρμακευτική, Πολυεπιστημονικότητα (Pluridisciplinaire), Θετικές Επιστήμες, Οικονομικές Επιστήμες.

Πάνω από το 97% των Ελλήνων φοιτητών, τόσο το 1975 όσο και το 1990, βρίσκονται στις εξής πέντε κατηγορίες: Νομική, Lettres, Ιατρική, Επιστήμες, Οικονομικές Επιστήμες. Με εξαίρεση την πέμπτη, που είναι η Ιατρική, η οποία κυμαίνεται γύρω στο 5% (4,91% το 1975, 5,12% το 1983, 5,23% το 1990), οι υπόλοιπες κατηγορίες βρίσκονται (ή βρίσκονταν) πάνω από το 10%. Σ' αυτές τις τέσσερις σημαντικές κατηγορίες θα αναφερθούμε στη συνέχεια (βλ. σχεδ. III).

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ III

Η κυρίαρχη κατηγορία για τους Έλληνες φοιτητές (αλλά και για το σύνολο των ξένων φοιτητών της Γαλλίας) ήταν και είναι τα «Γράμματα». Το 1975 αντιπροσώπευαν το 46,20% των Ελλήνων φοιτητών στα γαλλικά πανεπιστήμια (1.223 φοιτητές). Το 1983, το ποσοστό είχε πλησιάζει το 55% (54,44% ή 2.041 φοιτητές), ενώ το 1990 το ποσοστό διατηρείται πάνω από το 50% (52,16% ή 1.387 φοιτητές). Έτσι μπορούμε να πούμε ότι ο ένας στους δύο Έλληνες φοιτητές στη Γαλλία βρίσκεται στα Γράμματα.

Η ταξινόμηση των υπολοίπων τριών κατηγοριών έχει τροποποιηθεί κατά τη διάρκεια των δεκαπέντε ετών που εξετάζουμε.

Η Νομική βρίσκεται το 1990 στη δεύτερη θέση, με το πολύ σημαντικό ποσοστό του 19,86%, εμφανίζοντας έντονη αύξηση από το 1983 και μετά. Το 1983 το ποσοστό ήταν 10,83% (τρίτη θέση) και το 1975 9,67% (τέταρτη θέση). Σε όλη την περίοδο 1975-1990, η Νομική έχει αυξήσει την παρουσία της κατά 105,38%. Φαίνεται ότι τα διάφορα κοινοτικά κέντρα αποφάσεων που βρίσκονται στη Γαλλία (ιδιαίτερα στο Στρασβούργο) έχουν συνεισφέρει σ' αυτή την εξέλιξη.

Στην τρίτη θέση, το 1990, βρίσκονται οι Θετικές Επιστήμες με 12,86%, όμως η παρουσία τους περιορίζεται συνεχώς. Το 1983, το ποσοστό ήταν 18,67% και το 1975 25,01%. Συνολικά, το ποσοστό των Επιστημών υποδιπλασιάστηκε (εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι το υψηλό ποσοστό των Επιστημών το 1975 ήταν η μεγαλύτερη ελληνική ιδιαιτερότητα, σε σχέση με την ομάδα των φοιτητών που προέρχονταν από τις κοινοτικές χώρες).

Στην τέταρτη θέση, το 1990, βρίσκονται οι Οικονομικές Επιστήμες με 7,22%. Το ποσοστό τους υποχωρεί σταθερά σε όλη τη διάρκεια της περιόδου 1975-1990. Το 1983 ήταν 9,20% και το 1975 10,88% (συνολική μείωση 33,64%).

5.1. Έλληνες φοιτητές ανά κλάδο επιστήμης και φύλο: 1975-1990

Ο πίνακας II έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Από τη μια μας δείχνει τη μεγάλη αύξηση της γυναικείας συμμετοχής στην πάροδο των δεκαπέντε τελευταίων ετών, από την άλλη, όμως, αποδεικνύει την ανισοκατανομή των γυναικών στους διάφορους κλάδους επιστημών.

Τα Γράμματα όχι μόνο κυριαρχούνται από τις Ελληνίδες (τρεις στους τέσσερις!), αλλά και παρουσιάζουν συνεχή αυξητική τάση του ποσοστού τους. Επίσης, το 1990 και η Νομική απέκτησε γυναικεία πλειοψηφία (51,11%).

Στην αντίπερα όχθη βρίσκονται οι Οικονομικές Επιστήμες, οι Θετικές Επιστήμες και η Ιατρική, όπου η γυναικεία πα-

ρουσία, αν και αυξήθηκε, μόλις που αντιπροσωπεύει το 1/3 του συνόλου των φοιτητών. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ότι η γυναικεία πλειονότητα μεταξύ των Ελλήνων φοιτητών στα γαλλικά πανεπιστήμια οφείλεται στην κυριαρχία της στα Γράμματα.

Βέβαια, η έντονη παρουσία των Ελληνίδων, και μάλιστα σε σπουδές στο εξωτερικό, σηματοδοτεί μια μεγάλη μεταβολή

Ποσοστό Ελλήνων φοιτητών στα γαλλικά Πανεπιστήμια ανά κλάδο επιστήμης και επίπεδο σπουδών: 1985-1990.

	Α κύκλος σπουδών		Β κύκλος σπουδών		Γ κύκλος σπουδών	
	1985	1990	1985	1990	1985	1990
Νομική	14,62	41,86	7,90	11,36	77,48	46,78
Οικ/κες Επιστ/μες	30,49	54,17	19,51	20,83	50,00	25,00
Γράμματα	24,30	20,40	35,76	34,25	39,94	45,35
Επιστήμες	12,90	20,47	25,37	23,98	61,67	55,55
Ιατρική	15,62	51,80	15,00	18,00	69,38	30,20

ΠΙΝΑΚΑΣ III

στον τρόπο αντιμετώπισης της γυναίκας από την ελληνική οικογένεια, όμως ο περιορισμός τους στα Γράμματα ίσως υποδηλώνει διαφορετική αντιμετώπιση ως προς το επαγγελματικό τους μέλλον. Όμως, αυτό το θέμα, αν και είναι άκρως ενδιαφέρον, ξεφεύγει από τα όρια αυτής της εργασίας.

5.2. Έλληνες φοιτητές στα γαλλικά πανεπιστήμια ανά κλάδο επιστήμης και επίπεδο σπουδών: 1985-1990

Ο πίνακας III είναι σημαντικός, γιατί μας δείχνει ότι μόλις σε μια πενταετία συντελέστηκαν σοβαρές εσωτερικές αλλαγές στην ομάδα των Ελλήνων φοιτητών στα γαλλικά πανεπιστήμια.

Σε ό,τι αφορά τον πρώτο κύκλο σπουδών υπάρχει μια συνολική (και πολλές φορές τεράστια) αύξηση των φοιτητών. Τα νούμερα μιλούν από μόνα τους: +231,63% στην Ιατρική, +186,32 στη Νομική, +77,67 στις Οικονομικές Επιστήμες, +58,68 στις Επιστήμες και στον αντίποδα -16,05% στα Γράμματα. Όπως καταλαβαίνουμε, μια νέα πραγματικότητα τείνει να δημιουργηθεί, μεταβάλλοντας το έως σήμερα ισχύον πλαίσιο.

Εδώ δεν έχουμε όλα τα απαραίτητα στοιχεία, που θα μας επέτρεπαν να εις βάθος ανάλυση, όμως, αν αυτή η μεταστροφή δεν οφείλεται στη συμμετοχή της Ελλάδας στα κοινοτικά προγράμματα φοιτητικών ανταλλαγών (κι αν έστω και

μερικώς οφείλεται σ' αυτά) θα έπρεπε ν' αναρωτηθούμε μήπως πρέπει σοβαρά να σκεφτούμε τι χρειάζεται η χώρα αυτούς τους επιπλέον φοιτητές, τη στιγμή που τα ελληνικά πανεπιστήμια είναι υπερπλήρη, η ανεργία των νέων πτυχιούχων διογκώνεται ραγδαίως και η χώρα διέρχεται περίοδο έντονης οικονομικής κρίσης¹⁵.

Ο δεύτερος κύκλος σπουδών δεν περιέχει εντυπωσιακές αλλαγές. Έχουμε σχετικά μεγάλη αύξηση του ποσοστού της Νομικής από 7,90% σε 11,36% και της Ιατρικής από 15% σε 18%. Οι υπόλοιποι τρεις κλάδοι αυξομειώθηκαν ελάχιστα.

Κατά λογική συνέπεια, ο τρίτος κύκλος σπουδών παρουσίασε καθίζηση. Η Ιατρική -56,47%, οι Οικονομικές Επιστήμες -50%, η Νομική -39,62%, οι Θετικές Επιστήμες -10,08%. Σε αντίθεση και πάλι τα Γράμματα εμφανίζουν αύξηση 13,55%.

Η οποιαδήποτε ανάλυση αυτών των αλλαγών απαιτεί ως προϋπόθεση να λάβει κανείς υπόψη του μια σειρά από παραμέτρους που ξεπερνούν κατά πολύ τους στόχους αυτής της εργασίας. Ωστόσο, θ' αποτολμήσουμε την παράθεση δύο διαφορετικών σεναρίων υπό τη μορφή υποθέσεων εργασίας. Ένα θετικό, σύμφωνα με το οποίο, από τη μια η συν τω χρόνω ανάπτυξη των μεταπτυχιακών σπουδών στην Ελλάδα περιορίζει την ανάγκη φυγής στο εξωτερικό (αμβλύνοντας την τελευταία ελληνική απόκλιση από τις συνολικές τάσεις της ομάδας των κοινοτικών

φοιτητών στη Γαλλία), από την άλλη, η παράλληλη αύξηση των προπτυχιακών Ελλήνων φοιτητών στη Γαλλία εντάσσεται στο νέο πλαίσιο της κοινοτικής συνεργασίας και αμοιβαιότητας. Και ένα αρνητικό, περισσότερο κοινωνικοοικονομικής φύσεως, παρά εκπαιδευτικής. Η ανεργία, που πληττει και τους πτυχιούχους μεταπτυχιακού διπλώματος, συνέβαλε στη μεταβολή της άτυπης οικογενειακής / ατομικής πολιτικής που θεωρούσε ένα τέτοιο δίπλωμα σημαντικό παράγοντα κοινωνικής και οικονομικής επιτυχίας και οδήγησε στη (σχετική) εγκατάλειψη αυτού του κύκλου σπουδών. Ενώ η αύξηση του πρώτου κύκλου σπουδών ίσως σηματοδοτεί την αναζήτηση μιας υποθετικής ανώτερης ποιότητας σπουδών στο εξωτερικό.

Συνοψίζοντας τα στοιχεία που παραθέσαμε, θα λέγαμε ότι οι κυριότερες μεταβολές που συντελέστηκαν στο σώμα των Ελλήνων φοιτητών στα γαλλικά πανεπιστήμια, το διάστημα 1975-1990 ήταν οι παρακάτω:

- α. Κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '70 έχουμε μια εντονότατη αύξηση του αριθμού των Ελλήνων φοιτητών. Αντιθέτως κατά τη δεκαετία του '80 παρατηρείται ραγδαία ελάττωση του αριθμού τους. Στο τέλος αυτής της δεκαετίας ο αριθμός τους δείχνει να σταθεροποιείται στο επίπεδο που ήταν το 1975.
- β. Το 1975 οι γυναίκες αντιπροσώπευαν το 1/3 των Ελλήνων φοιτητών στα γαλλικά πανεπιστήμια. Κατά τη δεκαετία του '80, παρατηρείται έντονη αύξηση της γυναικείας παρουσίας, η οποία στο τέλος της δεκαετίας μετατρέπεται σε κυριαρχία, αφού αγγίζει το 60%.
- γ. Σε ό,τι αφορά την επιλογή της επιστήμης, τα Γράμματα σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο αντιπροσωπεύουν την πρώτη επιλογή των Ελλήνων φοιτητών. Όμως, συν τα χρόνια, η επιλογή αυτή καθίσταται απόλυτη. Αντιθέτως, ενώ το 1975 η δεύτερη επιλογή ήταν οι Θετικές Επιστήμες, το 1990 είναι η Νομική, η οποία παρουσιάζει ιδιαίτερη άνοδο.
- δ. Το επίπεδο σπουδών κρύβει, κατά τη γνώμη μας, τη σημαντικότερη μεταβολή. Το 1975 οι φοιτητές του πρώτου κύκλου σπουδών είναι η πολυπληθέστερη ομάδα. Το 1985 είναι οι φοιτητές του τρίτου κύκλου και μάλιστα περισσότεροι από τους μισούς προετοιμαζαν ένα μεταπτυχιακό δίπλωμα. Την τελευταία, όμως, τριετία καταγράφηκε μια νέα μεταστροφή με την εκ νέου αύξηση του αριθμού των φοιτητών του πρώτου κύκλου (όλων των κλάδων πλην των Γραμμάτων).
- ε. Η γυναικεία κυριαρχία δεν είναι ισοκατανομημένη σε όλους τους κλάδους

επιστημών. Υπάρχει εντυπωσιακή κυριαρχία στα Γράμματα, πλειοψηφία στη Νομική, ενώ στις υπόλοιπες επιστήμες η γυναικεία παρουσία περιορίζεται στο 1/3.

- στ. Οι Έλληνες φοιτητές στη Γαλλία βρίσκονταν στην πλειονότητά τους εγγεγραμμένοι στα πανεπιστήμια της περιοχής Παρισιών. Όμως, στο τέλος της δεκαετίας του '80, η παρουσία τους σ' αυτή την περιοχή εξασθενίζει σημαντικά, ειδικά στους δύο πρώτους κύκλους.

Κλείνοντας αυτό το άρθρο, θα θέλαμε να παρατηρήσουμε ότι, εκ πρώτης τουλάχιστον όψεως, η παρουσία των Ελλήνων φοιτητών στα γαλλικά πανεπιστήμια έχει αποκλειστικούς σχέσεις με μια άτυπη ελληνική οικογενειακή εκπαιδευτική πολιτική και σε ορισμένα σημεία με την επίσημη γαλλική πολιτική που αφορά στους ξένους φοιτητές, ενώ απουσιάζει καθ' ολοκληρία η όποια ελληνική πολιτική επί του θέματος. Αν αυτή η παρατήρηση είναι πραγματική, δικαιούμαστε να αναρωτηθούμε για τις συνέπειες της έλλειψης αυτής της πολιτικής για την Ελλάδα. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Επειδή τα στατιστικά στοιχεία αυτής της εργασίας προέρχονται από την ίδια πάντα πηγή δεν θα την αναφέρουμε συνέχεια.
2. Σταμέλος, Γ., 1990, «le phénomène étudiant étranger. Le cas des étudiants Hellènes dans les Universités françaises», Διδ. Διατρ., Παν/μιο Paris VIII, Παρίσι.
3. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ουνέσκο ήταν τρίτη στον κόσμο μετά το Ιράν και την Μαλαισία το 1981, με 31.509 φοιτητές (εις «Bulletin» du Bureau international d'éducation, vol. 236/237, 3ο/4ο τρίμηνο 1985).
4. Με εξαίρεση ίσως τους απόδημους και τους ομογενείς (με την προϋπόθεση ότι τους καταγράφουμε ως ειδική κατηγορία «ξένων φοιτητών»).
5. Για παράδειγμα, η μορφωτική συμφωνία των δύο κρατών, που υπογράφηκε στην Αθήνα στις 19/12/1938 και επιβεβαιώθηκε στο Παρίσι στις 25/4/1939, προέβλεπε τις αμοιβαίες εκπαιδευτικές ανταλλαγές (άρθρο. 3, 4). Βάσει αυτής της συμφωνίας, 29 Έλληνες πήγαν στη Γαλλία με υποτροφία του γαλλικού υπουργείου Εξωτερικών... Δεν γνωρίζουμε πόσοι Γάλλοι ήρθαν στην Ελλάδα...
6. Πηγή: *Annuaire statistique de la France*, Présidence du Conseil, 1939, σελ. 29.
7. Ministère de l'Éducation Nationale, *Decret Imbert*, Παρίσι. - Cans, R., «Des étudiants très étrangers», εις εφημ. *Le Monde*, 22-23-24/Μαΐου/1980.
8. Το 1989 όμως οι φοιτητές ήταν 833 και το ποσοστό τους 30,58%.
9. Οι αιτίες αυτού του φαινομένου μοιάζουν να είναι πολλαπλής φύσεως. Από τη μια, οι Γάλλοι εφαρμόζουν σχετικά σκληρή πολιτική στις αναγνωρίσεις ξένων πτυχίων, στην προσπάθειά τους να υποστηρίξουν και να αναδείξουν τα πτυχία τους (πολλές

φορές με τρόπους που είναι στα όρια των διμερών συμφωνιών...), από την άλλη, πρώτον, η Ελλάδα δεν μοιάζει να δείχνει το απαραίτητο ενδιαφέρον υποστήριξης των πτυχίων της, δεύτερον, δεν υπάρχει ακριβής αντιστοιχία των πανεπιστημιακών τμημάτων των δύο χωρών και τρίτον, πολλές φορές οι Έλληνες φοιτητές αλλάζουν κατεύθυνση και επιχειρούν εγγραφή σε τμήματα που ξεφεύγουν από το ακριβές αντικείμενο του πτυχίου τους (χωρίς να ξεχνάμε τις «ελληνικές ιδιαιτερότητες» και τις ελλείψεις πανεπιστημιακών τμημάτων που υπήρχαν ως κάποια εποχή). Γι' αυτό, συν τα χρόνια, αφ' ενός μεν με τη δημιουργία νέων τμημάτων στα ελληνικά πανεπιστήμια και αφ' ετέρου μέσω της ανάπτυξης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, αυτού του είδους τα προβλήματα μειώνονται.

10. Το άθροισμα των τριών κύκλων αποκλίνει ελαφρά από το σύνολο των Ελλήνων φοιτητών, γιατί η Στατιστική Υπηρεσία έχει και μια κατηγορία «αταξινόμητων» φοιτητών. Αυτή, τα τελευταία χρόνια, δεν ξεπερνά το 0,2%. Το 1975 όμως ήταν 3,3%.
11. Σύμφωνα με τα στοιχεία το 1985/86 οι τρεις σημαντικότερες επαρχιακές πόλεις υποδοχής Ελλήνων φοιτητών ήταν: η Λυών, το Στρασβούργο και το Μονπελιέ. Το 1990/91 ήταν η Γκρενόμπλ, το Στρασβούργο και η Λιλ. Η αλλαγή της κατάταξης δείχνει, εκτός των άλλων, ότι (πλην ίσως του Στρασβούργου) η ελληνική παρουσία στις πόλεις αυτές εξαρτάται περισσότερο από τις προτεραιότητες της γαλλικής πολιτικής παρά από την επιλογή των ιδίων των ενδιαφερομένων.
12. Από ό,τι φαίνεται, το «ελληνικό δαιμόνιο» είχε ανακαλύψει τα παραθυράκια της γαλλικής πολιτικής. Έτσι, πολλοί από τους Έλληνες φοιτητές βρέθηκαν με... οικογενειακό σπίτι ή... συγγενείς στο Παρίσι (περιπτώσεις που εξαιρούνταν από τον αποκλεισμό!).
13. Για παράδειγμα, οι Έλληνες με πανεπιστημιακό πτυχίο από την Ελλάδα ξέφευγαν από τον αποκλεισμό, αφού ως πτυχιούχοι είχαν δικαίωμα αίτησης εγγραφής σε πανεπιστήμιο της περιοχής Παρισιών. Κατ' αυτό τον τρόπο, ακόμα κι αν τα πανεπιστήμια της περιοχής δεν τους έδιναν την απαραίτητη ισοτιμία και το δικαίωμα εγγραφής στον τρίτο κύκλο σπουδών, τους έκαναν δεκτούς χωρίς περιορισμούς στο δεύτερο κύκλο, σχεδόν αυτόματα.
14. Σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα γενικά στοιχεία που διαθέτουμε για το 1992/93, κινήθηκαν προς την Γαλλία στα πλαίσια του «Ερασμός» 16.939 κοινοτικοί φοιτητές, εκ των οποίων μόλις οι 3.455 στην ευρύτερη περιοχή Παρισιών (Île de France) ή το 20,4%... (πηγή: *Inter-university Cooperation Programme*, prepared by ERASMUS Bureau for the Task Force Human Resources, Education, Training and Youth, 1992).
15. Αρκεί να θυμηθούμε ότι από την Ελλάδα έφυγαν 190.646.000(*) εκατομμύρια δολάρια για σπουδαστικό συνάλλαγμα μόνο για το 1990 (που προοριζόνταν για τους 28.380**) Έλληνες φοιτητές του εξωτερικού, εκ των οποίων το 80% (79,78%), ήταν προπτυχιακού επιπέδου).

(*) Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος, 1991, *Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο*, Αθήνα, Ιούλιος 1991.

(**) Πηγή: Εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 30/8/92.

Να προσθέσουμε ακόμα ότι:

α. Σύμφωνα με τις συντηρητικές εκτιμήσεις μιας έρευνας (Παπάς Γ., 1989, «Τα σχέδια για ανώτερες σπουδές των τελειοφοίτων γενικών λυκείων», εις πρακτικά ημερίδας που πραγματοποιήθηκε στο ΕΙΕ τη 19η Μαρτίου 1988 από τον Σύλλογο Αποφοίτων Βαρβακείου) ο φοιτητής του εξωτερικού στοιχίζει πέντε φορές πιο ακριβά από το φοιτητή στην Ελλάδα.

β. Έχοντας το 80% των Ελλήνων φοιτητών του εξωτερικού στον προπτυχιακό κύκλο σπουδών, ως κρυφούς φοιτητές, οποιαδήποτε εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα σε αυτό το επίπεδο είναι καταδικασμένη να αποτύχει. Η συνέπεια, αργά ή γρήγορα, εμφανίζεται και δεν μπορεί να είναι παρά μια και μοναδική: η ανεργία των πτυχιούχων (για παράδειγμα δες την περίπτωση των μηχανικών, από τους οποίους ο ένας στους τρεις σήμερα στην Ελλάδα προέρχεται από πανεπιστήμιο του εξωτερικού και η ανεργία πλήττει τον κλάδο).

Πηγή: α. Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 1989, *Ενημερωτικό Δελτίο*, 13/11/89.

β. Εφημ. *Η Καθημερινή*, 11/12/88).

(Συνέχεια από σελ. 87)

τρόπος με τον οποίο οργανώνονται, οροθετούνται, ταξινομούνται και μεταδίδονται οι σχολικές γνώσεις επηρεάζει αποφασιστικά τη δόμηση της εμπειρίας και της συνείδησης των μαθητών και, συνεπώς, συμβάλλει στη διαμόρφωση της κοινωνικής τάξης. Βλ. συγκεκριμένα: B. Bernstein, «On the Classification and Framing of Educational Knowledge» στο B. Bernstein, *Class, Codes and Control* τόμος 1, London, Routledge and Kegan Paul, 1971, επίσης B. Bernstein, *Class and Pedagogies: Visible and Invisible*, Paris, OECD, 1973 και στα ελληνικά B. Bernstein, *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, (μτφ. Ι. Σολομών), Αθήνα εκδ. Αλεξάνδρεια, 1989.

68. Το παράδειγμα εργασίας στο σχολικό τυπογραφείο (βλ. παραπάνω, σημ. 59) δείχνει πώς υλοποιείται αυτή η ενοποίηση των σχολικών γνώσεων.

69. Βλ. E. Freinet (1972), ό.π., σ. 92. Η κατάργηση των παραδοσιακών σχολικών προγραμμάτων που περιλαμβάνουν διακεκριμένα μαθήματα είναι κοινή πρακτική πολλών εκπροσώπων του ρεύματος της Νέας Αγωγής. Αναφέρουμε ενδεικτικά τα «κέντρα ενδιαφέροντος» του O. Decroly ή τα προγράμματα εκπαίδευσης στο πειραματικό σχολείο του J. Dewey στο Σικάγο.

70. Στο ίδιο, σ. 176.

71. Σχετικά βλ. J. Testanière (1989), ό.π.

ΔΟΜΙΚΟΙ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΤΑ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΠΟΥΔΩΝ Μ.Ε. ΟΙ ΘΕΜΑΤΙΚΟΙ ΑΞΟΝΕΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΟΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΕΝΔΟΓΕΝΩΝ (ΕΝΔΟΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΩΝ) ΚΑΙ ΕΞΩΓΕΝΩΝ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ (ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ)

ΣΥΝΣΤΟΝΙΣΤΗΣ: ΣΤΕΦ. ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ

Α. Ενδογενείς παράγοντες

Α.1 – Εάν δεχθούμε πως η όποια θεομοθέτηση κανόνων λειτουργίας στην εκπαίδευση κρίνεται κυρίαρχα από τις επιπτώσεις της στην ποιότητα των εκπαιδευτικών διαδικασιών σήμερα, μια δεκαετία περίπου μετά το νόμο-πλαίσιο για τα πανεπιστήμια (1268/1982), ποιες είναι οι κυριότερες διαπιστώσεις σας ως προς:

- το επίπεδο των παρεχομένων πανεπιστημιακών υπηρεσιών,
- την ποιοτική σύνθεση του σώματος των σπουδαστών.

Α.2 – Ειδικότερα, η κατάργηση της έδρας και η καθιέρωση του τομέα ως μονάδας άσκησης της πανεπιστημιακής εξουσίας, σε συνδυασμό με τον εσωτερικό λειτουργικό εκδημοκρατισμό, ανεξάρτητα από το ειδικό βάρος που δίνετε σε ενδεχόμενες διαδικαστικές εμπλοκές (και που ήταν άλλωστε ο μοναδικός άξονας του διαλόγου για την παιδεία όπως αποτυπώθηκε στο ερωτηματολόγιο Σουφλιά): τι επίδραση είχε στα προγράμματα σπουδών, στο περιεχόμενο (εύρος και βάθος) της εκπαιδευτικής διαδικασίας; Σε τελική ανάλυση, υπήρξε ή όχι αξιοσημείωτη αναβάθμιση των σπουδών ή μήπως, συνυπολογίζοντας τα συν και τα πλην, οι σημερινοί πτυχιούχοι βρίσκονται στα ίδια επίπεδα *grosso modo* με εκείνους της δεκαετίας του 1970;

Α.3 – Πώς ιεραρχείτε τους παράγοντες που επηρεάζουν στη δική σας σχολή την ποιότητα της εκπαιδευτικής διαδικασίας; (ή ποιο συνδυασμό παραγόντων;). (Επίπεδο και διάρκεια ενασχόλησης των διδασκόντων – αναλογία φοιτητών/διδασκόντων – βιβλιοθήκες, εργαστήρια και εν γένει υλική υποδομή – γραμματειακή, διοικητική, βιβλιοθηκονομική υποστήριξη – χρηματοδότηση.)

Οι τρόποι και οι μέθοδοι διδασκαλίας, ή το συγκεκριμένο τους μείγμα, αποτελούν έναν ακόμη αποφασιστικό παράγοντα προσδιοριστικό του επιπέδου των παρεχομένων πανεπιστημιακών υπηρεσιών. Η διαβάθμιση της απόστασης καθηγητή-σπουδαστή ορίζεται σχηματικά ως εξής:

1. Από καθέδρας διαλέξεις.
2. Σεμινάρια, εργαστήρια, ομαδικές εργασίες.
3. Προσωπική – εξατομικευμένη παρακολούθηση.

λουθήση.

Πόσο έχει διαφοροποιηθεί το ειδικό βάρος των τριών μορφών διδασκαλίας (φυσικά στην έκταση που λειτουργήσαν ως τέτοιες) και σε ποιες κατευθύνσεις;

Πόσο αναπτύχθηκε η έρευνα στη σχολή σας την τελευταία δεκαετία και, σε συνάρτηση πάντα με το προπτυχιακό επίπεδο, τι επιπτώσεις είχε στο περιεχόμενο και τις μορφές διδασκαλίας;

Με την πρωταρχική σημασία που έδωσαν όλες οι κυβερνήσεις στην ποσοτική διάσταση των πανεπιστημίων –πολλαπλασιαστική αύξηση φοιτητών στη διάρκεια των μεταπολεμικών δεκαετιών, ίδρυση νέων πανεπιστημίων ή σχολών υπό την πίεση περιφερειών-πόλεων-αδιαφορώντας για την ποιοτική διάσταση, με σκοπό

τη μεγιστοποίηση του πολιτικού οφέλους, τι συγκεκριμένες επιπτώσεις είχε στη σχολή σας και εν γένει στο πανεπιστήμιο;

(Οι απαντήσεις εμπεριέχουν και το σχολιασμό των ερωτήσεων και είναι αναγκαστικά εν μέρει «μπρεσσιονιστικές» και εν μέρει πιο αντικειμενικές, στο βαθμό που υπάρχουν κάποιοι δείκτες συγκριτικοί, όχι μόνο διαχρονικά: πτυχιούχοι 1990-1 σε σχέση με πτυχιούχους της δεκαετίας του 1970 αλλά και σε σχέση με τη διαφορά – το διάστημα που έχουν διανύσει οι αντίστοιχοι πτυχιούχοι άλλων ευρωπαϊκών πανεπιστημίων της ίδιας επιστημονικής κατεύθυνσης και την ίδια περίοδο. Το τελευταίο είναι εξαιρετικά δύσκολο να αξιολογηθεί, αλλά κάποια γενική αίσθηση των πραγμάτων είναι αναγκαία, μια που η ποιότητα σήμερα δεν κρίνεται σε περιχαρακωμένα εθνικά πλαίσια αλλά τουλάχιστον σε ευρωπαϊκά.)

Β. Κοινωνικοί – εξωγενείς παράγοντες

Β.1 – Αν θεωρήσουμε πως οι «στόχοι», οι «λειτουργίες», οι «αρχές», ενός πανεπιστημίου είναι πολλαπλοί – παιδευτικοί – πολιτισμικοί – οικονομικο-κοινωνικοί, τι μετατοπίσεις διαβλέπετε στο ειδικό βάρος τους κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών; (χρονικά σημεία σύγκρισης: μεταπολίτευση 1974-1980 και δεκαετία του 1980 και εάν έχετε κάποιες εμπειρίες ή γνώσεις και με τη μεταπολεμική περίοδο).

Ειδικότερα: ποια σημασία αποδίδετε σε μια διενδυμένη ανθρωπιστική παιδεία στη σχολή σας;

Β.2 – Ως προς το επαγγελματικό στοιχείο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, και ως συνέχεια στους ως άνω προβληματισμούς, πόση σημασία δίνετε στη σύζευξη προγραμμάτων σπουδών, περιεχομένου διδασκαλίας και τελικά πτυχίων με τις ανάγκες της κοινωνίας και της οικονομίας; Πόσο έχει, στην πράξη, προχωρήσει κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας η συσχέτιση εκπαιδευτικών προγραμμάτων με τις όποιες κοινωνικές ανάγκες;

Για τις συγκεκριμένες επαγγελματικές ενασχολήσεις, στις οποίες αντιστοιχούν οι δικοί σας επιστημονικοί – διδακτικοί προσανατολισμοί, υπάρχει διατυπωμένη – κωδικοποιημένη η έκφραση «αναγκών»;

(από κοινωνικούς φορείς, κρατικούς οργανισμούς, συνδέσμους εργοδοτών ή συνδικάτα εργαζομένων, επαγγελματικές ενώσεις και αγροτικούς συνεταιρισμούς;). Τελικά, η έννοια των αναγκών έχει καμιά πραγματική υπόσταση, βάσει της εμπειρίας σας, ή θα μπορούσε (οριακά φυσικά) να εκλείψει ένας ολόκληρος κλάδος πτυχιούχων, χωρίς να έχει καμιά ουσιαστική επίπτωση στην κοινωνία ή τον οικονομικό τομέα που «τροφοδοτεί»; (Δηλαδή, τελικά, η ελληνική κοινωνία –στα επί μέρους της τμήματα και συνολικά– έχει συνειδηση «αναγκών» ή μήπως αισθάνεται απόλυτα αντάρκης;)

(Και στα ερωτήματα αυτά οι αναμενόμενες απαντήσεις δεν μπορούν παρά να κινούνται στο χώρο των εντυπώσεων με συμπληρωματικά – ενισχυτικά κάποια πραγματικά δεδομένα: π.χ. στοιχεία για την απορρόφηση των πτυχιούχων, τροποποιήσεις προγραμμάτων σπουδών ή μετατοπίσεις στους άξονες διδασκαλίας βάσει προτάσεων, παρατηρήσεων, ενστάσεων, πιέσεων των ενδιαφερομένων κοινωνικών ή οικονομικών φορέων.)

Γ. Ευρωπαϊκοί και διεθνείς παράγοντες

Γ.1 – Μια δεκαετία μετά την ένταξη της Ελλάδος στην ΕΟΚ (παράλληλα με τη δεκαετία λειτουργικο-δομικών μετασχηματισμών στα πανεπιστήμια) και με δεδομένη την προοπτική επιτάχυνσης της οικονομικο-κοινωνικής και πολιτικής ολοκλήρωσης, σε τι έκταση έχουν επηρεαστεί τα προγράμματα σπουδών και το περιεχόμενο διδασκαλίας; (Π.χ. έχουν προστεθεί νέα μαθήματα ή έχουν σημαντικά τροποποιηθεί άλλα; έχει δοθεί μεγαλύτερη έμφαση σε ξένες γλώσσες και ξένη βιβλιογραφία;)

Γ.2. – Πόσο έχουν επηρεαστεί οι νοοτροπίες που διέπουν τη συγκρότηση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, αναφορικά με την άμεση προοπτική διαμόρφωσης ενός ενιαίου χώρου – ευρωκοινοτικού – άμιλλας και ανταγωνισμού ανάμεσα σε επαγγελματίες, επιστήμονες-ερευνητές, πανεπιστημιακούς δασκάλους (δυνατότητα και υποχρέωση αντιμετώπισης επί ίσοις όροις υποψηφίων καθηγητών άλλων χωρών), ανταγωνισμού ανάμεσα στα πα-

νεπιστήμια, όχι μόνο ή τόσο για την προσέλκυση φοιτητών, αλλά για την προσέλκυση υψηλής στάθμης καθηγητών και κονδυλίων; Στις συνειδήσεις της ευρωπαϊκής πανεπιστημιακής και επιστημονικής κοινότητας το κάθε πανεπιστήμιο ή σχολή επιβιώνει ή σβήνει σε συνάρτηση με τη διάρκεια και το επίπεδο της παράδοσης που διαμορφώνει.

(Το ερώτημα τίθεται και σχετικά με όσα δεν έγιναν για να αξιοποιηθούν ευρωπαϊκά προγράμματα και κονδύλια: ήταν κυρίαρχα οι ανεπάρκειες επιστημονικού επιπέδου στο σχεδιασμό προγραμμάτων-προτάσεων ή ενδεχομένως το αποτέλεσμα ιδεολογικο-πολιτικών αγκυλώσεων ή και τα δύο;)

Γ.3 – Συναφείς με τα δύο προηγούμενα

ερωτήματα και μέσα στη σημερινή καυτή πραγματικότητα, οι ραγδαίες πολιτικές ανακατατάξεις στην Ευρώπη και τον κόσμο με τις ιδεολογικές τους αντανάκλασεις και προεκτάσεις. Τι επιπτώσεις, ποια πρώτα σημάδια μοιάζουν να αποτυπώνονται στην οπτική προσέγγισης και τη μεθοδολογία συγκρότησης εκπαιδευτικών προγραμμάτων; Πιο συγκεκριμένα, με δεδομένη τη μεταπολιτευτική επικράτηση μιας αριστερής ή και αριστεροφανούς, μαρξιστικής ή και ηχητικά μαρξίζουσας προσέγγισης, με κοινωνική στόχευση και ανάδειξη της θεματικής περί δικαίου και ισότητας ή και τη λαϊκιστική κατάχρησή τους, υπάρχουν σήμερα κάποιες σαφείς μεν, ενδείξεις δε, προς την ιεράρχηση των μεγάλων στόχων ή «οραμάτων» που θέτουν για τον εαυτό τους το πανεπιστήμιο και οι φορείς του (εκπαιδευτικό δυναμικό και φοιτητές αλλά και ορισμένες επιστήμες;).

Εάν υποθέσουμε πως θεωρείτε ότι πέ-ρα από ιδεολογικο-πολιτικές αντιθέσεις λειτουργήσει και το αντιθετικό ζεύγος λαϊκισμού-εκσυγχρονισμού (ανανέωσης),

(α) σε ποια σημεία και σε ποιες λειτουργίες της σχολής σας και του πανεπιστημίου θεωρείτε πως έγινε πλέον αισθητή η έκβαση της αντίθεσης αυτής;

(β) πώς τροποποιείται σήμερα ή ποιες νέες διαστάσεις παίρνει;

[Η απάντηση μόνο ιμπρεσιονιστικά μπορεί να δοθεί καθ' όσον θα στηρίζεται στην εμμηγεία λόγων, πράξεων και κάποιων εκλογικών ποσοστών (φοιτητικών και πρυτανικών αρχών)].

ΑΠΑΝΤΩΝΤΑΣ στο ερωτηματολόγιο που μου στείλατε θα ήθελα να σταθώ κυρίως στα παρακάτω:

Ως προς το Α.1, Α.2: νομίζω ότι μπορούμε να μιλάμε για «αναβάθμιση του επιπέδου σπουδών» και για σαφή «βελτίωση» της συνολικής λειτουργίας του πανεπιστημίου. Συνεπώς και για βελτίωση της «ποιοτικής σύνθεσης» των σημερινών πτυχιούχων. Ως προς το τελευταίο, η δεκαετής περίπου εμπειρία μου στο Πάντειο μου επιτρέπει να πω ότι η βελτίωση του επιπέδου των σπουδαστών-αποφοίτων είναι τα τελευταία 5 ή 6 χρόνια σαφής. Βεβαίως, πρέπει να ληφθεί υπόψη και το γεγονός ότι το τμήμα της κοινωνιολογίας έχει τα τελευταία χρόνια γίνει «ανταγωνιστικό», καθώς οι επίδοξοι σπουδαστές ελπίζουν στο διορισμό στη μέση εκπαίδευση. Έτσι, οι «βάσεις»-βαθμολογία για την εισαγωγή στο τμήμα στις πανελλαδικές έχει ανεβεί πολύ. Εισάγονται, δηλαδή, τα τελευταία χρόνια πολύ καλύτερου επιπέδου σπουδαστές.

Ασφαλώς στη βελτίωση αυτή συνέβαλε αποφασιστικά και η αναβάθμιση του περιεχομένου σπουδών που συνδέεται με τον εκσυγχρονισμό του προγράμματος σπουδών του τμήματος. Το τμήμα κοινωνιολογίας στο Πάντειο ιδρύθηκε, όπως είναι γνωστό, το 1984. Το πρόγραμμα σπουδών που καταρτίσαμε τότε και οι μέγχοι πρόσφατα (εννοώ πριν την κατάταξη στα άλλα τμήματα που δημιούργησε τεράστια προβλήματα) βελτιώσεις του έγιναν λίγο-πολύ κατ' αναλογία των ευρωπαϊκών κυρίως τμημάτων κοινωνιολογίας. Υπήρχαν και υπάρχουν πολλές αποκλίσεις και ελληνικές «ιδιομορφίες» (κατ' ευφημισμόν), όπως μπορεί εύκολα κανείς να μαντεύσει. Πάντως και ο νόμος-πλαίσιο βοήθησε πολύ στη βελτίωση του προγράμματος σπουδών.

Ως προς το Α.3: κυριαρχεί η από έδρας διδασκαλία, η «διάλεξη». Οι απόπειρες που έγιναν να συνδυαστεί η από έδρας διδασκαλία με σεμιναριακή υποστήριξη υπήρξαν περιθωριακές και δεν γενικεύθηκαν, κυρίως λόγω έλλειψης διδακτικού προσωπικού. Τα σεμιναριακά μαθήματα είναι σήμερα ελάχιστα (δύο ή τρία σε σύνολο 100 περίπου εξαμηνιαίων μαθημάτων).

Ως προς την έρευνα: στο Πάντειο γενικότερα είναι επίσης περιθωριακή και εξα-

τομικευμένη. Δεν συνδέεται δε καθόλου με τη διδασκαλία, καθώς δεν υφίστανται μεταπτυχιακά προγράμματα, παρά μόνο ένα ή δύο άτυπα μεταπτυχιακά σεμινάρια.

Ως προς το Β.1: είναι νομίζω αυτονόητο ότι ένα τμήμα κοινωνιολογίας και ένα πανεπιστήμιο κοινωνικών επιστημών πρέπει να στοχεύει σε μια «διευρυμένη ανθρωπιστική παιδεία». Δεν νομίζω, πάντως, πως πολλοί συμμερίζονται μια τέτοια θέση σήμερα. Τόσο στο χώρο του ΔΕΠ, όσο και των φοιτητών, κυριαρχεί μια αντίληψη περί ενός ασαφώς εννοούμενου «εκσυγχρονισμού» και μιας περισσότερο «επαγγελματικής» παιδείας.

Ως προς το Β.2: το ζήτημα που τίθεται εδώ, νομίζω, είναι από τα πλέον κρίσιμα. Κατ' αρχήν πρέπει να πω ότι τουλάχιστον στις κοινωνικές επιστήμες στη χώρα μας δεν έχει γίνει καμιά τέτοια «συσχέτιση προγραμμάτων και κοινωνικών αναγκών». Το αντίθετο θα έλεγα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της ίδρυσης των νέων τμημάτων στο Πάντειο, που έγινε με μεγάλη προχειρότητα και για να ικανοποιηθούν φιλοδοξίες μάλλον μελών του ΔΕΠ, παρά οι οποιεσδήποτε ανάγκες σε επιστημονικό δυναμικό.

Ως προς το αν η ελληνική κοινωνία έχει «συνείδηση αναγκών» αυτό είναι κάτι στο οποίο δεν μπορώ να απαντήσω. Είναι όμως, νομίζω, επείγουσα η σημασία του. Πιστεύω πως η απάντηση στο ερώτημα πρέπει να προηγηθεί κάθε προσπάθειας αναμόρφωσης των προγραμμάτων σπουδών και δημιουργίας «κατευθύνσεων» των πτυχίων στο Πάντειο και στο τμήμα κοινωνιολογίας ειδικότερα (γίνεται εδώ και χρόνια σχετική συζήτηση και υπάρχουν αντικρουόμενες αντιλήψεις και απόψεις). Πρόθεσή μου είναι να προχωρήσω σε μια «έρευνα» αναγκών όσον αφορά στους κοινωνιολόγους και την κοινωνιολογία. Εγχείρημα ασφαλώς δύσκολο, αλλά νομίζω ότι πρέπει να αποτολμηθεί.

Ως προς το Γ.1: στο Πάντειο, απ' ό,τι ξέρω, έχουν εισαχθεί μαθήματα σχετικά στα άλλα τμήματα· όχι όμως στο τμήμα κοινωνιολογίας.

Ως προς το Γ.2: οπωσδήποτε γίνεται αισθητή η ανάγκη αναπροσανατολισμού για να αντιμετωπισθεί η καινούργια πραγματικότητα. Όμως, δεν είμαστε, νομίζω, έτοιμοι. Δεν πιστεύω ότι παίζει πλέον ρόλο

η «αντιευρωπαϊκή ιδεολογία». Πρόκειται μάλλον για «ανεπάρκεια».

Ως προς το Γ.3: νομίζω ότι οι πολιτικές ανακατατάξεις στην Ευρώπη δεν έχουν ακόμα εκφραστεί, ούτε συγκεκριμενοποιηθεί ως ανακατατάξεις εκπαιδευτικών προσανατολισμών. Σήμερα νομίζω επικρατεί στα πανεπιστήμια ένα είδος απορίας και «κρίσης» ως προς τα σημεία που θίγονται εδώ. Δεν νομίζω ότι μπορούμε να μιλάμε με όρους «έκβασης της αντίθεσης λαϊκισμού-εκσυγχρονισμού». Εκείνο που είναι βέβαιο είναι ότι έχει γίνει, λίγο-πολύ, συνείδηση ότι αυτό που ονομάζουμε «λαϊκισμό» έχει εξαντλήσει τη δυναμική του μέσα στο πανεπιστήμιο. Όμως, επίσης, ο «εκσυγχρονισμός» δεν φαίνεται να διαγράφεται ως σαφής εναλλακτική πρόταση.

Η κρίση των ΑΕΙ. Κρίση θεσμική και κοινωνική

Την κρίση του πανεπιστημίου, ενώπιον της οποίας βρισκόμαστε σήμερα, θα προσπαθήσω να προσδιορίσω ως κρίση αξιοπιστίας της ακαδημαϊκής κοινότητας αφενός και ως κρίση της κοινωνικής λειτουργίας του θεσμού του πανεπιστημίου αφετέρου. Προς τούτο θα αναφερθώ πολύ σύντομα στις εμπειρίες και στις προσπάθειες αναδιοργάνωσης του πανεπιστημίου στην Ελλάδα μετά τη μεταπολίτευση.

Την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο το πανεπιστήμιο αναδεικνύεται στον πιο ευαίσθητο ίσως εκφραστή της αναζητήσης εναλλακτικών κατευθύνσεων για την ελληνική κοινωνία. Σ' αυτή την περίοδο κυριαρχεί στα πανεπιστήμια το δημοκρατικό κίνημα, το οποίο συσπειρώνει δυνάμεις που η μέχρι τότε θεσμική οργάνωση του πανεπιστημίου έθετε στο περιθώριο: φοιτητές, ΕΔΠ (επιστημονικό διδακτικό προσωπικό). Ετέθη, λοιπόν, στην ημερήσια διάταξη το αίτημα της θεσμικής μεταρρύθμισης των ΑΕΙ, που θα διασφάλιζε τόσο τον εκδημοκρατισμό, όσο και τον εκσυγχρονισμό της ανώτατης παιδείας. Κεντρικοί άξονες της μεταρρύθμισης θεωρήθηκαν η κατάργηση του αναχρονιστικού θεσμού της έδρας και η συμμετοχή των φοιτητών στη διαχείριση του πανεπιστημίου. Εντούτοις, πέραν των δύο αυτών συγκεκριμένων θέσεων και παρά την

πολύπλευρη προβληματική που αναπτύχθηκε, τόσο το περιεχόμενο του εκσυγχρονισμού, όσο και του εκδημοκρατισμού παρέμεινε, εν πολλοίς, ασαφές και διακηρυκτικό. Ενδεικτικό του κλίματος αναζήτησης που επικράτησε, αλλά και της έλλειψης κατασταλαγμένων και επεξεργασμένων αντιλήψεων, είναι το γεγονός ότι συχνά το αίτημα του εκδημοκρατισμού αντιπαρετέθηκε προς εκείνο του εκσυγχρονισμού από τις πιο ριζοσπαστικές πτέρυγες του μεταρρυθμιστικού κινήματος, οι οποίες θεώρησαν ότι βασικό αίτημα όφειλε να είναι ο εκδημοκρατισμός και όχι ο εκσυγχρονισμός, τον οποίο εξέλαβαν ως αίτημα απλής αναπροσαρμογής του συστήματος στις νέες συνθήκες.

Αντίστοιχη διαμάχη και προβληματισμός αναπτύχθηκαν σχετικά και με τη φοιτητική συμμετοχή, η οποία χαρακτηρίστηκε από ορισμένες πτέρυγες του μεταρρυθμιστικού κινήματος ως απλή συνδιαχείριση και αφομοίωση στη λογική της αναπαραγωγής των σχέσεων εξουσίας στο πανεπιστήμιο.

Τα αιτήματα του εκδημοκρατισμού επιχείρησε να υλοποιήσει η θεσμική μεταρρύθμιση του 1982, ο νόμος-πλαίσιο. Εντούτοις, παρά τις θεαματικές αλλαγές που εισήγαγε, υπό το νέο νομικό καθεστώς αναπαράχθηκαν, όπως είναι σήμερα πανθομολογούμενο, όλες οι αρνητικές και προβληματικές πλευρές, τόσο της μορφής, όσο και του περιεχομένου της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης.

Ο νόμος-πλαίσιο αντικατέστησε την έδρα με τον τομέα στον οποίο ενέταξε ιεραρχικά, σε βαθμίδες, τους διδάσκοντες. Η διεύρυνση του διδακτικού προσωπικού και η ανάθεση αποφασιστικών αρμοδιοτήτων στη συνέλευση του τομέα και του τμήματος επέτρεψαν τη μερική τουλάχιστον ανανέωση των προγραμμάτων σπουδών. Όμως, η θετική αυτή εξέλιξη εν πολλοίς αναιρέθηκε, καθώς τα προγράμματα σπουδών προσαρμόστηκαν στους διδάσκοντες και όχι το αντίθετο.

Ο νόμος-πλαίσιο όρισε επίσης συγκεκριμένες «προϋποθέσεις» για τη μετακίνηση από τη μια βαθμίδα του διδακτικού προσωπικού στην ανώτερη. Οι διδάσκοντες, λοιπόν, όλων των βαθμίδων, πλην προφανώς της πρώτης, επιδόθηκαν στην προσπάθεια να καλύψουν τις προϋποθέ-

σεις αυτές, ενώ οι καθηγητές της πρώτης βαθμίδας προσπάθησαν να επιτύχουν τη μεγαλύτερη δυνατή επιρροή, πράγμα που διευκόλυνε ο έλεγχος που διατήρησαν επί των υποκειμένων βαθμίδων. Το επιστημονικό έργο που παράχθηκε τα τελευταία χρόνια στα πανεπιστήμια δεν το προσδιόρισαν ερευνητικά ενδιαφέροντα ή οι ανάγκες διαπραγμάτευσης συγκεκριμένων προβλημάτων, αλλά η όσο το δυνατόν ταχύτερη εκπόνηση του «άρθρου» ή του «βιβλίου» που επέτρεπε τη διεκδίκηση της προαγωγής. Ακαδημαϊκός έλεγχος των δημοσιευμάτων αυτών δεν υφίστατο, ούτε υφίσταται, αφού, εκτός από τη διδασκαλία στα πανεπιστήμια, τα τελευταία χρόνια δεν συντελέστηκαν, παρά μόνο περιθωριακά, οι άλλες ακαδημαϊκές λειτουργίες, δηλαδή η έρευνα και ο ουσιαστικός επιστημονικός διάλογος. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα τελευταία χρόνια δεν υπήρξαν στα πανεπιστήμια αντιπαραθέσεις οποιουδήποτε χαρακτήρα και περιεχομένου, πολύ λιγότερο ακαδημαϊκού. Κυριάρχησε, κυρίως, μια αντιδικία και ένα «δούναι και λαβείν» ανάμεσα στις επιμέρους ομάδες, που βεβαίως συνοδεύτηκε από κάποιες τριβές ή και κατάχρηση εξουσίας από όποια ομάδα είχε κάθε φορά το «πάνω χέρι», τη δυνατότητα να επιβάλει τη θέλησή της.

Αυτό εξηγεί, κατά τη γνώμη μου, την κρίση αξιοπιστίας που χαρακτηρίζει την πανεπιστημιακή κοινότητα στο σύνολό της σχεδόν. Το κύριο βάρος της ευθύνης, νομίζω, αναλογεί στο διδακτικό προσωπικό. Αλλά, χαρακτηριστικό της κατάστασης που διαμορφώθηκε είναι ότι στις ομαδοποιήσεις που λειτούργησαν σημαντικό ρόλο έπαιξαν τα κόμματα που καθοδήγησαν κυρίως τις επιμέρους παρατάξεις στο σπουδαστικό χώρο. Τα πολιτικά κόμματα, αντί να διαθέσουν τις δυνάμεις τους στη διαμόρφωση εκπαιδευτικής πολιτικής, επιδόθηκαν στο παιχνίδι της νομής της εξουσίας, με τον ίδιο ζήλο που το έκαναν τα επί μέρους άτομα και οι ομάδες-ομαδοποιήσεις, τις οποίες, άλλωστε, συχνά εστήριξαν και πολιτικά. Η κατάσταση αυτή ήταν, πάντως, σχεδόν η φυσική συνέπεια των διατάξεων, ιδίως των μεταβατικών που περιελάμβανε ο νόμος-πλαίσιο, όπως και των μετέπειτα νομοθετημάτων που τις εξειδίκευσαν. Η λογική που διέπει το νόμο-πλαίσιο είναι αυτή της

κατανομής της εξουσίας κατά τρόπο λίγο-πολύ αναλογικό στις επιμέρους ομάδες-συμφέροντα, μάλιστα όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί την εποχή που συντάχθηκε ο νόμος. Θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε, επισημαίνοντας ότι ο εκδημοκρατισμός και ο εκσυγχρονισμός, που το νέο θεσμικό πλαίσιο εισήγαγε, σήμαιναν μεν τη διεύρυνση των φορέων που επιφορτίστηκαν τη διαχείριση των πανεπιστημιακών πραγμάτων, «θεσμοθέτησαν» όμως και εξειδίκευσαν την τελευταία ως διαδικασία που έχει να κάνει με τη διαπραγμάτευση της νομής και τη ρύθμιση της κατανομής της εξουσίας στα πανεπιστήμια, εξουσίας διαχειριστικής με επίφαση ακαδημαϊκή. Ο νόμος-πλαίσιο, παρά το ότι κατονομάζει επιστημονικά και ερευνητικά κριτήρια στα οποία οφείλουν να ανταποκρίνονται οι πανεπιστημιακοί, παρά το ότι εισάγει ένα εκσυγχρονιστικό πλαίσιο οργάνωσης των σπουδών, δεν περιλαμβάνει πρόνοια για την ουσιαστική ανανέωσή τους, ούτε κατορθώνει να δημιουργήσει όρους και συνθήκες παραγωγής της γνώσης στα ελληνικά ΑΕΙ. Ούτε, τέλος, συνδέθηκε με θεμελιωμένες εκτιμήσεις για τις ανάγκες και τις προτεραιότητες της χώρας στην παραγωγή της γνώσης και του επιστημονικού δυναμικού.

Το πρόβλημα, εντούτοις, δεν εξαντλείται, πιστεύω, στην κρίση αξιοπιστίας των ομάδων της ακαδημαϊκής κοινότητας. Την κρίση του πανεπιστημίου συνιστά, επίσης, η αναντιστοιχία του ακαδημαϊκού τίτλου προς ό,τι οφείλει να αντιπροσωπεύει. Το πανύχι δεν διασφαλίζει την ομαλή και κανονική ένταξη των κατόχων του στον κοινωνικό οργανισμό. Όπως έχουν τα πράγματα σήμερα, οι απόφοιτοι των πανεπιστημίων δεν μπορούν να εξασφαλίσουν εργασία ανάλογη με τις γνώσεις και τις δεξιότητες που υποτίθεται ότι απέκτησαν στη διάρκεια των σπουδών τους. Τη δεκαετία που έκλεισε διπλασιάστηκε, όπως είναι γνωστό, ο αριθμός των σπουδαστών στα πανεπιστήμια. Η έλλειψη, όμως, ανάλογου κοινωνικού-οικονομικού προγραμματισμού και κοινωνικής πολιτικής είχε ως συνέπεια να μεταβληθούν τα πανεπιστήμια σε μηχανισμό πρόσκαιρης απορρόφησης της ανεργίας.

Αυτό πιστεύω, κατά κύριο λόγο, εξηγεί τη μαζική αποχή των σπουδαστών από τις αίθουσες διδασκαλίας και την αδια-

φορία για τις σπουδές αυτές καθ' εαυτές: δεν υπάρχει λόγος να κοπιάσει κανείς για να αποκτήσει γνώσεις που κατά τεκμήριο δεν πρόκειται να χρησιμοποιήσει. Το γεγονός ότι το πτυχίο δεν είναι παρά ένα τυπικό προσόν, που τοποθετεί τον κάτοχό του σε πλεονεκτική θέση, μόνο έναντι του μη πτυχιούχου, προκειμένης της διεκδίκησης θέσης εργασίας, συνεπικουρούμενο από το γεγονός ότι οι σπουδές στηρίζονται και περιορίζονται ουσιαστικά στην αποστήθιση του ενός ανά μάθημα «συγγραμματος», ερμηνεύει, πιστεύω, το φαινόμενο της διαβόησης «υποβάθμισης των σπουδών». Όπως είναι φανερό, αν η κατάσταση αυτή δεν απαιτεί μελέτη, σπουδή και παρουσία του σπουδαστή στο χώρο του πανεπιστημίου, δεν επιβάλλει, επίσης, την ανανέωση και τη βελτίωση της παρεχόμενης γνώσης. Αντίθετα, διευκολύνει την άσκηση του διδακτικού έργου ως πάρεργου. Καθιστά δυνατή και, εντέλει, «φυσική» την απουσία και των διδασκόντων από τα πανεπιστήμια. Την τελευταία επικυρώνει το γεγονός ότι δεν ίσχυσε ποτέ το περίφημο «ασυμβίβαστο».

Αλλά, η κατάσταση αυτή εξηγεί, επίσης, τον εκφυλισμό του φοιτητικού κινήματος σε λόμπυ διεκδίκησης χαριστικών ρυθμίσεων, όσον αφορά στις εξετάσεις και την απόκτηση του πτυχίου. Οι φοιτητικές παρατάξεις, προκειμένου να συγκεντρώσουν στα αμφιθέατρα τους σπουδαστές, υποχρεώνονται να υιοθετήσουν τέτοιου είδους «αιτήματα», παρ' όλο που συχνά ομολογούν ότι αυτά δεν στηρίζονται σε συνεπή ακαδημαϊκή ή πολιτική δεοντολογία.

Οφείλουμε, πάντως, να επισημάνουμε ότι ο εκφυλισμός του εκδημοκρατισμού σε απλή διεύρυνση των φορέων νομής της εξουσίας, χαρακτηρίζεται ως φαινόμενο και τους άλλους τομείς της δημόσιας ζωής της χώρας την ίδια περίοδο. Για πρώτη φορά μετά τον εμφύλιο, συμμετέχουν στη διαχείριση της κρατικής εξουσίας ευρύτερα στρώματα, μέσω των πολιτικών φορέων και των κομμάτων που τα εκφράζουν. Για λόγους, η διαπραγμάτευση των οποίων ξεφεύγει από τα όρια της παρούσης εισήγησης, δεν δικαιώθηκαν ούτε τα ευρύτερα κοινωνικά και πολιτικά αιτήματα που έθεσε ο κοινωνικός ριζοσπαστισμός, ούτε τα ειδικότερα αιτήματα που έθεσε το πανεπιστημιακό δημοκρατικό κίνημα της

πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου.

Σήμερα βιώνουμε ένα είδος καθολικής κρίσης πολιτικής, κοινωνικής, ιδεολογικής, που εκφράζεται και ως κρίση προτύπου κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης. Μέσα στα πανεπιστήμια, η κρίση αυτή εκδηλώνεται επίσης με ιδιαίτερη ένταση και παίρνει το χαρακτήρα ενός αδιέξοδου, καθώς δεν διαφαίνεται, προς το παρόν τουλάχιστον, η διαμόρφωση δυνάμεων ικανών να διατυπώσουν εναλλακτικές προτάσεις και να καθοδηγήσουν την έξοδο από την κρίση. Είμαστε, λοιπόν, υποχρεωμένοι να θέσουμε τα ζητήματα και να τα συζητήσουμε από την αρχή.

Η ανάδειξη του πανεπιστημίου σε θεσμό «ανεξάρτητο», σχετικά «αυτόνομο», όπως συνήθίζεται να λέγεται, έναντι του κράτους και επίσης της κοινωνίας, καταγράφει την αυτονόμηση της γνώσης ως «επιστήμης» που συντελέστηκε στα πλαίσια της σύγχρονης κοινωνίας. Η αυτονόμηση αυτή συνιστά ουσιαστική διάσταση, συνθήκη *sine qua non* της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας και εκφράζει τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας σε διευθυντική και εκτελεστική-χειρωνακτική. Η «ανεξαρτησία» της επιστήμης και η αυτονομία του θεσμού του πανεπιστημίου αφορούν βεβαίως μόνο στο γεγονός της οροθέτησης, του αποχωρισμού της επιστημονικής-γνώστικής διαδικασίας, ως ιδιαίτερης και εξειδικευμένης κοινωνικής πρακτικής. Γιατί η επιστήμη έχει στη σύγχρονη κοινωνία σαφώς πρακτική, κοινωνική λειτουργία, είναι «εφηρμοσμένη». Υπηρετεί δηλαδή άμεσα τις κοινωνικές ανάγκες, όπως αυτές διαμορφώνονται και διαμεσολαβούνται στα πλαίσια της σύγχρονης κοινωνίας από την αγορά. Την ικανοποίηση των ανωτέρων αυτών οφείλουν να διεκπεραιώσουν οι επιστήμονες, οι επιστημονικά καταρτισμένοι εργαζόμενοι.

Προκειμένου, λοιπόν, ο πανεπιστημιακός θεσμός να λειτουργήσει ως μηχανισμός παραγωγής γνώσης και τεχνολογίας, οφείλει να διατηρεί σχετική αυτονομία έναντι της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας. Η θεμελιακή αυτή προϋπόθεση εκφράζεται ως το οικονομικό αίτημα της ακαδημαϊκής ελευθερίας, του ακαδημαϊκού ασύλου και της αυτοδιοίκησης του πανεπιστημίου. Υπό τις προϋποθέσεις αυτές, το πανεπιστήμιο μπορεί να λει-

τουργήσει, όχι μόνο ως μηχανισμός μετάδοσης της γνώσης και αναπαραγωγής του ανθρώπινου επιστημονικού δυναμικού, αλλά και ως κύτταρο αμφισβήτησης της καθιερωμένης γνώσης και προαγωγής της κριτικής γνώσης, μέσω της διαλογικής διδασκαλίας και της έρευνας.

Αυτός είναι ο λόγος, πιστεύω, για τον οποίο το πανεπιστήμιο οφείλει και μπορεί να οργανωθεί σε βάση ακαδημαϊκή και όχι πολιτική. Η οργάνωση, δηλαδή, του πανεπιστημίου και οι ρυθμίσεις που διέπουν τη διαχείριση των ακαδημαϊκών πραγμάτων οφείλουν να μην υποτάσσονται στη λογική της κατανομής της εξουσίας σε ομάδες συμφερόντων, αλλά, αντίθετα, στις ανάγκες της διδασκαλίας και της προαγωγής της έρευνας. Με αυτή τη λογική το αίτημα του εκδημοκρατισμού σημαίνει όχι απλά τη διεύρυνση των φορέων της εξουσίας, όπως συνέβη, αλλά την ανασυγκρότηση εκείνη του πανεπιστημίου που θα το αποδεσμεύσει από τη στείρα μετάδοση της γνώσης και θα δημιουργήσει όρους διαλογικής διδασκαλίας και κριτικής έρευνας. Προς αυτή την κατεύθυνση είναι δυνατό να διατυπωθούν προτάσεις και να διαγραφούν «μέτρα», μόνον εφόσον αποδεσμευθούμε από τη λογική που διέπει το νόμο-πλαίσιο, ο οποίος, όπως επισημάνθηκε ήδη παραπάνω, υπακούει στην απαίτηση της αναλογικής κατανομής μεριδίων της διαχειριστικής εξουσίας. Η λογική αυτή, βεβαίως, εκφράζει και αναπαράγει τις μικροαστικές συνθήκες και τις λαϊκιστικές αντιλήψεις που κυριάρχησαν και υπό τις οποίες λειτούργησε η ελληνική κοινωνική και πολιτική ζωή, λίγο-πολύ σ' όλη τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας.

Αλλά, αν η διάγνωση που κάναμε εδώ είναι ακριβής, τότε τα τυχόν «μέτρα» προς την κατεύθυνση της διεξόδου από την κρίση πρέπει να θεραπεύουν τις αιτίες της, τόσο μέσα, όσο και έξω από το πανεπιστήμιο. Είναι προφανές ότι η εξομάλυνση της «αγοράς εργασίας» και η αντιστοίχιση του επιστημονικού δυναμικού προς τις ανάγκες της οικονομίας και της κοινωνίας οφείλουν να στηριχθούν σε επεξεργασμένα προγράμματα κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής. Αλλά είναι επίσης προφανές ότι την κατάσταση στα πανεπιστήμια δεν είναι δυνατό να διορθώσουν διοικητικού χαρακτήρα ρυθμί-

σεις, όπως ο περιορισμός των διοικητικών αρμοδιοτήτων στις ανώτερες βαθμίδες καθηγητών ή ο περιορισμός της φοιτητικής συμμετοχής στα όργανα διοίκησης, όπως έχει προταθεί από πολλές πλευρές.

Αντίθετα, διέξοδος μπορεί να αρχίσει να διαγράφεται, νομίζω, με την αποδέσμευση των διοικητικών από τις εκπαιδευτικές και τις ερευνητικές λειτουργίες. Με την αποδέσμευση, επίσης, των διακριτικών της ακαδημαϊκής επίδοσης από τις διοικητικές αρμοδιότητες. Πράγμα το οποίο σημαίνει ότι αυτό που πρέπει να καταργηθεί είναι η νομικά θεσμοθετημένη ιεραρχία των βαθμίδων και όχι η μια ή η άλλη βαθμίδα. Πρέπει, επίσης, άμεσα να καταργηθεί η «μπακαλική» των μάζι-μουμ-μίνιμουμ χρόνων και του αριθμού δημοσιεύσεων, που τάχα προϋποθέτει η κάθε βαθμίδα. Η ιεραρχία οφείλει να είναι ακαδημαϊκή και όχι δημοσιοϋπαλληλική. Οφείλει να συναρτάται με το διδακτικό και το ερευνητικό έργο των ακαδημαϊκών δασκάλων. Κάτι τέτοιο είναι, νομίζω, δυνατό να επιτευχθεί μόνο με την εισαγωγή ερευνητικών προγραμμάτων και των μεταπτυχιακών σπουδών που θα τα στηρίζουν στους τομείς και τα τμήματα και που θα αναλαμβάνονται από τα μέλη του ΔΕΠ ανεξαρτήτως βαθμίδων. Θα δημιουργηθούν, έτσι, σταδιακά βεβαίως και επίπονα, όροι ακαδημαϊκού διαλόγου, παραγωγής γνώσης και διαλογικής διδασκαλίας. Ένα πρακτικό μέτρο που μπορεί να ανοίξει το δρόμο και να επιτύχει ένα τέτοιο στόχο, αλλά που απαιτεί «πολιτική βούληση», είναι να αναθέσει η πολιτεία στα πανεπιστήμια ένα μεγάλο μέρος των ερευνών και –γιατί όχι;– και των μελετών που χρειάζονται, κάθε φορά, η χάραξη πολιτικής και η ανάληψη δημοσίων έργων κάθε χαρακτήρα.

Αυτός είναι, πιστεύω, ο μόνος τρόπος να γίνουν ουσιαστικές και οι προπτυχιακές σπουδές. Μέσω δηλαδή της σύνδεσής τους με την έρευνα και συνεπώς με τα προβλήματα που αντιμετωπίζονται σήμερα σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής. Με αυτή την έννοια μπορούν λειτουργικά να εκσυγχρονίζονται και να ανανεώνονται, ως προς το περιεχόμενό τους. Η «ουσιαστικοποίηση» όμως των σπουδών δεν συμβιβάζεται με το ένα ανά μάθημα σύγγραμμα. Η κατάργηση των συγγραμμάτων και της δωρεάν διανομής

των πρέπει να συνοδευθεί, πάντως, από την άμεση απορρόφηση μέρους τουλάχιστον των σχετικών κονδυλίων για τη δημιουργία και τον εμπλουτισμό δανειστικών βιβλιοθηκών, που να μπορούν να καλύπτουν στο ακέραιο τις διδακτικές ανάγκες και βεβαίως και τις ανάγκες της έρευνας. Η σπατάλη που γίνεται σήμερα με τη διανομή βιβλίων, που οι σπουδαστές διαβάζουν μόνο τις παραμονές των εξετάσεων και πετάνε στα σκουπίδια εφόσον περάσουν τα μαθήματα, είναι, από κάθε άποψη –ακαδημαϊκή, οικονομική και κοινωνική– απαράδεκτη. Η οικονομία που θα προκύψει από την κατάργησή της θα επιτρέψει τη διοχέτευση ενός μέρους, τουλάχιστον, των σχετικών πόρων σε επιδόματα, ή υποτροφίες, τις οποίες οι φοιτητές θα μπορούν να χρησιμοποιούν κατά βούληση και σύμφωνα με τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντά τους.

Συμπερασματικά, μόνο εφόσον συνεινέσουμε προς τέτοιου είδους κατευθύνσεις, είναι δυνατόν, σταδιακά και επίτονα, να μεταμορφωθεί, όπως οφείλει, το πανεπιστήμιο στην Ελλάδα σε χώρο κατ'εξοχήν «κοινωνικά ευαίσθητο» και «δυναμικό», να λειτουργήσει με κριτήρια ακαδημαϊκά, με κατεύθυνση την κριτική διδασκαλία και την έρευνα, να συνδεθεί με τις κοινωνικές ανάγκες, να γίνει παράγοντας της γνώσης και των κριτηρίων για την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων. ■

Α.1: Το επίπεδο των παρεχομένων πανεπιστημιακών υπηρεσιών περιλαμβάνει την ανάπτυξη των αναλυτικών προγραμμάτων, τα προγράμματα σπουδών, την εκπαιδευτική λειτουργία αυτή καθ' εαυτή, την έρευνα, την αναπαραγωγή του επιστημονικού δυναμικού, μέσω των μεταπτυχιακών σπουδών, τις υπηρεσίες που είναι απαραίτητες για τη διαίωνιση της ύπαρξης των πανεπιστημίων και τις πανεπιστημιακές υπηρεσίες, που παρέχονται στο κοινωνικό σύνολο μέσα από την προσφορά μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας.

Η ερώτηση αυτή έχει τέτοια περιεκτικότητα και σημασία που με τρομάζει και με ανησυχεί, επειδή η «μπρεσσιονιστική» αντιμετώπιση, που εκ των πραγμάτων είναι υποχρεωμένη να κάνω, ενέχει κινδύνους απλοποιημένων αναλύσεων.

Πάντως, χρειάζεται a priori να τονίσω δυο σημεία:

- α. οι «καλύτερες» (με τα όποια κριτήρια) πανεπιστημιακές υπηρεσίες δεν συνεπάγονται απαραίτητα «καλύτερο» επίπεδο φοιτητών,
- β. είναι πολύ δύσκολο (αν όχι αδύνατο) να γενικεύσει κανείς και να διατυπώσει αξιολογικές παρατηρήσεις για όλο το φάσμα των πανεπιστημιακών ειδικοτήτων.

Επιχειρώντας, ωστόσο, μια γενική τοποθέτηση, ως προς το επίπεδο των παρεχομένων υπηρεσιών για τη διαδικασία ανάπτυξης των προγραμμάτων και το περιεχόμενο των προγραμμάτων σπουδών, σημειώνω τα εξής:

Οι διαδικασίες ανάπτυξης των αναλυτικών προγραμμάτων, από την ίδια τη φύση τους, αλλά και από το γεγονός ότι τώρα εμπλέκεται σ' αυτές μεγαλύτερος αριθμός διδασκόντων (απ' ό,τι πριν από την εφαρμογή του Ν. 1268/1982), δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη ενός διαφορετικού επιστημονικού λόγου για το περιεχόμενο της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Ο λόγος αυτός είναι αναγκαίος για τη νομιμοποίηση των τελικών αποφάσεων για το πρόγραμμα σπουδών. Σαφέστατες ενδείξεις γι' αυτό αποτελούν οι σχετικές δημοσιεύσεις που, κατά καιρούς, εμφανίζονται στον ημερήσιο, τον εβδομαδιαίο και τον επιστημονικό περιοδικό τύπο.

Αυτό δεν σημαίνει ότι ο νομιμοποιητι-

κός αυτός λόγος έχει σημαντική βαρύτητα στην τελική απόφαση, η οποία –είναι γνωστό πλέον– ότι βασίζεται στους συσχετισμούς των δυνάμεων και στη δυνατότητα της εκάστοτε εξουσίας να χειρίζεται τις πλειοψηφίες για να επιτύχει τους δικούς της σκοπούς.

Έχουμε, δηλαδή, ένα διπλό παιχνίδι που συναρτάται από δύο (συνήθως μη συγκλίνουσες) συνιστώσες: τον επιστημονικό λόγο, που αναμφισβήτητα έχει αναπτυχθεί για τη νομιμοποίηση των διαδικασιών και τους χειρισμούς της εκάστοτε πανεπιστημιακής εξουσίας για αποφάσεις που εδραιώνουν την ισχύ της, ανεξάρτητα από (και πολλές φορές σε αντίθεση με) τον επιστημονικό λόγο και τις επιστημολογικές αναζητήσεις, τις σχετικές με το περιεχόμενο και τη δομή του προγράμματος σπουδών.

Για τις παραπάνω αιτίες, τα προγράμματα σπουδών δεν εκφράζουν τόσο την ανάπτυξη του (νομιμοποιητικού) επιστημονικού λόγου για τη δομή και το περιεχόμενό τους, αλλά, κυρίως, την κρυστάλλωση του συσχετισμού των δυνάμεων σε κάθε πανεπιστημιακό τμήμα και τη δυνατότητα της εξουσίας, μέσα σ' αυτό, να χειραγωγήσει το συσχετισμό δυνάμεων.

Τελικό αποτέλεσμα:

Στα συν υπάρχει η όποια αναμφισβήτητη ανάπτυξη του επιστημονικού λόγου για τη δομή και το περιεχόμενο των προγραμμάτων σπουδών (που διαφοροποιείται ανάλογα με τις επιστημονικές ειδικότητες).

Στα πλιν υπάρχει η κρυστάλλωση του προγράμματος σπουδών, ως προϊόν «συναίνεσης» μέσα από ψηφοφορίες, που δεν εκφράζει μια σαφή και ενιαία επιστημολογική προσέγγιση, αλλά μια συνένωση γνωστικών αντικειμένων που, το λιγότερο, εκφράζουν τον αντίστοιχο συσχετισμό δυνάμεων.

«Η ποιοτική σύνθεση του σώματος των σημερινών πτυχούχων» είναι δύσκολο (αν όχι αδύνατο) να εκτιμηθεί και μάλιστα με τρόπο που να καλύπτει το κοινό (;) περί «ποιότητας» (;) αίσημα.

Εδώ χρειάζεται να τονίσω αυτό που ισχύει, άλλωστε, και για τα προγράμματα σπουδών, αλλά που είναι ιδιαίτερα προβληματικό σ' αυτό το δεύτερο σκέλος της πρώτης ερώτησης: τη δυσκολία (έως πλήρη αδυναμία) να απομονώσω την ποιοτι-

κή σύνθεση του φοιτητικού σώματος σε σχέση με το Ν. 1268· να την απομονώσω δηλαδή ως αποτέλεσμα του Ν. 1268.

Αυτό δεν είναι δόκιμο να γίνει για το φοιτητικό σώμα, διότι, όπως είναι γνωστό, η ποιοτική σύνθεση των αποφοίτων (όπως και αν την ορίσουμε) καθορίζεται αποφασιστικά από την ποιοτική σύνθεση των υποψηφίων και των επιτυχόντων στα ΑΕΙ και όχι τόσο από τα πανεπιστημιακά πράγματα. Η δε ποιοτική σύνθεση των υποψηφίων και των επιτυχόντων ελάχιστα σχετίζεται με τα πανεπιστημιακά πράγματα, αφού προκύπτει από τις δομές και λειτουργίες της βασικής εκπαίδευσης και του συστήματος των εξετάσεων, την κοινωνική δομή και δυναμική που ιεραρχεί τις πανεπιστημιακές ειδικότητες, τις ίδιες τις πανεπιστημιακές σπουδές (στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό) και τις επιλογές (υποψηφιότητες) των υποψηφίων φοιτητριών και φοιτητών σε συνάρτηση με τα προηγούμενα. Παρενθετικά σημειώνω ότι στους εξωγενείς παράγοντες συμπεριλαμβάνω τις σχετικές με τα ΑΕΙ πρακτικές του ΥΠΕΠΘ.

Στη συνέχεια, σε θεωρητικό επίπεδο, η «ποιοτική σύνθεση του φοιτητικού σώματος» είναι συνάρτηση των δυνάμεων ικανοτήτων και της αλληλεπίδρασης αυτών των ικανοτήτων με την εκπαιδευτική διαδικασία που συντελείται στα πανεπιστημιακά τμήματα.

Εδώ έχουμε τις εξής «δυσκολίες»:

Οι δυνάμεις ικανότητες των φοιτητών ιεραρχούνται μέσα στα πανεπιστημιακά τμήματα, όπως υποδεικνύει η παραπάνω ανάλυση, διότι:

- α. Η ιεραρχημένη κατανομή των φοιτητών στα τμήματα (τα οποία κατανέμονται στις προτιμήσεις των φοιτητών σύμφωνα με την ιεράρχηση των αντίστοιχων ειδικοτήτων στην κοινωνία μας) καθορίζει, σε μεγάλο βαθμό, τα αποτελέσματα της εκπαιδευτικής διαδικασίας.
- β. Το σύστημα των εξετάσεων, με τη δυνατότητα της «απόλυτης» ιεράρχησης των επιλογών των υποψηφίων, που συμπυκνώνει την κυρίαρχη αντίληψη για την κοινωνική σημασία των ειδικοτήτων, μεταφέρει την ιεράρχηση των ικανοτήτων στα πανεπιστημιακά τμήματα.

Παράλληλα, με τον ίδιο τρόπο, μετα-

φέρεται στα πανεπιστημιακά τμήματα η κοινωνική ιεράρχηση των αστικών κέντρων (όπου ΑΕΙ).

Έτσι, η καλούμενη «ποιοτική» σύνθεση του φοιτητικού σώματος είναι μια σύνθετη έκφραση δυο σαφέστατων κοινωνικών ιεραρχήσεων:

- α. της ιεράρχησης των επιστημονικών (επαγγελματικών) ειδικοτήτων και
- β. της ιεράρχησης των αστικών κέντρων – εδρών των πανεπιστημίων.

Βεβαίως, η τελική «ποιοτική» σύνθεση εκφράζεται, σε τελευταία ανάλυση, μέσα από τις δέσμες (μη)επιλογής των εισαγωγικών εξετάσεων.

Ένα ενδεικτικό παράδειγμα της αδυναμίας εκτίμησης της «ποιοτικής» σύνθεσης του φοιτητικού σώματος μέσα στα πανεπιστήμια είναι το παρακάτω:

Σε έρευνά μας που εξετάζει τη σχέση της επίδοσης κατά τη φοίτηση στα πανεπιστήμια με την επίδοση των ίδιων φοιτητών ως υποψηφίων στις εξετάσεις (που έγινε κατά τη δεκαετία του '80) διαπιστώνονται τα παρακάτω:

- α. Δεν υπάρχει σχέση ανάμεσα στις δύο επιδόσεις: σε μερικά τμήματα μάλιστα η σχέση είναι αρνητική.
- β. Υπάρχει μεγάλη διαφοροποίηση στο τι θεωρείται ικανοποιητικό επίπεδο ανάμεσα στα πανεπιστήμια και στα διαφορετικά πανεπιστημιακά τμήματα.

Για παράδειγμα, οι βαθμοί με τους οποίους αξιολογούν τα μέλη ΔΕΠ τους φοιτητές τους έχουν τους μικρότερους μέσους όρους στο ΕΜΠ και το πανεπιστήμιο Πατρών, ενώ τα δύο αυτά ΑΕΙ, κατά τεκμήριο, (και λόγω των ειδικοτήτων που καλύπτουν) έχουν τους καλύτερους επιτυχόντες. Αντίθετα, μεγαλύτερους μέσους όρους έχει το τμήμα φιλοσοφικής του πανεπιστημίου Κρήτης.

Με βάση τα παραπάνω, οι τυχόν παρατηρούμενες «μπρεσσιονιστικά» διαφοροποιήσεις της «ποιοτικής» σύνθεσης του φοιτητικού σώματος, είναι δύσκολο να αποδοθούν στο συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο. Γιατί, είναι πολύ πιθανό να εκφράζουν μια διαφοροποίηση της ιεράρχησης κάποιων επιστημονικών ειδικοτήτων στην κοινωνία – πράγμα που οδηγεί τους «καλούς» υποψηφίους στις εκάστοτε πλέον επιθυμητές ειδικότητες.

Ή είναι πολύ πιθανό να εκφράζουν μια αλλαγή στην αντίληψη του τι είναι

«πανεπιστημιακή σπουδή» ή του τι είναι «μελέτη» σε ευρύτερα στρώματα του κοινωνικού μορφώματος. Για παράδειγμα, σημειώνεται από πολλούς συναδέλφους τα τελευταία χρόνια, ότι οι φοιτητές αποστηθίζουν πολύ λιγότερο απ' ό,τι παλαιότερα. Αυτό ίσως να είναι έτσι. Είναι θετικό αυτό; Θα μπορούσαμε να απαντήσουμε καταφατικά, αν ξέραμε τι αντικατέστησε την αποστήθιση. Αν ξέραμε, δηλαδή, ότι τη θέση της πήρε ένας άλλος τρόπος πρόσκτησης της γνώσης. Πριν απαντήσουμε, όμως, δυστυχώς δεν μπορούμε να εκφέρουμε κρίση για το προηγούμενο ερώτημα. Κι έτσι μένουμε με αλυσιδωτά αναπάντητα ερωτήματα. ■

Α.1: Το επίπεδο των παρεχομένων πανεπιστημιακών υπηρεσιών περιλαμβάνει την ανάπτυξη των αναλυτικών προγραμμάτων, τα προγράμματα σπουδών, την εκπαιδευτική λειτουργία αυτή καθ' εαυτή, την έρευνα, την αναπαραγωγή του επιστημονικού δυναμικού, μέσω των μεταπτυχιακών σπουδών, τις υπηρεσίες που είναι απαραίτητες για τη διαιώνιση της ύπαρξης των πανεπιστημίων και τις πανεπιστημιακές υπηρεσίες, που παρέχονται στο κοινωνικό σύνολο μέσα από την προσφορά μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας.

Η ερώτηση αυτή έχει τέτοια περιεκτικότητα και σημασία που με τρομάζει και με ανησυχεί, επειδή η «μπρεσσιονιστική» αντιμετώπιση, που εκ των πραγμάτων είμαι υποχρεωμένη να κάνω, ενέχει κινδύνους απλοποιημένων αναλύσεων.

Πάντως, χρειάζεται a priori να τονίσω δυο σημεία:

- α. οι «καλύτερες» (με τα όποια κριτήρια) πανεπιστημιακές υπηρεσίες δεν συνεπάγονται απαραίτητα «καλύτερο» επίπεδο φοιτητών,
- β. είναι πολύ δύσκολο (αν όχι αδύνατο) να γενικεύσει κανείς και να διατυπώσει αξιολογικές παρατηρήσεις για όλο το φάσμα των πανεπιστημιακών ιδιοτήτων.

Επιχειρώντας, ωστόσο, μια γενική τοποθέτηση, ως προς το επίπεδο των παρεχομένων υπηρεσιών για τη διαδικασία ανάπτυξης των προγραμμάτων και το περιεχόμενο των προγραμμάτων σπουδών, σημειώνω τα εξής:

Οι διαδικασίες ανάπτυξης των αναλυτικών προγραμμάτων, από την ίδια τη φύση τους, αλλά και από το γεγονός ότι τώρα εμπλέκεται σ' αυτές μεγαλύτερος αριθμός διδασκόντων (απ' ό,τι πριν από την εφαρμογή του Ν. 1268/1982), δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη ενός διαφορετικού επιστημονικού λόγου για το περιεχόμενο της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Ο λόγος αυτός είναι αναγκαίος για τη νομιμοποίηση των τελικών αποφάσεων για το πρόγραμμα σπουδών. Σαφέστερες ενδείξεις γι' αυτό αποτελούν οι σχετικές δημοσιεύσεις που, κατά καιρούς, εμφανίζονται στον ημερήσιο, τον εβδομαδιαίο και τον επιστημονικό περιοδικό τύπο.

Αυτό δεν σημαίνει ότι ο νομιμοποιητι-

κός αυτός λόγος έχει σημαντική βαρύτητα στην τελική απόφαση, η οποία –είναι γνωστό πλέον– ότι βασίζεται στους συσχετισμούς των δυνάμεων και στη δυνατότητα της εκάστοτε εξουσίας να χειρίζεται τις πλειοψηφίες για να επιτύχει τους δικούς της σκοπούς.

Έχουμε, δηλαδή, ένα διπλό παιχνίδι που συναρτάται από δύο (συνήθως μη συγκλίνουσες) συνιστώσες: τον επιστημονικό λόγο, που αναμφισβήτητα έχει αναπτυχθεί για τη νομιμοποίηση των διαδικασιών και τους χειρισμούς της εκάστοτε πανεπιστημιακής εξουσίας για αποφάσεις που εδραιώνουν την ισχύ της, ανεξάρτητα από (και πολλές φορές σε αντίθεση με) τον επιστημονικό λόγο και τις επιστημολογικές αναζητήσεις, τις σχετικές με το περιεχόμενο και τη δομή του προγράμματος σπουδών.

Για τις παραπάνω αιτίες, τα προγράμματα σπουδών δεν εκφράζουν τόσο την ανάπτυξη του (νομιμοποιητικού) επιστημονικού λόγου για τη δομή και το περιεχόμενό τους, αλλά, κυρίως, την κρυστάλλωση του συσχετισμού των δυνάμεων σε κάθε πανεπιστημιακό τμήμα και τη δυνατότητα της εξουσίας, μέσα σ' αυτό, να χειραγωγήσει το συσχετισμό δυνάμεων.

Τελικό αποτέλεσμα:

Στα συν υπάρχει η όποια αναμφισβήτητη ανάπτυξη του επιστημονικού λόγου για τη δομή και το περιεχόμενο των προγραμμάτων σπουδών (που διαφοροποιείται ανάλογα με τις επιστημονικές ειδικότητες).

Στα πλην υπάρχει η κρυστάλλωση του προγράμματος σπουδών, ως προϊόν «συναίνεσης» μέσα από ψηφοφορίες, που δεν εκφράζει μια σαφή και ενιαία επιστημολογική προσέγγιση, αλλά μια συνένωση γνωστικών αντικειμένων που, το λιγότερο, εκφράζουν τον αντίστοιχο συσχετισμό δυνάμεων.

«Η ποιοτική σύνθεση του σώματος των συμμεριζώνων πτυχιούχων» είναι δύσκολο (αν όχι αδύνατο) να εκτιμηθεί και μάλιστα με τρόπο που να καλύπτει το κοινό (;) περί «ποιότητας» (;) αίσθημα.

Εδώ χρειάζεται να τονίσω αυτό που ισχύει, άλλωστε, και για τα προγράμματα σπουδών, αλλά που είναι ιδιαίτερα προβληματικό σ' αυτό το δεύτερο σκέλος της πρώτης ερώτησης: τη δυσκολία (έως πλήρη αδυναμία) να απομονώσω την ποιοτι-

κή σύνθεση του φοιτητικού σώματος σε σχέση με το Ν. 1268· να την απομονώσω δηλαδή ως αποτέλεσμα του Ν. 1268.

Αυτό δεν είναι δόκιμο να γίνει για το φοιτητικό σώμα, διότι, όπως είναι γνωστό, η ποιοτική σύνθεση των αποφοίτων (όπως και αν την ορίσουμε) καθορίζεται αποφασιστικά από την ποιοτική σύνθεση των υποψηφίων και των επιτυχόντων στα ΑΕΙ και όχι τόσο από τα πανεπιστημιακά πράγματα. Η δε ποιοτική σύνθεση των υποψηφίων και των επιτυχόντων ελάχιστα σχετίζεται με τα πανεπιστημιακά πράγματα, αφού προκύπτει από τις δομές και λειτουργίες της βασικής εκπαίδευσης και του συστήματος των εξετάσεων, την κοινωνική δομή και δυναμική που ιεραρχεί τις πανεπιστημιακές ειδικότητες, τις ίδιες τις πανεπιστημιακές σπουδές (στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό) και τις επιλογές (υποψηφιότητες) των υποψηφίων φοιτητριών και φοιτητών σε συνάρτηση με τα προηγούμενα. Παρενθετικά σημειώνω ότι στους εξωγενείς παράγοντες συμπεριλαμβάνω τις σχετικές με τα ΑΕΙ πρακτικές του ΥΠΕΠΘ.

Στη συνέχεια, σε θεωρητικό επίπεδο, η «ποιοτική σύνθεση του φοιτητικού σώματος» είναι συνάρτηση των δυνάμεων ικανοτήτων και της αλληλεπίδρασης αυτών των ικανοτήτων με την εκπαιδευτική διαδικασία που συντελείται στα πανεπιστημιακά τμήματα.

Εδώ έχουμε τις εξής «δυσκολίες»:

Οι δυνάμεις ικανότητες των φοιτητών ιεραρχούνται μέσα στα πανεπιστημιακά τμήματα, όπως υποδεικνύει η παραπάνω ανάλυση, διότι:

- α. Η ιεραρχημένη κατανομή των φοιτητών στα τμήματα (τα οποία κατανέμονται στις προτιμήσεις των φοιτητών σύμφωνα με την ιεράρχηση των αντίστοιχων ειδικοτήτων στην κοινωνία μας) καθορίζει, σε μεγάλο βαθμό, τα αποτελέσματα της εκπαιδευτικής διαδικασίας.
- β. Το σύστημα των εξετάσεων, με τη δυνατότητα της «απόλυτης» ιεράρχησης των επιλογών των υποψηφίων, που συμπυκνώνει την κυρίαρχη αντίληψη για την κοινωνική σημασία των ειδικοτήτων, μεταφέρει την ιεράρχηση των ικανοτήτων στα πανεπιστημιακά τμήματα.

Παράλληλα, με τον ίδιο τρόπο, μετα-

φέρεται στα πανεπιστημιακά τμήματα η κοινωνική ιεράρχηση των αστικών κέντρων (όπου ΑΕΙ).

Έτσι, η καλούμενη «ποιοτική» σύνθεση του φοιτητικού σώματος είναι μια σύνθετη έκφραση δυο σαφέστατων κοινωνικών ιεραρχήσεων:

- α. της ιεράρχησης των επιστημονικών (επαγγελματικών) ειδικοτήτων και
- β. της ιεράρχησης των αστικών κέντρων – εδρών των πανεπιστημίων.

Βεβαίως, η τελική «ποιοτική» σύνθεση εκφράζεται, σε τελευταία ανάλυση, μέσα από τις δέσμες (μη)επιλογής των εισαγωγικών εξετάσεων.

Ένα ενδεικτικό παράδειγμα της αδυναμίας εκτίμησης της «ποιοτικής» σύνθεσης του φοιτητικού σώματος μέσα στα πανεπιστήμια είναι το παρακάτω:

Σε έρευνά μας που εξετάζει τη σχέση της επίδοσης κατά τη φοίτηση στα πανεπιστήμια με την επίδοση των ίδιων φοιτητών ως υποψηφίων στις εξετάσεις (που έγινε κατά τη δεκαετία του '80) διαπιστώνονται τα παρακάτω:

- α. Δεν υπάρχει σχέση ανάμεσα στις δύο επιδόσεις: σε μερικά τμήματα μάλιστα η σχέση είναι αρνητική.
- β. Υπάρχει μεγάλη διαφοροποίηση στο τι θεωρείται ικανοποιητικό επίπεδο ανάμεσα στα πανεπιστήμια και στα διαφορετικά πανεπιστημιακά τμήματα.

Για παράδειγμα, οι βαθμοί με τους οποίους αξιολογούν τα μέλη ΔΕΠ τους φοιτητές τους έχουν τους μικρότερους μέσους όρους στο ΕΜΠ και το πανεπιστήμιο Πατρών, ενώ τα δύο αυτά ΑΕΙ, κατά τεκμήριο, (και λόγω των ειδικότητων που καλύπτουν) έχουν τους καλύτερους επιτυχόντες. Αντίθετα, μεγαλύτερους μέσους όρους έχει το τμήμα φιλοσοφικής του πανεπιστημίου Κρήτης.

Με βάση τα παραπάνω, οι τυχόν παρατηρούμενες «μπρεσσιονιστικά» διαφοροποιήσεις της «ποιοτικής» σύνθεσης του φοιτητικού σώματος, είναι δύσκολο να αποδοθούν στο συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο. Γιατί, είναι πολύ πιθανό να εκφράζουν μια διαφοροποίηση της ιεράρχησης κάποιων επιστημονικών ειδικοτήτων στην κοινωνία – πράγμα που οδηγεί τους «καλούς» υποψηφίους στις εκάστοτε πλέον επιθυμητές ειδικότητες.

Ή είναι πολύ πιθανό να εκφράζουν μια αλλαγή στην αντίληψη του τι είναι

«πανεπιστημιακή σπουδή» ή του τι είναι «μελέτη» σε ευρύτερα στρώματα του κοινωνικού μορφώματος. Για παράδειγμα, σημειώνεται από πολλούς συναδέλφους τα τελευταία χρόνια, ότι οι φοιτητές αποστηθίζουν πολύ λιγότερο απ' ό,τι παλαιότερα. Αυτό ίσως να είναι έτσι. Είναι θετικό αυτό; Θα μπορούσαμε να απαντήσουμε καταφατικά, αν ξέραμε τι αντικατέστησε την αποστήθιση. Αν ξέραμε, δηλαδή, ότι τη θέση της πήρε ένας άλλος τρόπος πρόσκτησης της γνώσης. Πριν απαντήσουμε, όμως, δυστυχώς δεν μπορούμε να εκφέρουμε κρίση για το προηγούμενο ερώτημα. Κι έτσι μένουμε με αλυσιδωτά αναπάντητα ερωτήματα. ■

A.1 και A.2: Η αλλαγή του θεσμικού πλαισίου λειτουργίας των ΑΕΙ ήταν μια πράξη που έπρεπε να είχε γίνει πολύ πιο πριν από το 1982. Παρ' όλο που δεν πιστεύω ότι ο νόμος 1268/1982 είναι ο καλύτερος δυνατός, πιστεύω εν τούτοις, ότι η κατάργηση της έδρας ήταν απαραίτητη προϋπόθεση, προκειμένου να γίνει δυνατός ο εκσυγχρονισμός λειτουργίας των ΑΕΙ. Η αλλαγή αυτή, σε συνδυασμό με τη δημιουργία θεσμικού πλαισίου χρηματοδότησης της έρευνας στα πανεπιστήμια από το υπουργείο και κατόπιν από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, οδήγησε σε σημαντική βελτίωση των συνθηκών και αναβάθμιση, σε κάποιο ποσοστό, αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο, της έρευνας στα ΑΕΙ. (Δεν είμαι όμως σε θέση να πω το ίδιο και για την εκπαίδευση). Η βελτίωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας είναι ίσως μια πιο πολύπλοκη διαδικασία, η οποία, μέχρι να γίνει αποκλειστικά αντικείμενο της πληροφορικής, θα εξαρτάται από την ύπαρξη (εμπνευσμένων δασκάλων) που μεταφέρουν στους φοιτητές τους όχι μόνο γνώση αλλά αποτελούν παράλληλα και ένα υπόδειγμα ζωής. Εάν, και όπου, με τις θεσμικές αλλαγές του 1982 έχει ανυψωθεί το ποσοστό αυτού του είδους των ακαδημαϊκών δασκάλων, τότε η εκπαιδευτική διαδικασία έχει βελτιωθεί. Πιστεύω δε ότι σε ορισμένα τμήματα μη κεντρικών ιδίως πανεπιστημίων κάτι τέτοιο έχει συμβεί. Από την άλλη πλευρά οφείλω να διαπιστώσω την ύπαρξη ορισμένων σημαντικών προβλημάτων, που έχουν προκύψει σε σχέση με την αλλαγή των προγραμμάτων σπουδών. Το ένα πρόβλημα σχετίζεται με τη δυσκινησία των πολυπρόσωπων και με αποφασιστικό ρόλο διοικητικών οργάνων, που οδηγεί σε αδυναμία επεξεργασίας νέων προγραμμάτων σπουδών. Το άλλο πρόβλημα προέρχεται από το γεγονός ότι σε ορισμένα τμήματα, όπου έγιναν αλλαγές του προγράμματος σπουδών, οι αλλαγές αυτές ήταν πάνω-κάτω μια κατάτμηση της ύλης μεγάλων και βασικών μαθημάτων σε μικρά και περιορισμένης ύλης μαθήματα, πράγμα που δεν θεωρώ ότι παίζει θετικό ρόλο στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Έτσι, συμπερασματικά, θα μπορούσα να πω ότι ο πτυχιούχος της δεκαετίας του '80 για ορισμένα τμήματα, όπου η αλλαγή του θεσμικού πλαισίου επέ-

δρασε ευνοϊκά, είναι καλύτερος από αυτόν της δεκαετίας του '70, για τα περισσότερα όμως τμήματα το επίπεδο grosso modo παραμένει το ίδιο.

A.3: Σύμφωνα με όσα ήδη έχω αναφέρει γίνεται φανερό πως πιστεύω ότι, με τις παρούσες τουλάχιστον συνθήκες, το επίπεδο και η διάρκεια ενασχόλησης των διδασκόντων είναι καθοριστικός παράγοντας για την ποιότητα της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Με δεδομένο δε ότι ο αριθμός των φοιτητών στη σχολή μας, ανά έτος, είναι σχετικά μικρός, είναι δυνατόν, ακόμη και οι από καθέδρας διαλέξεις να πάρουν τη μορφή σεμιναρίου. Είναι φανερό ότι σε μια ιατρική σχολή οι εργαστηριακές και κλινικές ασκήσεις παίζουν βασικό ρόλο στην εκπαιδευτική διαδικασία. Πιστεύω, πάντως, ότι πολλές εργαστηριακές ασκήσεις θα εξελιχθούν στο άμεσο μέλλον σε προσωπική-εξατομικευμένη παρακολούθηση με τη βοήθεια προγραμμάτων εξομοίωσης ηλεκτρονικών υπολογιστών.

Η ιατρική σχολή του πανεπιστημίου Πατρών άρχισε να λειτουργεί το 1977. Έτσι, η τελευταία δεκαετία είναι, πάνω-κάτω, και η δεκαετία ανάπτυξης της σχολής. Με αυτά τα δεδομένα θα μπορούσα να πω ότι η έρευνα στη σχολή μας είχε ικανοποιητική ανάπτυξη. Εν τούτοις, η επίπτωση που είχε η ανάπτυξη της έρευνας στο περιεχόμενο και τις μορφές της διδασκαλίας είναι μάλλον μικρή και σχετίζεται με τη δημιουργία ορισμένων κατ' επιλογήν μαθημάτων, με γνωστικό αντικείμενο σχετικά με το ευρύ ερευνητικό αντικείμενο των διδασκόντων. Βέβαια, θα πρέπει να τονίσω ότι το «πρόγραμμα κορμός» της ιατρικής εκπαίδευσης είναι διενθώς αρκετά αυστηρά καθορισμένο, ακόμη και από την Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας. Έτσι, θα μπορούσα να πω ότι η ιδιαιτερότητα μιας σχολής αναδεικνύεται από τα κατ' επιλογήν μαθήματα.

Νομίζω το τμήμα οικονομικών σπουδών του πανεπιστημίου Πατρών, που είναι εγκατεστημένο στο Αγρίνιο, είναι ένα τυπικό παράδειγμα του πόσο καταστροφική είναι για την ανωτάτη παιδεία η συνεχιζόμενη δημιουργία νέων πανεπιστημίων ή νέων τμημάτων, χωρίς στοιχειώδη προγραμματισμό, ιδιαίτερα σε πόλεις που από τη μία επιδιώκουν τη δημιουργία

τους και από την άλλη αδυνατούν να προσφέρουν στοιχειώδεις συνθήκες διαβίωσης διδασκόντων και διδασκομένων. Στο σημείο αυτό αξίζει μια αναφορά στις ιατρικές σχολές. Το 1977 δημιουργήθηκαν δύο νέες ιατρικές σχολές, των Ιωαννίνων και της Πάτρας, με στόχο την αναβάθμιση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών υγείας στη Δυτική Ελλάδα, την αποκέντρωση των νοσοκομείων της Αθήνας και Θεσσαλονίκης από ασθενείς και την ελάττωση του μεγάλου αριθμού φοιτητών των ιατρικών σχολών του κέντρου. Ο πρώτος στόχος μόλις τώρα -15 χρόνια μετά- αρχίζει να επιτυγχάνεται με τη λειτουργία των δύο νέων πανεπιστημιακών νοσοκομείων. Ο δεύτερος στόχος ξεχάστηκε από την πρώτη ημέρα. Οι δύο κεντρικές σχολές διατήρησαν τον αριθμό των φοιτητών τους και προστέθηκαν οι φοιτητές των δύο νέων σχολών. Λίγα χρόνια αργότερα δημιουργήθηκε η ιατρική σχολή της Κρήτης και λίγο μετά της Αλεξανδρουπόλης. Η πρώτη, για λόγους που δεν είναι της ώρας να συζητηθούν, πήγε καλά. Η δεύτερη εγκαταλειμμένη στην τύχη της αδυνατεί να αποκτήσει τις στοιχειώδεις συνθήκες επιβίωσής της. Κι ενώ θα περίμενε κανείς να συνετιστούμε, προχωρούμε ακάθεκτοι και στη δημιουργία νέας ιατρικής σχολής στο πανεπιστήμιο της Θεσσαλίας. Οι πρώτοι φοιτητές -αν δεν κάνω λάθος- έχουν ήδη εισαχθεί πριν από την εκλογή έστω και ενός καθηγητή, και σε ένα πανεπιστήμιο που αδυνατεί να παράσχει τις στοιχειώδεις συνθήκες διδασκαλίας. Δυστυχώς, τα ίδια χονδροειδή λάθη επαναλαμβάνονται και μάλιστα σε μια χώρα που έχει -αν δεν κάνω και πάλι λάθος- το μεγαλύτερο ποσοστό γιατρών μετά το Ισραήλ.

B.1 και B.2: Η ιατρική, αν είναι επιστήμη, είναι οπωσδήποτε μια ετερόφωτη επιστήμη. Η εξάρτησή της από τη βιολογία, τη φυσική και τη χημεία είναι προφανής και η εξέλιξη και τα επιτεύγματά της είναι αποτέλεσμα της εφαρμογής των αρχών των ανωτέρω επιστημών. Τα κύρια επιτεύγματα της ιατρικής είναι η πρόληψη και η θεραπεία των λοιμωδών νοσημάτων, η σημαντική πτώση της βρεφικής θνησιμότητας σε ορισμένες περιοχές του κόσμου, η ανάπτυξη της χειρουργικής και η θεραπεία ορισμένων ενδοκρινολογικών

νοσημάτων με χορήγηση ορμονών (π.χ. διαβήτη). Όλα τα παραπάνω οδήγησαν σε σημαντική αύξηση του ορίου ζωής. Ο άνθρωπος όμως δεν είναι αθάνατος. Έτσι, στις τελευταίες δεκαετίες εμφανίζεται μια δραματική αύξηση των εκφυλιστικών νοσημάτων (καρκίνος, καρδιαγγειακά νοσήματα, εκφυλιστικά νοσήματα του νευρικού συστήματος κ.λπ.). Η διάγνωση και θεραπευτική παρέμβαση στα νοσήματα αυτά είναι μια πολύ ακριβή ιστορία. Έτσι, οι αποφάσεις για μια πολιτική υγείας είναι προϊόντα μιας ιδιαίτερα περίπλοκης διαδικασίας, όπου οι επιστήμες της οικονομίας και οι κοινωνικές επιστήμες έχουν πολύ σοβαρό λόγο. Οι ιατρικές σχολές έχουν αποτύχει, παρά τις μερικές και περιορισμένες προσπάθειες, να εισαγάγουν στα προγράμματά τους κάποια γνωστικά αντικείμενα από το χώρο των κοινωνικών επιστημών, που θα δίνουν τη δυνατότητα στους μελλοντικούς γιατρούς να κατανοούν τους όρους, κάτω από τους οποίους καλούνται να ασκήσουν την επιστήμη τους.

Το πιο σοβαρό, όμως, είναι ένα άλλο σημείο. Οι φοιτητές της ιατρικής, στην ουσία, δεν εκπαιδεύονται για να λειτουργούν στο επίπεδο της πρωτοβάθμιας περίθαλψης. Δεν μπορώ να πω αν υπάρχει διατυπωμένη-κωδικοποιημένη ή έκφραση της ανάγκης ανάπτυξης της πρωτοβάθμιας περίθαλψης από κοινωνικούς φορείς, αλλά ασφαλώς είναι διατυπωμένη από το υπουργείο Υγείας τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια περίπου. Παρ' όλα αυτά, οι φοιτητές της ιατρικής συνεχίζουν να εκπαιδεύονται μόνο στα τριτοβάθμια νοσοκομεία όπου, μεταξύ άλλων, καλλιεργείται ένα «καταναλωτικό» και «αυταρχικό» πρότυπο ιατρικής, που στην ουσία δεν εξυπηρετεί τις καθημερινές ανάγκες των πολιτών.

Γ.1: Όπως έχω ήδη αναφέρει, το σύνολο σχεδόν (με ελάχιστες εξαιρέσεις) των ιατρικών σχολών της Ευρώπης ακολουθούν παρόμοια προγράμματα. Έτσι, η ένταξη της Ελλάδος στην ΕΟΚ δεν οδηγεί υποχρεωτικά σε αλλαγή ή σε σημαντικές τροποποιήσεις των προγραμμάτων σπουδών. Εκείνο που απαιτείται είναι η βελτίωση της ποιότητας των διδασκόντων, η αύξηση του χρόνου –για τις κλινικές ειδικότητες– απασχόλησης με τη διδασκαλία

και έρευνα και η ανάπτυξη της υλικοτεχνικής υποδομής, ιδίως στις βασικές ιατρικές επιστήμες. Οπωσδήποτε μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι τα τελευταία χρόνια έχει δοθεί μεγαλύτερη έμφαση σε ξένες γλώσσες και ξένη βιβλιογραφία.

Γ.2: Θα απαντήσω στην ερώτηση αυτή ξεκινώντας από το τέλος. Θεωρώ τη φράση: «στις συνειδήσεις της ευρωπαϊκής πανεπιστημιακής κοινότητας... κ.λπ.» υπερβολική. Οπωσδήποτε ο ανταγωνισμός για τη δημιουργία μιας υψηλού επιπέδου επιστημονικής παράδοσης μεταξύ των πανεπιστημίων μπορεί να είναι ένα υγιές χαρακτηριστικό. Ας δούμε όμως τι συμβαίνει στην πραγματικότητα. Κατ' αρχήν, στην Ευρώπη η συντριπτική πλειονότητα των πανεπιστημίων εξαρτάται από την κρατική επιχορήγηση, πράγμα που οδηγεί στη συμβίωση καλών, μέτριων, και κακών, διότι, όπως είναι γνωστό, η επιβίωση ενός πανεπιστημίου δεν είναι μόνο αποτέλεσμα της επιστημονικής ποιότητας αλλά, κυρίως –θα έλεγα– άλλων παραγόντων με προεξάρχουσα την πολιτική σκοπιμότητα. Η Ιταλία είναι ένα χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα, όπου και πολλά μέτρια πανεπιστήμια επιβιώνουν και όπου ακόμη και οι διαδικασίες εκλογής πανεπιστημιακών δασκάλων επηρεάζονται σημαντικά από κριτήρια, που κάθε άλλο παρά αξιοκρατικά μπορούν να χαρακτηρισθούν. Αν τώρα μετακινηθούμε στη Μεγάλη Βρετανία, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι τα τελευταία χρόνια πολλά εργαστήρια σε πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα έχουν κλείσει. Αυτό είναι αποτέλεσμα του άκρατου νεοφιλελευθερισμού, που επικράτησε στη χώρα αυτή, όπου αρκετές χρηματοδοτήσεις διακόπηκαν με κριτήρια οικονομικά και όχι επιστημονικά. Αποτέλεσμα αυτών είναι η υποβάθμιση της έρευνας σε ορισμένους επιστημονικούς χώρους, όπως της υγείας, και η μετανάστευση επιστημόνων υψηλού επιπέδου στις Η.Π.Α. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα θα ήθελα να πω ότι, με δεδομένη τη χαμηλή χρηματοδότηση και τη σπανιότητα επιστημόνων πολύ υψηλού επιπέδου, είναι απαραίτητη η συνεργασία μεταξύ πανεπιστημίων και όχι ο ανταγωνισμός.

Η προσπάθεια για προσέλκυση ερευνητικών κενδυλίων από την ΕΟΚ, ορι-

σμένων τουλάχιστον πανεπιστημίων της χώρας μας, είναι πολύ έντονη και πολλές φορές επιτυχής. Στο σημείο αυτό, όμως, θα ήθελα να τονίσω δύο πράγματα. Το πρώτο είναι ότι τα κονδύλια, ακόμη και όταν χορηγηθούν, πολύ σπάνια είναι δυνατό να αντικαταστήσουν την κρατική επιχορήγηση. Το δεύτερο είναι ότι τα κονδύλια που προέρχονται από τα ΜΟΠ και τα ΣΠΑ χορηγούνται με κριτήρια, τα οποία κάθε άλλο παρά αξιοκρατικά μπορούν να θεωρηθούν, με αποτέλεσμα την κατασπατάληση σημαντικών ποσών από αυτά τα προγράμματα. Τα παραδείγματα δυστυχώς είναι πολλά. Τέλος, για το θέμα της προσέλκυσης υψηλής στάθμης καθηγητών από το εξωτερικό ελληνικής καταγωγής, ή και όχι, εκείνο που μπορώ να πω είναι ότι κάτι τέτοιο είναι εξαιρετικά δύσκολο: πρώτον, διότι οι μισθοί των πανεπιστημιακών, σε σχέση με αυτούς των χωρών της ΕΟΚ, είναι εξαιρετικά μικροί, και, δεύτερον, διότι το επίπεδο της χρηματοδότησης της έρευνας στην Ελλάδα είναι επίσης το χαμηλότερο (σε ποσοστό του ΑΕΠ) από όλες τις χώρες της ΕΟΚ, της Πορτογαλίας συμπεριλαμβανομένης. Ας μου επιτραπεί να τονίσω ότι, αν αυτοί οι δύο συντελεστές δεν βελτιωθούν δραστηκά, ας μην περιμένουμε κάποια ουσιαστική βελτίωση του επιπέδου της διδασκαλίας και της έρευνας στα ΑΕΙ.

Γ.3: Κατ' αρχήν, θα ήθελα να τονίσω ότι μέσα στα πανεπιστήμια και ιδιαίτερα στο μικρότερο χώρο των σχολών και τμημάτων, μια πολύ σημαντική αντίθεση είναι η σύγκρουση προσωπικών συμφερόντων που εκ των υστέρων αποκτά ιδεολογική επίφαση, χωρίς να ξεκινά από ιδεολογικές αντιθέσεις.

Η έννοια του εκσυγχρονισμού είναι για μένα πολύ ασαφής, ή τουλάχιστον δεν πιστεύω ότι όλοι όσοι ορίζουν τους εαυτούς τους ως εκσυγχρονιστές εννοούν το ίδιο πράγμα. Εν πάση περιπτώσει, υπάρχει ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα εκσυγχρονισμού, που είναι αυτό της λειτουργίας του υπουργείου Παιδείας. Το υπουργείο Παιδείας συνεχίζει να λειτουργεί με δομές και νοοτροπίες της δεκαετίας του 50 και του 60, γεγονός που δημιουργεί πολύ σοβαρή τροχοπέδη στη λειτουργία των ΑΕΙ και ευθύνεται για την απώλεια σοβαρών ευκαιριών χρηματοδότησης της τεχνολογικής

υποδομής των ΑΕΙ (πρόγραμμα ΣΠΑ πρόγραμμα STRIDE κ.λπ.). Το αίτημα των πανεπιστημίων για τη δημιουργία γενικής γραμματείας έρευνας στο υπουργείο Παιδείας ούτε καν συζητείται, ενώ η πρόταση για δημιουργία ομάδων κρούσης, προκειμένου να αντιμετωπιστούν επείγοντα προβλήματα, όπως αυτά της χρήσης κονδυλίων από την ΕΟΚ, προσκρούει στην αντίδραση που προέρχεται από τη γραφειοκρατία του υπουργείου. Θεωρώ ότι ο εκσυγχρονισμός του υπουργείου Παιδείας είναι η πρώτη προτεραιότητα στο χώρο της παιδείας.

Να γυρίσω όμως στα πανεπιστήμια και τα οράματά τους. Κατ' αρχήν δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι οι φοιτητές είναι ένας πληθυσμός παροδικός για τα πανεπιστήμια. Τα παιδιά, ανάλογα με την ιδεολογία τους, έχουν οράματα για την κοινωνία όπου θέλουν να ζήσουν κι εκείνο που ζητάνε από το πανεπιστήμιο είναι μια σωστή εκπαίδευση. Μερικές φορές αναρωτιόμαστε, μερικοί από τους διδάσκοντες της ιατρικής σχολής του πανεπιστημίου Πατρών, κατά πόσο είμαστε σε θέση να ανταποκριθούμε, κατά πόσο μπορούμε να δώσουμε στους φοιτητές μας τόσα, όσα αυτοί μπορούν να πάρουν ή ζητούν από μας. Λέγοντας τα παραπάνω δεν σημαίνει ότι δικαιολογώ κάθε «κατάληψη» ως προϊόν του αιτήματος των φοιτητών για καλύτερη εκπαίδευση. Κάθε άλλο. Το ερώτημα όμως είναι ποιοι από τους διδάσκοντες και με ποια οράματα θα ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν πρόσωπο με πρόσωπο αυτά τα φαινόμενα. Νομίζω πολύ λίγοι.

Το αν υπάρχουν ή όχι οράματα και ποια είναι, σ' αυτούς που είναι σταθερός (μόνιμος ή μη) πληθυσμός του πανεπιστημίου, αυτό νομίζω, ορίζεται περισσότερο από τη σχέση του καθενός με το πανεπιστήμιο παρά από εξωτερικούς ή διεθνείς παράγοντες. Κι εδώ θα μπορούσε να πει κανείς ότι έχουμε δύο κατηγορίες μελών ΔΕΠ. Η πρώτη κατηγορία είναι αυτοί οι οποίοι θεωρούν το πανεπιστήμιο τον κύριο ή τον μοναδικό τόπο εργασίας και έκφρασης της δημιουργικότητάς τους. Η δεύτερη κατηγορία είναι αυτοί που χρησιμοποιούν τον πανεπιστημιακό τίτλο, προκειμένου να έχουν άλλα πλεονεκτήματα εκτός πανεπιστημίου (ιδιωτικό επάγγελμα, κατάληψη διοικητικών θέσεων με υψηλές αμοιβές κ.λπ.). Οι δύο κατηγορίες κατα-

νέμονται σχεδόν ισότιμα σε όλες τις ακαδημαϊκές βαθμίδες. Το αν η δεύτερη κατηγορία έχει οράματα που σχετίζονται με το πανεπιστήμιο, δεν το ξέρω. Πολλοί, όμως, από αυτούς που ανήκουν στην πρώτη κατηγορία οραματίζονται και αγωνίζονται για να γίνουν τα πανεπιστήμια κέντρα παραγωγής πολιτισμού, μέσα από την έρευνα και τη διδασκαλία. Άλλωστε, αυτό είναι το όραμα κάθε πανεπιστημιακού που αγαπά τη δουλειά του. Αν και συχνά αυτοί οι άνθρωποι μου θυμίζουν τον ήρωα ενός παλιού έργου του Κουρσάβα που, ενώ ζούσε σε μια αθλιότητα, ονειρευόταν με ανοιχτά τα μάτια χρυσά παλάτια. ■

Η ΔΥΣΚΟΛΙΑ της απάντησης βρίσκεται στον ίδιο το λόγο που πρέπει να χρησιμοποιηθεί για να τη συγκροτήσει. Αφενός απουσία μετρήσεων και, υπό προϋποθέσεις, ερευνών, επομένως εντυπώσεων και προσωπικών εμπειριών, με ό,τι παραμορφωτικότερο συνεπάγεται αυτό, όπως ξέρουμε από τη χρησιμοποίηση παρόμοιου υλικού στη δουλειά μας. Αφετέρου ένας πληθωρικός λόγος για την παθολογία του ελληνικού πανεπιστημίου, που καλλιεργείται τα τελευταία χρόνια μέσα στα πλαίσια της γενικότερης κρισιολογίας της ελληνικής κοινωνίας, καταλαμβάνει αυτόματα κάθε προσπάθεια να μιλήσεις για τα προβλήματα αυτά με τις δικές σου ιδεολογικές οριζουσες. Ακόμη και η διάθεση να αντιταχθεί κανείς στο λόγο αυτό, προκαλεί αναγκαστικά παραμορφώσεις ή διαφορετικές από τις προθέσεις του σημασιοδοτήσεις των απαντήσεών του. Θα αποφύγω, λοιπόν, προς το παρόν, κάθε απόπειρα συγγραφής ολοκληρωμένου κειμένου, το οποίο, έχοντας τις δικές του αφηγηματικές ανάγκες, υποτάσσεται στα αφηγηματικά πρότυπα της εποχής και επομένως στα ιδεολογικά τους συμπαρομαρτούντα. Το να γράψεις λ.χ. αισιόδοξα και χωρίς κάποιους υπαινιγμούς επερχόμενου κατακλυσμού θεωρείται και αισθητικά εκτός μόδας. Κατά συνέπεια θα γράψω με ύφος προσωπικής επιστολής και υποκειμενικά για τη δεκάχρονη εμπειρία μου.

A.1: Άρχισα να διδάσκω στη φιλοσοφική σχολή του ΑΠΘ, από τα τέλη του 1981 και συνέχισα μετά την τριχοτόμησή της, στο ιστορικό αρχαιολογικό τμήμα ως το 1989. Από τις αρχές του 1990 δίδαξα στο αντίστοιχο τμήμα του πανεπιστημίου Αθηνών. Τέλος, δίδαξα τα τελευταία χρόνια, ανά ένα εξάμηνο, στο παιδαγωγικό τμήμα του ΑΠΘ και του πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Ελάχιστη εμπειρία έχω από την επικρατούσα προ του νόμου 1268/1982 κατάσταση. Τη γνωρίζω περισσότερο ως φοιτητής (ολοκλήρωσα τις προπτυχιακές σπουδές μου κατά την περίοδο 1975-1977) παρά ως διδάσκων. Αν χρειαστεί να κρίνω διαζευκτικά (καλύτερα ή χειρότερα), με βάση την περιορισμένη πείρα μου, θα έλεγα πως η κατάσταση σήμερα δεν είναι χειρότερη. Δεν είναι ασφαλώς εκείνη την οποία προσδοκούσαμε από τον εκδημοκρατισμό του πανεπιστημίου, ούτε επίσης

εκείνη που θα έπρεπε να προέλθει από μια πλήρη και θετική εκμετάλλευση του νέου νομικού πλαισίου. Πολύ περισσότερο δεν είναι εκείνη που απαιτείται για μια εξομείωση με το ευρωπαϊκό περιβάλλον – το οποίο εντούτοις ούτε ενιαίο ούτε ομοιογενές είναι. Τέλος, δεν είναι εκείνη την οποία εμείς οι ιστορικοί, με βάση τις εξελίξεις της επιστήμης μας, επιθυμούμε. Ωστόσο, αν κάποια μνήμη μας απομένει, οφείλουμε να λάβουμε τις αποστάσεις μας από τις γνωστές θρηνωδίες.

Αν θέσουμε ως όριο σύγκρισης τη νομική μεταρρύθμιση, τότε θα συμφωνούσαμε πως η τριτοβάθμια εκπαίδευση δεν εξαρτάται μόνο από τις νομικές μεταρρυθμίσεις αλλά επίσης και από τη μακροχρόνια παράδοση (standards αξιολόγησης, ατμόσφαιρα έρευνας, εκπαιδευτικό ύφος κ.λπ.). Έχω την εντύπωση ότι η παράδοση αυτή είχε παρουσιάσει στην Ελλάδα πολύ χαμηλές επιδόσεις. Οι εξαιρέσεις προέρχονταν από την προσωπικότητα διδασκόντων που άφησαν βραχύχρονες παραδόσεις σε επί μέρους κλάδους. Από το δικό μου χώρο θα μπορούσα να αναφέρω την περίπτωση της μακαρίτισσας Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, στον τομέα της λαογραφίας στο ΑΠΘ, αλλά υπάρχουν και άλλοι πυρήνες, μικροί ή μεγάλοι, σε άλλα τμήματα και πανεπιστήμια. Υπήρχαν και συνεχίζουν να υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα πανεπιστήμια, στα τμήματα, ακόμα και ανάμεσα σε διαφορετικούς τομείς του ίδιου τμήματος. Ίσως δεν είναι ο κανόνας, αλλά υπάρχουν επιτεύγματα τα οποία δεν πρέπει να μηδενίζουμε.

Διαφοροποιήσεις υπάρχουν και εντός του φοιτητικού σώματος, των αποφοίτων κάθε τμήματος. Οι καλοί φοιτητές των οικίων τμημάτων αποφοιτούν ίσως σήμερα καλύτερα κατηχημένοι και με ευρύτερους ερευνητικούς προσανατολισμούς από ό,τι παλαιότερα. Δεν είμαι όμως βέβαιος αν το ίδιο ισχύει και για τους φοιτητές που έχουν ως μόνο σκοπό να πάρουν πάση θυσία το πτυχίο τους.

Όσοι από τους διδάσκοντες διατηρούν κάποιες σχέσεις με τους φοιτητές τους θα έχουν πιθανώς προσέξει ότι έχει αυξηθεί το σώμα των καλών φοιτητών (στο τμήμα μου τους υπολογίζω γύρω στο 20%). Πράγμα που οφείλεται όχι μόνο σε μια γενικότερη βελτίωση του μορφωτικού

επιπέδου αλλά και σε μια διασπορά του παλαιότερα καλοί φοιτητές προέρχονταν από τα κεντρικά και ιδιωτικά σχολεία των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης, σήμερα και στις δευτερεύουσες πόλεις τύπου Πάτρας, Λάρισας, Καβάλας, σπανίως όμως από μικρότερες. Οι επιδόσεις των φοιτητών αυτών είναι επίσης καλές στις μεταπτυχιακές τους σπουδές στο εξωτερικό. Οι ίδιοι αισθάνονται επαρκώς προετοιμασμένοι σε σχέση με ξένους συναδέλφους τους και ανάλογες είναι και οι μαρτυρίες των καθηγητών τους. (Μια έρευνα προς την κατεύθυνση αυτή, με θέμα «μεταπτυχιακοί του εξωτερικού απόφοιτοι ελληνικών πανεπιστημίων» θα μας ήταν χρήσιμη, γιατί θα έδινε μια εξωτερική μαρτυρία για τη στάθμη του εκπαιδευτικού μας συστήματος). Πιστεύω πως η βελτίωση της κατάρτισης αυτών των λίγων φοιτητών οφείλεται και στον πολλαπλασιασμό του σώματος των διδασκόντων και στην ανάληψη από αυτούς διδασκαλίας και άλλων πρωτοβουλιών (μικρές έρευνες, εθελοντικά σεμινάρια) και στον περιορισμό της «πελατείας» γύρω από τους απλησίαστους παλαιούς κατόχους της έδρας. Κατά συνέπεια, στο ζήτημα αυτό θα έβλεπα μια θετική συνέπεια του εκδημοκρατισμού των αρχών της περασμένης δεκαετίας, η οποία συνέβη παρά τον πολλαπλασιασμό των φοιτητών.

Η μεγάλη μάζα των φοιτητών περιλαμβάνει βέβαια και ένα ποσοστό (περίπου 5%) το οποίο θα έπρεπε να αποθαρρυνθεί από τη συνέχιση των σπουδών του, γιατί είναι φανερό ότι δεν τα καταφέρνει, αν και με τον καιρό κατορθώνει να αποκτήσει το πτυχίο. Τα υπόλοιπα 75%, δηλαδή τα 2/3 των φοιτητών, αποτελεί ίσως την πλέον άγνωστη ομάδα. Θα προσέθετα όμως και την πλέον εύπλαστη αυτής της κατηγορίας. Αν η πρώτη ομάδα κατορθώνει, εξαιτίας και των εξωεκπαιδευτικών εφοδίων που διαθέτει, να ξεπερνάει τις αρνητικότητες του εκπαιδευτικού προγράμματος, την ίδια στιγμή η ομάδα αυτή διαμορφώνεται από αυτό. Έχει σφραγιστεί από τον απομνημονευτικό τρόπο προσέγγισης της γνώσης, εξαιτίας της τριχρονης θητείας της στο μηχανισμό προετοιμασίας των κατατακτικών εξετάσεων. Αν το πανεπιστήμιο εδώ δεν επέμβει για να αλλάξει αυτού του είδους την προσέγγιση, αυτοί θα συνεχίσουν μια διαδικασία προ-

σαρμογής. Αν λ.χ. στο πανεπιστήμιο, οι περίοδοι που διδάσκουμε δεν καλύπτουν χρονικά όλη την ελληνική ιστορία, αυτοί δεν θα την καλύψουν με μελέτη από μόνοι τους. Θα αποκτήσουν αποσπασματικές γνώσεις. Η αποσπασματικότητα είναι και το κύριο χαρακτηριστικό τους. Αν όμως τους εντάξεις σε ένα καλά οργανωμένο σύστημα μαθημάτων, χωρίς δυνατότητες διαφυγής σε εύκολες λύσεις, τότε θα προσαρμολογούν σ' αυτό και θα δουλέψουν. Τα τελευταία χρόνια, σημειώνει κανείς μια αυξανόμενη έφεση προς τη μελέτη. (Την τελευταία χρονιά που δίδαξα στη Θεσσαλονίκη είχα αναλάβει ένα υποχρεωτικό μάθημα για τους φοιτητές του Α' έτους. Κάλεσα όσους ήθελαν να αναλάβουν μια εθελοντική εργασία να περάσουν από το γραφείο μου. Η έκπληξη που δοκίμασα, όταν παρουσιάστηκε πάνω από τη μισή τάξη, ήταν μεγάλη. Το ίδιο μάθημα, με τις ίδιες προδιαγραφές, το έδωσα στην Αθήνα. Οι φοιτητές όμως είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν ανάμεσα στο δικό μου και σε ένα άλλο, με μοναδική εξεταστέα ύλη το σύγγραμμα. Τα τρία τέταρτα πήγαν σε εκείνο.) Θα υποστήριζα πως από αυτή τη μεγάλη μάζα λείπει μια εξοικείωση προς την έννοια της επιστήμης και την επιστημονική εργασία. Δεν την αποκτούν, τόσο γιατί λείπουν τα κατάλληλα μαθήματα (εξάλλου ήδη από το λύκειο λείπει η λογική ανάλυση και επεξεργασία), αλλά και γιατί η προβληματική αυτή δεν ενσωματώνεται και στα άλλα μαθήματα. Για πολλούς διδάσκοντες η διδασκαλία της ιστορίας σημαίνει ακόμη τη μεταβίβαση γνώσεων και όχι τον τρόπο που παράγονται και αποκτούνται αυτές οι γνώσεις. Και βεβαίως εδώ χρειάζεται μια κλιμάκωση από την παράδοση στο σεμινάριο και στην εξατομικευμένη παρακολούθηση. Εδώ υπάρχουν δύο δυσκολίες και είναι, παρά τη διαφορετική προέλευσή τους, αλληλένδετες: η αναλογία διδασκόντων/διδασκομένων, η οποία εξαρτήθηκε από πολιτικές επιλογές και οι αγκυλώσεις του προγράμματος, το οποίο αντικατοπτρίζει σχέσεις εξουσίας και δομικές αδράνειες μέσα στο πανεπιστήμιο.

Εδώ, παρενθετικά, θα έλεγα ότι στα ιστορικά τμήματα (καθώς και στα άλλα τμήματα των φιλοσοφικών) υπάρχει μια αντίληψη δέσμια του γεγονότος ότι η πλειονότητα κατευθύνεται προς τη μέση

εκπαίδευση. Μια αντίληψη που ορίζει ως κύριο καθήκον την εκπαίδευση καθηγητών για το γυμνάσιο και όχι ερευνητών. Θεωρώ λαθεμένη την αντίληψη αυτή για δυο λόγους. Ο πρώτος αφορά στην ταυτότητα του γυμνασιακού καθηγητή. Κατά τη γνώμη μου, η ανάγνωση της ιστορίας απαιτεί τα ίδια ερευνητικά εφόδια με την παραγωγή της. Η ανάγνωση ιστορίας δεν είναι κατανάλωση έτοιμου προϊόντος, αλλά διαδικασία επιλογής, ερμηνείας και, στην περίπτωση του καθηγητή, μεταβίβασης αυτής της γνώσης. Κατά συνέπεια, η ταυτότητα του ερευνητή δεν βρίσκεται σε αντίθεση με του καθηγητή της μέσης εκπαίδευσης. Απότοκα του προσανατολισμού προς τη μέση εκπαίδευση είναι η απόρριψη της εξειδίκευσης σε τομείς ιστορίας και η εισαγωγή μαθημάτων που βασίζονται στην αποστήθιση, ενώ παράλληλα δεν θεωρούνται αναγκαίες οι γραπτές εργασίες. Ένα δεύτερο σημείο αφορά στην κυριαρχία ακόμη στη μέση εκπαίδευση των φιλολογικών μαθημάτων, σε σχέση με τα ιστορικά. Πρόκειται για μια επιλογή ιστορικά ιδεολογική, η οποία πρέπει να αλλάξει με τη μεταβολή των αναλογιών φιλολογίας και ιστορίας.

Ο πολλαπλασιασμός των εισακτέων, ως αποτέλεσμα μιας λαϊκιστικής αντίληψης της παιδείας, υπήρξε χαρακτηριστικό της δεκαετίας' λαϊκιστικής όχι ως προς την αύξηση αυτού καθ' εαυτού του φοιτητικού σώματος αλλά ως προς την απουσία ανάλογης αύξησής του προσωπικού και των πανεπιστημιακών τμημάτων. Δεν γνωρίζω ποια είναι η επίπτωση αυτού του μέτρου ευρύτερα στην ελληνική κοινωνία. Θα πρέπει να ιδωθεί μέσα από πολλές παραμέτρους και όχι μόνο οικονομικά και φονξιοναλιστικά. Αλλά πρέπει να επισημανθεί ότι στα πανεπιστήμια δεν υπήρξε η ανάλογη υποδοχή του νέου πληθυσμού. Κατ' αρχάς, θεωρώ ασύμφορη την υπερβολική διόγκωση των ήδη υπαρχόντων τμημάτων. Είναι προτιμότερα δύο μικρότερα τμήματα ή δύο μικρότερα πανεπιστήμια στη θέση ενός μεγαλύτερου, παρά τα αυξημένα λειτουργικά τους έξοδα. Το πανεπιστήμιο απαιτεί ανάπτυξη προσωπικών δεσμών και σχέσεων, οι οποίοι δεν διευκολύνονται στα δεινοσαυρικά πανεπιστήμια που υπάρχουν σήμερα.

Βεβαίως, οι δυσκολίες των νέων τμημάτων δεν ήταν λίγες και εδώ ερχόμαστε

σε ένα άλλο σημείο της παθολογίας. Κατ' αρχάς τι σημαίνει ίδρυση νέου πανεπιστημίου; Μια απλή διοικητική πράξη και ανάλυση χρηματοδότηση – κι αυτό στις καλύτερες των περιπτώσεων. Και η χωροθέτηση; Είναι δυνατό να ανθήσει πανεπιστήμιο στην Κομοτηνή και τη Σάμο; Ύστερα, ένα νέο τμήμα ή σχολή για να ευδοκιμήσει πρέπει να αποτελεί την προέκταση και τη θεσμική ανάπτυξη μιας επιστημονικής σχολής ή τάσης. Την προωθητική του δύναμη πρέπει να την αποτελεί ένας πυρήνας ομονοούντων και συμφωνούντων ανθρώπων. Αυτό που συνέβη αντίθετα ήταν τα πανεπιστήμια να αποτελούν συνισταμένες αντιθέτων τάσεων και ισορροπιών (κομματικών, τοπικών, κ.λπ.) με αποτέλεσμα την ακινησία. Η τύχη του πανεπιστημίου Θεσσαλίας είναι νομίζω χαρακτηριστική, από την άποψη αυτή, παρά το γεγονός ότι η χωροθέτησή του και οι εγκαταστάσεις του, καθώς και η οργανωτική και γραφειοκρατική του δομή ήταν επαρκείς.

(Το προτεινόμενο μέτρο να χάνουν οι φοιτητές τη φοιτητική ιδιότητα, μετά την παρέλευση ενός συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος, θα λύσει ίσως προβλήματα σε σχολές, όπως η νομική, τα οικονομικά τμήματα, η Πάντειος κ.λπ. όπου δεν παρακολουθούν τακτικά, αλλά όχι σε τμήματα όπως οι φιλοσοφικές, το μαθηματικό, το πολυτεχνείο και η ιατρική. Σήμερα ίσα-ίσα η τάση είναι να τελειώνουν οι φοιτητές τις σπουδές στην ώρα τους, ίσως γιατί απουσιάζουν και οι πτυχιακές εξετάσεις παλαιότερων χρόνων που καθυστέρουσαν επί ένα έτος τους φοιτητές. Η προβληματική βεβαίως της καθιέρωσης διπλωματικής εργασίας συνεπάγεται μια σιωπηρή παράταση του χρόνου σπουδών επί ένα έτος, οπότε θα ήταν αδικαιολόγητο να χάσει κάποιος τη φοιτητική ιδιότητά του, αν καθυστερήσει άλλον ένα χρόνο. Θα συμφωνούσα ότι θα μπορεί να στερείται της φοιτητικής λέσχης κ.λπ. Αλλά νομίζω ότι το μέτρο σκοπεύει να αποβάλλει από το πανεπιστήμιο τους συνδικαλιστές, οι οποίοι υποτίθεται ότι είναι οι αιώνιοι φοιτητές κ.λπ. Αυτή η εικόνα του αιώνιου συνδικαλιστή φοιτητή ίσχυε ως πριν πέντε χρόνια, όταν ακόμη κόμματα και νεολαίες είχαν ισχύ και επιρροή. Τώρα, τα πράγματα έχουν αλλάξει. Η ταυτότητα των ακτιβιστών φοιτητών είναι εντελώς διαφο-

ρετική. Τις φεινές καταλήψεις τις στήριξαν τα δύο πρώτα έτη. Εξάλλου, τον παλιό έμπειρο και κομματικά εκπαιδευμένο φοιτητή τον έχει αντικαταστήσει ο νεαρός οργισμένος έφηβος χωρίς πείρα και στρατηγική και για αυτό τα πράγματα αποκτούν τόσο βίαιες όψεις ή πέφτουν εύκολα σε παγίδες.)

A.2: Η κατάργηση της έδρας μάλλον ενίσχυσε την εκπαιδευτική διαδικασία. Εδώ όμως χρειάζονται διευκρινίσεις. Υπήρξαν έδρες, οι οποίες λόγω της προσωπικότητας του κατόχου τους λειτουργούσαν δημοκρατικά και με υψηλά κριτήρια και πριν το 1982. Κατά συνέπεια, η καθιέρωση του τομέα ελάχιστα προσέθεσε από την άποψη αυτή. Υπήρξαν επίσης τομείς, όπου το καθεστώς της αυταρχικότητας της παλαιάς έδρας διατηρήθηκε συντηρώντας παραδόσεις, τομείς με πολύ κακές σχέσεις μεταξύ των μελών τους κ.λπ. Εδώ το εκπαιδευτικό έργο επηρεάστηκε σαφώς αρνητικά. Δεν επιτεύχθηκε δηλαδή η συνεργασία στη χάραξη και στην εφαρμογή του διδακτικού έργου, που ο νόμος καθιερώνοντας τους τομείς, εξυπονοούσε. Εξάλλου, υπήρξαν τμήματα όπου τα μαθήματα των εδρούχων καθηγητών μετονομάστηκαν σε υποχρεωτικά (= μεγάλη ακροατήρια και κέρδη από τα διανεμόμενα συγγράμματα). Ωστόσο, υπήρξε κάποιος, έστω και σιωπηρός, έλεγχος στις ακραίες περιπτώσεις αυθαιρεσίας, όπου καθηγητές ελάχιστες ώρες δίδασκαν γιατί αναλάμβαναν το μάθημα βοηθοί, ή ακόμη, όπου συνέβαιναν άλλα απίθανα πράγματα. Από την άλλη μεριά, η γενίκευση του δικαιώματος αυτόνομης διδασκαλίας είχε και αυτή τις ακραίες της παθολογικές περιπτώσεις, όπου ανέλαβαν μαθήματα διδάσκοντες με ελλιπή κατάρτιση και πείρα. Πάντως, τουλάχιστον στα τμήματα, τα οποία γνωρίζω, ο μέσος όρος βρίσκεται κάπου ανάμεσα σε συνεργασία και μη συνεργασία, με απόκλιση προς τη δεύτερη. Η μη επίτευξη επαρκούς συνεργασίας μπορεί να χρεωθεί στη μη πλήρη εκμετάλλευση των δυνατοτήτων που προσέφερε η νέα διάρθρωση του πανεπιστημίου. Ο εκδημοκρατισμός όμως που προκάλεσε η αντικατάσταση της έδρας από τον τομέα δημιούργησε πολυφωνία, η οποία, παρά τις παραφωνίες, λειτούργησε μάλλον θετικά, γιατί εκπαιδευσε τους ανθρώπους σε ένα διαφορετικό τρόπο δια-

χείρισης των πανεπιστημιακών πραγμάτων. Η διαφορά αυτή μόλις τα τελευταία χρόνια άρχισε να φαίνεται, με την εισδοχή νέων διδασκόντων στο πανεπιστήμιο, οι οποίοι δεν είχαν προηγούμενη πείρα και θεωρούσαν φυσικό να δρουν μέσω των θεσμών και όχι με συνεννόησης κορυφών, όπως παλαιότερα. Υπάρχουν δηλαδή ισχυρά παραδείγματα, όπου η λειτουργία των θεσμών ήρθε με επιτυχία σε αντιπαράθεση με άτυπες μορφές διαχείρισης του πανεπιστημίου. Καθώς λοιπόν οι θεσμοί δεν αποδίδουν αυτόματα και αμέσως αλλά με κάποια χρονική καθυστέρηση, παραμένουν ανοιχτές οι δυνατότητες βελτιωτικών παρεμβάσεων, αν δεν επιχειρηθεί εκ νέου παλινόρθωση της έδρας.

Η προτεινόμενη επαναφορά της έδρας και η κατάργηση του τομέα νομίζω ότι είναι και αντίθετη με τις οργανωτικές μήτρες της εποχής. Στη μεταφορντική εποχή, τα μεγάλα ιεραρχικά συστήματα αντικαταστάθηκαν από οριζόντιους δεσμούς μικρών ευέλικτων και πολυδύναμων ομάδων. Με τον τρόπο αυτό αλλάζουν ευκολότερα τα οργανογράμματα και προσαρμόζονται ευκολότερα και με λιγότερο κόστος στις μεταβαλλόμενες ανάγκες. Εκτός τούτου, η επαναφορά του κύρους της ιεραρχίας δεν εξασφαλίζεται με νομικά μέσα. Είναι γνωστή η έννοια της ηγεμονίας του Γκράμσι και δεν χρειάζεται να επανέλθω εδώ. Οι συχνές αλλαγές και οι πολλές φωτογραφικές ρυθμίσεις έχουν πλῆξει πολύ σοβαρά το κύρος του τίτλου του καθηγητή. Η άνοδος στις ανώτερες βαθμίδες υπήρξε για ένα μέρος πράγματι άξια και οφειλόμενη επιβράβευση. Για άλλους ήταν υπόθεση ρουλέτας, πολιτικής τύχης, διαφορετικών κριτηρίων σε κάθε τμήμα κ.λπ. Αποτέλεσμα όλων αυτών οι πολύ μεγάλες διαφορές κύρους και επιστημοσύνης. Βεβαίως, τα συλλογικά σώματα αντικατέστησαν πολλές φορές την πηγή του κύρους, που προερχόταν από την επιστημονική ιεραρχία, με πλειοψηφίες, πολιτικές συμμαχίες κ.λπ. Από την άποψη αυτή, υπήρξε μια δικαιολογημένη αντίδραση, η οποία εκφράστηκε ως ανάγκη επανεισαγωγής της ιεραρχίας. Αλλά η τάση είναι προς τη μείωση της επιρροής του κομματικού φαινομένου, παρά προς την ενίσχυσή του (σήμερα η μόνη οργανωμένη και δραστήρια δύναμη στα πανεπιστήμια είναι της ΝΔ). Κατά συνέ-

πεια φαίνεται πως τώρα ωριμάζει και θα αποδώσει καρπούς η δημοκρατική οργάνωση του πανεπιστημίου. Εκεί η ιεραρχία πρέπει να κερδηθεί, όχι να επιβληθεί.

Ωστόσο, πέρα από το θεσμικό πλαίσιο παραμένουν σημαντικές αγκυλώσεις. Μια παρόμοια αγκύλωση αποτελεί το γεγονός ότι δεν έχουμε ακόμη αυτοτελή τμήματα ιστορίας, αλλά τμήματα ιστορίας και αρχαιολογίας (εκτός από την Κέρκυρα), προσανατολισμένα προς τη μέση εκπαίδευση, όπου τελικά για το φοιτητή, στο σύνολο των μαθημάτων που παρακολουθεί, τα μαθήματα ιστορίας είναι λιγότερα από τα μισά. Στο τμήμα ιστορίας και αρχαιολογίας του πανεπιστημίου Αθηνών η αναλογία των διδακτικών μονάδων που απαιτούνται για το πτυχίο είναι 52,5% σε μη ιστορικά μαθήματα (= φιλολογία και αρχαιολογία) και μόνο 47,5% σε ιστορικά. Θα υποστήριζα πως η τριχοτόμηση της παλαιάς φιλοσοφικής σχολής δημιούργησε παρά έλυσε προβλήματα. Χρειάζοταν ασφαλώς διαίρεση της παλαιάς φιλοσοφικής αλλά μέσα σε ένα πλαίσιο που θα διατηρούσε το ενιαίο του πανεπιστημίου, τις διατηρηματικές συνεργασίες και ταυτόχρονα την αυτονομία κάθε τμήματος. Η λύση θα ήταν μικρά ευέλικτα τμήματα και προσφορά δέσμης προγραμμάτων, ώστε ο φοιτητής να επιλέγει και να συνδυάζει ειδικότητες και ακόμη να επιλέγει ανάμεσα στην ειδικότητα και στη γενικότερη κατάρτιση που θα τον προσανατόλιζε προς τη μέση παιδεία κ.λπ. Μια οργάνωση αυτού του τύπου θα μπορούσε να ανοίξει το δρόμο προς την κατάρτιση των μεγάλων ακροατηρίων, τη δημιουργία σεμναριακών μαθημάτων και την καθιέρωση εργασιών. Αυτό το τελευταίο είναι ένα άλλο μεγάλο ζήτημα. Εκτός από τη φιλοσοφική Κρήτη, η απουσία εργασιών για τη λήψη του πτυχίου αποτελεί μια κραυγαλέα έλλειψη. Αποφοιτούν φοιτητές χωρίς να ξέρουν να γράψουν μια εργασία. Το άλλοθι είναι πάντοτε ο μεγάλος αριθμός. Πρόκειται όμως συχνά για άλλοθι που καλύπτει την απροθυμία των διδασκόντων και τη δομή του προγράμματος. Αν οι διδάσκοντες προσέφεραν περισσότερα μαθήματα –μερικοί διδάσκουν σταθερά τα ίδια δύο ή και ένα μάθημα εδώ και χρόνια– και το πρόγραμμα ήταν πιο ευέλικτο και ορθολογικό, θα μπορούσε να υπάρξει δυνατότητα μας ή

δύο σεμιναριακών εργασιών για τους φοιτητές.

Τέλος, το πανεπιστήμιο, εξαιτίας των αγκυλώσεων, δεν εκμεταλλεύεται τις δυνατότητες που ήδη υπάρχουν. Α.χ. προγράμματα φοιτητών, συνδυασμό προγραμμάτων ερευνών και διδασκαλίας ή άσκησης φοιτητών και, τέλος, τη συνεργασία ερευνητικών ιδρυμάτων και πανεπιστημίου. Δεν θα ήταν λογικό να υπάρχει επίσης και ένας τύπος εσωτερικού Erasmus ανάμεσα στα ελληνικά πανεπιστήμια και στα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά ιδρύματα; (Εμείς δεν έχουμε τουρκολόγο. Γιατί να μην είχαμε τη δυνατότητα τους φοιτητές μας να τους εκπαιδεύσει ο τουρκολόγος του ΕΙΕ ή του πανεπιστημίου Κρήτης;)

Α.3: Η αξιολόγηση θα είχε νόημα αν δεν υπήρχαν τόσο μεγάλες καθυστερήσεις σε κάθε έναν από τους παράγοντες αυτούς. Το επίπεδο των διδασκόντων στη σχολή μας είναι σαφώς πολύ άνισο. Αφενός ιστορικοί και αρχαιολόγοι διεθνούς κύρους, αφετέρου διδάσκοντες αφανείς επιστημονικά και ακατάλληλοι για πανεπιστήμιο. Ωστόσο υπάρχει εκείνος ο πυρήνας που θα μπορούσε να επωμιστεί μια επαρκή εκπαίδευση, αν όλοι οι άλλοι παράγοντες λειτουργούσαν. Επίσης, καθώς οι νέοι επιστήμονες, που δεν προέρχονται από την εσωτερική εξέλιξη αλλά από την ελεύθερη αγορά, είναι κατά κανόνα επαρκείς, μπορεί να υπάρξει στο ορατό μέλλον μια σημαντική βελτίωση, υπό τον όρο ότι θα δημιουργηθούν και θα καλυφθούν θέσεις. Έτσι θα γίνει και υπέρβαση της δυσμενούς αναλογίας ανάμεσα σε διδάσκοντες και διδασκόμενους. Εξάλλου, το βοηθητικό προσωπικό ή λείπει ή είναι κακά εκπαιδευμένο και ανάγωγο, αναποτελεσματικό και βάνανσο προς τους φοιτητές, επιβαρύνοντας την ατμόσφαιρα που πρέπει να υπάρχει μέσα σε ένα πανεπιστήμιο. (Στον τομέα μας δεν έχουμε ούτε γραμματέα ούτε κλητήρα.) Ως γνωστό, από το πανεπιστήμιο Αθηνών απουσιάζει η Εθνική Βιβλιοθήκη. Το σπουδαστήριο είναι ανεπαρκές. Δεν δανείζουν βιβλία στους φοιτητές. Εξαιτίας της έλλειψης χρηματοδότησης δεν είχαμε παρά τη δυνατότητα να παραγγείλουμε πέντε βιβλία οι καθένας για το παρόν έτος. Και βεβαίως η βιβλιοθήκη είναι η κυψέλη ενός πανεπιστημίου, γύρω από την οποία πρέ-

πει να περιστρέφονται καθηγητές και φοιτητές. Εδώ η διαφορά με τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια μετατρέπεται σε χάος. Θα έδινα την πρώτη προτεραιότητα στην οργάνωση μιας επαρκούς και ενημερωμένης βιβλιοθήκης. Το έργο θα άξιζε περισσότερο από έναν καλό νόμο. Η πρόσβαση για τους φοιτητές σε Εθνική Βιβλιοθήκη και Γεννάδειο είναι απαγορευμένη και αναγκάζομαι να τους δίνω ψευδή βεβαίωση ότι εκπονούν διδακτορικό!

Β: Στις φιλοσοφικές σχολές το ζήτημα τίθεται ως επαναπροσανατολισμός των πτυχίων σε νέες ανάγκες, πέρα από την εκπαίδευση, στον ευρύτερο τομέα της προσφοράς κουλτούρας. Από την άποψη αυτή θα πρέπει να αναπτυχθεί η «επιχειρηματικότητα» των φοιτητών στην επιλογή του τύπου των σπουδών τους, έτσι ώστε να καλύπτει ανάγκες που αυτοί θεωρούν ότι ανταποκρίνονται στην αγορά εργασίας. Κατά συνέπεια, αυτό θέτει την ανάγκη οργανωτικής και εκπαιδευτικής ευελιξίας στα πανεπιστήμια και επομένως οδηγεί σε ένα περισσότερο δημοκρατικό και με οριζόντιες συνδέσεις σύστημα, παρά σε ένα κάθετα ιεραρχικό και κατ' ανάγκη λιγότερο ευέλικτο. Παράλληλα, το πανεπιστήμιο δεν πρέπει να χάσει την κριτική του λειτουργία και επομένως την απόστασή του από τις κάθε φορά διατυπούμενες «ανάγκες». Άλλωστε, η διατύπωση των αναγκών αποτελεί μέρος μιας ιδεολογικής συζήτησης. Ο ανθρωπιστικός χαρακτήρας των σπουδών, με την παλαιά φιλελεύθερη έννοια του όρου, χρειάζεται κατά τη γνώμη μου να διατηρηθεί.

Γ.1: Στο ιστορικό τμήμα Θεσσαλονίκης η επίδραση είναι μεγαλύτερη, αν και εκεί βαραίνει μια τάση ενασχόλησης με τα εθνικά ζητήματα (βορειοηπειρωτικό, μακεδονικό, θρακικό, ποντιακό). Στην Αθήνα καμία προσαρμογή. Συνεχίζεται η μη διδασκαλία ξένων γλωσσών. Το επίπεδο γλωσσομάθειας βέβαια των φοιτητών έχει ανέλθει, εξαιτίας της εξωπανεπιστημιακής τους εκπαίδευσης, καθώς επίσης γίνεται κάποια χρήση ξενόγλωσσας βιβλιογραφίας η οποία εξαρτάται από τους διδάσκοντες. Το ίδιο συμβαίνει και με τον προσανατολισμό σε οικονομικοκοινωνικά ζητήματα. Υπάρχει συστηματικότερη διδασκαλία τους αλλά εξαρτήθηκε από τους προσανατολισμούς των διδασκόντων που εντάχθηκαν στο πανεπιστήμιο

κατά τα τελευταία χρόνια. Δεν κατορθώσαμε όμως ακόμα να δημιουργήσουμε θέση με περιεχόμενο την οικονομική ή την κοινωνική ιστορία στα δύο μεγάλα ιστορικά τμήματα.

Γ.2: Παρόμοιοι προβληματισμοί βρίσκονται πέρα από τη σφαίρα των ενδιαφερόντων, ίσως και διότι οι διδάσκοντες ιστορία και φιλολογία αισθάνονται ασφαλείς και απρόσβλητοι από τους ξένους συναδέλφους τους. (Δεν γνωρίζω όμως τι συμβαίνει λ.χ. με τους καθηγητές αγγλικής φιλολογίας.) Τα ευρωπαϊκά προγράμματα ήταν περισσότερο καρπός ατομικών επαφών και πρωτοβουλιών, παρά υπόθεση προγραμματισμού τμημάτων και τομέων. Δεν υπάρχει επαρκής γραμματειακή στήριξη –τα έντυπα φοιτητικής διακίνησης του ERASMUS στο ΙΚΥ τα πήγαιναν οι ίδιοι οι διδάσκοντες αυτοπροσώπως!– και βεβαίως ανεπαρκέστατη πληροφόρηση. Υπάρχει όμως και μια άλλη πλευρά, η οποία μας έχει διαφύγει. Η ύπαρξη ευρωπαϊκών προγραμμάτων χρησίμευσε ως άλλοθι για να περιοριστούν τα ελληνικά προγράμματα ερευνών και υποτροφιών. Τέλος, οι όροι των προγραμμάτων δεν ήταν πάντοτε προσαρμοσμένοι στο χαρακτήρα των εργασιών που απαιτούν οι ιστοριοφιλοσοφικοί κλάδοι και πάντοτε μια κάποια προσαρμογή στο είδος του λόγου που τα προγράμματα απαιτούν δεν αφήνει αδιάφορες τις ιδεολογικές προθέσεις και επιλογές. Αυτή είναι μία συζήτηση που θα πρέπει κάποτε να γίνει, αν επιδιώκουμε την κριτική διάσταση στη λειτουργία του πανεπιστημίου και –σ' ό,τι μας αφορά– της ιστορικής γνώσης.

Γ.3: Δυστυχώς, αν κάτι είναι σήμερα βεβαιότητα είναι η απουσία οραμάτων που δρα αποδιοργανωτικά και αποθαρρυντικά για συλλογικές προσπάθειες, οι οποίες ωστόσο είναι αναγκαίες για την αντιμετώπιση της σημερινής άπνοιας στο πανεπιστήμιο. Όσον αφορά στην αριστερή ή αριστεροφανή ρητορεία μάλλον δεν επικράτησε στις φιλοσοφικές σχολές, οι οποίες άλλωστε είναι περισσότερο συντηρητικές από τις σχολές κοινωνικών επιστημών. Ακόμη και η «νέα ιστορία» εμφανίστηκε μεν σε περιφερειακά τμήματα (Κρήτη, Κέρκυρα) αλλά είχε υποδεέστερες θέσεις στα μεγάλα πανεπιστήμια και δεν έγινε το κυρίαρχο ρεύμα. Θα υποστή-

ριζε μάλιστα κανείς ότι το περιβάλλον σήμερα μάλλον δεν την ευνοεί, καθώς καταργήθηκαν ή περνούν κρίση τα εξωπανεπιστημιακά ερείσματα της (ιδρύματα τραπεζών, ΕΙΕ κ.λπ.).

Αναφορικά με το λαϊκισμό, αυτός υπήρξε και εκπορεύτηκε από πολλές κατευθύνσεις. Από κομματικούς όλων των παρατάξεων που επιδίωξαν προσεταιρισμό των φοιτητικών ψήφων, από καταγγέλλοντες το λαϊκισμό, οι οποίοι μέσω λαϊκιστικής τακτικής κατέβαλαν τον ελάχιστο κόπο στα πανεπιστήμια, από συντηρητικούς που δεν ενδιαφέρονται για τη διδασκαλία γιατί ετεροαπασχολούνται, από πολλούς που θέλουν να προσελκύσουν μεγάλα ακροατήρια για να πουλήσουν τα βιβλία τους και τέλος από επιστημονικά ανεπαρκείς διδάσκοντες που αποκρύπτουν, μέσω του λαϊκισμού, τις αδυναμίες τους. Πώς εμφανίζεται ο λαϊκισμός; Προπαντός με τη συρρίκνωση του ζητούμενου της εκπαίδευσης στην επιτυχία των εξετάσεων και την εύκολη παραχώρηση αυτού του αγαθού (εξετάσεις εύκολες σε εξαιρετικά περιορισμένη ύλη 40 σελίδων κ.λπ.). Και δεν θα πρέπει επίσης να μας διαφεύγει ότι ο λαϊκισμός συμβαδίζει με μια εξαιρετική περιφρόνηση προς τους φοιτητές και βιαιότητα σχέσεων ή ότι η αντίθεση στο λαϊκισμό παίρνει τη μορφή αναστήλωσης του αυταρχισμού και της ιεραρχίας, υποτίμησης και ακόμη συγκοποίησης του φοιτητικού σώματος. Υπάρχει μια ατμόσφαιρα αναίτιας αντιπαράθεσης. (Καθώς η ελεεινολογία του πανεπιστημίου είναι στη μόδα, παρακολούθησα το εξής φαινόμενο: συνάδελφο που αρθρογραφούσε στον τύπο για τα ορθογραφικά λάθη των φοιτητών, μάλλον διογκωμένα. Ο καλός αυτός συνάδελφος, όμως, ποτέ δεν πρότεινε στις συνεδριάσεις του τμήματος ή του τομέα και στις συζητήσεις για το πρόγραμμα κάποιο μέτρο αντιμετώπισης του φαινομένου της ανορθογραφίας. Ούτε καν έθιξε το ζήτημα. Η χρησιμότητά του σταματούσε στην προβολή του στον τύπο).

Για να κλείσω με μια κορώνα, θα έλεγα πως μεγάλα προβλήματα είναι επίσης η αδιαφορία για το πανεπιστήμιο και το εκπαιδευτικό έργο, η περιχαράκωση, η διατήρηση των αδρανειών, η τάση να χρησιμοποιηθεί το πανεπιστήμιο ως εφελτήριο για άλλες απασχολήσεις που αποβαίνουν

εις βάρος του διαθέσιμου για την εκπαίδευση χρόνου κ.λπ. Αλλά αυτά μυρίζουν όμως ηθικολογία και δεν επιθυμώ αυτό το ρόλο.

Για να κλείσω όχι απαισιόδοξα, εφέτος είχα μια καταπληκτική τάξη. Το αμφιθέατρο ήταν γεμάτο, και έγιναν καλές εθελοντικές εργασίες, στη διάθεση παντός ενδιαφερομένου. Το θέμα του μαθήματος ήταν «μεθοδολογικά προβλήματα της ιστορίας». Σχηματίστηκε και μια δεκαμελής ομάδα, η οποία εργάστηκε όλη τη χρονιά με θέμα τις αφηγηματικές στρατηγικές στην ιστορία. Το θέμα αυτό είχε δύο σκέλη. Ένα θεωρητικό, περί αφηγηματικότητας στην ιστορία (White, Ricoeur, Topolski), και ένα διερεύνησης των αφηγηματικών μορφών σε τέσσερα σύγχρονα περιοδικά. Δύο ελληνικά *Μνήμων* και *Ιστορικά* και δύο ξένα *Annales* και *Past and Present*. Τα πορίσματα της δουλειάς παρουσιάστηκαν αρχικά στο *Μνήμονα* και στη συνέχεια στα σεμινάρια της Ερμούπολης, όπου είχαμε μια ολόκληρη μέρα στη διάθεσή μας. Η υποδοχή ήταν καλή. Οι εισηγήσεις θα αποκτήσουν κάποια μορφή δημοσιότητας μόλις βρούμε λεφτά και εκδοτικές δυνατότητες. Η ομάδα θα συνεχίσει την έρευνά της και στο προσεχές έτος, με αντικείμενο την ιστορία της διδασκαλίας της ιστορίας στο πανεπιστήμιο από την ίδρυσή του και εξής. Αρχικά θα σχηματίσουμε μια πληροφοριακή βάση (ποιοι, πότε, τι δίδαξαν, με ποια διδακτικά εγχειρίδια, η προέλευσή τους, εργογραφία, οι πανεπιστημιακές κρίσεις κ.λπ.). Ελπίζω ότι θα πάμε καλά αν δεν αναστατωθεί και πάλι το πανεπιστήμιο από ανόητες παρεμβάσεις. ■

ΜΟΛΟΝΟΤΙ το βασικό κριτήριο της επιτυχίας των κανόνων λειτουργίας της ανώτατης εκπαίδευσης είναι το επίπεδο γνώσεων των αποφοίτων, δεν θα πρέπει να ξεχάσουμε να ορίσουμε ποιο είναι το επιδιωκόμενο επίπεδο και το είδος των γνώσεων, σε σχέση με την παραγωγική διαδικασία (την άμεση και την επιδιωκόμενη), αλλά και την επίδραση των άλλων βαθμίδων της εκπαίδευσης. Για το πρώτο, θα πρέπει να τονιστεί ότι δεν υπάρχει μια συμφωνία για το είδος των σπουδών που απαιτούνται σε ένα τεχνολογικό ίδρυμα, για το βαθμό εξειδίκευσης, το βάθος και το είδος των γενικών γνώσεων, αλλά ακόμη και για τις κατευθύνσεις των μηχανικών, σε σχέση με τα επαγγελματικά δικαιώματα αυτών στη χώρα μας και σε ολόκληρη την ΕΟΚ. Επειδή μια ριζική ρύθμιση των προγραμμάτων σπουδών, που πιθανώς να αλλοιώσει το χαρακτήρα του ιδρύματος, ίσως βλάψει τα επαγγελματικά δικαιώματα των αποφοίτων (παλαιών και νέων), θα πρέπει κανείς να είναι ιδιαίτερα προσεκτικός στις προτάσεις του και, όπου είναι δυνατό, να γνωρίζει τις θέσεις και τα προβλήματα του αντίστοιχου κλάδου. Για το λόγο αυτό συνήθως παρατηρείται μια σημαντική απόκλιση προτάσεων για τα προγράμματα σπουδών, που προέρχονται από παλαιούς αποφοίτους μηχανικούς ή από άλλες ειδικότητες (π.χ. φυσικοί του πανεπιστημίου). Εδώ, θα πρέπει να ξεκαθαρίσω τη δική μου στάση ως απόφοιτου του ΕΜΠ, που θα προσπαθήσει να λάβει υπόψη και τις θέσεις του κλάδου, στο βαθμό που μου είναι γνωστές.

Για το άλλο μέρος, δηλαδή των εξωγενών, κατά κάποιο τρόπο, παραγόντων ως προς το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό σύστημα, αυτές μπορούν να καταστήσουν ανεφάρμοστο ένα κατ' αρχήν αποδεκτό εκπαιδευτικό σύστημα, παρόμοιο με τα ισχύοντα σε άλλες χώρες του εξωτερικού. Τότε, το να ρίξει κανείς μονόπλευρα τις ευθύνες στο εκπαιδευτικό σύστημα, αντί να διορθώσει και τους άλλους διαστρεβλωτικούς παράγοντες, μπορεί να καταλήξει σε αντίθετα αποτελέσματα ως προς το επίπεδο των παρεχομένων σπουδών. Εν προκειμένω, για τους μηχανικούς που εκπαιδεύει το ΕΜΠ, μια *de facto* αναγνώριση της υποβάθμισης της ποιότητας ορισμένης κατηγορίας αποφοίτων ως γε-

νικού φαινομένου και η προσπάθεια προσαρμογής προς τα κάτω όλης της εκπαιδευτικής διαδικασίας μπορεί να υποθηκεύσουν περαιτέρω το μέλλον της χώρας και να επιτείνουν το χαρακτήρα της ως χώρας χρήστη της εισαγόμενης τεχνολογίας. Έτσι, θα πρέπει να οριστεί κατ' αρχάς προσεκτικά ο σκοπός της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ως προς τη μεσοπρόθεσμη και τη μακροπρόθεσμη διαδικασία της παραγωγής αλλά και τη γενικότερη ανάπτυξη του πολιτισμού.

Ξεκινώντας, λοιπόν, το θέμα της εκπαίδευσης, πρώτα θα πρέπει κανείς να δει ολόκληρη την εκπαιδευτική διαδικασία από τη στοιχειώδη μέχρι την ανώτατη βαθμίδα. Εδώ υπάρχουν ορισμένα σοβαρά ερωτηματικά για το επίπεδο των αποφοίτων από τα λύκεια σε φυσική, μαθηματικά και κυρίως για τη δυνατότητά τους να σκέφτονται. Επειδή, όμως, το τελευταίο είναι ένα παλαιό πρόβλημα στη χώρα μας, παρ' όλο που γίνεται πιο σοβαρό αυτή την περίοδο της κρίσης των παλαιών ιδεών, δεν θα το συζητήσω περαιτέρω. Κρίνοντας κανείς σε πρώτη προσέγγιση το επίπεδο των γνώσεων φυσικής από τα θέματα των προαγωγικών εξετάσεων, τη μέση βαθμολογία και το ποσοστό αποτυχίας στα διάφορα τμήματα του ΕΜΠ, τα τελευταία 10 χρόνια, (ακόμα και για τον ίδιο διδάσκοντα και παρά τη συσσώρευση πείρας εκ μέρους του), καταλήγει σε αρνητικά συμπεράσματα για το επίπεδο της γνώσης φυσικής από τους σπουδαστές του ιδρύματος. Παρατηρούνται, δηλαδή, τεράστια κενά σε βασικές γνώσεις φυσικής, αλλά και σε απλές μαθηματικές έννοιες, τόσο που δημιουργούνται σοβαρά ερωτηματικά για το είδος των πανελληνίων εξετάσεων, όπου δοκιμάστηκαν όλοι αυτοί οι φοιτητές. Βέβαια, ένα μεγάλο μέρος των φοιτητών με τις παραπάνω ελλείψεις προέρχεται από τους μετεγγραφέντες κατ' εξαίρεση και η διαφορά επιπέδου τους, από τους φοιτητές που εισάχθηκαν με κανονικές εξετάσεις, φαίνεται ότι είναι σημαντική. Επιπλέον, τα τελευταία χρόνια παρατηρήθηκε μια βαθμιαία αύξηση του αριθμού των εισαγομένων φοιτητών, αν και αυτό δεν συνοδεύτηκε και από μια αύξηση (ή προοπτική αύξησης) της απασχόλησης. Σε συνδυασμό με το θεσμό των μετεγγραφών και των κατ' εξαίρεση εγγραφών έχει αυξηθεί ση-

μαντικά ο αριθμός των σπουδαστών, δημιουργώντας κάποιο πρόβλημα αιθουσών, που επιτείνει το πρόβλημα της παρακολούθησης. Ακόμη, η σοβαρή ανομοιογένεια στο επίπεδο των γνώσεων των φοιτητών τείνει να οξύνει το πρόβλημα της συσσώρευσης φοιτητών στα ΑΕΙ. Τα αποτελέσματα όλων των παραπάνω προβλημάτων είναι η συσσώρευση φοιτητών στα πρώτα εξάμηνα, η προσπάθεια κατάργησης μαθημάτων ώστε να διευκολυνθεί η κατάσταση και η πρόταση να κατεβεί σε ορισμένα τμήματα το επίπεδο της παρεχόμενης γνώσης φυσικής, επειδή οι αντίστοιχοι φοιτητές δεν αντέχουν υψηλότερο. Επιπλέον, αρχίζει να υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση κατά ειδικότητα, αφού ορισμένα τμήματα (π.χ. πολιτικοί μηχανικοί) έχουν ένα ιδιαίτερα χαμηλό επίπεδο γενικών μαθημάτων, με τάση περαιτέρω μείωσης που θα τους προσομοιάσει με ΤΕΙ, ενώ άλλα (το τμήμα ηλεκτρολόγων) έχουν ένα αξιοθαύμαστο επίπεδο για τα παγκόσμια δεδομένα. Με βάση αυτές τις διαφοροποιήσεις, η αιτία της υποβάθμισης του επιπέδου ορισμένων τμημάτων θα πρέπει επίσης να αναζητηθεί και στη μη δυνατότητα εύρεσης εργασίας των αποφοίτων ορισμένων τμημάτων του ΕΜΠ ή την ετεροαπασχόληση, που αποθαρρύνουν καλούς φοιτητές να ακολουθήσουν τους αντίστοιχους κλάδους, όπως προκύπτει και από τους βαθμούς εισαγωγής ανά τμήμα στις πανελλήνιες εισαγωγικές εξετάσεις στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας. Αυτό το πρόβλημα είναι βέβαια εσωτερικό του ΕΜΠ και απλώς χειροτερεύει περαιτέρω την κατάσταση, που προκύπτει από τη γενική καθίζηση του επιπέδου σπουδών των αποφοίτων λυκείου.

Αν κάποιος δεχτεί ως δεδομένο και αναπόφευκτο το σημερινό επίπεδο γενικών γνώσεων των νέων φοιτητών, καταλήγει σε διάφορες «ρεαλιστικές» λύσεις για χαμηλότερο επίπεδο, πιο εφημεροσκόπιες γενικές γνώσεις, τη μη αναγκαιότητα των γενικών γνώσεων (αν και αυτό πια δεν ακούγεται πολύ, μετά τον ορατό κίνδυνο να πέσει το επίπεδο των ΑΕΙ στο επίπεδο των ΤΕΙ) κ.ά. σχετικά. Ορισμένοι, βέβαια, ίσως ρίξουν την ευθύνη αποκλειστικά στο Ν. 1268/82, στην κατάργηση της έδρας, στους κακούς φοιτητές και στους νέους διδάσκοντες, άλλοι στην έλλειψη

κινήτρων για καλή εκπαίδευση από το ΔΕΠ, άλλοι αποκλειστικά στην έλλειψη υποδομής (π.χ. κατάλληλες βιβλιοθήκες) και γενικά πόρων για την παιδεία κ.λπ. Ορισμένα από τα παραπάνω περιέχουν δόσεις αλήθειας, αλλά πιστεύω ότι δεν είναι η βασική αιτία, την οποία εντοπίζω στην ελαττωματική βασική εκπαίδευση. Για παράδειγμα, το πρόβλημα της ανυπαρξίας βιβλιοθηκών δεν είναι νέο και γι' αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι δημιούργησε όσα προβλήματα έχουν ανακύψει. Βέβαια, το πρότυπο «βιβλίο = διδακτέα ύλη = όριο γνώσης» είναι καταδικαστέο, θα μπορούσε δε να αντικατασταθεί από το αντίστοιχο με τις δανειστικές βιβλιοθήκες, ένα θεσμό όμως που θα αργήσει να εφαρμοστεί στη χώρα μας. Μέχρι τότε, ίσως είναι προτιμότερο να παραμείνει, γιατί είναι καλύτερο από το παλιό με τις πρόχειρες σημειώσεις του καθηγητή, ι-δίως όταν αυτές αντικαθιστώνται από διεθνώς αναγνωρισμένα συγγράμματα.

Για να βρούμε, επίσης, την τυχόν επίδραση της γενίκευσης του σώματος των διδασκόντων στο επίπεδο των σπουδών, μπορούμε να κάνουμε έναν ιστορικό απολογισμό της διδασκαλίας της φυσικής στο ΕΜΠ. Μέχρι το 1970 περίπου, υπήρχαν ένας ή δύο καθηγητές στο ίδρυμα, που είχαν και αντίστοιχες έδρες και έκαναν αυτοί μόνοι το μάθημα σε εκατοντάδες φοιτητές στα μεγάλα αμφιθέατρα. Επαφή με τον καθηγητή δεν υπήρχε, αλλά μπορούσε να μιλήσει κανείς με τους λεγόμενους βοηθούς ή επιμελητές. Ανεξάρτητα από τον αντικαθημαϊκό χαρακτήρα της διδασκαλίας σε ένα τεράστιο πλήθος φοιτητών, υπήρχε το πρόβλημα ότι ένας ή δύο επισημείς αποφάσιζαν για το περιεχόμενο της παρεχόμενης γνώσης, με αποτέλεσμα η ποιότητά της να εξαρτάται άμεσα από τις γνώσεις αυτών. Εν προκειμένω, στο ΕΜΠ η πεπαλαιωμένη διδασκαλία του τότε καθηγητή είχε ως αποτέλεσμα το απαράδεκτα χαμηλό επίπεδο της φυσικής, σε σχέση με το επίπεδο των φοιτητών.

Στις αρχές της δεκαετίας του '70, έρχεται ο κ. Βουδούρης στο ΕΜΠ και λίγο αργότερα μια σειρά άλλων καθηγητών. Δημιουργείται ένας άτυπος τομέας και παίρνουν εντολή διδασκαλίας ορισμένοι από τους επιμελητές των τότε εδρών. Έτσι, η διδασκαλία των φοιτητών γίνεται πια ανά σχολές και το πρόβλημα της διδασκαλίας

ανά χίλια άτομα λύθηκε σε μεγάλο βαθμό. Επιπλέον, μεταφράζονται για πρώτη φορά ξένα πανεπιστημιακά βιβλία φυσικής, με άμεσο αποτέλεσμα τη σοβαρή αναβάθμιση του επιπέδου της παρεχόμενης γνώσης. Η μη κατοχυρωμένη ύπαρξη του τομέα, βέβαια, σε συνδυασμό με την παρουσία πολλών εδρών, γρήγορα οδήγησε στη διάλυσή του, αλλά το αποτέλεσμα της δημιουργίας του για την αναβάθμιση της φυσικής στο ΕΜΠ παρέμεινε μέχρι το νέο νόμο-πλαίσιο του 1982. Με το Ν. 1268/82 η διδασκαλία γίνεται δικαίωμα (αλλά όχι υποχρέωση) για κάθε μέλος ΔΕΠ και η έδρα καταργείται. Τα μεγάλα τμήματα χωρίζονται σε δύο και οι αποφάσεις για τη διδασκαλία λαμβάνονται στον τομέα.

Δυστυχώς, με την κατάργηση της έδρας, δεν ήρθε αυτόματα και η λειτουργία του τομέα ως κυρίαρχης μονάδας αποφάσεων. Ένα από τα προβλήματα έχει να κάνει με το βοηθητικό προσωπικό που ήταν συνηθισμένο στις εργασιακές σχέσεις με ένα άτομο (εν προκειμένω ο καθηγητής της έδρας) και το πέρασμα στις εξουσίες του τομέα δεν ήταν πάντα εύκολο. Επιπλέον, υπήρξε το πρόβλημα των ερευνητικών εργαστηρίων, όπου ανήκε το τεχνικό και γραμματειακό προσωπικό, για το οποίο δεν ξεκαθαρίστηκε αρχικά πώς συνδεόταν με τον τομέα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα άτομα που απασχολούνται με τη γραμματειακή υποστήριξη του τομέα, όπου επικρατεί μια χαώδης κατάσταση για τις αρμοδιότητες και τα καθήκοντα των υπαλλήλων. Το αποτέλεσμα ήταν μια δυσκαμψία σε ορισμένες εργασίες, που οδήγησε το μεν βοηθητικό προσωπικό σε απραξία τις δε αντίστοιχες εργασίες σε αποτελμάτωση.

Γενικότερα, πρέπει να τονιστεί ότι ο νέος νόμος δεν ρύθμιζε το καθεστώς με τα εργαστήρια ή τα σπουδαστήρια, που, ως ερευνητικές μονάδες προσκολλημένες σε κάθε έδρα (άσχετα που στις πιο πολλές φορές δεν ανταποκρίνονται στο ρόλο αυτό) διαιωνίζουν έμμεσα τον καθοριστικό ρόλο των παλαιών καθηγητών. Ο τομέας γίνεται επίσημα η μονάδα λειτουργίας της φυσικής, που αποτελεί μέρος του γενικού τμήματος και οι αποφάσεις λαμβάνονται εκεί (τυπικά τουλάχιστον). Ποιες όμως είναι οι αρμοδιότητες του τομέα και ποιες των εργαστηρίων; Τυπικά ο τομέας μοιράζει τη χρηματοδότηση αλλά τα όργανα ανήκουν στα εργαστήρια. Αν δεν συμφωνείς με τον καθηγητή σε ερευνητικά ή άλλα θέματα υπάρχει ο κίνδυνος να σου κλείσει την πόρτα για το εργαστήριο ή να σε κυνηγήσει στην εξέλιξή σου. Με τον τρόπο αυτό κατορθώνει, ως ένα βαθμό, να ελέγχει το τεχνικό προσωπικό και μια ομάδα μελών ΔΕΠ και να επηρεάζει τις αποφάσεις του τομέα. Βλέποντας κανείς πώς λειτούργησε ο τομέας τα 5-6 πρώτα χρόνια, θα διαπιστώσει ότι οι καθηγητές

της πρώτης βαθμίδας καθοδηγούσαν, σε μεγάλο βαθμό, τους πρώην υφιστάμενους μέσω των εργαστηρίων και η αντιπαράθεση ανάμεσα στους καθηγητές, πριν από το 1982, μετατρέπεται σε αντιπαράθεση εργαστηρίων. Με την ερευνητική όμως ωρίμανση των μελών ΔΕΠ κατωτέρων βαθμίδων, αρχίζει η αμφισβήτηση αυτής της κυριαρχίας των παλαιών καθηγητών. Ο τομέας αρχίζει και παίρνει τον κανονικό του (ως προς το νόμο) χαρακτήρα και οι αποφάσεις έχουν όλο και περισσότερο τη σφραγίδα της ανεξάρτητης κρίσης των μελών του.

Από την άλλη μεριά, με τις πρόσφατες εξελίξεις και την παλινόρθωση ενός κόμματος, με το οποίο ορισμένοι παλαιοί καθηγητές είχαν στενές σχέσεις, τίθεται πάλι σε αμφισβήτηση ο Ν. 1268/82, με προοπτική κατάργησής του. Έτσι αμφισβητείται η εκπροσώπηση όλων των βαθμίδων στα διοικητικά όργανα, επιδιώκεται ο περιορισμός της δυνατότητας ανεξάρτητης έρευνας από το κατώτερο διδακτικό προσωπικό (αντί να ενθαρρύνεται, όπως π.χ. στις ΗΠΑ)· ακόμη και η δυνατότητα έκφρασης γνώμης σε επιστημονικά θέματα γίνεται προσπάθεια να καταργηθεί. Για το τελευταίο υπάρχει μια πρόσφατη γνώματευση του Συμβουλίου Επικρατείας, που μπορεί να θεωρηθεί διεθνούς ενδιαφέροντος, αφού στη χώρα που γέννησε τη δημοκρατία απαγορεύεται η έκφραση επιστημονικής άποψης, δηλαδή μια αρχή παγκόσμια κατοχυρωμένη για οποιοδήποτε άνθρωπο και για κάθε επιστημονικό θέμα. Το δυσάρεστο είναι ότι δεν έγινε καμιά προσπάθεια μέχρι τώρα διεθνοποίησης της αντιεπιστημονικής αυτής απόφασης ώστε να αναλάβουν όλοι (νομικοί, πολιτικοί και ακαδημαϊκοί δάσκαλοι) τις ευθύνες τους απέναντι στην παγκόσμια επιστημονική κοινότητα.

Είναι ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς την ερευνητική ανέλιξη που εμφανίστηκε με το Ν. 1268/82 και μάλιστα σε μέλη ΔΕΠ ερευνητικά παροπλισμένα για αρκετό χρονικό διάστημα. Τα παραδείγματα στον τομέα είναι αρκετά και ξεκινούν από την απόκτηση απλού διδακτορικού διπλώματος, από πρώην βοηθούς που είχαν καταδικαστεί με το παλιό νομικό καθεστώς να κάνουν οποιαδήποτε άλλη εργασία, εκτός από έρευνα, φθάνοντας μέχρι τους νέους ερευνητές, που είχαν τελμα-

τώσει κάτω από την αδράνεια ορισμένων παλαιών καθηγητών, αλλά και την έλλειψη κινήτρων για έρευνα (δυνατότητα προαγωγής, ανεξάρτητη χρηματοδότηση και διδασκαλία, αναγνώριση της όποιας ατομικής προσπάθειας κ.λπ.). Αυτή η ερευνητική ευφορία, που οδήγησε μια σειρά νέων ερευνητών σε ένα σημαντικό αριθμό δημοσιεύσεων, είναι και η αιτία της νέας κρίσης στην ανώτατη παιδεία. Με την ερευνητική απραξία που τους διέκρινε, πολλοί από τους παλαιούς καθηγητές βρέθηκαν ξαφνικά υποδεέστεροι των νέων συναδέλφων τους. Η αντίδρασή τους ήταν άλλοτε απολογητική («εμείς γίναμε καθηγητές υπό άλλες συνθήκες») και άλλοτε επιθετική, ζητώντας με διοικητικά μέτρα να μην κρίνονται από τους διοικητικά κατώτερους μεν, ερευνητικά ανώτερους δε. Βλέποντας αυτή την ιδιότυπη αντιστροφή ρόλων, πιστεύω ότι οποιαδήποτε προσπάθεια με διοικητικά μέτρα να ξαναγυρίσει η παλαιά τάξη πραγμάτων, εκτός του ότι είναι παράλογη, θα είναι πιθανώς και επικίνδυνη για την ερευνητική προσπάθεια της χώρας μας στα πλαίσια της ΕΟΚ.

Οι προσπάθειες για αλλαγή των προγραμμάτων σπουδών άρχισαν από τον τομέα σχετικά γρήγορα, αλλά δεν απέφεραν καρπούς, παρά μόνο τα τελευταία χρόνια. Οι αιτίες είναι πολλές, με πρώτη τις αντιδράσεις των άλλων τμημάτων που επιδίωξαν και κατάφεραν τον ουσιαστικό περιορισμό των γενικών μαθημάτων, προς όφελος των εξειδικευμένων. Αυτή ήταν μια πρακτική που ξεκίνησε με το Ν. 1268/82, που έδινε τη δυνατότητα στα τμήματα και μόνο να καθορίζουν το πρόγραμμα σπουδών τους, αδιαφορώντας αν αυτό θα μπορούσε να βλάψει τη συνολική εικόνα του ΕΜΠ προς τα έξω ως ενός πολύ καλού επιπέδου πολυτεχνείου. Με την ολιγωρία των διαφόρων συγκλήτων, όπου την πλειοψηφία έχουν τα επιμέρους τμήματα και με το λαϊκισμό που κυριάρχησε στο φοιτητικό κίνημα μετά την περίοδο της έντονης αμφισβήτησης (μεταπολίτευση), τα πιο πολλά από τα τμήματα προχώρησαν στην κατάργηση των μισών περίπου γενικών μαθημάτων φυσικής, με εξαίρεση το τμήμα ηλεκτρολόγων, που ακολούθησε την ακριβώς αντίθετη πορεία. Δηλαδή, ενώ τα άλλα τμήματα καταργούσαν μαθήματα, το τμήμα ηλεκτρολόγων δεχόταν

αρκετά εύκολα μια σειρά κατ' επιλογήν υποχρεωτικών μαθημάτων, με αποτέλεσμα να καταλήξει σήμερα να έχει ένα από τα καλύτερα προγράμματα φυσικής που μπορείς να συναντήσεις και στα πιο διάσημα πολυτεχνεία. Με τη διάλυση του φοιτητικού κινήματος και τον ορατό πλέον κίνδυνο να πέσει στο επίπεδο των ΤΕΙ το επίπεδο των ΑΕΙ και ειδικά του ΕΜΠ, τα τμήματα άρχισαν να εξετάζουν ξανά το ρόλο της θεωρητικής κατάρτισης στους μηχανικούς, που τους κάνει άλλωστε να ξεχωρίζουν από τους αποφοίτους των ΤΕΙ. Έχει αρχίσει, λοιπόν, ένας νέος προβληματισμός που πιθανώς να καταλήξει σε κάποιο νέο πρόγραμμα σπουδών. Το πρόβλημα του λαϊκισμού, που κατασυκοφάντησε το φοιτητικό κίνημα και έδωσε λαβή για την εκστρατεία απογύμνωσης της εκπροσώπησης του στα διοικητικά όργανα, δεν ήταν βέβαια αποκλειστικότητα δική του αλλά υπήρξε και στο ΔΕΠ. Μαθήματα προτεινόταν και συμπεριλαμβάνονταν στο πρόγραμμα, γιατί έτυχε να προσληφθεί κάποιος νέος καθηγητής (ειδικά αν ήταν της πρώτης βαθμίδας) που στο εξωτερικό είχε ασχοληθεί με κάποιο εντελώς εξειδικευμένο θέμα και ήθελε οπωσδήποτε να διδάξει αυτό και μόνο. Αυτό αφορά όλα τα τμήματα του ΕΜΠ: έτσι μαθήματα που θα μπορούσαν να αλλάξουν ή να καταργηθούν παρέμειναν μόνο για να μη θιγούν οι διδάσκοντες. Ο τομέας τείνει να ξεπεράσει τα προβλήματα αυτά και υπάρχει βάση στο να περιμένει κανείς ότι ο έλεγχος και η διαφάνεια στις αποφάσεις θα λειτουργήσει σωστά, εκτός και αν μια οπισθοδρόμηση στο νόμο καταργήσει τον έλεγχο. Έτσι, τα εκπαιδευτικά εργαστήρια, που περιορίστηκαν σημαντικά μετά το Ν. 1268/82 για τους παραπάνω λόγους, τα τελευταία χρόνια ξαναστήνονται και επεκτείνονται, ώστε να καλύψουν το σύνολο των φοιτητών, παρά τα περιορισμένα κονδύλια για το σκοπό αυτό.

Σε σχέση με τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της Ελλάδος, οι προσπάθειες που έχουν γίνει για την ομογενοποίηση των σπουδών ή τη συνεργασία των πανεπιστημίων, είναι ασημαντες. Δηλαδή, μόνο στα πλαίσια της αναμόρφωσης των προγραμμάτων, λαμβάνονται υπόψη τα προγράμματα σπουδών των άλλων χωρών, στο βαθμό που μας είναι γνωστά. Επίσης, αναζητώντας κάποιο σύγγραμμα που να ανταποκρίνεται στη διδασκαλία της φυσικής στο ΕΜΠ, ερχόμαστε σε επαφή με τα ευρωπαϊκά προγράμματα σπουδών, όχι όμως κατ' ανάγκη μόνο με αυτά. Τα προβλήματα, όμως, της ισοτιμίας των διπλωμάτων και, κατ' επέκταση, η αντιστοιχία των σπουδών δεν μας έχουν απασχολήσει καθόλου, ίσως γιατί αρκετοί θεωρούν ακόμη το ΕΜΠ ένα αρκετά καλό επίπεδο πολυτεχνείο για τα ευρω-

παϊκά δεδομένα.

Εξετάζοντας, όμως, το βαθμό συνεργασίας με τα άλλα ΑΕΙ της ΕΟΚ, εκπαιδευτικά ή ερευνητικά, θα πρέπει να ξεχωρίσουμε δύο περιόδους. Μια αρχική περίοδο, όπου, εκτός από την έλλειψη καλής πληροφόρησης για τα προγράμματα αυτά, υπήρχε μια «πολιτικά» εχθρική αντιμετώπιση από κάποιο σημαντικό μέρος της πανεπιστημιακής κοινότητας, που μεταφράστηκε στην προβολή μόνο των τυχόν αρνητικών συνεπειών της συνεργασίας αυτής, και την πιο πρόσφατη περίοδο, όπου η συμμετοχή στην ΕΟΚ ή σε ένα διευρυμένο οικονομικό σύστημα κρίνεται πια, κατά κάποιο τρόπο, αναγκαία και προωθείται η συνεργασία με τις άλλες χώρες. Άλλωστε, με διάφορες διακρατικές συνεργασίες που ανέλαβε η πολιτεία (αυτοβούλως ή μέσω της ΕΟΚ), οι συνεργασίες αυτές περιλαμβάνουν όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες και τυχόν αντιπαράθεση με ορισμένες από αυτές θα ήταν, το λιγότερο, ανεδαφική.

Ένα άλλο μέρος που θα 'πρεπε να ζητηθεί είναι η ακραία πολιτική τοποθέτηση μιας μεγάλης μερίδας φοιτητών, που, μεγεθύνοντας υπερβολικά το σκέλος της πολιτικής ζωής ενός ατόμου, έφθασαν να υποτιμήσουν, σε επικίνδυνο βαθμό, το κομμάτι της πανεπιστημιακής μόρφωσης, μέχρι του σημείου να το θεωρήσουν εμπόδιο στην πολιτική τους δραστηριότητα. Έτσι, τα συνθήματα ενάντια στην εντατικοποίηση των σπουδών πήραν ακραίες μορφές αναιρέσης αυτού του επιπέδου μόρφωσης. Τέτοια φαινόμενα, βέβαια, είναι αντανάκλαση αντίστοιχων άλλων χωρών, αν και εδώ εκφράστηκαν με καθυστέρηση ορισμένων ετών. Ο λαϊκισμός των κομμάτων, που επιδιώκουν να προσεταιριστούν την πλειοψηφία του φοιτητικού σώματος, πρέπει να βοήθησε σημαντικά στην εξάπλωση αυτού του κύματος ενάντια στη μόρφωση, αλλά υπάρχουν και άλλοι λόγοι. Ίσως να είναι και ένα κλασικό παράδειγμα του τρόπου προσαρμογής μιας ιδέας σε κάποιο κοινωνικό σύνολο, όπου μπορεί να πάρει πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις από τα όρια εφαρμογής της ή ακόμη να παρανοηθεί και να διαστρεβλωθεί σημαντικά, ώστε να αλλοιωθεί τελείως το αρχικό της νόημα. ■

Η ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΗ κρίση στο ελληνικό πανεπιστήμιο συνεχώς διευρύνεται και, ταυτόχρονα, αρχίζει να εμφανίζει στοιχεία μονιμότητας. Αυτό συμβαίνει σε μια περίοδο διεθνών ανακατατάξεων, στην οποία αναμένεται να είναι καθοριστικός ο ρόλος του πανεπιστημίου. Τα βασικά στοιχεία της κρίσης των ΑΕΙ έμειναν αναλλοίωτα και μετά την εφαρμογή του Ν. 1268/82, ενώ παράλληλα αυτή η εφαρμογή δημιούργησε καινούργια. Η ανάγκη τροποποίησης ή ακόμη και αντικατάστασης του Ν. 1268/82, μετά οκτώ χρόνια ζωής του, δεν σηματοδοτεί μόνο τη μικρή ανθεκτικότητά του στο χρόνο αλλά κυρίως την προβληματικότητα των διαδικασιών κατάρτισης και υλοποίησής του. Έτσι, η έλλειψη ουσιαστικού διαλόγου κατά τη φάση διαμόρφωσής του δεν εξασφάλισε την επαρκή συναίνεση της πανεπιστημιακής κοινότητας. Οι συνεχείς προσφυγές αποτέλεσαν διαρκή ανασταλτικό παράγοντα κατά την εφαρμογή του. Η εννοϊκή μεταχείριση ορισμένων πανεπιστημιακών ομάδων ανέπτυξε ένα κλίμα συνενόχης που περιόρισε την αναγκαία κριτική του. Η απουσία διορθωτικών παρεμβάσεων και μηχανισμών ελέγχου του αποτελέσματος κατέστησε το νόμο, πολύ σύντομα, ένα ασφυκτικό πλαίσιο.

Τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν από το Ν. 1268/82 βασικά αναφέρονται:

- σε δυσλειτουργίες του διοικητικού μηχανισμού (παρά το γεγονός ότι το πανεπιστήμιο έχει μετατραπεί σε χώρο συνεχών συνελεύσεων των διοικητικών οργάνων του),
 - στην κατάτμηση του γνωστικού αντικείμενου από την εισαγωγή των εξαμήνων, με συνέπεια, εκτός των άλλων, το πανεπιστήμιο να γίνει εξεταστικό κέντρο,
 - στην υποβάθμιση του διδακτικού έργου, αφού εξανάγκασε το ΔΕΠ να στραφεί στην παραγωγή των αναγκαίων για την εξέλιξη του εργασιών.
- Στις προηγούμενες παρενέργειες του Ν. 1268/82, που επιβάλλουν και την αναθεώρησή του, είναι λάθος να προστίθεται και κάθε άλλο στοιχείο της κρίσης του ελληνικού πανεπιστημίου. Η αναφορά ορισμένων παραδειγμάτων ίσως είναι χρήσιμη. Συγκεκριμένα, οι επικριτές των διαδικασιών εξέλιξης του ΔΕΠ, που εισήγαγε ο νόμος-πλαίσιο, θέλουν να αγνοούν συ-

στηματικά ότι τα απαιτούμενα προσόντα είναι και ικανά και σύμφωνα με τη διεθνή πρακτική. Η κατ' οικονομία εφαρμογή τους πιστοποιεί μόνο την ανωριμότητα της πανεπιστημιακής κοινότητας.

Οι κλαυθμοί για την κομματικοποίηση της εκλογής των διοικητικών οργάνων είναι τουλάχιστον υποκριτικοί. Έτσι, δεν ενοχλεί η αξιοκρατική (αλλά με κομματική λογική) εκλογή π.χ. των βουλευτών και η ανάθεση σ' αυτούς, μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες, της διαχείρισης μέγιστης σημασίας προβλημάτων (όπως της παιδείας). Ενοχλεί, όμως, η με ανάλογο τρόπο εκλογή του πρύτανη, τον οποίο στην ουσία το θεσμικό πλαίσιο περιορίζει μόνο σε διαχειριστή της κρίσης.

Η πρόσφατη ανακάλυψη ότι για το χαμηλό επίπεδο σπουδών ευθύνεται το ένα και μοναδικό σύγγραμμα αποτελεί διεθνή πρωτοτυπία. Όσοι το ισχυρίζονται αποκρύπτουν το γεγονός ότι, ακόμη και στη διεθνή βιβλιογραφία, είναι πρόβλημα στις περισσότερες περιπτώσεις η ανεύρεση δύο εκπαιδευτικών εγχειριδίων, γενικής αποδοχής, για το ίδιο αντικείμενο βέβαια.

Η διαδικασία εξέλιξης του ΔΕΠ, ο τρόπος εκλογής διοικητικών οργάνων και η ύπαρξη ενός συγγράμματος ασφαλώς και εμφανίζουν προβλήματα. Η αναζήτηση όμως ευθυνών στο Ν. 1268/82 είναι βεβιασμένη ενέργεια και, το σημαντικότερο, υποκρύπτει την αδυναμία διατύπωσης πειστικής πρότασης εξόδου από την κρίση. Μιας πρότασης που μόνο η πανεπιστημιακή κοινότητα δεν μπορεί να διαμορφώσει, αφού τα σταθερά στοιχεία της κρίσης του ελληνικού πανεπιστημίου τροφοδοτήθηκαν και τροφοδοτούνται από γενικότερες πολιτικές και συγκυρίες. Η καταγραφή των στοιχείων της κρίσης, που ακολουθεί, δεν μπορεί να θεωρηθεί εξαντλητική, είναι όμως ενδεικτική των πηγών προέλευσής των.

- Η ανεπαρκής χρηματοδότηση των πανεπιστημίων (η οποία σε σταθερές τιμές ελαττώνεται συνεχώς) δυσχεραίνει τη λειτουργία τους, μέχρι του σημείου να θεωρείται κατόρθωμα ότι παραμένουν ακόμη ανοικτά. Έτσι, σήμερα έχει καταστεί αδύνατη η συμμετοχή μέλους ΔΕΠ σε συνέδριο, εκτός αν καλύψει το ίδιο τα έξοδα. Οι βιβλιοθήκες είναι περιορισμένες και η αγορά νέων βιβλίων

και περιοδικών αποτελεί εξαίρεση. Οι εμπνευστές του συνθήματος «τα ΑΕΙ να εξεύρουν πόρους απ' άλλες πηγές», (εκτός της κρατικής χρηματοδότησης), αξίζουν την τιμή να το αποτολήσουν πρώτοι και τότε με έκπληξη θα αντιληφθούν ότι το υπάρχον δημόσιο λογιστικό θα τους καταλογίσει την ενέργεια αυτή επεικώς ως παράτυπη.

- Ο συνεχώς αυξανόμενος αριθμός φοιτητών, συνέπεια κάθε φορά κάποιας κυβερνητικής σκοπιμότητας, χωρίς ανάλυση αύξηση της υλικοτεχνικής υποδομής, αποτελεί αρνητικό παράγοντα στη βελτίωση του επιπέδου σπουδών. Είναι αδύνατη η διδασκαλία π.χ. σε ακροατήρια 200 φοιτητών, διότι αποκλείεται η δυνατότητα άμεσης επικοινωνίας και προβληματισμού, που, όμως, είναι απαραίτητη στην εκπαιδευτική διαδικασία.
 - Η υπερβολικά μεγάλη ανεργία, ειδικότερα στους αποφοίτους των ΑΕΙ, ενισχύει την πεποίθηση των φοιτητών ότι από υποψήφιους επιστήμονες μετατρέπονται σε υποψήφιους άνεργους. Είναι φανερό ότι μια τέτοια διαπίστωση τους οδηγεί σε μείωση του ενδιαφέροντός τους για συστηματική και αποτελεσματική παρακολούθηση. Βέβαια, αν όλοι οι φοιτητές αποφασίσουν να προσέλθουν ταυτόχρονα στο μάθημα θα διαπιστώσουν ότι δεν υπάρχει χώρος και καθίσματα για όλους.
 - Η εκπαίδευση στην κατώτερη και μέση βαθμίδα ελάχιστα καλλιεργεί την αναζήτηση και την ανάπτυξη κριτικού πνεύματος, με κορύφωση τις εισαγωγικές εξετάσεις, που αποτελούν το ανώτερο στάδιο της στείρας αποστήθισης. Η διαμόρφωση μιας τέτοιας αντίληψης στους υποψήφιους φοιτητές δυσχεραίνει την πανεπιστημιακή εκπαίδευση, που στηρίζεται (ή τουλάχιστον θα έπρεπε να στηρίζεται) στη σύνθεση πολλών απόψεων και στην κριτική τους θεώρηση.
- Όσο για τα προηγούμενα στοιχεία είναι φανερό ότι συμβάλλουν στην κρίση μ' ένα τρόπο που γίνεται μόνιμος και ότι η προέλευσή τους βρίσκεται εκτός πανεπιστημίου. Τελευταία, όμως, τα ΑΕΙ δέχονται μια συνολική επίθεση, υπό μορφή αφορισμών, όπως:
- Πρέπει να εντατικοποιηθούν οι σπου-

δές.

- Είναι ανάγκη να γίνει σύνδεση της έρευνας με την παραγωγή.

Και όλα αυτά με την επίκληση της εξ αποκαλύψεως και ολίγον οργουελιανής χρονολογίας του 1992.

Ας δούμε όμως ποιους αφορούν ή ποιους έπρεπε να αφορούν οι αφορισμοί.

Η εντατικοποίηση των σπουδών αποτελεί συστατικό στοιχείο της πανεπιστημιακής ζωής και αυτό διότι αποτελεί το μόνο μηχανισμό μεγιστοποίησης του αποτελέσματος της εκπαιδευτικής διαδικασίας (στο μικρό σχετικά χρονικό διάστημα που παρέχεται). Το ερώτημα, όμως, είναι γιατί το πανεπιστήμιο θα πρέπει να αποτελέσει εξαίρεση μιας κοινωνικής και οικονομικής δομής, που χαρακτηρίζεται από τα χαμηλότερα επίπεδα παραγωγικότητας στον κόσμο, και όπου ο ευδαιμονισμός, ο ωχαδερφισμός και ο εφησυχασμός αποτελούν συστατικά στοιχεία;

Η σύνδεση της έρευνας με την παραγωγή είναι απαραίτητη και καθοριστική για την ανάπτυξη της χώρας. Συνήθως, όμως, εμφανίζεται με τη μορφή καταλογισμού ευθυνών στο πανεπιστήμιο, είτε για την απουσία έρευνας σ' αυτό, είτε επειδή αυτή δεν είναι προσανατολισμένη στις ανάγκες της παραγωγής. Ουδέν αναληθέστερον. Ως επιβεβαίωση, αρκεί να αναφερθεί ότι το υπουργείο Βιομηχανίας στο πρόγραμμα για την έρευνα και την τεχνολογία (με τον τίτλο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Έρευνας και Τεχνολογίας - ΕΠΕΤ και το οποίο έχει εντάξει στο Σχέδιο Περιφερειακής Ανάπτυξης - ΣΠΑ) προσδιορίζει ως βασικό άξονά του την ενθάρρυνση της ζήτησης (από την παραγωγή) ερευνητικών και τεχνολογικών πληροφοριών. Αυτό βέβαια δεν είναι τυχαίο, αλλά προκύπτει από τη διαπίστωση ότι η ζήτηση αυτή από τον δευτερογενή τομέα είναι ασήμαντη έως και μηδενική. Η σημερινή κατάσταση στον τομέα της μεταποίησης είναι συνέπεια του δασομοβίωτου τρόπου ανάπτυξης του. Ακόμη και σήμερα, με τη σχετική απελευθέρωση των αγορών και τους εμφανείς πλέον κινδύνους από τον ανταγωνισμό, δεν έχει συνειδητοποιηθεί η σημασία της έρευνας από τη βιομηχανία. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ο τομέας αυτός συμμετέχει στο κόστος της έρευνας κατά 9,4%, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά στην Ευρώπη είναι της τάξης του 50%.

Είναι φανερό ότι τέτοιου είδους αφορισμοί είναι απλώς μια προσπάθεια μεταφοράς ευθυνών και δημιουργίας άλλοθι, που στοχεύουν στη συγκάλυψη μιας χρόνιας κοινωνικής και οικονομικής κρίσης, η οποία ασφαλώς αντανακλάται και στο πανεπιστήμιο.

Σ' όλα αυτά έρχεται να προστεθεί ένας νέος μη ελεγχόμενος παράγοντας, το ιδιωτικό πανεπιστήμιο. Η είσοδός του συνοδεύεται με συνθηματικές επιγραφές για βελτίωση και για εκσυγχρονισμό των ΑΕΙ, που θα προκύψουν από την ανάπτυξη του ανταγωνισμού. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο ανταγωνισμός συμβάλλει θετικά, όταν διενεργείται σε υγιές περιβάλλον. Είναι όμως τέτοιο η ελληνική περίπτωση;

- Με ένα πανεπιστήμιο που η γραφειοκρατική ένταση στη λειτουργία του γίνεται απαγορευτική σε κάθε προσπάθεια εκσυγχρονισμού;
- Με πεδίο ανταγωνισμού τον διανεμητικό μηχανισμό πτυχίων, που θα διογκώσει την ανεργία; Βέβαια, η διανομή πτυχίων έρχεται να καλύψει ένα αίτημα που εκφράζεται με έντονη κοινωνική πίεση. Σ' αυτή την περίπτωση, όμως, θα πρέπει να απαντηθεί από τους εμπνευστές του ιδιωτικού πανεπιστημίου, πώς ικανοποιείται ταυτόχρονα το δικαίωμα για μόρφωση και δουλειά των νέων;
- Με την απόπειρα στελέχωσης του ιδιωτικού πανεπιστημίου από το υπάρχον ΔΕΠ, το οποίο, σύμφωνα με τους επικριτές του, δεν είναι της κατάλληλης στάθμης;

Πιθανώς το ιδιωτικό πανεπιστήμιο να εξυπηρετεί ορισμένα οικονομικά συμφέροντα, να ικανοποιεί ένα αίτημα κοινωνικής αναγνώρισης (όπως είναι το πτυχίο) και να εκφράζει μια ακραία αντίληψη φιλελευθερισμού, παράλληλα όμως μεγεθύνει τη μόνιμη πλέον κρίση στο πανεπιστήμιο. Μια κρίση που για το ξεπέρασμά της απαιτείται ψυχραιμία, διαμόρφωση κλίματος συναίνεσης και σφαιρική μελέτη των προβλημάτων. Με αντικείμενικό σκοπό:

- Να αναγνωρισθούν τα σταθερά στοιχεία της κρίσης (ανεργία, χρηματοδότηση, πλαίσιο λειτουργίας) για να διαμορφωθούν οι κατάλληλες πολιτικές.
- Να εντοπισθούν τα προβλήματα που δημιουργήσε ο Ν. 1268/82, ώστε να υπο-

στεί τις απαραίτητες τροποποιήσεις χωρίς κομματικούς ρεβανσισμούς.

- Να αποκατασταθεί η αναγκαία αντιστοιχία μεταξύ παραγωγής - έρευνας - σπουδών.
- Να εισαχθούν μηχανισμοί ελέγχου και αξιολόγησης του συνολικού πανεπιστημιακού προϊόντος (αν επιτρέπεται η έκφραση).
- Να διαμορφωθούν διαδικασίες ανόνομης παρέμβασης της πανεπιστημιακής κοινότητας για την αντιμετώπιση των προβλημάτων.

Η βαρύτητα της αποστολής του πανεπιστημίου και η πολυπλοκότητα των προβλημάτων που αντιμετωπίζει δεν επιτρέπουν ευκαιριακές λύσεις, αδιαφανείς διαδικασίες και πυροσβεστικά μέτρα. Αντίθετα, επιβάλλουν μακροχρόνια και σφαιρική μελέτη, στην οποία θα πρέπει να συμμετέχουν όλοι οι ενδιαφερόμενοι και εμπλεκόμενοι φορείς. ■

Α 1. Ο ΝΟΜΟΣ - πλαίσιο για τα πανεπιστήμια (1268/1982) οδήγησε στην απελευθέρωση ισχυρών και ζωντανών δυνάμεων στο πανεπιστήμιο, που μέχρι τότε ασφυκτιούσαν κάτω από τις παράλογες (και ουσιαστικά ανούσιες) εξουσίες του παραδοσιακού πανεπιστημιακού κατεστημένου. Τα μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας (ΠΚ) απέκτησαν δική τους «οντότητα» και προσπαθούν να αναβαθμίσουν τις ικανότητές τους μέσα από βελτιωμένη και υπεύθυνη διδασκαλία και με συμμετοχή σε έρευνα, η συνολική θεώρηση της οποίας για πρώτη φορά θεμελιώθηκε στην Ελλάδα. Έτσι, υπήρξε σαφής πρόοδος στην κατανομή διδακτικών καθηκόντων, με τρόπο που να αξιοποιείται καλύτερα το ΔΕΠ και οι ικανότητές του. Οι μεταρρυθμίσεις του νόμου - πλαισίου είχαν λοιπόν ως αποτέλεσμα την εν γένει βελτίωση του επιπέδου των παρεχομένων πανεπιστημιακών υπηρεσιών, τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά. Εν τούτοις, μέσα από πλέγματα προσωπικής ανασφάλειας μελών της Π.Κ., από ιδεολογικο-πολιτικές αντιθέσεις και αγκυλώσεις και από απλή άγνοια, πολλές φορές, για το ποιες πρέπει να είναι αυτές οι υπηρεσίες, η παροχή τους χαρακτηρίζεται ακόμα από σύγχυση, διάχυση, αδιαφάνεια και αποτελεί πεδίο πολιτικοκοινωνικού ανταγωνισμού.

Οι σημερινοί σπουδαστές μπορούν σίγουρα να επωφεληθούν από τη διεύρυνση και ποιοτική βελτίωση των γνωστικών αντικειμένων, που επέφερε η διεύρυνση του διδακτικού σώματος, καθώς και από τα αποτελέσματα της έρευνας και της γενικής αναβάθμισης των ικανοτήτων του ΔΕΠ. Όμως, ενώ το επίπεδο των παρεχόμενων υπηρεσιών στα ΑΕΙ αναβαθμίστηκε γενικά, το επίπεδο των γυμνασιακών και λυκειακών σπουδών υποβαθμίστηκε, με αποτέλεσμα οι σπουδαστές να συναντούν πολύ μεγαλύτερες δυσκολίες στην παρακολούθηση με επιτυχία των πανεπιστημιακών σπουδών. Επιπλέον, τα πανεπιστήμια στερούνται της απαιτούμενης υποδομής για την εκπαίδευση των μεγάλων αριθμών των σπουδαστών σήμερα: αίθουσες διδασκαλίας διασκορπισμένες σε κάθε γωνιά της Αθήνας, ανεπαρκή εργαστήρια, όπου δεν μπορούν να ασκηθούν όλοι οι σπουδαστές, ανύπαρκτες βιβλιοθήκες, ανεπαρκή συγγράμματα,

κ.ο.κ., δηλαδή συνθήκες εκπαίδευσης που, αντί να προσελκύουν, απωθούν και αποπροσανατολίζουν τη μεγάλη μάζα των σπουδαστών. Έτσι, μόνο η «ελίτ» των σπουδαστών μπορεί να παρακολουθεί το αναβαθμισμένο περιεχόμενο σπουδών που παρέχεται υπό αντίξοες συνθήκες, ενώ η πλειονότητα αγωνίζεται να τα βγάλει πέρα. Με άλλα λόγια οι «καλοί» σπουδαστές γίνονται σήμερα ακόμα καλύτεροι, ενώ οι αδύνατοι ακόμα χειρότεροι. Το σώμα των σημερινών πτυχιούχων χαρακτηρίζεται, λοιπόν, κατά τη γνώμη μου, από ένα ποσοστό (γενικά μικρό) καλά κατηρτισμένων επιστημόνων και τεχνικών και από ένα κατά πολύ μεγαλύτερο ποσοστό, δυστυχώς, ακατάρτιστων ατόμων.

Το γενικό συμπέρασμα φαίνεται να είναι πως η όποια θεσμοθέτηση κανόνων λειτουργίας στην εκπαίδευση και με τις πλέον καλόπιστες και τεκμηριωμένες προθέσεις, δεν μπορεί να έχει σημαντικές επιπτώσεις στην ποιότητα των εκπαιδευτικών διαδικασιών, εάν δεν συντρέχουν και άλλες κατάλληλες συνθήκες, κυρίως κοινωνικές και πολιτικές. Έτσι, ο νόμος-πλαίσιο, θετικότερος, κατά την άποψή μου, δεν μπόρεσε να έχει σημαντικές επιπτώσεις στην ποιότητα της εκπαίδευσης, όχι γιατί έπασχε στη φιλοσοφία του, αλλά γιατί ήρθε αντιμέτωπος με τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής κοινωνίας.

Η παιδεία δεν είναι θέμα που οροθετείται με τη θέσπιση κανόνων λειτουργίας. Απαιτεί φαντασία, οράματα και γενναία οικονομική ενίσχυση και αυτά σπανίζουν στον τόπο μας.

A.2: Η κατάργηση της έδρας και η διάρθρωση των ΑΕΙ σε σχολή - τμήμα - τομέα είχε ευεργετική επίδραση στα προγράμματα σπουδών (ΠΣ). Ιδιαίτερα ο εσωτερικός λειτουργικός εκδημοκρατισμός είχε θετική γενικά επίδραση στα ΠΣ και βοήθησε στην εξέλιξη και αναβάθμιση, τόσο σε εύρος όσο και σε βάθος της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Η εξέλιξη αυτή, όμως, δεν ξεπέρασε, όπως είναι φυσικό, τους περιορισμούς που τίθενται αυτόματα από την υπάρχουσα κοινωνική δομή. Ένας από τους ρόλους του πανεπιστημίου είναι η εξυπηρέτηση των αναγκών της παραγωγής, των υπηρεσιών και της λειτουργίας των θεσμών. Αυτό πρέπει

να επιτυγχάνεται μέσω: α) των ΠΣ που οφείλουν να εξυπηρετούν, μέχρι κάποιο βαθμό, αυτές τις ανάγκες και β) της δημιουργίας γνώσης, δηλαδή της έρευνας.

Ποια είναι όμως η κατάσταση στην Ελλάδα; Τα γνωστικά αντικείμενα έχουν στεγανοποιηθεί και αρκετές φορές απολιθωθεί, από την εποχή της έδρας, ώστε αντιστοιχούν γενικά στην παροχή «εγκυκλοπαιδικών» γνώσεων, με τέτοιο τρόπο που δεν μπορούν να παράγουν νέα θεωρία. Η συγκρότηση των ειδικοτήτων των επιστημόνων και μηχανικών σε αυτόνομες επιστημονικές περιοχές και η ανάδειξη των σύγχρονων μεθοδολογιών τους στην Ελλάδα ανάγεται σε διοχέτευση δυσβάσταχτου όγκου, αρκετές φορές, παλαιωμένων γνώσεων. Συγκεκριμένα, ο Έλληνας μηχανικός είναι προετοιμασμένος ουσιαστικά για την εφαρμογή και συντήρηση των μηχανημάτων, των διεργασιών, των προϊόντων της ξένης τεχνολογίας και όχι για επίλυση πρωτότυπων τεχνολογικών προβλημάτων. Οι περισσότεροι μηχανικοί ασχολούνται με επιτήρηση, διοίκηση, πωλήσεις, συντήρηση. Έτσι δεν απαιτείται ουσιαστικά βαθιά εξειδικευμένη γνώση, που παίρνει δευτερεύουσα θέση στην επιστημονοτεχνική κατάρτιση των ΠΣ των πολυτεχνικών τμημάτων. Πιο συγκεκριμένα, τα τμήματα χρησιμοποιούν την τεχνολογική εκπαίδευση ως άλλοθι για την άσκηση από τους αποφοίτους τους διοικητικών καθηκόντων. Η προεξέχουσα ιδεολογική προετοιμασία των σπουδαστών των πανεπιστημίων μας είναι τελικά η δημιουργία της διευθυντικής τάξης της παραγωγής και της κοινωνίας. Σ' αυτή την άνιση σχέση στηρίζεται πραγματικά η αντιστοιχία της ανώτατης εκπαίδευσης στην Ελλάδα με τις ανάγκες της κοινωνίας και της παραγωγής. Από αυτή την άποψη δεν έχει σημασία ποιος είναι ο προσανατολισμός των ΠΣ, ούτε η διαφοροποίησή τους σε ειδικότητες. Μετά την κατάργηση της έδρας και με τη συμμετοχή όλου του ΔΕΠ στην εκπαιδευτική και ερευνητική διαδικασία, έγιναν σοβαρές προσπάθειες για αναβάθμιση των Π.Σ. Δεν υπήρξε όμως ποτέ μέχρι σήμερα η τόλμη να αμφισβητηθεί το ίδιο το αντικείμενο της γνώσης και τα κριτήρια αξιολόγησής του, καθώς και η σχέση του με τις κοινωνικές ανάγκες που πρέπει να ωθούν τη διαμόρφωσή του. Έλειψε η

κριτική στη μέθοδο της ανάπτυξής του, μια και τέτοια κριτική είναι δύσκολη, όσο ο ρόλος του διπλώματος αντιστοιχεί στο χαρτί και όχι σε γνώση, όσο ο ρόλος των ΑΕΙ ανάγεται σε μια εξεταστική και όχι εκπαιδευτική διαδικασία και όσο η επαγγελματική κατοχύρωση είναι αντικείμενο νομικής κατοχύρωσης κι όχι διαφοροποίησης των ειδικοτήτων, που η ίδια η παραγωγική διαδικασία θα επέβαλε.

Δεν υπάρχει λοιπόν αμφιβολία ότι κάθε προσπάθεια αναμόρφωσης των ΠΣ, μέσα από θεσμοθέτηση κανόνων, θα αποτύχει, εάν δεν στοχεύσει στην επανορθοθέτηση της σχέσης εκπαίδευσης - παραγωγής - κοινωνίας, προϋποθέτοντας την κίνηση κοινωνικών δυνάμεων έξω από το πανεπιστήμιο, που να αναδεικνύουν οι ίδιες τη δυνατότητα της διαφορετικής λειτουργίας του. Κάτι τέτοιο είναι όμως δύσκολο, εφόσον δεν κινούνται στον τόπο μας εκείνες οι κοινωνικές δυνάμεις που θα έθεταν πρακτικά κάποιες συγκεκριμένες κατευθύνσεις αυτόνομης κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης και επίσης από την κατάσταση της ελληνικής βιομηχανίας, που, μέσα στο πλέγμα της τεχνολογικής εξάρτησής της από την ξένη τεχνολογία, αδυνατεί να δημιουργήσει κάποιους αυτόνομους μονιμότερους προσανατολισμούς. Και οι προσπάθειες που έγιναν για αναμόρφωση των ΠΣ συνάντησαν ανυπέρβλητα εμπόδια, λόγω του ότι, αν αυτά προσανατολίζονταν στις θεωρούμενες κοινωνικές και παραγωγικές «ανάγκες», θα κατέληγαν σε ανούσιο και αντιεπισημονικό περιεχόμενο.

Έτσι, αν και επήλθε αναβάθμιση σπουδών, με την έννοια της πολυφωνίας και της κατάρτησης των στεγανών της γνώσης και της «αυθεντίας», αυτή συνετέλεσε πάλι στην καλύτερη προετοιμασία των ολίγων πτυχιούχων, που θα συνεχίσουν π.χ. τις σπουδές τους στο εξωτερικό και όχι στην προετοιμασία της πλειονότητας των σπουδαστών, που καταλήγει στο πτυχίο μόνο για χρήση του ως «διαβατηρίου» για την είσοδό του στη διευθυντική τάξη. Οι σημερινοί πτυχιούχοι, λοιπόν, βρίσκονται, στατιστικά, στα ίδια επίπεδα ουσιαστικής εξάσκησης και εκπαίδευσης με εκείνους της δεκαετίας του 1970, αν και κατέχουν περισσότερες «εγκυκλοπαιδικές» γνώσεις. Αυτό όμως δεν είναι αποτέλεσμα υποβάθμισης των σπουδών, αλλά

η απόκριση στην έλλειψη κινητικότητας των κοινωνικών εκείνων δυνάμεων που θα απαιτούσαν ένα «διαφορετικό» επίπεδο σπουδών.

Α.3: Το ΠΣ στο τμήμα μου (όπως και στα περισσότερα τμήματα) αποτελεί συχνά παράθεση (ή και αντιπαράθεση μερικές φορές) γνωστικών αντικειμένων και στείρας γνώσης. Η παλιά «έδρα» απολήθωσε τα περιεχόμενα των μαθημάτων και της γνώσης και η απελευθέρωση των νέων δυνάμεων, μέσω του νόμου - πλαισίου, δεν επέφερε την ουσιαστική αλλαγή τους. Αυτό οφείλεται στο πλέγμα σχέσεων των παλαιών εδρών με τους νέους διδάσκοντες, οι οποίοι δεν μπόρεσαν, δεν θέλησαν και δεν τόλμησαν, ακόμα, να ερωτήσουν ξανά και τελικά να αναμορφώσουν τα περιεχόμενα του Π.Σ. Αντίθετα, τα Π.Σ. υπερφορτώθηκαν μηχανιστικά από την απαίτηση και το δικαίωμα διδασκαλίας του συνόλου του ΔΕΠ, με αποτέλεσμα να πρέπει ο σπουδαστής να «περάσει» τον απαραίτητο αριθμό των 60 και πλέον μαθημάτων, για να πάρει πτυχίο.

Οι υπερβολικοί αυτοί αριθμοί μαθημάτων στα ΠΣ αποκλείουν φυσικά την ουσιαστική διδασκαλία τους, την ορθολογική μελέτη του περιεχομένου τους και τον πειραματισμό με νέους, πιο αποτελεσματικούς, τρόπους διδασκαλίας.

Απαιτείται η άμεση αναβάθμιση των ΠΣ και ενόψει της ευρωπαϊκής ενοποίησης αλλά και της ταυτόχρονης ανάγκης για ενδυνάμωση της εθνικής μας ταυτότητας, ιδιαιτερότητας και κυρίως λόγω της ανάγκης για εκπαιδευτική και παραγωγική αυτάρκεια. Τα πανεπιστήμια, μέσω των ΠΣ, πρέπει να σκοπεύουν στη στελέχωση της κοινωνίας και της παραγωγής με ικανά στελέχη, καθώς επίσης και να διαμορφώνουν σπουδές προσανατολισμένες στις κοινωνικές ανάγκες. Συγκεκριμένα, πρέπει να αναδιαρθρωθούν τα ΠΣ με εισαγωγή της ερευνητικής δραστηριότητας, ιδιαιτεροποίηση του περιεχομένου των μαθημάτων, των διπλωματικών εργασιών και της πρακτικής εξάσκησης. Τα ΠΣ πρέπει να περιλαμβάνουν τη γενική μόρφωση πάνω στο αντικείμενο του τμήματος (μαθήματα κορμού) και επιλογές - κατευθύνσεις, ώστε ο σπουδαστής να μπορεί να προγραμματίζει ο ίδιος τον ευρύτερο κύκλο σπουδών του. Απαιτούνται επίσης

ουσιαστικές αλλαγές στον τρόπο διδασκαλίας και εξέτασης, περισσότερος διάλογος και λιγότερος από έδρας μονόλογος, χωρισμός των σπουδαστών κάθε εξαμήνου σε μικρότερα ακροατήρια, σεμινάρια μαθήματα, γενίκευση του συστήματος εργασιών σε κάθε μάθημα, εξέταση κατά το αντικείμενο και όχι κατά την ύλη του ενός βιβλίου, εξέταση που ελέγχει την κριτική σκέψη και την πρωτοβουλία του σπουδαστή.

Στο τμήμα μου άρχισε ήδη μια σοβαρή προσπάθεια για μείωση της από καθέδρας διδασκαλίας και αύξηση των σεμιναρίων, εργαστηρίων, ομαδικών και ατομικών εργασιών, καθώς και προσωπικής - εξατομικευμένης παρακολούθησης, μέσω του θεσμού του συμβούλου - καθηγητή. Έχει ήδη λοιπόν αρχίσει να διαφοροποιείται το ειδικό βάρος των παραπάνω τριών μορφών διδασκαλίας, αλλά δεν έχει επέλθει ακόμα πλήρης διαφοροποίηση. Η ποιότητα της εκπαιδευτικής διαδικασίας στο τμήμα μου επηρεάζεται κυρίως από την έλλειψη βιβλιοθηκών, εργαστηρίων και εν γένει υλικοτεχνικής υποδομής, από την έλλειψη τεχνικού, γραμματεϊακού, διοικητικού και βιβλιοθηκονομικού προσωπικού και από την έλλειψη ικανοποιητικής κρατικής χρηματοδότησης. Έτσι, ενώ το επίπεδο και η διάρκεια ενασχόλησης των διδασκόντων και η αναλογία σπουδαστών / διδασκόντων κρίνεται σχεδόν ικανοποιητική, η ποιότητα της εκπαιδευτικής διαδικασίας στο τμήμα μου είναι μόλις άνω του μετρίου.

Η έρευνα χαρακτηρίζεται και αυτή από σπασμωδικές κινήσεις, που κυμαίνονται από το επίπεδο της συναισθηματικής αφέλειας μέχρι την πλήρη σύγχυση. Μέχρι στιγμής, τα αποτελέσματά της δεν είχαν ουσιαστικές επιπτώσεις ούτε στο περιεχόμενο της διδασκαλίας ούτε στις μορφές της.

Η ερευνητική δραστηριότητα, όταν συνδυάζεται με τον επιστημονικό διάλογο και την κριτική, δημιουργεί τις συνθήκες παραγωγής νέας γνώσης και δυναμικής παρουσίας του πανεπιστημίου στην κοινωνική πραγματικότητα και στην παραγωγή. Χρειάζεται λοιπόν ένας εθνικός σχεδιασμός ερευνητικών προτεραιοτήτων. Στη βάση αυτού του σχεδιασμού, τα διάφορα τμήματα των πανεπιστημίων θα ορίζουν τις δικές τους ερευνητικές προτε-

ραιότητες. Η έρευνα είναι πολύ σημαντικό θέμα, τόσο αφ' εαυτής, για την παραγωγή νέας γνώσης και τεχνολογίας, όσο και γιατί είναι αλληλένδετη με την εκπαιδευτική διαδικασία. Κρατική έρευνα σημαίνει ότι μια κυβέρνηση προγραμματίζει τις αναπτυξιακές ανάγκες του τόπου και οδηγεί την έρευνα στην κατεύθυνση της ανάπτυξης. Ιδιωτική έρευνα σημαίνει στη χώρα μας γενικά «μελέτες». Αν σκεφθούμε την εξάρτηση της ελληνικής παραγωγής από την ξένη τεχνολογία και την αδυναμία της να προσδιορίσει δικούς της στόχους, είναι φανερό ότι η ιδιωτική έρευνα σημαίνει επίλυση βραχυπρόθεσμων προβλημάτων, με τα οποία ασχολούνται ούτως ή άλλως τα τεχνικά κι άλλα γραφεία. Επομένως, ανάληψη από τα ΑΕΙ μόνο ιδιωτικής έρευνας σημαίνει πρακτικά ότι τμήματα ή τομείς τονώνονται με οικονομικά, αλλά επειδή και η έρευνα στον τόπο μας δεν είναι απείρως μεγάλη, αυτή η διαδικασία που ήδη γίνεται θα ωφελήσει μόνο τους τομείς ή τα μέλη τους, που θα χάσουν κάθε άλλο κίνητρο για ανάπτυξη πρωτότυπης βασικής έρευνας. Έτσι, η έρευνα δεν τροφοδοτεί σήμερα το περιεχόμενο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, όπως θα έπρεπε. Επομένως, πρώτιστο κριτήριο για την επιλογή της έρευνας και των προτεραιοτήτων της είναι το κατά πόσο κάθε συγκεκριμένο πρόγραμμα απαντά σε κοινωνικές και αναπτυξιακές ανάγκες και δημιουργεί νέα γνώση.

Σε ό,τι αφορά στα πολυτεχνεία, αυτά είναι από τη φύση τους συνδεδεμένα με την παραγωγή. Συνεπώς οι ερευνητικές δραστηριότητες πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους τις ανάγκες της παραγωγής, με στόχο την ανάπτυξη της εγχώριας βιομηχανίας και τη βελτίωση των κοινωνικών προβλημάτων (π.χ. εξοικονόμηση νερού και ενέργειας, εναλλακτικές μορφές ενέργειας, ρύπανση του περιβάλλοντος, συνθήκες υγιεινής και ασφάλειας στις βιομηχανίες, νέες καθαρές τεχνολογίες, αύξηση αποτελεσματικότητας στις βιομηχανικές διεργασίες κ.ο.κ.), χωρίς όμως να λησμονείται και η βασική έρευνα. Η ερευνητική δραστηριότητα, υπό τις παραπάνω προϋποθέσεις, μπορεί να συμβάλει αποφασιστικά στην ανάπτυξη του τόπου, τη βελτίωση της ποιότητας ζωής του λαού μας, την αναβάθμιση της εκπαίδευσης των σπουδαστών και την αυτοχρηματο-

δότηση των ΑΕΙ. Δυστυχώς η έρευνα στα ΑΕΙ χρησιμοποιείται σήμερα κυρίως για την αυτοχρηματοδότηση και για την παραγωγή δημοσιεύσεων papers του ΔΕΠ, με στόχο την εξέλιξη στις ανώτερες βαθμίδες. Αυτή η διαδικασία, αν και γενικά πολύ επιθυμητή, εμπεριέχει το σοβαρό κίνδυνο να παραγνωριστεί ο εκπαιδευτικός χαρακτήρας των ΑΕΙ. Πρόκειται για μια ακόμα παρεξήγηση της έννοιας της έρευνας, που τονώνεται από την «ανάγκη» εξέλιξης του ΔΕΠ. Αυτό θα αρχίσει δικαιολογημένα να παραμελεί το εκπαιδευτικό του έργο, μια που το τελευταίο δεν υπολογίζεται γενικά ως σοβαρό προσόν κατά τις κρίσεις για εξέλιξη του.

Με την πρωταρχική σημασία που έδωσαν όλες οι κυβερνήσεις στην ποσοτική διάσταση των πανεπιστημίων – πολλαπλασιαστική αύξηση σπουδαστών στη διάρκεια των μεταπολεμικών δεκαετιών, ίδρυση νέων πανεπιστημίων ή σχολών, υπό την πίεση περιφερειών – πόλεων – αδιαφορώντας για την ποιοτική διάσταση, με σκοπό τη μεγιστοποίηση του πολιτικού οφέλους και εκμεταλλευόμενες την τρομερή ζήτηση της παιδείας, που επιβάλλει μια κοινωνία χωρίς φαντασία στον καταμερισμό της εργασίας και στην ανάπτυξη των δεξιοτήτων της νεολαίας, οδήγησε το πανεπιστήμιο, α) στην υποβάθμιση της ποιότητας των σπουδών του –απρόσωπες τάξεις διδασκαλίας, αίθουσες που δεν χωρούν το μεγάλο αριθμό σπουδαστών, εργαστήρια που ελαττώνουν τον αριθμό των προσφερόμενων ασκήσεων κάτω από την ανάγκη χωρισμού των σπουδαστών σε ομάδες– β) στην παροχή πτυχίων σε μεγάλο αριθμό αποφοίτων που «διαφεύγουν» έχοντας αποκτήσει μόνο μηδαμινές γνώσεις, γ) στη δημιουργία σειράς ανέργων ή υποαπασχολούμενων με όλες τις πικρίες που καλλιεργούνται σ' ένα «επιστημονικό προλεταριάτο», αλλά και στη μείωση της διάθεσης του σπουδαστή για ουσιαστικές σπουδές, αφού γνωρίζει ότι έχει μεγάλες πιθανότητες να μείνει άνεργος.

Αυτό είναι ένα σοβαρότατο πρόβλημα χωρίς άμεση λύση. Διότι, πώς είναι δυνατό να περιοριστεί ο αριθμός των σπουδαστών σε μια κοινωνία που προστάζει «πανεπιστημιακό πτυχίο ή κοινωνικός θάνατος», στερείται φαντασίας και ικανότητας να δημιουργήσει εναλλακτικά σύγχρονα

επαγγέλματα και δραστηριότητες για τη νεολαία της και περιορίζεται στην, πραγματικά χωρίς φαντασία, διοχέτευση της στο πανεπιστήμιο, ανεξάρτητα από τη βούλησή της. Αποτέλεσμα, η καταπίεση των περισσότερων «εξ ανάγκης» σπουδαστών από ένα πανεπιστήμιο και μια ειδικευση, που ουσιαστικά δεν τους εκφράζει ως άτομα και τους μετατρέπει τελικά σε δημόσιους υπαλλήλους, για να γίνουν μετά αυτοί οι ίδιοι μοχλοί επανάληψης του ίδιου στείρου κύκλου, στις επόμενες γενιές. Από την άλλη μεριά, το πέρασμα όλων των πολιτών από το πανεπιστήμιο δεν μπορεί παρά να είναι κάτι θετικό, όσον αφορά στη διεύρυνση του πνευματικού τους ορίζοντα. Ίσως, λοιπόν, η λύση να ανάγεται σε ελεύθερη είσοδο όλων, σε δύσκολη έξοδο και σε πτυχίο που να μη παριστάνει αναγκαστικά κριτήριο για επαγγελματική εξέλιξη. Αυτό θα μειώσει τις πικρίες των ανέργων επιστημόνων και θα τονώσει άλλες δραστηριότητες, που έχει ανάγκη η κοινωνία, με στελέχη διευρυμένης αντίληψης και αποτελεσματικότητας, που δεν θα αισθάνονται αναγκαστικά το μικροαστικό κόμπλεξ ότι δεν ασχολούνται με αυτό που σπούδασαν. Μια τέτοια λύση όμως θα απαιτούσε γενιές ολόκληρες προπαίδευσης και δεν φαίνεται εφικτή στον ορατό χρονικά ορίζοντα.

Τέλος, να σημειώσουμε ότι πολλά περιφερειακά πανεπιστήμια υπάρχουν μόνο για να δικαιολογούν την κοινωνική υπόσταση του ΔΕΠ τους, το οποίο πολλές φορές ζει μακριά τους και τα επισκέπτεται κατά περίπτωση, καθώς και τη σπουδαστική ιδιότητα των φοιτητών τους που κατά δεκάδες πασχίζουν με κάθε τρόπο να μετεγγραφούν.

Συνολικά έχω την αίσθηση (αλλά και στοιχεία, μια και έζησα και δίδαξα σε αγγλικά πανεπιστήμια για 16 χρόνια) ότι ένας μέσος Ευρωπαίος σπουδαστής με αγγλοσαξονικές σπουδές 3-4 ετών και ΠΣ 15-20 μαθημάτων είναι πιο έτοιμος να γίνει αποδοτικός μηχανικός από ένα μέσο Έλληνα σπουδαστή με 5 έτη σπουδών και ΠΣ 60 μαθημάτων, αν και ο δεύτερος έχει ευρύτερες γενικά «εγκυκλοπαιδικές» γνώσεις.

Οι Έλληνες πτυχιούχοι του 1990, σε σχέση με τους πτυχιούχους της δεκαετίας του 1970, απολαμβάνουν καλύτερης εκπαίδευσης, που βρίσκεται πολύ πιο κοντά

στην εκπαίδευση της υπόλοιπης Ευρώπης. Με τη σημαντική όμως αύξηση των μαθημάτων στα ΠΣ, λαμβάνουν λιγότερο ουσιαστική εκπαίδευση και ο «εγκυκλοπαιδισμός» των σπουδών έχει αυξηθεί. Οι πτυχιούχοι της δεκαετίας του 1970 είχαν υποστεί, έστω και ασυνείδητα, μεγαλύτερη καταπίεση, με την πραγματική έννοια του όρου, και εξακολουθώντας «καταπιεσμένοι» στην επαγγελματική τους ζωή απέδιδαν «εικονικά» καλύτερα στις προσταγές των εργοδοτών τους. Οι πτυχιούχοι του 1990 σκέφτονται πιο ελεύθερα και θα μπορούσαν να εργάζονται πιο αποτελεσματικά, αλλά, μη υπακούοντας εύκολα σε συντηρητικά κελεύσματα, εμφανίζονται ως λιγότερο «κατηρημένοι», ενώ ουσιαστικά αρνούνται την κατεστημένη σοφία. Οι αντίστοιχοι πτυχιούχοι άλλων ευρωπαϊκών πανεπιστημίων έχουν διανύσει μικρότερο διάστημα, την ίδια περίοδο, αλλά με συνεπή γραμμικό τρόπο, έτσι που το ελληνικό διανυθέν διάστημα σε τεθλασμένη γραμμή με πολλά «ζιγκ-ζαγκ» φαίνεται τελικά μικρότερο.

Β.1: Το πανεπιστήμιο θεωρείται γενικά ο χώρος στον οποίο η κοινωνία στοχάζεται τον εαυτό της. Η θέωρηση αυτή που είχε σαφέστερο αντικείμενο και περιεχόμενο στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια του περασμένου αιώνα, βρήκε πάλι δικαίωση στη μεταπολίτευση (1974-1980) στην Ελλάδα, όπου η κοινωνία προβληματίστηκε ανοιχτά (ιδιαίτερα με την εποποιία του Πολυτεχνείου) και επανοτοποθέτησε κοινωνικούς στόχους, όποιοι κι αν ήταν αυτοί. Επικρατούν, λοιπόν, τότε, οι παιδευτικοί – πολιτισμικοί στόχοι και λειτουργίες του πανεπιστημίου, που όμως χάνουν ειδικό βάρος κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, οπότε, και με την επιρροή των πολιτικών ανακατατάξεων στον κόσμο και τις ιδεολογικές τους αντανakλάσεις και προεκτάσεις, μετατοπίζεται το ειδικό βάρος προς τους οικονομικο-κοινωνικούς στόχους, εις βάρος κυρίως των πολιτισμικών.

Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στην Ευρώπη της Θάτσερ και του Κολ αλλά και του Μιττεράν και συμβαίνει, σε μικρότερη κλίμακα, λόγω της ύπαρξης «σοσιαλιστικής» κυβέρνησης, και στα ελληνικά πανεπιστήμια. Η τάση θα είναι η ακόμα μεγαλύτερη μετατόπιση της έμφασης προς τους οικονομικούς στόχους και λειτουργ-

γίες του πανεπιστημίου. Γνώστες των αντιδράσεων, που η μετατόπιση αυτή θα προκαλέσει, έστω και σε μικρές μερίδες διανοούμενων, οι ευρωπαϊκές κοινωνίες φρόντισαν ήδη να διαμορφώσουν το προφίλ της «ουμανιστικής εικόνας» των αποφοίτων των πανεπιστημίων τους. Έτσι, οι πολυτεχνικές σχολές δείχνουν να δέχονται το ουμανιστικό προφίλ του μηχανικού, φροντίζοντας π.χ. να περιλάβουν τις κοινωνικές και περιβαλλοντολογικές θεωρήσεις στην ανάπτυξη του κάθε τεχνολογικού θέματος ευθύς εξαρχής ως ολοκληρωμένου τμήματος της εκπαίδευσης των μηχανικών. Δηλαδή, το παραδοσιακό πλαίσιο τεχνολογία - παραγωγή - οικονομία έχει μετασχηματισθεί σε ένα σύνολο, όπου οι κοινωνικές και περιβαλλοντολογικές θεωρήσεις αποτελούν ολοκληρωμένο τμήμα του και με ίση βαρύτητα όπως τα παραδοσιακά συστατικά του. Αποδίδοντας μεγάλη σημασία σε μια διευρυμένη ανθρωπιστική παιδεία, το τμήμα μου έχει ήδη αρχίσει τέτοιες διαδικασίες μετασχηματισμού και διεύρυνσης, αλλά αυτές βρίσκονται ακόμα σε εμβρυακή κατάσταση, λόγω των άλλων πιεστικών προτεραιοτήτων.

Β.2: Το τμήμα μου δίνει μεγάλη σημασία στη σύζευξη ΠΣ, περιεχομένου διδασκαλίας και τελικά πτυχίων με τις ανάγκες της κοινωνίας και της οικονομίας. Εν τούτοις, στην πράξη, η συσχέτιση εκπαιδευτικών προγραμμάτων με τις κοινωνικές ανάγκες πολύ λίγο έχει προχωρήσει στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας και δεν πιστεύω ότι θα προχωρήσει ούτε στο άμεσο μέλλον, για πολύ συγκεκριμένους λόγους. Στην Ελλάδα δεν κινούνται εκείνες οι κοινωνικές δυνάμεις (κοινωνικοί φορείς, κρατικοί οργανισμοί, τοπική αυτοδιοίκηση, σύνδεσμοι εργοδοτών, συνδικάτα εργαζομένων, επαγγελματικές ενώσεις, αγροτικοί συνεταιρισμοί, κτλ.) που θα καθόριζαν συγκεκριμένες «ανάγκες». Αυτό οφείλεται στο ότι η κοινωνία μας – στα επιμέρους της τμήματα και συνολικά – δεν έχει γνώση και συνείδηση μακροπρόθεσμων στόχων και αναγκών αλλά κινείται μέσα σε μια αυταπάτη βραχυπρόθεσμης ατάρκειας.

Γενικά, και εφόσον η εγχώρια παραγωγή βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά σε εισαγόμενη γνώση και τεχνολογία και αδυνατεί να καθορίσει μακροπρόθεσμους

δικούς της προσανατολισμούς, τα περιεχόμενα των ΠΣ έχουν μικρή ουσιαστική σημασία, εφόσον το πανεπιστήμιο παράγει απλώς «στελέχη», που θα αποτελέσουν τη «διευθυντική τάξη», χωρίς να έχει σημασία τελικά αν ονομάζονται μηχανολόγοι, χημικοί, μηχανικοί ή φυσικοί. Οι πτυχιούχοι των πολυτεχνείων μας απορροφώνται από την αγορά και το ποσοστό της ανεργίας είναι γύρω στο 18%, αλλά και από αυτούς που εργάζονται, ποσοστό μόνο 37% απαντά ότι το περιεχόμενο της δουλειάς τους έχει σχέση «σε μεγάλο βαθμό» με γνώσεις που απέκτησαν στο πολυτεχνείο. Ένα άλλο ποσοστό 50% (κυρίως ελεύθερων επαγγελματιών) δηλώνει ότι την ίδια δουλειά με αυτούς ασκούν και άλλοι επαγγελματίες, με σαφώς κατώτερα τυπικά προσόντα. Στις ΗΠΑ, ποσοστό 88% των χημικών μηχανικών εργάζεται στη χημική βιομηχανία σε θέματα έρευνας - μελέτης. Στην Ελλάδα, αν και ποσοστό 50% εργάζεται στη βιομηχανία, μόνο το 13% του συνόλου των χημικών μηχανικών ασχολείται με θέματα έρευνας - μελέτης ή κατασκευής. Είναι λοιπόν φανερό ο λόγος για τη δευτερεύουσα θέση που κατέχει η επιστημονο-τεχνική κατάρτιση στις λειτουργίες των τμημάτων και η προεξέχουσα θέση της ιδεολογικής προετοιμασίας, που χρησιμοποιεί την εκπαίδευση ως άλλοθι για την άσκηση των διοικητικών καθηκόντων. Σ' αυτή την άνιση σχέση στηρίζεται πραγματικά η αντιστοιχία ενός πανεπιστημιακού τμήματος με τις ανάγκες της κοινωνίας και της παραγωγής.

Παρ' όλ' αυτά, είναι γεγονός ότι άρχισαν να γίνονται ήδη ορισμένα βήματα για τροποποιήσεις των ΠΣ ως προς την εσωτερική δυναμική τους, ως προς τη λογική εξειδίκευσης και *τεμαχισμού τους* και ως προς τη μέθοδο ανάπτυξης των γνωστικών αντικειμένων τους. Παρατηρούνται επίσης μετατοπίσεις στους άξονες διδασκαλίας, κυρίως βάσει προτάσεων και παρατηρήσεων των ιδίων των σπουδαστών, που αντιλαμβάνονται αμεσότερα την ανάγκη νέων προσανατολισμών των μεθόδων διδασκαλίας. Κάποιες πιέσεις ενισχύονται επίσης από π.χ. την τοπική αυτοδιοίκηση, για περιβαλλοντικά θέματα, τα οποία αρχίζουν να εισέρχονται στα ΠΣ των τμημάτων.

Γ.1: Μια δεκαετία μετά την ένταξη της Ελλάδος στην ΕΟΚ, παράλληλα με τη δε-

καθηγητών υψηλής στάθμης θεωρείται από άχρηστη ως περίπου καταπιεστική και μη επιθυμητή, αφού οι «αλεξιπτωτιστές» αυτοί ενδέχεται να αποκαλύψουν την ανεπάρκεια πολλών εκ των υπαρχόντων καθηγητών. Είναι όμως επίσης γεγονός ότι η ΠΚ έχει και πικρές εμπειρίες από Έλληνες του εξωτερικού «υψηλής στάθμης» που θεώρησαν την εκλογή τους στα ελληνικά ΑΕΙ ως περίπου συνταξιοδότησή τους και δε συνεισέφεραν τίποτα.

Φυσικά δεν τίθεται θέμα ανταγωνισμού στην προσέλκυση φοιτητών, μια που όλοι ζητούν τη μείωση του αριθμού τους, εφόσον τα κρατικά κονδύλια δεν είναι αναλογικά με τον αριθμό των φοιτητών του κάθε ιδρύματος.

Τα νεότερα πανεπιστήμια, εξαρχής στελεχωμένα με πολλούς Έλληνες του εξωτερικού, δεν έχουν τέτοιου είδους αμφιβολίες, διότι οι τελευταίοι έχουν συνηθίσει στον ανταγωνισμό και γνωρίζουν ότι, καλώς ή κακώς, στη συνείδηση της ευρωπαϊκής και βορειοαμερικανικής πανεπιστημιακής και επιστημονικής κοινότητας, το κάθε πανεπιστήμιο ή σχολή επιβιώνει ή σβήνει σε συνάρτηση με τη διάρκεια και το επίπεδο της παράδοσης που διαμορφώνει. Τα παλαιότερα ιδρύματα καλύπτονται πίσω από το γεγονός ότι αρκετοί από τους καλύτερους αποφοίτους τους γίνονται μελλοντικά οι καθηγητές των πανεπιστημίων της Ευρώπης και Β. Αμερικής και ξεχνούν ότι η μεγάλη μάζα των σπουδαστών τους αποφοίτα με λίγα μόνο εφόδια σε τελική ανάλυση.

Η αξιοποίηση των ευρωπαϊκών προγραμμάτων και κονδυλίων θα μπορούσε να είχε αμβλύνει τις φοβίες, τις αναστολές και την αναβλητικότητα των πανεπιστημίων. Όμως αυτό δεν έγινε, όχι τόσο λόγω κάποιας ανεπάρκειας επιστημονικού επιπέδου και υποδομής, σχεδιασμού και υλοποίησης προγραμμάτων -προτάσεων, όσο και ως αποτέλεσμα κάποιων ιδεολογικο-πολιτικών αντιθέσεων, δικαιολογημένων και μη, αλλά κυρίως ως αποτέλεσμα της παντελούς αδυναμίας του κρατικού μηχανισμού έρευνας να σχεδιάσει, να εξηγήσει, να δεχθεί και να προωθήσει τέτοια προγράμματα, παρέχοντας αξιοπρεπή κίνητρα και βοήθεια στους πανεπιστημιακούς ερευνητές. Αντί γι' αυτό, ο κρατικός μηχανισμός επέβαλε τέτοια κριτήρια και αρτηριοσκληρωτικές διαδικασίες, που, μαζί με την παντελή έλλειψη κεντρικού προγραμματισμού έρευνας σε αναπτυξιακή για τη χώρα κατεύθυνση, έπνιξε σχεδόν κάθε διάθεση πολλών πανεπιστημιακών για εμπλοκή τους σε τέτοια ευρωπαϊκά προγράμματα.

Έτσι, δικαιολογίες για ανεπάρκεια επιστημονικού επιπέδου και ιδεολογικο-πολιτικές αγκυλώσεις των μελών των πανεπιστημίων χρησιμοποιήθηκαν ως ισχυρό άλλοθι στην ανυπαρξία αφενός κρατι-

κού σχεδιασμού και στρατηγικής έρευνας και αφετέρου των κατάλληλων σχετικών δομών και διαδικασιών, μέσω των οποίων αυτά θα επραγματοποιούντο. Υπάρχουν ευτυχώς λαμπρές προσωπικές εξαιρέσεις (κυρίως Ελλήνων που πέρασαν πολύ καιρό στο εξωτερικό και έχουν τις κατάλληλες διασυνδέσεις με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες) που αξιοποιούν, κατά το δυνατόν, τα ευρωπαϊκά προγράμματα. Εάν δεν υπάρξει όμως κρατικός σχεδιασμός ανάπτυξης, και πολιτική πίεση για αποδοχή της από την ΕΟΚ, είναι αναπόφευκτο τα αποτελέσματα της ερευνητικής δραστηριότητας των Ελλήνων στα ευρωπαϊκά προγράμματα να είναι χρήσιμα μόνο στις βιομηχανίες της υπόλοιπης Ευρώπης. Μια τέτοια εξέλιξη δεν θα είναι φυσικά επιθυμητή. Ο ανταγωνισμός είναι θεμιτός μόνο όταν οι ανταγωνιζόμενοι ξεκινούν τουλάχιστον από μια μίνιμουμ κοινή βάση.

Γ.3: Η προσαρμοστικότητα μιας εξαιρετικά συντηρητικής κοινωνίας, όπως η ελληνική, είναι ιδιαίτερα δύσκολη. Η αντίστασή της σε κάθε αλλαγή είναι και έντονη και ουσιαστική. Έτσι, οι επιπτώσεις από τις ραγδαίες πολιτικές ανακατατάξεις στην Ευρώπη και τον κόσμο, με τις ιδεολογικές τους αντανακλάσεις και προεκτάσεις, οδηγούν απλώς σε σύγχυση και αποκαλύπτουν τις εσωτερικές κοινωνικές αντιθέσεις, χωρίς να αποτελούν άμεσα μοχλό αλλαγής. Η εγγενής αδράνεια του συστήματος και της κυρίαρχης τάξης (πνευματικής και οικονομικής) στην Ελλάδα, με δομές που χαρακτηρίζονται από αναξιοκρατία, απουσία προσωπικής ευθύνης, ανυπαρξία ελέγχου ή αντίθετα ασφυκτικού ελέγχου, διασπορά των αρμοδιοτήτων, ασυνέχεια πολιτικής, άμεση εξάρτηση προσώπου από πρόσωπο, δεν επιτρέπει τέτοιου είδους γρήγορες αλλαγές.

Άλλωστε, μια κυρίαρχη τάξη δεν μπορεί να παραδεχθεί το λάθος της, άρα να δεχθεί την ανάγκη αλλαγής.

Έτσι, οι αλλαγές στην οπτική προσέγγιση και στη μεθοδολογία συγκρότησης εκπαιδευτικών προγραμμάτων δεν θα αντικατοπτρίζουν, τα προσεχή λίγα χρόνια τουλάχιστον, τις επιπτώσεις από τις διεθνείς ανακατατάξεις, αλλά θα εξακολουθήσουν να αντανακλούν τις αναστολές, τους φόβους, τις ελπίδες, το συναι-

καετία λειτουργικο-δομικών μετασχηματισμών στα πανεπιστήμια, ο βαθμός που έχουν επηρεαστεί τα ΠΣ και το περιεχόμενο διδασκαλίας είναι μικρός. Έτσι, τα νέα μαθήματα που έχουν προστεθεί ή αφαιρεθεί ή σημαντικά τροποποιηθεί στα ΠΣ αντανακλούν περισσότερο τις εσωπανεπιστημιακές ανάγκες, δυνατότητες και σκοπιμότητες των τμημάτων και όχι τη σημασία τους μέσα στα πλαίσια της δεδομένης προοπτικής επιτάχυνσης της οικονομικο-κοινωνικής και πολιτικής ολοκλήρωσης της Ευρώπης. Η επιρροή στα ΠΣ αφορά στη συσώρευση όγκου εκσυγχρονισμένων γνώσεων, ορθολογικά δεμένων και μη επικαλυπτομένων, στις καλύτερες των περιπτώσεων, χωρίς όμως να αμφισβητείται το ίδιο το αντικείμενο της γνώσης και χωρίς κριτική στη μέθοδο για την ανάπτυξή του. Μια τέτοια κριτική απαιτεί ξεπέρασμα δύσκολων εμποδίων, όσο ο ρόλος των ΑΕΙ ανάγεται τελικά σε μια εξεταστική και όχι εκπαιδευτική διαδικασία, με στόχο την κοινωνική άνοδο μέσα από το πανεπιστήμιο και όσο η επαγγελματική κατοχύρωση γίνεται αντικείμενο νομικής κατοχύρωσης και όχι διαφοροποίησης των ειδικοτήτων που η ίδια η ευρωπαϊκή κοινωνία θα επέβαλε.

Αν και κάποια μεγαλύτερη έμφαση έχει δοθεί π.χ. σε ξένες γλώσσες και ξένη βιβλιογραφία, αυτή ανάγεται σε αναγνώριση της ανάγκης τους και όχι σε κάλυψή τους, μια και η διδασκαλία ξένων γλωσσών στο πανεπιστήμιο ακόμα θεωρείται πάρεργο, ενώ η πρόσβαση στην ξένη βιβλιογραφία είναι σχεδόν αδύνατη λόγω έλλειψης βιβλιοθηκών και χρηματοδότησης.

Γ.2: Η προοπτική διαμόρφωσης ενός ενιαίου ευρωκοινοτικού χώρου άμβλλας και ανταγωνισμού ανάμεσα σε επαγγελματίες, επιστήμονες - ερευνητές, πανεπιστημιακούς δασκάλους, καθώς και ανταγωνισμού ανάμεσα στα πανεπιστήμια για την προσέλκυση φοιτητών, υψηλής στάθμης καθηγητών και κονδυλίων, αντιμετωπίστηκε γενικά αρνητικά από τα αρχαιότερα τουλάχιστον πανεπιστήμιά μας. Οι λόγοι της αρνητικής αντιμετώπισης ήταν -κατά τη γνώμη του γράφοντος- και δικαιολογημένοι και αδικαιολόγητοι. Οι αδικαιολόγητοι προέρχονται από τα πλέγματα ανασφάλειας και τις αυταπάτες θετικής αυτοκριτικής. Έτσι, η προσέλκυση

σθηματικό παραλήρημα, τα ιδεολογικά περιεχόμενα και τις πολιτικές θέσεις και αγκυλώσεις της κάθε σχετικής εκπαιδευτικής επιτροπής, του κάθε σχετικού υπουργού, του κάθε κυβερνητικού σχήματος.

Είναι χαρακτηριστικό ότι, με δεδομένη τη μεταπολιτευτική επικράτηση μιας αριστεροφανούς προσέγγισης με κοινωνική στόχευση και ανάδειξη της θεματικής περί δικαίου και ισότητας και ίσων ευκαιριών, το πανεπιστήμιο έγινε ουσιαστικά ακόμα πιο απρόσιτο στις ασθενέστερες κοινωνικά τάξεις, όπως δείχνουν τελευταία στατιστικά στοιχεία. Και αυτό, όχι βέβαια λόγω ιδεολογικού σχεδιασμού, αλλά λόγω αδυναμίας να θεοπιστούν και να υλοποιηθούν διαδικασίες που να πραγματώνουν αυτή την ιδεολογία. Η γενική αποτυχία τέτοιων πειραμάτων και μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα δεν οφείλεται στην έλλειψη ιδεολογικού υπόβαθρου, που βρίσκεται εν αφθονία, έστω κι αν κανείς διαφωνεί με την ποιότητα και τους στόχους του, αλλά στην έλλειψη κοινωνικής, φαντασίας και πρακτικότητας, στη μηδαμινή αποτελεσματικότητα, στο φόβο μπροστά στην τεχνολογία και την όποια αλλαγή και εξέλιξη, στην υπέρμετρη συναισθηματική φόρτιση και στη χαμηλή κουλτούρα της κοινωνίας μας. Έτσι, τα πανεπιστήμια κι οι φορείς τους, αλλά και η ίδια η πολιτεία αποφεύγουν να θέτουν και να ιεραρχούν μεγάλους στόχους και οράματα, απλώς και μόνο γιατί δεν ξέρουν πώς να τα υλοποιούν ή κι αν ξέρουν φοβούνται τις συνέπειες της υλοποίησής τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα οράματα που προπαγανδίζονται προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από τους σπουδαστές και τη νεολαία, οι οποίοι δεν έχουν την ευθύνη υλοποίησής τους.

Το αποτέλεσμα είναι ότι, παρά τις φωνές που ακούγονται από όλες τις πλευρές για εκσυγχρονισμό, κάθε εκσυγχρονιστική πρόταση αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό και άρνηση. Η έλλειψη εμπιστοσύνης σ' όλα τα επίπεδα των μελών της ΠΚ αποτελεί τροχοπέδη για πρόοδο και εκσυγχρονισμό. Οι ιδεολογικο-πολιτικές αντιθέσεις χρησιμοποιήθηκαν σαν το ρομαντικό περιτύλιγμα για να καλυφθεί απλώς αυτή η δυσπιστία και η έλλειψη εμπιστοσύνης.

Υπάρχουν ευτυχώς σήμερα, κατά την

άποψή μου, κάποιες ενδείξεις (π.χ. εκλογικά ποσοστά έστω και μεμονωμένων πρυτανικών αρχών) επιθυμίας και του εκπαιδευτικού προσωπικού και των σπουδαστών για ιεράρχηση σημαντικών στόχων για το πανεπιστήμιο και σίγουρα για εκσυγχρονισμό - ανανέωση μέσα σε προοδευτικά - δημοκρατικά πλαίσια. Υπάρχουν όμως και ενδείξεις για άλλου είδους διεργασίες, όπως οι απαράδεκτες και αναχρονιστικές προτάσεις που εμφανίζονται κατά καιρούς από επιτροπές «ειδικών για την παιδεία», που αντανακλούν απλώς τις απεγνωσμένες προσπάθειες του παλαιού καθηγητικού κατεστημένου να ανακτήσει τις χαμένες, ουσιαστικά ανούσιες, εξουσίες του.

Η αντίθεση λαϊκισμού - εκσυγχρονισμού δεν πιστεύω ότι λειτούργησε ποτέ ουσιαστικά (παρά μόνο ως εξαίρεση) και σε συγκεκριμένα θέματα, που δεν επηρέασαν τη γενικότερη λειτουργία και δεν συνέβαλαν στη λεγόμενη «κρίση της παιδείας».

Οι αρνητές της προόδου και του εκσυγχρονισμού, στυλοβάτες της βαθιά συντηρητικής κοινωνίας μας, έσπευσαν να ταυτίσουν τις υγιείς και δικαιολογημένες ιδεολογικο-πολιτικές αντιθέσεις με το αντιθετικό ζεύγος λαϊκισμού - εκσυγχρονισμού. Η ταύτιση αυτή μπορεί να αποτελέσει το άλλοθι για οπισθοδρομικές, στην ουσία, λύσεις, υπό το πρόσχημα τέτοιων ξεθωριασμένων εννοιών, όπως της απαιτούμενης «τάξης», εννοιών που όμως βρίσκουν ακόμα δυστυχώς αρκετή κοινωνική απήχηση, έστω κι αν στερούνται περιεχομένου. Διότι η «τάξη» αντιστοιχεί και στην αδράνεια και είναι αντίθετη προς τις δυναμικές κοινωνίες του σήμερα, όπου ο σεβασμός της «ιεραρχίας» και «αρχαιότητας» έχει παραχωρήσει πολύ σωστά τη θέση του στο σεβασμό της ατομικής και ομαδικής συνεισφοράς στο κοινωνικό σύνολο και στο σεβασμό της δημιουργικότητας, ανεξάρτητα ιεραρχικών τίτλων και αρχαιότητας. Αυτό αποτελεί την πραγματικότητα του σήμερα και δεν συνιστά «λαϊκισμό».

Η πραγματική αντίθεση είναι λοιπόν αυτή που υπάρχει μεταξύ του παλαιού πανεπιστημιακού (και κοινωνικού) κατεστημένου και των νέων ζωντανών δυνάμεων του πανεπιστημίου, που ακόμα δεν έχουν αξιοποιήσει το δυναμικό τους, θύ-

ματα και οι ίδιες των συντηρητικών κοινωνικών πλεγμάτων και διαδικασιών, και που πολλές φορές οι ίδιες, με συγκεχυμένες πράξεις, τονίζουν το μύθο του λαϊκισμού.

Ο φόβος της συντηρητικής επέλασης για επάνοδο σε απολιθωμένα σχήματα είναι υπαρκτός και θα έχει και σημαντική κοινωνική υποστήριξη, μια και η παραπληροφόρηση ανθεί στον τόπο μας, όσο και η παραοικονομία.

Ο γράφων διατηρεί όμως την αισιοδοξία που του δίνει η «παραβολικότητα» του χρόνου και της ιστορίας, όπου επιρροές του παρόντος εξελίσσονται στο μέλλον και όχι στο παρελθόν, και θέλει να πιστεύει ότι οι νέες δυνάμεις θα βρουν το κατάλληλο πλαίσιο δράσης και θα επιβάλλουν το δυναμικό εκσυγχρονισμό, που τόσο ανάγκη έχει η παιδεία και που τόσο έντονα θα διεκδικήσει η νεολαία μας. ■

1. Το επίπεδο των παρεχομένων πανεπιστημιακών υπηρεσιών

1.1. Προβλήματα διοίκησης

Η ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ δομή των πανεπιστημιακών διοικήσεων εμποδίζει την απλοποίηση, την εξειδίκευση και τον εκμοντερνισμό των διοικητικών διαδικασιών. Τα προβλήματα διαφέρουν κατά περίπτωση. Τα δύο μεγάλα πανεπιστήμια της χώρας (Αθήνας και Θεσσαλονίκης) έχουν γίνει ιδρύματα μαμούθ και ο πολλαπλασιασμός του πληθυσμού τους δεν επιτρέπει πια την αποτελεσματική λειτουργία των υπηρεσιών. Σχετικά εύκολη λύση του προβλήματος θα ήταν να κατατμηθούν διοικητικά σε περισσότερα πανεπιστήμια το καθένα. Τα λεγόμενα περιφερειακά και κυρίως τα νέα πανεπιστήμια πάσχουν από τη διασπορά στο χώρο και την απουσία στοιχειώδους υποδομής.

Σημαντικότερο πρόβλημα είναι η παραδοσιακή αντίληψη για τη διοίκηση των πανεπιστημίων. Στη σημερινή (ευρωπαϊκή) φάση τα ΑΕΙ χρειάζονται διοίκηση με την έννοια του μάναντζεμντ. Χρειάζονται επίσης κατάτμηση και εξειδίκευση των υπηρεσιών.

Για τους φοιτητές αυτό που λείπει απελπιστικά είναι μια υπηρεσία παροχής πληροφοριών για όλα τα ζητήματα που αφορούν στην πανεπιστημιακή ζωή. Λείπει μια υπηρεσία που θα ασχολείται με την εύρεση στέγης για φοιτητές. Επίσης μια υπηρεσία για εύρεση εργασίας (προσωρινής και για μικρά διαστήματα).

1.2. Κριτήρια εκλογής των διοικητικών αρχών

Θεμελιακό πρόβλημα είναι τα αποκλειστικά πολιτικά κριτήρια και τα κομματικά ψηφοδέλτια με τα οποία εκλέγονται οι πρυτανικές αρχές. Τα κριτήρια αυτά εμποδίζουν την εκλογή ατόμων με περισσότερες από άλλους διοικητικές γνώσεις και ικανότητες (αυτή η διαπίστωση δεν αφορά στα πρόσωπα, που άλλοτε τυχαίνει να ασκούν πετυχημένα το διοικητικό έργο και άλλοτε τυχαίνει το αντίθετο). Συχνά, τα κομματικά κριτήρια εκλογής καθορίζουν τις προτεραιότητες των πρυτανικών αρχών απέναντι στα ποικίλα προβλήματα. Καθορίζουν επίσης την υπερβολικά α-

νεκτική, κατά τη γνώμη μου, στάση απέναντι στις παραβιάσεις της διδακτικής λειτουργίας που συχνά κάνουν οι συνδικαλιστές φοιτητές.

Αυτή η λαθεμένα ανεκτική στάση είναι ως ένα βαθμό γενεσιουργός αιτία της επιθετικής αδιαφορίας των φοιτητών για την παρεμπόδιση των μαθημάτων. Οι μειοψηφίες που συμμετέχουν στα συνδικαλιστικά όργανα, άλλοτε με την πεποίθηση ότι η πολιτική τους δράση έχει προτεραιότητα σε σχέση με τα μαθήματα, άλλοτε με την εντύπωση ότι η προκλητικά απειλητική ή αναιδής συμπεριφορά αρκεί για να κάνει διοικητικούς υπεύθυνους και διδάσκοντες να υποχωρήσουν, παραβιάζουν συχνά την κανονική διεξαγωγή των μαθημάτων. Λειτουργούν π.χ. μεγάφωνα που κραυγάζουν συνθήματα ή άσματα δίπλα στις αίθουσες διδασκαλίας, καταλαμβάνουν π.χ. για φοιτητικές συνελεύσεις αίθουσες προγραμματισμένης διδασκαλίας άλλων τμημάτων, κ.ο.κ.

Το γεγονός ότι ολόκληρη η πανεπιστημιακή κοινότητα και ολόκληρη η πολιτική ηγεσία δίνουν στα πανεπιστήμια μάχες κομματικής υπεροχής (με ακραία απεικόνιση του φαινομένου, ο πρωθυπουργός της χώρας να βγάζει λόγο στους φοιτητές την παραμονή των φοιτητικών εκλογών του 1991) «διαπαιδαγωγεί» τους φοιτητές και καλλιεργεί τα φαινόμενα επιθετικής αδιαφορίας προς τη μορφωτική διάσταση της φοιτητικής ιδιότητας.

Αυτό επιδρά έμμεσα και στο φοιτητικό συνδικαλισμό. Όλο και λιγότεροι φοιτητές συμμετέχουν στις εκλογές και τα όργανα. Επίσης τα παιδιά χάνουν το μέτρο χειρισμού των διεκδικήσεων και την ικανότητα καθοδήγησης των κινητοποιήσεων. Αυτό έχει δύο αποτελέσματα. (α) Καταφεύγουν κατευθείαν σε ανταρσιακές καταλήψεις. (β) Παρά τις συχνές καταλήψεις και το φαινόμενο γυαλιά-καρφιά, δεν καταφέρνουν να πετύχουν ικανοποίηση των αιτημάτων τους.

(Εδώ χρειάζεται μια παρένθεση. Δεν νομίζω ότι το παραπάνω φαινόμενο είναι, όπως αρκετοί πιστεύουν, αποτέλεσμα της ποσοστιαίας συμμετοχής των φοιτητών στις πρυτανικές εκλογές. Οφείλεται στη «διαπαιδαγώγηση», σύμφωνα με την οποία, στα πανεπιστήμια δίνεται μάχη κομματικής υπεροχής και όχι σύγκρουσης των ιδεών. Εκεί που το ποσοστό 50% με

δικαίωμα ψήφου των φοιτητών θα έπρεπε να είναι χαμηλότερο είναι στις γενικές συνελεύσεις των τμημάτων. Γιατί σε αυτές οι φοιτητές γίνονται, σε μικρά κυρίως τμήματα, καθοριστικός παράγοντας πλειοψηφιών για θέματα στα οποία δεν μπορούν αντικειμενικά να έχουν δική τους γνώμη, όπως είναι π.χ. προγράμματα σπουδών, ορισμός γνωστικών αντικειμένων, προκηρύξεις θέσεων κ.λπ.)

1.3. Η απουσία βιβλιοθηκών

Ιδιαίτερα σημαντική και σε αρκετό βαθμό καθοριστική του κλίματος της κρίσης στα ελληνικά ΑΕΙ είναι η απουσία βιβλιοθηκών. Βιβλιοθηκών και όχι βιβλίων. Η παράδοση των σπουδαστηρίων (τουλάχιστον στις θεωρητικές ειδικότητες που γνωρίζω) έχει δημιουργήσει βιβλιοθήκες αρκετά πλούσιες. Αυτές όμως είναι παραδοσιακά οργανωμένες και δεν έχουν σχέση με τράπεζες πληροφοριών. Επομένως η ενημέρωσή τους είναι ελλιπής και πολύ αργού ρυθμού. Λειτουργούν σχεδόν αποκλειστικά ως πηγή δανεισμού ή χρήσης βιβλίων και περιοδικών για τους διδάσκοντες. Επιπλέον, οι βιβλιοθήκες δεν επικοινωνούν μεταξύ τους (πράγμα φυσικά αδύνατο χωρίς προσωπικό και ληματογράφηση σε Η/Υ), με αποτέλεσμα όχι μόνο οι συγγενείς ειδικότητες αλλά και το ίδιο τμήμα να προμηθεύονται τα ίδια βιβλία ή περιοδικά ξεχωριστά για τον κάθε επιμέρους τομέα. Ένας κεντρικός, έστω σε κάθε σχολή, προγραμματισμός μαζί με ένα κύκλωμα μικρών Η/Υ και ειδικευμένο προσωπικό θα επέτρεπαν με τα ίδια κονδύλια πολύ πλουσιότερες βιβλιοθήκες.

Για τους διδάσκοντες λείπει η δυνατότητα βιβλιογραφικής πληροφόρησης με Η/Υ και η σύνδεση με τράπεζες πληροφοριών (ακόμα και με τις τράπεζες πληροφοριών που έχουν ερευνητικά κέντρα, όπως το ΕΙΕ). Λείπει η δυνατότητα ερευνητικής δουλειάς σε βιβλιοθήκες ανοιχτές τα βράδυ, τα σαββατοκύριακα και τις διακοπές. Και για τους φοιτητές λείπει τελείως η έννοια της βιβλιοθήκης. Δεν υπάρχει η βιβλιοθήκη στα πανεπιστήμιά τους, όπου θα μάθουν σιγά σιγά να εργάζονται. Δηλαδή δεν υπάρχει η ουσιαστικότερη απ' όλες υποδομή για ανώτερη εκπαίδευση. Ποιο μπορεί να είναι το επίπεδο των φοιτητών που μπαίνουν στο πανεπιστή-

μιο και φτάνουν στο πτυχίο με τα περίφημα δωρεάν υποχρεωτικά εγχειρίδια ανά μάθημα υπό μάλης; Χωρίς να έχουν ποτέ μπει σε μια βιβλιοθήκη, ποτέ αναρωτηθεί πώς ψάχνει κανείς μια βιβλιογραφία ή τι σημαίνει βιβλιογραφία. Χωρίς ποτέ να έχουν αποπειραθεί να κάνουν μια μικρή εργασία στη βιβλιοθήκη. Χωρίς να υπάρχει στις θεωρητικές επιστήμες η κλασική βιβλιογραφία στην ελληνική γλώσσα, θεματική λημματογράφηση, προσωπικό και βιβλιοθηκονόμοι που να συμβουλευούν αυτόν που ψάχνει. Χωρίς να υπάρχουν βιβλιοθήκες ανοιχτές τα βράδυα, τα σαββατοκύριακα και τις διακοπές.

1.4. Ο χώρος των ΑΕΙ ως πολιτιστικό περιβάλλον

Τα ΑΕΙ πάσχουν από το πρόβλημα των αιθουσών. Ωστόσο, παρά την τεράστια αύξηση των φοιτητών τα τελευταία είκοσι χρόνια, αναρωτιέμαι αν το θέμα των αιθουσών είναι πράγματι μόνο πρόβλημα χώρων διδασκαλίας ή κι αυτό, ως ένα σημείο κληρονομιά της παράδοσης. Οι περισσότερες αίθουσες είναι πολύ μεγάλες, διαμορφωμένες για διαλέξεις σε μεγάλα ακροατήρια. Θα χρειαζόταν να ερευνηθεί αν λείπουν πράγματι τα τετραγωνικά μέτρα που χρειάζονται ή αν ο διακανονισμός των χώρων είναι κυρίως το πρόβλημα, δηλαδή αν τα τετραγωνικά μέτρα που υπάρχουν θα επέτρεπαν τη διαμόρφωση μικρών αιθουσών.

Η έλλειψη αιθουσών διδασκαλίας είναι ίσως λιγότερο σημαντική ως προς τα προβλήματα που δημιουργούνται από την κατάσταση των αιθουσών. Ομολογουμένως καθόλου δεν υποβάλλει την «έφεση για μόρφωση» η εικόνα εγκατάλειψης, τα σπασμένα θρανία και η γνωστή σε όλους γενική αθλιότητα των αιθουσών διδασκαλίας.

Απουσιάζουν ακόμα από τα πανεπιστήμια οι χώροι συνάντησης και πολιτιστικής δραστηριότητας των φοιτητών. Τα φοιτητικά εστιατόρια και τα λεγόμενα κυλικεία είναι συνήθως και παντού κάτι ανάμεσα σε σπήλαια και αχούρια. Συστατικό της ποιότητας της φοιτητικής ζωής, και όχι πολυτέλεια, είναι οι χώροι συνάντησης, κυλικεία ή καφενεία, αναγνωστήρια, χώροι και υλικό για την έκδοση φοιτητικών περιοδικών, αν όχι και πιο ουτοπικά πράγματα, όπως χώροι για θέατρο,

μουσική και φοιτητική κινηματογραφική λέσχη. Αυτά αποτελούν υπόβαθρο μιας πολιτιστικής ποιότητας της φοιτητικής ζωής, που δημιουργεί την ατμόσφαιρα παιδείας (κουλούρας) και υποθάλπει τις δραστηριότητες και πρωτοβουλίες των νέων. (Τέτοιες φοιτητικές δραστηριότητες και πρωτοβουλίες δεν είναι άλλωστε μόνο γενεσιουργές καλλιέργειας, είναι και φυτώρια μελλοντικών επαγγελματικών προσανατολισμών).

2. Η ποιότητα των σπουδών

2.1. Το διδακτικό προσωπικό και ο νόμος-πλαίσιο

Η κατάργηση της έδρας και η ανάδειξη του τομέα σε μονάδα εξουσίας με τη συμμετοχή όλων των βαθμίδων στις αποφάσεις και τη διαχείριση των κονδυλίων είχε πολύ θετικά αποτελέσματα. Να σημειώσω, παρενθετικά, ότι αυτό δεν έχει καμιά σχέση με τη μυθική προοδευτική στάση ή ταυτότητα των χαμηλόβαθμων στο πανεπιστήμιο σε σχέση με τους υψηλόβαθμους. Είναι κοινό μυστικό ότι τα επιστημονικά προσόντα, η κοινωνική αίσθηση ευθύνης απέναντι στις επαγγελματικές υποχρεώσεις και η αξιοκρατική νοοτροπία, όπως ακριβώς και η απουσία αυτών των προσόντων, μοιράζονται με θαυμαστή αναλογία σε όλες ανεξαιρέτως τις βαθμίδες. Άλλωστε, οι άλλοτε κάτοχοι της έδρας δεν ήταν από τη φύση τους ή από σύμπτωση αυταρχικά τέρατα. Έχοντας όμως στα χέρια τους μεγάλες και κυρίως ανεξέλεγκτες εξουσίες, ακόμα και οι καλύτεροι απ' αυτούς οδηγούνταν σε κατάχρηση αυτών των εξουσιών. Η συλλογική εξουσία και ο έλεγχος της ομάδας, δηλαδή η συλλογική εξουσία του τομέα και του τμήματος είναι η μοναδική εξασφάλιση στοιχειωδώς δημοκρατικών διαδικασιών σε αυτές τις κοινωνικές ομάδες επαγγελματικής διανοητικής εξουσίας.

«Αξιοσημείωτη αναβάθμιση των σπουδών» δεν μπορεί κανείς να πει ότι υπήρξε τα δεκαπέντε τελευταία χρόνια. Υπήρξε σχετική βελτίωση, πράγμα που είναι η φυσική επίπτωση της λειτουργίας των δημοκρατικών κανόνων και θεσμών, μετά τις σκοτεινές δεκαετίες από το 1949. Η είσοδος στα πανεπιστήμια μετά τη μεταπολίτευση και η αυτόνομη διδασκαλία καλο-

σπουδαγμένων (εννοώ με καλές μεταπτυχιακές σπουδές στο εξωτερικό) νέων επισημώνων έφερε κάποιο καινούργιο θετικό κλίμα. Τα προγράμματα σπουδών εκμοντερνίστηκαν (μιλάω πάντα για τις θεωρητικές επιστήμες), η διεθνής βιβλιογραφία έκανε δειλά και με αντιφάσεις την εμφάνισή της στο περιεχόμενο των μαθημάτων.

Ωστόσο ο τομέας και η Γ.Σ. του τμήματος δεν κατάφεραν να επιβάλουν την ανάγκη συνεργασίας και συντονισμού των διδασκόντων στα προγράμματα σπουδών. Η παράδοση (της εποχής της έδρας, νομίζω, με το απόλυτο δικαίωμα του διδάσκοντα να διδάσκει ό,τι νομίζει) κληρονόμησε το απόλυτο και μη συζητήσιμο αυτό δικαίωμα σε όλες τις βαθμίδες. Οργανώνονται τα προγράμματα σπουδών με βάση το τι επιθυμεί ο κάθε διδάσκων να διδάξει, χωρίς επαρκή συνεργασία και χωρίς συντονισμό, αρκετά συχνά εις βάρος της αποτελεσματικότητας και πληρότητας μόρφωσης των φοιτητών. Αυτό το φαινόμενο επιδεινώνει ο πολύ αρνητικός θεσμικός χωρισμός διδασκαλίας και έρευνας (και βέβαια η απουσία μεταπτυχιακών σπουδών). Το επιδεινώνει ακόμη η απουσία της δυνατότητας (που οφείλεται στον ανεπαρκή αριθμό διδασκόντων) να διδάσκουν περισσότεροι από ένας το ίδιο γνωστικό αντικείμενο στο ίδιο τμήμα.

2.2. Το διδακτικό προσωπικό και το ένα εγχειρίδιο

Για όλες τις ελλείψεις που μπορεί κανείς να εντοπίσει στην ποιότητα του παρεχόμενου διδακτικού έργου αρκετό μερίδιο ευθύνης έχει το περίφημο μοναδικό εγχειρίδιο. Υποβάλλει μιαν αντίληψη γυμνασιακή (και εγκυκλοπαιδική) για την ύλη και το περιεχόμενο των γνώσεων. Καλλιεργεί την αντιεπιστημονική αντίληψη ότι μπορεί η γνώση για έναν ολόκληρο επιστημονικό κλάδο να περιέχεται σε ένα βιβλίο. Υποθάλπει την απουσία μεγάλου ποσοστού φοιτητών από τις αίθουσες διδασκαλίας. Εμποδίζει τα μαθήματα να πάρουν τη μορφή σεμναριακής διδασκαλίας με έμφαση στη μέθοδο. Επιτρέπει στους διδασκόντες να καταφεύγουν στην εύκολη λύση, να μετατρέπουν σε διδακτικό εγχειρίδιο το όποιο δημοσίευσά τους, άσχετα με την καταλληλότητά του.

Η πρόθεση χρηματισμού έχει καταγελθεί δημόσια πολλές φορές. Στην άνομη όμως και σχεδόν ανυπόφορη ελληνική κοινωνία σε τίποτα δε βοηθάει να καταγγέλλουμε τα κακώς κείμενα όλοι όσοι είμαστε μέρος και προϊόν τους. Ούτε μειώνει το μερίδιο ευθύνης η καταγγελία «των άλλων». Έχω τη γνώμη ότι η μειωμένη επαγγελματική συνείδηση, για την οποία όλοι οι πανεπιστημιακοί καταγγέλλουν όλους τους πανεπιστημιακούς, με παράδειγμα την πρόθεση του καθενός να πουλάει στους φοιτητές το δικό του εγχειρίδιο, είναι μέρος μιας ατμόσφαιρας που κατασκευάζεται κάθε μέρα στα πανεπιστήμια. Κατασκευάζεται με τη λογική «αφού το κάνουν όλοι γιατί να μην το κάνω κι εγώ». Άρα μπορεί και να αλλάξει. Για να αλλάξει χρειάζεται μια σχετικά μεγάλη ομάδα (που υπάρχει), η οποία, αντί να μέμφεται γενικώς την κατάσταση και την εθνικότητά μας, να δώσει τη μάχη στο εσωτερικό των τομέων και τμημάτων για την αναβάθμιση της ποιότητας στην επαγγελματική συμπεριφορά του συνόλου των ΔΕΠ, για την κατάργηση του θεσμού του ενός εγχειριδίου, τέλος για την οργάνωση προγραμμάτων σπουδών με κριτήρια άλλα από τα ισχύοντα.

2.3. Τι είναι «μάθημα» στο πανεπιστήμιο

Η ποιότητα του παρεχόμενου διδακτικού έργου είναι άνιση και οι ανεπάρκειες της μεταβίβασης γνώσεων οφείλονται σε πολλά αίτια.

Ένα πρώτο είναι η ακαδημαϊκή παράδοση που μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά και θεωρεί πανεπιστημιακή διδασκαλία τη διάλεξη. Η διάλεξη αυτή έχει επιπλέον συχνά τη μορφή της προφορικής ανακοίνωσης γνώσεων και πληροφοριών που βρίσκονται γραμμένες στα εγχειρίδια.

Πρέπει εδώ βέβαια να τονιστεί ότι η κατάσταση των αιθουσών και ο λόγος διδασκόντων/διδασκομένων (αχανείς εξαθλιωμένοι χώροι και εκατοντάδες φοιτητές) επιβάλλουν το μάθημα-διάλεξη, ακόμα και σε όσους πεισματικά πασχίζουν να το αποφύγουν.

Οι τρόποι και οι μέθοδοι διδασκαλίας αποτελούν γενικά ένα μείγμα ελληνικής παράδοσης (με τη χειρότερη σημασία του όρου) και νέων προσπαθειών, με πρότυπο

διάφορα ξένα πανεπιστήμια. Οι προσπάθειες, ωστόσο, σκοντάφτουν σε όλα τα παραπάνω και ναρκοθετούνται τελειωτικά από τρία κυρίως δεδομένα: (α) τον τυφλοσύρτη που επιβάλλει ο θεσμός του ενός δωρεάν εγχειριδίου ανά μάθημα, (β) την απουσία της πλειονότητας των φοιτητών από τις αίθουσες διδασκαλίας και (γ) το θεσμό των επαναληπτικών εξετάσεων χωρίς υποχρέωση επανεγγραφής στο μάθημα.

Είναι αρκετοί εκείνοι που πασχίζουν να μετατρέψουν σε πανεπιστημιακά τα μαθήματά τους, να μεταδώσουν στους φοιτητές το μήνυμα της διαφοράς ανάμεσα στη γυμνασιακή και την πανεπιστημιακή εκπαίδευση, να αποτρέψουν τα παιδιά από την αποστήθιση (άρα και την αντιγραφή), να εξηγήσουν ότι καμιά επιστημονική εργασία δε γράφεται με γνώσεις από μνήμης, να εξοικειώσουν, κοντολογίς, τους φοιτητές με τις μεθόδους μελέτης και με τις βιβλιογραφίες. Ακόμα και αυτοί όμως εξαναγκάζονται σε λυπηρούς συμβιβασμούς και στο αδιέξοδο που προκαλούν οι φοιτητές (και είναι μεγάλο το ποσοστό) που δεν παρακολουθούν ποτέ τα μαθήματα. Οι φοιτητές αυτοί, όσες φορές κι αν επαναλάβουν τις εξετάσεις, μόνο πιστή αναπαραγωγή αποσπασμάτων των βιβλίων μπορούν να κάνουν.

Την απουσία των φοιτητών από τις αίθουσες διδασκαλίας προκαλούν πολλοί παράγοντες, αλλά πριν απ' όλους ο μεγάλος αριθμός των μαθημάτων-διαλέξεων. Κανένας εικοσάχρονος -και με το δικίο του- δεν επιλέγει την πλήξη μιας αίθουσας διδασκαλίας, όπου μια μονότονη φωνή λέει προφορικά όσα γράφει το βιβλίο που μπορεί να διαβάσει σε συνθήκες πιο ευχάριστες.

Την απουσία των φοιτητών από τα μαθήματα βοηθάει επίσης, σε μεγάλο βαθμό, ο άθλιος θεσμός του ενός εγχειριδίου που εξασφαλίζει το δικαίωμα σε όλους να εξετάζονται πάνω στο περιεχόμενό του.

Τέλος, την απουσία υποθάλπει ο θεσμός των επαναληπτικών εξετάσεων. Όταν αποτυγχάνει σε ένα μάθημα ο φοιτητής, λύση δεν είναι (όπως πρότεινε η επιτροπή ειδικών στον υπουργό Παιδείας κ. Σουφλιά τον Αύγουστο 1991) να του απαγορεύεται να επαναλάβει την προσπάθεια. Αλλά είναι στοιχειώδης προϋπόθεση να υποχρεώνεται να παρακολουθήσει

ξανά το μάθημα. Αποτυχία σ' ένα μάθημα σημαίνει ότι ο φοιτητής δεν μπόρεσε να μπει στη λογική του μαθήματος, να χειριστεί την ύλη, να καταλάβει τι έπρεπε να ξέρει και πώς να συνδυάζει αυτά που έμαθε. Άρα πρέπει να ξαναδιδασχτεί το μάθημα από την αρχή (και όχι να γυρίζει από τη στρατιωτική του θητεία και να εξετάζεται στο μάθημα που υποτίθεται ότι είχε παρακολουθήσει πριν από τρία χρόνια).

Προϋπόθεση βέβαια όλων των παραπάνω είναι η σημαντική αύξηση του αριθμού των διδασκόντων και οι χώροι για μαθήματα με μικρούς αριθμούς φοιτητών. Γιατί, στην πράξη, η απουσία της πλειονότητας από τις αίθουσες διδασκαλίας, υπεύθυνη σε αρκετό βαθμό της κακής απόδοσης των φοιτητών, λύνει ωστόσο τα προβλήματα της μεγάλης ανεπάρκειας του θεσμού. Ισχύει απολύτως το αστείο που κυκλοφορεί αρκετά χρόνια στα ελληνικά πανεπιστήμια ότι αν οι φοιτητές, αντί να κάνουν απεργία ή κατάληψη, πηγαίνουν ένα πρωί όλοι ανεξαιρέτως στο μάθημά τους θα διαλυόταν το σύστημα.

2.4. Η γλώσσα της πανεπιστημιακής διδασκαλίας

Ένα τελευταίο πρόβλημα των παρεχόμενων πανεπιστημιακών γνώσεων πηγάζει από την επαγγελματική ιδεολογία των πανεπιστημιακών, σε συνδυασμό με την απουσία μεταπτυχιακών και τη σχεδόν ανύπαρκτη έρευνα στα πανεπιστήμια, τουλάχιστον στις θεωρητικές επιστήμες.

Η επαγγελματική ιδεολογία της νοητικής ανωτερότητας, που συχνά αναγνωρίζει στον εαυτό της η ομάδα των επαγγελματιών διανοουμένων, καλλιεργεί την πρόθεση προβολής αυτής της ανωτερότητας με τη γραπτή κυρίως χρήση ενός επιστημονικού ιδιώματος ιδιαίτερα δυσνόητου. Οι αναμφισβήτητες μεγάλες απώλειες στην αποτελεσματικότητα της πανεπιστημιακής διδασκαλίας, εξαιτίας της απόκρυφης γλώσσας αρκετά μεγάλου αριθμού πανεπιστημιακών, δεν φαίνεται να απασχολούν την πανεπιστημιακή κοινότητα. Αυτό θα πρέπει να οφείλεται όχι σε αδιαφορία για το αποτέλεσμα του διδακτικού έργου αλλά σε μια ιδεολογική και πολύ παραδοσιακή αντίληψη άλλων εποχών που θεωρούσε τη διδασκαλία «μυσταγωγία», συνάντηση εκλεκτών πνευμάτων σε ένα επίτεδο άφθαστο για τα «μέτρια

πνεύματα». Σήμερα, όμως, γνωρίζουμε από πολλές επιστημές ότι η ειδικευμένη γνώση δεν είναι άθλος διανοητικός και προσιτός σε λίγους εκλεκτούς. Υπάρχουν σωρευμένα επιστημονικά τεκμήρια που αποδεικνύουν ότι, αντίθετα, είναι κατάκτηση προσιτή στον καθένα μέσα από ορισμένες βέβαια παιδευτικές προϋποθέσεις. Ο θεσμός του εγχειριδίου επιβαρύνει κι εδώ την κατάσταση. Το απόκρυφο πανεπιστημιακό ιδίωμα έχει άλλη λειτουργία όταν απευθύνεται στην κοινότητα των ομοίων-ειδημόνων. Εξαιτίας όμως του θεσμού αυτού, μελέτες με στόχο την κοινότητα των ομοίων και, τέλος πάντων, με πρόθεση την παραγωγή νέας γνώσης, μοιράζονται ως διδακτικά «εγχειρίδια», μολοντί θα μπορούσε κανείς ν' αποδείξει ότι δεν μεταφέρουν στο φοιτητή παρά μόνο το έμμεσο μήνυμα της απρόσιτης ανωτερότητας του συγγραφέα.

Σε πολύ ψηλό ποσοστό, τα μηνύματα της πανεπιστημιακής διδασκαλίας δεν είναι, ενώ θα έπρεπε να είναι, μηνύματα που παραπέμπουν στον κώδικα (ανακοινώσεις που ολοκληρώνονται με τον ορισμό των εννοιών τους). Αυτό έχει δύο αποτελέσματα. Αναίρει στην πράξη το μοναδικό στόχο της πανεπιστημιακής διδασκαλίας, τη μεταβίβαση γνώσεων. Επίσης η απαγόρευση του ερωτηματικού ή της αμφιβολίας που έμμεσα επιβάλλει το απόκρυφο αυτό ιδίωμα εμποδίζει την καλλιέργεια κριτικής ικανότητας στους φοιτητές. Γιατί, στο τέλος της γραφής, μετάδοση γνώσης στα πανεπιστήμια δεν είναι μόνο η μετάδοση πληροφοριών, αλλά είναι κυρίως η μετάδοση γνώσεων για τον τρόπο χειρισμού των πληροφοριών. Μετάδοση γνώσης σε πανεπιστημιακό επίπεδο είναι πριν απ' όλα διδασκαλία μεθόδου. Άρα είναι μέγιστο οι μαθητευόμενοι μάγοι νέες γνώσεις και αυτό είναι αδύνατο δίχως την καλλιέργεια της κριτικής ικανότητας.

Πιθανότατα, η απουσία έρευνας, ο θεσμικός χωρισμός έρευνας και διδασκαλίας, η απουσία επιστημονικού διαλόγου και επιστημονικών διαφωνιών, η ανυπαρξία επιστημονικών περιοδικών, η απουσία μεταπτυχιακών σπουδών, όλα τούτα στερούν τους πανεπιστημιακούς από τα πεδία διανοητικής διαπάλης. Έτσι, ο μόνος χώρος άσκησης της επιστήμης

που απομένει είναι η διδασκαλία και εκεί αρνούνται –ασυνείδητα, νομίζω– να υποτιμήσουν τον εαυτό τους σε δάσκαλο, με το να προσπαθούν να μεταδώσουν συστηματικά στους φοιτητές το επιστημονικό ιδίωμα, τις τεχνικές της επιστήμης και τις γνώσεις των μεθόδων.

3. Η ποιότητα των φοιτητών

3.1. Η ανάγκη να καταργηθούν οι πανελλήνιες εξετάσεις

Οι πανελλήνιες εξετάσεις είναι ένα από τα μεγάλα εμπόδια στην οποιαδήποτε προσπάθεια γι' αυτό που ονομάζεται «αναβάθμιση» των πανεπιστημιακών σπουδών. Οι πανελλήνιες εξετάσεις ευθύνονται σε ψηλά ποσοστά για τα φαινόμενα που γενικά ονομάζονται «κρίση της ανώτατης εκπαίδευσης». Οι περιφρήμες δέσμες, το σύστημα επιλογών για την είσοδο σε μια ανώτερη σχολή και η αποστήθιση έχουν δημιουργήσει προβλήματα που πρέπει, το γρηγορότερο, να αντιμετωπιστούν με νέες λύσεις.

Οι δέσμες καταστρέφουν τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Διαλύουν τη λογική της εγκυκλοπαιδικής κατάρτισης σε όλα τα γνωστικά αντικείμενα, που είναι στόχος αυτής της βαθμίδας. Έτσι, ολόκληρο σχεδόν το λύκειο είναι προσανατολισμένο στα τέσσερα μαθήματα της ύλης των πανελλήνιων εξετάσεων. Οι εκπαιδευτικοί μαζί με τα παιδιά αναγκάζονται να αντιμετωπίζουν ως άχρηστα όλα τα μαθήματα που δεν περιλαμβάνονται στην κάθε δέση. Τα αποτελέσματα είναι ιδιαίτερα αρνητικά. Κι αν θέσεις σε μια αίθουσα με πρωτοετείς φοιτητές το ερώτημα «μα πώς είναι δυνατό, παιδιά μου, ύστερα από δώδεκα χρόνια σχολείο να μην ξέρετε ποιος είναι ο Ελευθέριος Βενιζέλος ή να μην μπορείτε να τοποθετήσετε τη Μικρασιατική Καταστροφή πριν ή μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο», παίρνετε την πολύ απλή απάντηση πως η ιστορία δεν ήτανε στη δέση τους...

Η αποστήθιση, στην οποία υποκύπτουν ακόμα και οι εκπαιδευτικοί που τη θεωρούν καταστροφική, γίνεται συνήθεια των παιδιών, με κυριότερο αρνητικό σημείο το γεγονός ότι δεν προσπαθούν να καταλάβουν αυτά που παπαγαλίζουν. Έ-

τσι και πάλι καταστρέφεται η κατάρτιση που θα έπρεπε να δίνει το λύκειο. Είναι παιδαγωγικά απολύτως αθέμιτο να κρίνεται «σωστή» η απάντηση «από την τελευταία παράγραφο της σελίδας τάδε μέχρι την τρίτη παράγραφο της σελίδας δείνα». Ναρκωθετεί αυτός ο τυφλοσύρτης και την πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Το δυσκολότερο μέρος της δουλειάς στα πανεπιστήμια είναι η προσπάθεια να μάθουν τα παιδιά να μην απαγγέλλουν φράσεις χωρίς να καταλαβαίνουν το περιεχόμενό τους. Επιπλέον, η αποστήθιση βοηθάει την αποτυχία ενός ποσοστού παιδιών που θα γίνονταν εξαιρέτοι φοιτητές.

Τέλος, το σύστημα επιλογών οδηγεί σε αδιέξοδες καταστάσεις. Καλλιεργείται και ενισχύεται η τάση να μπουν κάπου για ένα «χαρτί», όπου και να 'ναι. Άρα και η αδιαφορία για το περιεχόμενο του «χαρτίου». Μεγάλο ποσοστό φοιτητών μπαίνουν σε τμήματα, που άλλοτε δεν ξέρουν καλά καλά τι αντικείμενο έχουν, άλλοτε δεν έχουν καθόλου σχέση με αυτό που νόμιζαν ότι επιθυμούν να σπουδάσουν.

Οι πανελλήνιες εξετάσεις πρέπει να καταργηθούν το ταχύτερο. Το ακαδημαϊκό απολυτήριο είναι, κατά τη γνώμη μου, η καλύτερη εκδοχή στη θέση τους, αλλά ενδεχομένως χρειάζεται επεξεργασία το θέμα. Η κατάργηση των πανελλήνιων εξετάσεων, πάντως, είναι οπωσδήποτε απαραίτητη.

3.2. Ο μύθος της κακής ποιότητας των φοιτητών

Θα έκανα την κοινωνιολογική υπόθεση εργασίας (και την ονομάζω έτσι, όχι για να προσδώσω στην άποψη βάρος, αλλά γιατί νομίζω πως η εμπειρική μελέτη θα μπορούσε να την αποδείξει) ότι οι φοιτητές και οι πτυχιούχοι έχουν καλύτερη ποιότητα από εκείνους της προηγούμενης δεκαετίας και ασύγκριτα καλύτερη από παλαιότερες εποχές (1950-70).

Η ποιότητα των σπουδαστών, για την οποία μοιρολογεί η πανεπιστημιακή κοινότητα, είναι κάθε γενιά και καλύτερη, πράγμα που αποτελεί λογική, κατά τη γνώμη μου, επίπτωση πολλών κοινωνικών παραγόντων εξέλιξης. Η μικρή (5-10%) μειονότητα των άριστων φοιτητών (άριστων, όχι μόνο με κριτήρια βαθμολογίας, αλλά διανοητικής εγρήγορσης, αφομοιωτικής ικανότητας, εξελικτικότητας, ενδια-

φέροντος και εργατικότητας) είναι ασύγκριτα καλύτερης ποιότητας, γενικά, από τους άριστους φοιτητές των γενεών 1950-1970. Ο μέσος όρος των φοιτητών είναι επίσης καλύτερης ποιότητας από εκείνον των γενεών '50-70. Μια άλλη μειονότητα που εμφανίζεται στα μάτια των διδασκόντων ιδιαίτερα απογοητευτική προέρχεται κυρίως από τα κοινωνικά στρώματα που έφερε στο πανεπιστήμιο η απότομη και μεγάλη αύξηση των φοιτητών τα τελευταία 15 χρόνια. Είναι τα παιδιά αδικημένων κοινωνικών στρωμάτων, με λιγότερη εξοικείωση (εξαιτίας του μορφωτικού επιπέδου του οικογενειακού περιβάλλοντος) με τα προϊόντα της παιδείας γενικά, τα μορφωτικά εργαλεία, την ευρύτερη από τη σχολική παιδεία. Κοντολογίς, το ποιοτικό επίπεδο ανέβηκε, αλλά άλλαξε η κοινωνική σύνθεση του φοιτητικού σώματος. Επιπλέον, αυτό που εντοπίζουν οι πανεπιστημιακοί ως κακή ποιότητα των φοιτητών είναι η αδιαφορία και η επιθετικότητα απέναντι στα μαθήματα και το θεσμό.

3.3. Τα αίτια της αδιαφορίας ή/και επιθετικότητας των φοιτητών

Τα ποσοστά των σπουδαστών, άρα και των πτυχιούχων, αυξήθηκαν εντυπωσιακά τις δεκαετίες 1960-80 και αυξάνονται συνεχώς σε όλες τις βιομηχανικές χώρες. Η μεγάλη και συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση για εκπαίδευση θέτει σε όλες τις χώρες προβλήματα ενσωμάτωσης των διπλωματούχων στην αγορά της εργασίας. Το σημαντικότερο, ωστόσο, είναι ότι η τεράστια αύξηση των φοιτητών και των πτυχιούχων επέδρασε στην ανταλλακτική (οικονομική και συμβολική) αξία των διπλωμάτων. Τα πανεπιστημιακά πτυχία έχασαν το μεγάλο κοινωνικό προνόμιο της απανιότητας. Δηλαδή, η αύξηση αφαιρέσε από τα πανεπιστημιακά διπλώματα το προνόμιο να είναι τίτλοι που κατέχει μόνο μια μικρή μειονότητα. Έτσι, δεν αποτελούν πλέον διαβατήρια άμεσης επαγγελματοποίησης και οικονομικής εξασφάλισης ή και επιτυχίας.

Αυτό που συχνά στον τύπο οι πανεπιστημιακοί ονομάζουν «κρίση» της ανώτατης εκπαίδευσης έχει πολύ στενή σχέση με το γεγονός ότι η μεγάλη αύξηση του σπουδαστικού πληθυσμού είχε δύο αποτελέ-

σματα. Οι λίγοι έχασαν τα προνόμια τους και οι πολλοί διαψεύστηκαν ως προς τα προνόμια που περίμεναν ν' αποκτήσουν. Δηλαδή, οι κοινωνικές κατηγορίες, που αποτελούσαν άλλοτε τη μορφωμένη μειονότητα, έχασαν τα προνόμια που χορηγούσαν τα πτυχία όσο διάστημα οι πτυχιούχοι ήταν λίγοι. Το δίπλωμα δεν τους προσφέρει πια την κοινωνική θέση και το κύρος που έδινε άλλοτε. Οι άλλες κοινωνικές κατηγορίες, που τα παιδιά τους μπήκαν πρόσφατα στα πανεπιστήμια, βρέθηκαν με προδομένες τις προσδοκίες τους. Το δίπλωμα δεν προσφέρει την άμεση επαγγελματική και οικονομική εξασφάλιση και την κοινωνική άνοδο που ονειρεύονταν τα παιδιά και οι οικογένειές τους.

Η αρνητική στάση απέναντι στο εκπαιδευτικό ίδρυμα και τις σπουδές παίρνει, έτσι, ανάλογα με την κοινωνική προέλευση των φοιτητών, διάφορες μορφές. Άλλοτε παίρνει τη μορφή αδιαφορίας, όταν γνωρίζουν ότι όσα τους στερούν οι πτυχιакές σπουδές θα τα αποκτήσουν αλλού (π.χ. με μεταπτυχιακές σπουδές στο εξωτερικό). Άλλοτε επιθετικότητας, όταν δεν περιμένουν από το επαγγελματικό και οικονομικά υποβαθμισμένο τους πτυχίο παρά μόνο μια θέση στο δημόσιο.

Με άλλα λόγια, το φαινόμενο που ονομάζεται «κρίση» οφείλεται στη διάδοση (δηλαδή τον κοινωνικό εκδημοκρατισμό) της ανώτατης εκπαίδευσης. Είναι φαινόμενο που συναντάται σε όλες τις προηγμένες χώρες, με τη διαφορά ότι οι άλλες χώρες έχουν ιδρύματα και μεταπτυχιακούς δρόμους που μεταθέτουν την κοινωνική επιλογή σε επίπεδα μετά την απόκτηση του πτυχίου (ενώ αυτή η επιλογή για τους Έλληνες πτυχιούχους γίνεται με διπλώματα ξένων πανεπιστημίων).

3.4. Η ανάγκη να καταργηθεί η επαγγελματική ιδιότητα των πτυχίων

Η ανώτατη εκπαίδευση στις σύγχρονες κοινωνίες τείνει στη γενίκευσή της σχεδόν.

Στην ελληνική κοινωνία, η ζήτηση για εκπαίδευση είναι μεγάλη και αυξάνεται συνεχώς. Όλο και περισσότερες οικογένειες, σε στρώματα που άλλοτε δεν έφταναν ούτε στο τέλος της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, πασχίζουν με κάθε τρόπο

να εξασφαλίσουν ανώτερες σπουδές για τα παιδιά τους. Η ζήτηση θα συνεχίσει να μεγαλώνει αναπότρεπτα και δεν υπάρχει τρόπος παρεμπόδισής της. Καμιά διανοητική εξουσία δεν μπορεί σήμερα να βρει επιχειρήματα για να δείξει ότι κάποιες κοινωνικές κατηγορίες πρέπει να μορφώνονται λιγότερο για να δέχονται να ασκούν τα χειρωνακτικά επαγγέλματα. Καμιά πολιτική εξουσία δεν μπορεί να βρει θεσμικούς φραγμούς που να εμποδίσουν αυτή την αύξηση. Μόνη λύση άρα είναι να αποδεχτεί η κοινωνία το κόστος που έχει η τάση να γενικευτεί η τριτοβάθμια εκπαίδευση. Τα αποτελέσματα του πολλαπλασιασμού των πτυχιούχων είναι άλλωστε γενικώς θετικά. Όσο περισσότερο πεπαιδευμένοι είναι οι πολίτες μιας χώρας, τόσο καλύτερη είναι η ποιότητα της ζωής τους και το γενικό πολιτιστικό επίπεδο.

Η τάση γενίκευσης της πανεπιστημιακής μόρφωσης είναι λοιπόν φαινόμενο των νέων καιρών, αλλά διαφοροποιεί την κοινωνική λειτουργία του πτυχίου. Δεν επιτρέπει στο πανεπιστημιακό πτυχίο να είναι πια επαγγελματικό δίπλωμα. Άρα πρέπει τα πτυχία να χάσουν την άμεση επαγγελματική τους ιδιότητα. Η τάση γενίκευσης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης επιβάλλει να γίνει το πτυχίο μορφωτικός τίτλος. Αυτό σημαίνει ότι η κορχή του δεν εξασφαλίζει επαγγελματική θέση και κυρίως δεν υποχρεώνει το κράτος να είναι ο προκαθορισμένος εργοδότης (π.χ. με τις ετετηρίδες διορισμού στην εκπαίδευση, με τα μόρια κ.λπ.). Η επαγγελματοποίηση του πτυχίου θα έπρεπε, στην περίπτωση αυτή, να γίνεται με (α) πρόσθετες σπουδές, (β) άσκηση στην εφαρμογή των γνώσεων και (γ) την απόκτηση ειδικού διπλώματος επαγγελματικής επάρκειας.

Η μετατροπή του πτυχίου από επαγγελματικό δίπλωμα σε μορφωτικό τίτλο θα μειώσει σε μεγάλο βαθμό τα προβλήματα φοιτητικής αδιαφορίας και επιθετικότητας που προκαλεί η βεβαιότητα ότι το πτυχίο δεν εξασφαλίζει το επαγγελματικό μέλλον και η παράλληλη αίσθηση αδικίας (σαν κάποιος να τους εξαπατήσει υποσχόμενος ότι, αν κουρασθούν πολύ για να πετύχουν στις πανελλήνιες εξετάσεις, θα έχουν ένα μέλλον καλύτερο από τους άλλους). Διαπιστώνοντας γρήγορα οι περισσότεροι ότι το πτυχίο δεν είναι το διαβατήριο κοινωνικής επιτυχίας που νόμι-

ζαν, το αντιμετωπίζουν σαν το «χαρτί» που θεωρούν δικαίωμά τους, ύστερα απ' όλ' αυτά, να αποκτήσουν με το λιγότερο δυνατό κόπο.

Η κατάργηση της επαγγελματικής ιδιότητας των πτυχίων, με πρόσθετες σπουδές, η άσκηση και η θεσμοθέτηση διπλωμάτων επαγγελματικής επάρκειας, με παράλληλη την ανάπτυξη των μεταπτυχιακών σπουδών, θα επιτρέψουν ώστε οι ανάγκες της αγοράς εργασίας να επιδρούν προσανατολίζοντας τις επαγγελματικές ειδικεύσεις των ήδη πτυχιούχων. Δηλαδή δε θα επιδρούν στο περιεχόμενο των σπουδών για την απόκτηση πτυχίου. Έτσι, π.χ. ένα πτυχίο ιστορίας θα επισφραγίζει ιστορικές σπουδές. Ο κάτοχός του στη συνέχεια, εκτός από το μορφωτικό αυτό τίτλο, θα χρειάζεται άλλες ειδικές γνώσεις για να γίνει εκπαιδευτικός που διδάσκει ιστορία, άλλες για να γίνει υπεύθυνος κάποιων ιστορικών αρχείων, άλλες για να γίνει σύμβουλος ιστορικών εκπομπών στην τηλεόραση (εκπαιδευτικών ή γενικών) κ.ο.κ. Ένας πτυχιούχος μαθηματικός θα χρειάζεται γνώσεις παιδαγωγικής, ψυχολογίας και διδακτικής των μαθηματικών για να γίνει εκπαιδευτικός, ειδική κατάρτιση για να προσληφθεί στη στατιστική υπηρεσία κ.ο.κ. (Δεν υπάρχει άλλωστε άλλος τρόπος για να πάψει η χώρα να έχει ανεπαρκέστατα εκπαιδευμένους για το επάγγελμά τους εκπαιδευτικούς. Δεν αρκεί να ξέρεις φυσική ή αρχαία ελληνικά για να γίνεις καλός εκπαιδευτικός. Δεν μπορεί ένας πτυχιούχος να γίνει καλός εκπαιδευτικός χωρίς γνώσεις ψυχολογίας, παιδαγωγικής και διδακτικών μεθόδων.)

Η κατάργηση, τέλος, της επαγγελματικής ιδιότητας των πτυχίων θα επιτρέψει να διαλυθούν κάποτε οι απολύτως ανεπίκαιρες φιλοσοφικές σχολές και να ιδρυθούν και στην Ελλάδα σχολές γραμμάτων και επιστημών του ανθρώπου.

4. Η ελληνική εκπαίδευση και η Ευρώπη

4.1. Η κρίση της εθνικής ταυτότητας

Το θέμα της σχέσης της ελληνικής κοινωνίας με την ενωμένη Ευρώπη θέτει, κατά τη γνώμη μου, πολλά ιδεολογικά προβλή-

ματα. Πρωτ' απ' όλα, είναι φανερός στην ελληνική κοινωνία ένας διάχυτος φόβος ότι η συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρώπη εγκυμονεί κινδύνους. Ο φόβος αυτός έχει αντικειμενικά στηρίγματα. Η Ελλάδα είναι κράτος χωρίς πολιτική ισχύ στις Κοινότητες. Η οικονομία της είναι η λιγότερο ανεπτυγμένη και η πιο αδύναμη. Η πρόσφατη ιστορία των πολέμων και η μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και μέχρι το 1974 ανάμειξη ξένων δυνάμεων στα εσωτερικά της χώρας έχουν αφήσει τραυματικές εμπειρίες. Ακόμα, η διένεξη με την Τουρκία για το Αιγαίο, η κατοχή από τουρκικό στρατό μέρους της Κύπρου, η ισχυρή διεθνής θέση της Τουρκίας και οι καλές της σχέσεις με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, εντείνουν την αίσθηση απειλής για την ακεραιότητα των εθνικών συνόρων και προκαλούν αμυντική στάση και καχυποψία απέναντι στους ισχυρούς και πλούσιους συμμάχους της Ευρώπης.

Από την άλλη μεριά –υποθέτω– (με την επιστημονική σημασία του ρήματος) ότι κυρίως οι επαγγελματικές κατηγορίες διανοουμένων έχουν υποστεί, με την ένταξη της Ελλάδας στις Κοινότητες, ένα είδος κρίσης της εθνικής ταυτότητας. Η εικόνα του υπανάπτυκτου ανατολίτη που επιστρέφει ο ευρωπαϊκός καθρέφτης κάνει τις ομάδες αυτές να αισθάνονται περιφρόνηση για την εθνική ταυτότητα.

Ο προφητικός λόγος ορισμένων διανοουμένων, μολονότι θεμελιακή του αφετηρία είναι η περιφρόνηση της εθνικής ταυτότητας, γίνεται αντιληπτός ως πατριωτικός. Και αυτό, γιατί καταφεύγει σε εθνικιστική μεγαληγορία, υμνώντας μελοδραματικά μια «ελληνικότητα» πέρα από την ιστορία και πάνω από την πραγματικότητα. Αρνείται την ιστορία, τοποθετώντας τη διαμόρφωση του ελληνικού «έθνους» κάπου στην ομηρική εποχή. Αρνείται το παρόν περιγράφοντας κατώτερη την εθνική κοινότητα. Και καταφεύγει για παρηγοριά στην επίκληση της αιωνιότητας.

Με άλλα λόγια, η ένταξη στην Ευρώπη προκάλεσε σε ομάδες κυρίως διανοουμένων κρίση ταυτότητας που έγινε παγίδα. Με την αιτιατή ότι, καταγγέλλοντας την πατρίδα τους και τους ομοίους τους για κατωτερότητα, παύουν οι ίδιοι να μοιράζονται αυτή την κατωτερότητα, ορισμένοι προφήτες καταφεύγουν στη ρητο-

ρική της απελπισίας. Η στείρα καταγγελία του παρόντος και της πραγματικότητας εμποδίζει τη δημιουργία τάσεων παρεμβολής στην εξέλιξη του παρόντος και συμμετοχής στην αλλαγή της πραγματικότητας. Μοιραία το μοναδικό καταφύγιο που βρίσκει αυτή η άγνη και απελτισμένη αυτοπεριφρόνηση είναι το ιδεολογικό υποκατάστατο της αρχαίας δόξας. Ένας ιδεολογικός λόγος προφητικός και ακραία βίαιος αναγγέλλει το τέλος της Ελλάδας, περιγράφει την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ως τον δούρειο ίππο του εκδυτικισμού και προτείνει την επιστροφή στο ιδανικό παρελθόν.

Δε νομίζω να ισχύει, όπως γράφει το ερωτηματολόγιο, ότι η ελληνική κοινωνία δεν «έχει συνείδηση» των αναγκών της και «αισθάνεται» αυτάρκης. Η ελληνική κοινωνία βρίσκεται σε κρίση αξιών (όπως και όλες σχεδόν οι χώρες). Η μεγάλη πλειονότητα των κοινωνικών ομάδων αναγνωρίζει τις ελλείψεις, έχει συνείδηση των αναγκών, αλλά δεν βλέπει το δρόμο παρέμβασης για τη λύση των προβλημάτων. Η απουσία προτάσεων για το ευρωπαϊκό μέλλον της χώρας και η ορατή ανισότητα σε σχέση με τους ισχυρούς και πλούσιους συμμάχους, αντί για τάσεις εκμετάλλευσης των προνομίων και δυνατότητων της ευρωπαϊκής φάσης, ξαναζωντάνεψε φαντάσματα του 19ου αιώνα. Δηλαδή, στη δύσκολη αυτή καμπή, μεταδίδονται στην κοινωνία μέσω των διανοουμένων της μόνο μηνύματα αρνητικά, αδιέξοδα, ρητορικές καταγγελίες των πάντων, προφητείες καταστροφικές. Σαν να μην υπάρχει τίποτα θετικό στην κοινωνία, κανένα προτέρημα της εθνικής κοινότητας, κανένα χαρακτηριστικό αξιοποιήσιμο, σαν να μην μπορεί τίποτα να γίνει. Αυτή η κρίση ιδεών, αυτή η απουσία προοπτικής, η άρνηση καλλιέργειας των ιδεών που θα συνθέσουν με τον καιρό την προοπτική, αυτή είναι η κυρίως υπεύθυνη για την εικόνα στασιμότητας και αδιεξόδου. Δεν υπάρχει ο δημόσιος λόγος για να κινητοποιήσει δυνάμεις προς την εξέλιξη με την ένταξη στην Κοινότητα. Για το θέμα μιλούν μόνο προφύτες καταστροφών που καταγγέλλουν την Ευρώπη, τον εκδυτικισμό, την τεχνολογία, την οικονομική ανάπτυξη, τις επιστήμες, μέχρι και το διαφωτισμό και αναγγέλλουν τη συντέλεια της Ελλάδας.

Η επικίνδυνη αυτή κληρονομιά ιδεών για τις νέες γενιές, η καταστροφική αυτή ιδεολογική διαπαιδαγώγηση –πάλι καλά, κατά τη γνώμη μου– δε φαίνεται προς το παρόν τουλάχιστον να έχει ναρκοθετήσει το μέλλον.

4.2. Η αδράνεια απέναντι στα ευρωπαϊκά προνόμια

Τα ελληνικά πανεπιστήμια είναι ολοφάνερο ότι θα τα βοηθήσει πάρα πολύ η συνεργασία, ανταλλαγή, κοινή έρευνα κ.λπ. με ομάδες από τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Οι φορείς τους, που δε νομίζω ότι είναι επιστημονικά ανεπαρκείς, σε μεγάλο ποσοστό, μοιάζει να αντιστέκονται ακόμα και στα προνόμια που προσφέρονται, π.χ. για αρκετά χρόνια η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών των φοιτητών καταγγέλλει αντί να παλέψει για να αξιοποιήσει τα προγράμματα διακίνησης φοιτητών (όπως το πρόγραμμα Έρασμος). Σε αυτό υπεύθυνη είναι ολόκληρη η πολιτική ηγεσία της χώρας και η μερίδα εκείνη της πολιτικής ηγεσίας που, αντί να θέσει όρους συνεργασίας με την Ευρώπη, απλώς καταγγέλλει, χωρίς εναλλακτική πρόταση, τη συμμετοχή της χώρας σε αυτήν, αλλά και η λουπή ηγεσία που υπερασπίζεται την ένταξη και δεν καταφέρει να δείξει πειστικά με ποιο τρόπο μπορεί η σχέση με την Ευρώπη να είναι ευεργετική. Δεν υπάρχει, τέλος, η διανοητική ηγεσία να απαντήσει στους φόβους απώλειας της ταυτότητας και της γλώσσας.

4.3. Η ελληνική γλώσσα στην ευρωπαϊκή Ευρώπη

Ένα σημαντικό πρόβλημα που πρέπει να απασχολήσει εκπαιδευτικούς θεσμούς, κρατικούς φορείς και επαγγελματίες διανοούμενους είναι η αυριανή θέση της ελληνικής γλώσσας στην ενωμένη Ευρώπη. Χρειάζεται εφευρετική και μακροχρόνια γλωσσική πολιτική, που θα αντιμετωπίσει τη μικρή σημασία που αντικειμενικά έχει στην Ευρώπη η ελληνική γλώσσα, καθώς η ελληνόφωνη κοινότητα αποτελείται από δέκα μόνο εκατομμύρια ομιλητές και, στο συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ κρατών, η Ελλάδα έχει την τελευταία θέση.

Το αντικειμενικό πρόβλημα της θέσης της ελληνικής γλώσσας στην προσοτική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης έχει και

αυτό, αντί για προβληματισμούς με στόχο μια ευρηματική γλωσσική πολιτική, ζωντανέψει φαντάσματα του 19ου αιώνα. Προφήτες της συντέλειας αλλά και εκπρόσωποι των θεσμών καταγγέλλουν εδώ και δεκαπέντε χρόνια την ελληνική γλώσσα. Σε κραυγαλέα αντίθεση με τις στοιχειώδεις επιστημονικές γνώσεις, περιγράφουν τη φυσική (ομιλούμενη) ελληνική γλώσσα ως «φτωχή» και «υποβαθμισμένη» ή «κακής γλωσσικής ποιότητας», χωρίς επιπλέον καμιά εμπειρική γλωσσολογική έρευνα (καταγγέλλουν την ελληνική γλώσσα, χωρίς να την ξέρουν επιστημονικά, καθώς η γλώσσα στις διάφορες παραλλαγές και χρήσεις της δεν έχει καταγραφεί από τον καιρό του Μανόλη Τριανταφυλλίδη).

Η αντιεπιστημονική καταγγελία της ελληνικής γλώσσας συνοδεύεται από μελοδραματικές ρητορείες για τη «διαχρονική» της ενότητα. Ξαναγυρίζουμε, έτσι, στα μέσα του 19ου αιώνα, με την αυταπάτη ότι η κατωτερότητα που βλέπουν οι προφήτες στην εθνική γλώσσα θα αρθεί μέσα από τη φαντασιακή αναβίωση της κλασικής αρχαιότητας. Και προτείνεται η «ανανέωση» και ο «αναπλουτισμός» της ελληνικής γλώσσας με την επιστροφή στις «ρίζες» της γλώσσας, δηλαδή τα αρχαία ελληνικά.

Οι γλώσσες, όμως, δεν είναι κοσμήματα που η τιμή τους στην αγορά μεγαλώνει με την παλαιότητα. Και στην πολύγλωσση Ευρώπη χρειάζεται συντονισμένη και μακροχρόνια γλωσσική πολιτική. Χωρίς τέτοια πολιτική ούτε τα μεγαλόσημα και αντιεπιστημονικά ρητορικά σχήματα για τη «διαχρονικότητα» της γλώσσας ούτε η επίκληση της αρχαιότητας δεν μπορούν, όπως και ποτέ στο παρελθόν δεν μπόρεσαν, να βοηθήσουν σε τίποτα.

Η ελληνική γλώσσα στην Ευρώπη έχει μικρή σημασία, όχι μόνο γιατί είναι ελάχιστος συγκριτικά ο αριθμός των ομιλητών της, αλλά και επειδή οι ομιλητές άλλων γλωσσών δεν έχουν λόγους να θέλουν (να χρειάζονται) να μάθουν την ελληνική ως ξένη γλώσσα.

Την εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας ευνοούν διάφορα κοινωνικά κίνητρα. Ένα πρώτο είναι η αξία επικοινωνίας μέσω γλώσσας. Τη μεγαλύτερη αξία επικοινωνίας στον κόσμο σήμερα έχει η αγγλική, γιατί σε όλους τους τομείς κατέχει τη θέση

της διεθνούς γλώσσας. Σημαντικό κίνητρο είναι ακόμα οι εκπαιδευτικές ευκαιρίες που μπορεί μια γλώσσα να προσφέρει καθώς και οι επαγγελματικές ευκαιρίες. Εδώ, εκτός από την πρώτη θέση της αγγλικής, εκπαιδευτικές και επαγγελματικές ευκαιρίες προσφέρουν οι μεγάλες ευρωπαϊκές γλώσσες (γερμανική και γαλλική).

Σύμφωνα με αυτά τα δεδομένα, οι ευρωπαϊκές χώρες προγραμματίζουν σήμερα γλωσσική πολιτική. Οι μεγάλες και ισχυρές χώρες φιλοδοξούν η καθεμιά να γίνει η γλώσσα τους η κοινή ευρωπαϊκή. Οι Γάλλοι ήδη μάχονται σε πολλά πεδία για να πάρει η γλώσσα τους αυτή τη θέση από τη διεθνή αγγλική και μάλιστα πριν η οικονομική υπεροχή και ο μεγάλος πληθυσμός της ενωμένης Γερμανίας να ευνοήσουν σε αυτό το ρόλο τη γερμανική γλώσσα.

Από την άλλη μεριά, υπάρχουν στην Ευρώπη οι μικρές σημασίας γλώσσες, η ολλανδική, η φλαμανδική, η ιρλανδική, η δανική, η ελληνική και στη λουπητή Ευρώπη η ουγγρική, η αλβανική, η βουλγαρική. Απέναντι στις τάσεις των μεγάλων και ισχυρών χωρών και γλωσσών, οι εκπρόσωποι των κοινοτικών θεσμών περιγράφουν την αυριανή ενωμένη Ευρώπη πολύγλωσση και πολυπολιτισμική και ψάχνουν την ισορροπία που θα πετύχει την ενότητα και τη συνοχή μέσα στην ποικιλία. Αυτήν ακριβώς την κοινοτική πολιτική πρέπει να ευνοήσουν οι μικρές γλωσσικές κοινότητες. Δηλαδή, στα γλωσσικά και πολιτιστικά ζητήματα η Ελλάδα πρέπει να επιδιώξει τη συμμαχία των χωρών με μικρές σημασίας γλώσσες.

Γλωσσική πολιτική για την ελληνόφωνη κοινότητα στην ενωμένη Ευρώπη, άρα, σημαίνει καλλιέργεια της πολυγλωσσίας και ρυθμίσεις που ευνοούν τις μικρές σημασίας γλώσσες. (Π.χ. να θεωρείται επαγγελματικό προσόν όλων των κοινοτικών υπαλλήλων η γνώση μιας από τις λιγότερο σημαντικές ευρωπαϊκές γλώσσες. Π.χ. να οργανωθεί στα εκπαιδευτικά συστήματα όλων των χωρών η διδασκαλία ξένων γλωσσών, έτσι ώστε να προσφέρεται παντού η διδασκαλία της φλαμανδικής, ιρλανδικής, ελληνικής, δανικής, ολλανδικής.) Επιπλέον, στην Ελλάδα μεγάλης σημασίας είναι η γλωσσική και μορφωτική πολιτική συμμαχιών με τις βαλκα-

νικές χώρες.

Χρειάζεται λοιπόν η γλωσσική πολιτική συμμαχιών που θα είναι αμυντική απέναντι στην τάση κυριαρχίας των γλωσσών που ομιλούνται στις ισχυρές χώρες της Ευρώπης.

Χρειάζεται ακόμα η ευρηματική γλωσσική πολιτική που θα εφεύρει κίνητρα για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας από αλλόγλωσσους. Κίνητρα επικοινωνιακής χρησιμότητας ή εκπαιδευτικών και επαγγελματικών ευκαιριών δεν μπορεί να δημιουργηθούν για την ελληνική γλώσσα. Υπάρχει ωστόσο για τις γλώσσες και ένα κίνητρο αξιολογικό, που μπορεί να προσφέρει μια μικρή γλώσσα, όταν η γνώση της είναι το διακριτικό χαρακτηριστικό μιας μορφωτικής ελίτ. Μπορούν, επομένως, να εφευρεθούν για την ελληνική γλώσσα τέτοια αξιολογικά κίνητρα, που να ωθούν μια μειονότητα στις ευρωπαϊκές χώρες να διαφοροποιείται ως μορφωτική αριστοκρατία, χάρη στη γνώση της ελληνικής γλώσσας. Μπορούμε να καλλιεργήσουμε ιδεολογικά την αξία της ελληνικής γλώσσας σε αναφορά με την ιστορία της. Είναι η παλαιότερη γλώσσα της Ευρώπης. Επίσης, σε σύγκριση με την κινεζική (που είναι η παλαιότερη γλώσσα στον κόσμο), είναι πολύ πιο ενδιαφέρουσα γλωσσολογικά, γιατί αποτελείται από πολλά γλωσσικά συστήματα, δηλαδή αλλοιώνεται και αλλάζει ασταμάτητα για πολλούς αιώνες.

Για να εφευρεθεί, ωστόσο, κάτι τόσο δύσκολο όσο μια γλωσσική πολιτική αξιολογικών κινήτρων για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, που κάνει ακόμα δυσκολότερο το χαμηλό επίπεδο της ελληνικής οικονομίας, εκπαίδευσης και επιστήμης, πρέπει πρωτ' απ' όλα να απαλλαγούμε από τους βροντόσαυρους του σύγχρονου καθαρευουσιανισμού, που καταγγέλλουν τη φυσική γλώσσα ως φτωχή και υποβαθμισμένη. Να απαλλαγούμε από τη στείρα και ανιστόρητη μυθολογία της επιστροφής στην «αυθεντική» ποιότητα των «ριζών». Να καταπολεμήσουμε την αντιεπιστημονική αφέλεια ότι η γλώσσα έχει δήθεν καλή γλωσσική ποιότητα όταν «δεν» απομακρύνεται από τις «ρίζες» της, δηλαδή όταν δεν εξελίσσεται και δεν αλλάζει.

Η καλλιέργεια της αξίας της ελληνικής γλώσσας, σε αναφορά με την ιστορία της, είναι δυνατό να εφευρεθεί μόνο αν απωλ-

αγούμε από την επικίνδυνη διάδοση του μύθου για την κατωτερότητα της εθνικής γλώσσας. Μπορεί να εφευρεθεί μόνο εάν, αντί να ακολουθούμε τις καταστροφικές προφητείες που προτείνουν επιστροφή στην καλή γλωσσική ποιότητα της αρχαίας γλώσσας, να δώσουμε προτεραιότητα στη μελέτη της φυσικής γλώσσας. Πρέπει να αποκτήσουμε γλωσσολόγους και γλωσσική επιστήμη στη θέση των προφητών που αξιολογούν αρνητικά τη γλώσσα, με την αθέμιτη πρόθεση να τη σώσουν από τους ομιλητές της και την ακραία ρυθμιστική ανοησία να εξευγενίσουν τη γλώσσα, στρέφοντας την εξέλιξη προς τα πίσω. Δηλαδή, πρέπει να δοθεί προτεραιότητα στις υποτροφίες για ν' αποκτήσουμε γρήγορα ένα σχετικά επαρκή αριθμό επιστημόνων γλωσσολόγων (που δεν έχουμε, με εξαίρεση τα ελάχιστα άτομα του τομέα γλωσσολογίας στο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και κάποιους νέους επιστήμονες εδώ κι εκεί). Να ιδρυθούν τμήματα γλωσσολογίας, κοινωνιολογίας και εθνογραφίας της επικοινωνίας στα ελληνικά πανεπιστήμια. Να χρηματοδοτηθούν εμπειρικές γλωσσολογικές έρευνες, που θα καταγράψουν όλες τις ομιλούμενες τοπικές και κοινωνικές παραλλαγές, θα κάνουν, δηλαδή, επιστημονικές περιγραφές του παραγωγικού συστήματος της ελληνικής γλώσσας, γραμματικές, συντακτικές και λεξικές που δεν έχουμε. Να επιμορφωθούν οι εκπαιδευτικοί και να εκμοντερνιστεί η γλωσσική διδασκαλία στα σχολεία, που είναι παραδοσιακά αντιεπιστημονική και ελλιπέστατη για την εκμάθηση της λόγιας δημοτικής. Και, εκτός από καλή εκμάθηση της μητρικής και των λόγων παραλλαγών της ομιλούμενης γλώσσας, να διδάσκονται συστηματικότερα και αποτελεσματικότερα από το γυμνάσιο δύο ξένες γλώσσες.

4.4. Ανώτατη εκπαίδευση και ξένες γλώσσες

Τα πανεπιστήμια δεν νομίζω ότι έχουν προσαρμοστεί στην ευρωπαϊκή φάση, ούτε ως προς το περιεχόμενο σπουδών ούτε την έμφαση στις ξένες γλώσσες. Στο βαθμό που ανανεώθηκαν τα ελληνικά πανεπιστήμια και μπήκε σε αυτά ξένη βιβλιογραφία και νέοι προβληματισμοί, αυτό έγινε με την είσοδο από το τέλος της δεκαετίας του 1970 νέων επιστημόνων με

καλά ξένα μεταπτυχιακά διπλώματα. Ξένες γλώσσες διδάσκονται και, νομίζω, όλοι οι ΔΕΠ εξηγούν στους φοιτητές τους την απόλυτη ανάγκη να γνωρίζουν δύο ξένες γλώσσες για να προκόψουν επιστημονικά, με πρώτο επιχείρημα ότι δεν μπορεί να μείνει κανείς σήμερα κλεισμένος βιβλιογραφικά σε μια γλώσσα δέκα εκατομμυρίων ανθρώπων. Την απαραίτητη εκμάθηση ξένων γλωσσών πρέπει αναμφισβήτητα να προωθήσουν, να βελτιώσουν και να αναβαθμίσουν τα εκπαιδευτικά ιδρύματα (όχι μόνο τα πανεπιστήμια αλλά και η δευτεροβάθμια εκπαίδευση). Την άνετη χρήση ξένων γλωσσών θα διευκολύνει ακόμα πολύ αποτελεσματικά η αξιοποίηση των δυνατοτήτων διακίνησης των φοιτητών με τα ευρωπαϊκά προγράμματα.

Από την άλλη μεριά, μολονότι πρέπει να δοθεί έμφαση στις ξένες γλώσσες και να ενισχυθεί η διδασκαλία τους, πρέπει επίσης να ενισχυθεί η μετακίνηση φοιτητών οι οποίοι θα ασκούν ένα μέρος των σπουδών τους σε άλλες χώρες: δεν είναι δυνατό, κατά τη γνώμη μου, οι βασικές πανεπιστημιακές σπουδές να γίνονται με ξένη βιβλιογραφία. Χρειάζεται η καλή γνώση και η άνετη χρήση των επιστημονικών ιδιωμάτων στην ελληνική γλώσσα από τους φοιτητές και, παράλληλα, η εκμάθηση και η σταδιακή κατάκτηση δύο άλλων γλωσσών. Χρειάζεται, άλλωστε, η καλλιέργεια των επιστημονικών ιδιωμάτων στην ελληνική γλώσσα γενικά.

Άρα χρειάζεται μια ευρύτερη και με κρατική φροντίδα και χρηματοδότηση προς τους εκδότες δραστηριότητα μεταφράσεων σε όλες τις θεωρητικές (που γνωρίζω) επιστήμες. Πρέπει να μεταφραστούν οι κλασικοί σε όλες αυτές τις επιστήμες και η σύγχρονη παραγωγή που έχει διεθνή φήμη και εγκυρότητα. Το καλύτερο τέτοιο παράδειγμα αποτελούν οι Ιταλοί, που μεταφράζουν συνεχώς. Σε όλες τις κοινωνικές επιστήμες μπορεί κανείς να πει ότι το σύνολο σχεδόν της διεθνούς βιβλιογραφίας που έχει κύρος υπάρχει στην ιταλική γλώσσα. Το πρόβλημα των μεταφράσεων είναι, κατά τη γνώμη μου, πολύ πιο σημαντικό και πολύπλευρο απ' όσο φαίνεται με την πρώτη ματιά. Όσο για το μεγάλο κόστος μιας τέτοιας πολιτικής να μεταφραστούν οι επιστήμες στα ελληνικά, ένα μέρος του οικονομικού προβλήματος

θα λυνόταν αυτόματα, αν διοχετεύονταν εκεί τα τεράστια ποσά που αναλώνονται κάθε χρόνο για να μοιράζεται στους φοιτητές το πολλαπλά βλαβερό ένα εγχειρίδιο.

4.5. Ανάπτυξη σε επιλεγμένους τομείς

Ο ρεαλιστικός φόβος μετατροπής των Ελλήνων στους φτωχούς συγγενείς της μεγάλης ευρωπαϊκής οικογένειας ενίσχυσε και ακόμα ενισχύει τάσεις οπισθοδρομικές. Το κίνητρο προς την εξέλιξη, που θα μπορούσε να είναι η πρόθεση να μη γίνουμε μια φτωχή επαρχία της Ευρώπης, δεν κινητοποιήσε δυνάμεις προς την αξιοποίηση των τομέων στους οποίους θα μπορούσαμε αντικειμενικά να προοδεύσουμε (π.χ. να γίνουμε εξαγωγείς πολυτελών αγροτικών προϊόντων, να προσφέρουμε ιδιαίτερα υψηλής ποιότητας τουρισμό -ας μην παρακινδυνεύω απόψεις σε χώρους που δεν ξέρω). Δεν κινητοποιήσε δυνάμεις προς την ενίσχυση και αναβάθμιση των τομέων γνωστικής και επιστημονικής παραγωγής, στους οποίους θα μπορούσαμε να είμαστε καλοί και να γίνουμε καλύτεροι από άλλους.

Δεν μπορούμε να συναγωνιστούμε επιστημονικά τις ισχυρές χώρες σε πολλούς κλάδους. Μπορούμε όμως να αναπτύξουμε την έρευνα και την επιστημονική δραστηριότητα σε επιλεγμένους τομείς, χρήσιμους, όχι μόνο επιστημονικά, αλλά και πολιτικά και κοινωνικά. Να ιδρύσουμε π.χ. κέντρα και πανεπιστήμια αλβανικών, σλαβικών, βαλκανικών, τουρκικών και αραβικών σπουδών. Να δώσουμε προτεραιότητα και έμφαση στην έρευνα και την επιστημονική δραστηριότητα στους τομείς της ιστορίας, γλωσσολογίας, κοινωνιογλωσσολογίας και εκμάθησης ξένων γλωσσών. Να καλλιεργήσουμε τις κλασικές σπουδές και τις αρχαίες γλώσσες. Η κλασική φιλολογία έχει στα ελληνικά πανεπιστήμια αραχνιάσει (δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι οι καλύτεροι κλασικοί φιλόλογοι ασχολούνται και γράφουν κυρίως για θέματα σύγχρονης λογοτεχνίας και παιδείας). Ό,τι καινούργιο ή μοντέρνο στην κλασική ελληνική φιλολογία μας έρχεται από ξένες χώρες και ξένες γλώσσες. Θα μπορούσαμε στο πεδίο αυτό να αξιοποιήσουμε την περίφημη ελληνικότητά μας, να ανανεώσουμε επιστημονικά τις

κλασικές σπουδές και να κάνουμε την Ελλάδα το χώρο τους, το μεταπτυχιακό τους κέντρο, που θα διαμορφώνει ερευνητικά και θα έλκει βιβλιογραφικά αυτή την ελίτ των κλασικών σπουδών από όλες τις άλλες χώρες.

Η ιστορία, η κλασική φιλολογία, οι βαλκανικές, αραβικές, τουρκικές και αλβανικές σπουδές, η γλωσσολογία και οι λοιπές επιστήμες του ανθρώπου είναι πεδία έρευνας και μελέτης που μπορούν ν' αναπτυχθούν και να διαπρέψουν. Μπορούν επίσης σημαντικά να βοηθήσουν την Ελλάδα να ενισχύσει την αξιολογική θέση της στην Ευρώπη. Είναι, τέλος, πεδία που χρειάζονται δαπάνες για την οργάνωση, διοίκηση και την εφαρμογή έρευνας, για την καλή βιβλιογραφική ενημέρωση, χρειάζονται εκμοντερνισμό της αντίληψης για την επιστημονική παραγωγή και νέους επιστήμονες με καλές σπουδές. Κι επιπλέον, δεν απαιτούν τις ιδιαίτερα πολυδάπανες επενδύσεις, εργαστηριακές και άλλες, που απαιτούν οι λεγόμενες σκληρές επιστήμες. ■

ΙΩΑΝΝΑ ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ

Συμβολές στην έξοδο από την κρίση των κοινωνιολογικών θεωριών
Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη

N.P. Mouzelis, *Post-Marxist Alternatives. The Construction of Social Orders*, Macmillan, 1990, σελ. 210. Σε ελληνική μετάφραση. Ν. Μουζέλης, *Μεταμαρξιστικές προοπτικές. Για μια νέα πολιτική οικονομία και κοινωνιολογία*, μτφρ. Β. Καπετανγιάννη, Αθήνα, Θεμέλιο 1992, σελ. 212. N.P. Mouzelis, *Back to Sociological Theory. The Construction of Social Orders*, Macmillan, 1991, σελ. 214.

Η ΚΡΙΣΗ που κατά γενικότερη παραδοχή διέρχεται η κοινωνιολογία, ιδίως από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και μετά, εμφανίζεται κυρίως με τη μορφή της κρίσης (όχι της έλλειψης, όπως υποστηρίζεται από ορισμένους) των κοινωνιολογικών θεωριών, που, με τη σειρά της, οδηγεί στην κρίση της αξιοπιστίας της ίδιας της συγκεκριμένης αυτής επιστήμης.

Η κρίση των κοινωνιολογικών θεωριών εκδηλώθηκε, κυρίως, ως αυξημένη επισημολογική εσωστρέφεια της κοινωνιολογίας, ως διολίσθησή της προς τη φιλοσοφία και τη γλωσσολογία, ως κριτική των μεγάλων κοινωνιολογικών «παραδειγμάτων», χωρίς αντίστοιχα τη διατύπωση επαρκών πειστικών προτάσεων για νέες ή εκλεκτικές θεωρητικές προσεγγίσεις, με αποτέλεσμα την υπόσκαψη της αξιοπιστίας των παλαιότερων κοινωνιολογικών θεωριών, χωρίς τη διαγραφή εναλλακτικών θεωρητικών δυνατοτήτων καθώς και ως αμηχανία απέναντι στα νέα κοινωνικά προβλήματα, όπως αυτά που αντιμετωπίζουν οι κοινωνίες του πρώην ανατολικού συνασπισμού.

Ο σκεπτικισμός για τη χρησιμότητα της κοινωνιολογίας εκδηλώθηκε, τις δύο τελευταίες δεκαετίες, στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης και στις Η.Π.Α. με την περικυβερτητική δαπάνη για την ενίσχυση της κοινωνιολογικής έρευνας, τη συρρίκνωση των πανεπιστημιακών τμημάτων κοινωνιολογίας και την αποφυγή ίδρυσης νέων. Η τάση αυτή εντάσσεται, βέβαια, στη γενικότερη τάση υποβάθμισης των επιστημών του Ανθρώπου (τόσο των αποκαλούμενων ανθρωπιστικών –humanities– όσο και των κοινωνικών επιστημών) και αντίστοιχα υπερανάπτυξης των καθαρά θετικών επιστημών και της τεχνολογικής έρευνας που απολαμβάνει αυξημένο κύρος στην εποχή μας. Ήδη, όμως, αρχίζει να εκδηλώνεται μια έντονη αντίδραση της κοινής γνώμης και της λιγότερο «κοινής» (δηλαδή, από μέρους των ανθρώπων των γραμμάτων και των τεχνών, των δημοσιογράφων, ορισμένων πολιτικών κ.λπ.) που οδηγεί σε μια επανεξέταση του εκπολιτιστικού ρόλου των ανθρωπιστικών σπουδών και των κοινωνικών επιστημών και σε μία επαναξιοποίησή τους ως αντιστάθμισμα και ως συμπλήρωμα της υπερβολικής τεχνικοποίησης της κοινωνικής μας ζωής. Διαφαίνονται, μάλιστα, κάποιες ενδείξεις ότι η συνειδητοποίηση από τους ίδιους τους κοινωνικούς επιστήμονες της κρίσης της θεωρητικής υπόστασης της κοινωνιολογίας ανοίγει το δρόμο για την έξοδο από την κρίση αυτή, που περνά μέσα και από τη συστηματική μελέτη των παλαιότερων κοινωνιολογικών θεωριών και από τη διατύπωση νέων κοινωνιολογικών θεωριών ή εννοιολογικών πλαισίων. Σ' αυτήν ακριβώς την

προσπάθεια εντάσσονται τα δύο πρόσφατα βιβλία του Ν. Μουζέλη, που αποτελούν σημαντική συμβολή στο ξεπέρασμα κάποιων σοβαρών θεωρητικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει η κοινωνιολογία: του προβλήματος του οικονομικού αναγωγισμού (βλ. το βιβλίο *Post Marxist Alternatives*, 1990) και της διαμάχης (μεταξύ άλλων) μικρό και μακροκοινωνιολογίας (βλ. το βιβλίο του *Back to sociological theory*, 1991).

Ο Νίκος Μουζέλης, καθηγητής Κοινωνιολογίας στην Οικονομική Σχολή του Λονδίνου, είναι ήδη πολύ γνωστός στον τόπο μας από τις αξιολογικές μελέτες του για τις κοινωνικο-πολιτικές εξελίξεις της ελληνικής κοινωνίας από τα τέλη του 19ου αι. μέχρι τη δεκαετία του '70 και από τη σύγκρισή της με άλλες περιπτώσεις πρώιμου κοινοβουλευτισμού και αργοπορημένης εκβιομηχάνισης, όπως είναι οι χώρες της Λατινικής Αμερικής (βλ. *Modern Greece: Facets of Underdevelopment*, και *Politics in the Semi-Periphery: Early Parliamentarism and late Industrialisation in the Balkans and Latin America*).

Το βιβλίο του Νίκου Μουζέλη που κυκλοφόρησε στα αγγλικά το 1990 με τίτλο *Post-Marxist Alternatives. The construction of social orders* και σε ελληνική μετάφραση με τίτλο, *Μεταμαρξιστικές προοπτικές. Για μια νέα Πολιτική Οικονομία και Κοινωνιολογία*, το 1992, αποτελεί συγχρόνως ερευνητική συνέχεια αλλά και θεωρητικό ξεπέρασμα των προηγούμενων μελετών του (βλ. παραπάνω): συνέχεια στο μέτρο που απασχολείται με θέματα που τον είχαν απασχολήσει και πριν (λ.χ. ποιες αρνητικές συνέπειες έχει για την ερμηνευτική αξία και την ερευνητική γονιμότητα του μαρξιστικού εννοιολογικού πλαισίου η ύπαρξη ορισμένων συγκεκριμένων κοινωνικο-πολιτικών πραγματικοτήτων που αντιπροσωπεύουν περιπτώσεις προβαδίσματος του πολιτικού στοιχείου έναντι του οικονομικού, τόσο συγχρονικά όσο και διαχρονικά). Επίσης, χρησιμοποιεί ιστορικό υλικό που του είναι ήδη οικείο από τις προγενέστερες έρευνές του (όπως αυτό που στοιχειοθετεί την κοινωνικο-πολιτική μεταλλαγή της ελληνικής κοινωνίας από τα τέλη του 19ου αι. ως τις αρχές του 20ου και την άνοδο της αστικής τάξης στην Ελλάδα μετά το 1909). Το βιβλίο του αυτό αποτελεί όμως και ένα –τολμηρό μάλιστα– θεωρητικό ξεπέρασμα των κριτικών κοινωνιολογικών ιδεών του, που συναντούμε σε προηγούμενα έργα του. Ο συγγραφέας δεν ασκεί μόνο μια ολοκληρωμένη πλέον κριτική στον κεντρικό θεωρητικό πυρήνα του μαρξιστικού παραδείγματος (δηλαδή, στον οικονομικό αναγωγισμό), αλλά επιχειρεί να διατυπώσει κι ένα νέο μεταμαρξιστικό πλαίσιο στο οποίο κεντρική θέση κατέχει η έννοια «τρόποι εξουσίας»

(modes of domination) και διατηρούνται από το έργο του Marx οι τρεις διαστάσεις της κοινωνικής ζωής – η τεχνολογική, η ι-διοποιητική (appropriative) και η ιδεολογική καθώς και η μελέτη των μεταξύ τους διασυνδέσεων, χωρίς πλέον τα λάθη του οικονομικού αναγωγισμού. Η κριτική, την οποία τόσο εύστοχα και αποτελεσματικά ασκεί με τη μελέτη του αυτή στον «οριζόντιο αναγωγισμό» (για τον κάθετο βλ. το τελευταίο βιβλίο του με το οποίο ασχολούμαι παρακάτω), δεν περιορίζεται μόνο στον οικονομικό αναγωγισμό (παρόλο ότι σ' αυτόν κυρίως παραπέμπει) αλλά στρέφεται και εναντίον άλλων μορφών αναγωγισμού, όπως λ.χ. είναι η υποβάθμιση της ιδιαιτερότητας του «κοινωνικού» και η απόδοση προτεραιότητας κατά τη διερεύνηση της κοινωνικής ζωής σε παράγοντες βιολογικούς, ψυχολογικούς ή γλωσσολογικούς.

Την αντιαναγωγιστική αυτή θέση του συγγραφέα συμμερίζομαι ανεπιφύλακτα, όπως άλλωστε φαίνεται και από την κριτική που άσκησα στη μελέτη μου για τις σχέσεις κοινωνιολογίας και ιστορίας τόσο στον κοινωνιολογισμό (στα πλαίσια της πρώτης), όσο και στον ιστορισμό (στα πλαίσια της δεύτερης).

Συμφωνώντας πλήρως με το Ν. Μουζέλη στο ότι ο αναγωγισμός αποτελεί μια βλαβερή μεθοδολογική στρατηγική για την ανάπτυξη των επιμέρους επιστημών του ανθρώπου και στο ότι ο οικονομικός αναγωγισμός και τα θεωρητικά αδιέξοδα στα οποία οδηγεί η εφαρμογή του συμβάλλουν στη μεγάλη κρίση που ο μαρξισμός διέρχεται την εποχή μας, θα είχα να προσθέσω ότι η κρίση αυτή οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στο ότι οι προβλέψεις του Marx για την πορεία των κοινωνικο-πολιτικών εξελίξεων στις βιομηχανικές κοινωνίες του 20ου αι. διαψεύστηκαν τελικά από τις ίδιες τις πραγματικές καταστάσεις που σταδιακά διαμορφώθηκαν: ο καπιταλισμός επέδειξε εκπληκτικές ικανότητες μεταμόρφωσης και επιβίωσής του σε παγκόσμιο επίπεδο: ο αποκαλούμενος αστικός κοινοβουλευτισμός – η πολυκομματική αντιπροσωπευτική δημοκρατία – όχι μόνον δεν εξασθένησε αλλά αποδείχθηκε και ένα πολύ ελκυστικό πρότυπο προς μίμηση, ακόμη και στις κοινωνίες του ανατολικού μπλοκ, πριν αυτό καταρρεύσει και βέβαια μετά την κατάρρευσή του: η ταξική διάρθρωση των βιομηχανικών κοινωνιών εμφάνισε μια εντυπωσιακή ανάπτυξη των μεσαίων και των μικρομεσαίων στρωμάτων και ο ιστορικός ρόλος των εργατικών τάξεων υπήρξε διαφορετικός από αυτόν που είχε προβλέψει ο Marx. Οι συγκρούσεις των μελών τους με τους εργοδότες και γενικότερα με το καπιταλιστικό σύστημα θεσμοποιήθηκαν με την ανάπτυξη του συνδικαλιστικού κινήματος και ούτε οδηγήθηκαν σε δραματική

όξυνση, χάρη και στην ανάπτυξη των συμμετοχικών διαδικασιών και την εξισωτική παρεμβατική πολιτική του κράτους πρόνοιας, όπως ήδη από το 1957 επισήμανε τόσο πειστικά ο Ralph Dahrendorf*. Είναι γεγονός ότι η αταξική – μη οικονομικο-κοινωνικο-πολιτικά ιεραρχημένη – κοινωνία και ο μαρasmus του κράτους αποδείχθηκαν τεράστιες ιστορικές αυτοπίες.

Αποτελεί, ίσως, ειρωνεία στην ιστορία της ανθρώπινης διανόησης ότι ένα εξηγητικό σύστημα καθολικής εμβέλειας, κλειστό με την ποππεριανή έννοια, δηλαδή αρνούμενο από την ίδια του τη λογική τη διαψευσιμότητά του – όπως το μαρξιστικό «παράδειγμα» – έχασε την πειστικότητά του κάτω από το βάρος των εμπειρικών αντενδείξεων στο επίπεδο της κοινωνικο-ιστορικής μελέτης. Ο Ν. Μουζέλης λ.χ. δείχνοντας πολύ πειστικά το σημαντικότερο ρόλο του κράτους στην ελληνική κοινωνία, τόσο πριν ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής εδραιωθεί στο βιομηχανικό τομέα όσο και αμέσως μετά, γύρω στο 1930, καταρρίπτει με βάση τα ίδια τα οικονομικά και κοινωνικο-πολιτικά δεδομένα που μελέτησε τη μαρξιστική επιχειρηματολογία για την ύπαρξη, στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, ενός κράτους παθητικού υπηρέτη του κεφαλαίου.

Δεν είναι, όμως, μόνο την προκρούστεια τακτική όσων ακολουθούν το δογματικό μαρξισμό που απορρίπτει ο Ν. Μουζέλης στο έργο του αυτό (κάτι που άλλωστε πάντοτε έκανε), αλλά και τις προσπάθειες όσων υιοθετούν τον αποκαλούμενο ευλύγιστο μαρξισμό να υπερβούν τα αδιέξοδα που προκαλούνται στη μαρξιστική ιστοριογραφία από τον οικονομικό αναγωγισμό, επικαλούμενοι τη σχετική «αυτονομία» του κράτους ή των ιδεολογικών μηχανισμών, χωρίς συγχρόνως να παύουν να αντιλαμβάνονται τα πολιτικά και πολιτισμικά φαινόμενα ως οικονομικές-ταξικές «πραγματικότητες». Με σπάνια επιστημονική εντιμότητα ο συγγραφέας αποκαλύπτει στον αναγνώστη το δρόμο που ακολούθησε για να φτάσει στη διατύπωση ενός νέου μεταμαρξιστικού εννοιολογικού πλαισίου για τη μελέτη των σχέσεων μεταξύ των οικονομικών και των πολιτικών θεσμών και γενικότερα της δόμησης, συνέχειας και αλλαγής των κοινωνικών σχηματισμών. Το πλαίσιο αυτό αποτελεί και την κύρια θεωρητική συμβολή του Ν. Μουζέλη σ' αυτό του το έργο. Ο ίδιος γράφει: «Αποκαλώ το εννοιολογικό αυτό πλαίσιο μεταμαρξιστικό και όχι μεταβεπεριανό, γιατί κατέληξα σ' αυτό μετά την προσπάθειά μου για αρκετά χρόνια να χρησιμοποιήσω μαρξιστικά εργαλεία κατά ευλύγιστο τρόπο για να κατανοήσω τις μακροπρόθεσμες κοινωνικο-πολιτικές εξελίξεις ορισμένων κοινοβουλευτικών δημοκρα-

τιών που αποτελούν περιπτώσεις αργοπορημένης εκβιομηχάνισης. Καθώς ερχόμουν αντιμέτωπος με τα δυσεπίλυτα θεωρητικά και ερευνητικά προβλήματα, στα οποία οδηγούσε η μαρξιστική ταξική ανάλυση, κατέληξα στο ότι κάτι πολύ πιο δραστικό χρειαζόταν από την απλή διάκριση ανάμεσα στο χονδροειδή μηχανιστικό μαρξισμό και στον μη χονδροειδή ανθρωπιστικό μαρξισμό ή ακόμη κι από μια πιο ελεύθερη ερμηνεία των βασικών κειμένων. Κατάλαβα, επίσης, πόσες προσπάθειες και πόσοι πόροι χάνονται από την διαίρεση των κοινωνικών επιστημών σε μαρξιστικές και μη μαρξιστικές». (Βλ. σελ. 155 στην αγγλική έκδοση).

Το εντελώς πρόσφατο βιβλίο του Ν. Μουζέλη με τίτλο *Back to Sociological Theory. The construction of Social Orders*, που κυκλοφόρησε στα αγγλικά το 1992, αποτελεί το θεωρητικότερο έργο του, με εξαίρεση ίσως την πρώτη εργασία του για τις θεωρίες της γραφειοκρατίας (βλ. *Organisation and Bureaucracy: an Analysis of Modern Theories*). Από τότε, όμως, μέχρι σήμερα, ο Ν. Μουζέλης, με τις μετέπειτα μελέτες του περισσότερο κοινωνικο-ιστορικού χαρακτήρα, εντόπισε σειρά σημαντικών θεωρητικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει η κλασική όσο και η νεότερη κοινωνιολογία, με τα οποία καταπιάνεται συστηματικά στο τελευταίο αυτό βιβλίο του. Πρόκειται για ένα έργο πρωτότυπο και εποικοδομητικά κριτικό, με την έννοια ότι ο συγγραφέας δεν περιορίζεται στο να ασκεί κριτική στους Τ. Parsons, Α. Giddens, D. Lockwood, P.L. Berger και T. Luckmann, R. Collins, Knorr-Cetina και Hebermass (στο παράρτημα) αλλά προτείνει τη χρησιμοποίηση ενός νέου εννοιολογικού πλαισίου για την αντιμετώπιση των ασθεών θεωρητικών σημείων της πραγματοποίησης (reification) και του αναγωγισμού (reductionism) των σύγχρονων ιδίως κοινωνιολόγων. Για παράδειγμα, από τη θεωρία της δόμησης του Giddens ο Ν. Μουζέλης διατηρεί την έννοια της δυαδικότητας (duality), προσθέτει όμως την έννοια του δυαδισμού (dualism), που επιτρέπει να αντιμετωπίζουμε τα άτομα όχι μόνον σαν παθητικούς αποδέκτες που αναπαράγουν αυτομάτως την πρακτικώς δυνατή θεσμική τάξη και την ίδια τη θεσμική πραγματικότητα (κανόνες, πόρους και μέσα στο συνταγματικό επίπεδο ανάλυσης), (κατάσταση δυαδικότητας), αλλά και ως παρατηρητές, σε απόσταση από τους θεσμικούς κανόνες και τα θεσμικά μέσα, που είναι σε θέση να ασκήσουν κριτική και να συμμετάσχουν στη διαμόρφωση των κανόνων του κοινωνικού παιγνιδιού (δυαδισμός).

Ο Ν. Μουζέλης προβάλλει, έτσι, την εικόνα ενός περισσότερο αυτόνομου ατόμου, που η κλασική διχοτόμηση άτομο

– κοινωνία δεν αποδέχεται, καθώς μέσα από αυτήν το άτομο αντιμετωπίζεται χειραγωγημένο από μίαν απρόσωπη κοινωνία, τις αξίες της και τους θεσμούς της. Συγχρόνως, όμως, πολύ ρεαλιστικά υποστηρίζει ότι δυνατότητες συμμετοχής στα κοινωνικά παιχνίδια δεν έχουν όλα τα άτομα σε ίσο βαθμό. Τις μεγαλύτερες κριτικές και συμμετοχικές δυνατότητες έχουν βέβαια όσοι διαθέτουν μεγαλύτερη ισχύ (οικονομική, πολιτική, κοινωνικο-πολιτισμική) όσοι βρίσκονται, δηλαδή, στις κορυφές των κοινωνικών ιεραρχιών: είναι *δρώντα άτομα μεγάλης ισχύος (mega-actors)* που αλληλεπιδρούν κυρίως μεταξύ τους και των οποίων οι διαπροσωπικές σχέσεις έχουν συχνά σημαντικές συνέπειες (μακρο-συνέπειες) για ένα μεγάλο αριθμό ατόμων. Από αυτή τη σκοπιά ο Ν. Μουζέλης μεταφέρει την παραδοσιακή (κάτω από την επίδραση του Gurwitsch στον οποίο όμως δεν γίνεται αναφορά) μικροκοινωνιολογία και στο επίπεδο ανάλυσης των κοινωνικών δομών (μακροκοινωνιολογία) που διαμορφώνονται και από την αλληλεπίδραση των δρώντων ατόμων μεγάλης ισχύος καθώς και των φορέων συλλογικής δράσης.

Έτσι, η κοινωνική ενσωμάτωση, αποτέλεσμα των διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ των ατόμων ευθύνεται, μέχρις ενός βαθμού όμως, και για τη συστημική ενσωμάτωση (system integration), δηλαδή, τους τρόπους με τους οποίους οι θεσμοί συνταιριάζουν ή όχι, συμβάλλοντας στη λειτουργία (δυσλειτουργία) του όλου κοινωνικού συστήματος. Όπως τόσο εύστοχα γράφει ο ίδιος: «κάθε προσπάθεια να αγνοηθούν τα δρώντα υποκείμενα οδηγεί σε διάφορες μορφές πραγματοποίησης. Ενώ, κάθε προσπάθεια να αξιοποιηθούν οι θεσμικές δομές οδηγεί σε υπερβολονταριστικές θεωρίες κοινωνικής συνέχειας και αλλαγής» (βλ. σελ. 117), δηλαδή, σε αναγωγισμό (όλα τα κοινωνικά φαινόμενα να ανάγονται στη δι-υποκειμενική κατανόηση των δρώντων ατόμων).

Απλοποιώντας τη σύνθετη σκέψη και τη λεπτοδουλεμένη ανάλυση του Ν. Μουζέλη, θα μπορούσε να συνοψίσει κανείς τις κυριότερες θέσεις του με τον ακόλουθο τρόπο:

- 1) Η κοινωνιολογία δεν είναι ούτε πρέπει να μετατραπεί σε φιλοσοφία ή γλωσσολογία. Η κοινωνία δεν ταυτίζεται με το λόγο – τη γλώσσα των μελών της.
- 2) Η κοινωνιολογική θεωρία είναι περισσότερο υπόθεση επεξεργασίας εννοιών (κατά το πρότυπο του R. Merton) παρά κατασκευής γενικεύσεων και οπωσδήποτε όχι νόμων ή υποδειγμάτων παγκόσμιας ισχύος.
- 3) Πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ο ιστορικός χαρακτήρας των κοινωνικών γεγονότων και η ιστορία να μην χρησιμοποιείται διακοσμητικά.

- 4) Πρέπει να αποφεύγεται η πραγματοποίηση και ο αναγωγισμός.
- 5) Οι κοινωνικές ιεραρχίες και ιεραρχήσεις ατόμων και συστημάτων δεν πρέπει να αγνοούνται. Στις κοινωνικές ιεραρχίες των ατόμων δεν πρέπει να υποβαθμίζεται η άνιση συμμετοχή στην οργάνωση της κοινωνίας τους των δρώντων υποκειμένων με μικρή ισχύ, μέση ισχύ και μεγάλη ισχύ (micro – meso and mega actors). Στις κοινωνικές ιεραρχίες των συστημάτων-υποσυστημάτων δεν πρέπει να αγνοείται η όποια αυτονομία των υποσυστημάτων (να αποφεύγεται, δηλαδή, ο αναγωγισμός προς τα κάτω) ή αντίθετα να υπερβάλλεται η αυτονομία τους (να αποφεύγεται, δηλαδή, ο αναγωγισμός προς τα πάνω).
- 6) Η κοινωνική συμπεριφορά των ατόμων δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο με βάση την κοινωνική τους θέση. Παίζουν ρόλο και η «έξι» τους (habitus – όρος του P. Bourdieu) και η καταστασιακή διάσταση της κοινωνικής τους ύπαρξης (με ποιους και πώς αλληλεπιδρούν).
- 7) Τα άτομα, ανάλογα με τη θέση τους, την «έξι» τους και την κοινωνική κατάσταση στην οποία βρίσκονται, έχουν τη δυνατότητα να αποστασιοποιούνται περισσότερο ή λιγότερο από τη θεσμική τάξη (δυσαισθησία) ή, αντίθετα, αναπαράγουν αυτομάτως (δυσαισθησία)

τα) την τάξη αυτή.

- 8) Χρειάζεται μια ισορροπημένη αντιμετώπιση των δρώντων ατόμων και των θεσμών, της κοινωνικής ενσωμάτωσης και της συστημικής ενσωμάτωσης. Δεν πρέπει να θεωρείται ότι η μικροκοινωνιολογία ασχολείται αποκλειστικά και μόνο με τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ατόμων και η μακροκοινωνιολογία μόνο με τις θεσμικές δομές.

- 9) Μια από τις συμβολές της σύγχρονης κοινωνιολογικής θεωρίας είναι (και πρέπει να είναι) η εξιχνίαση της σχέσης ανάμεσα στις τρίτου επιπέδου έννοιες (η θεωρία ως εννοιολογικό πλαίσιο) και στις δευτέρου επιπέδου έννοιες (εμπειρική θεωρία) όπως και στις πρώτου επιπέδου έννοιες (η γλώσσα των μελών της κοινωνίας).

Με θεωρητικό εξοπλισμό τις έννοιες κλειδιά δυαδικότητα –δυσαισθησία, κοινωνική ενσωμάτωση– συστημική ενσωμάτωση και κοινωνικές ιεραρχίες, ο Ν. Μουζέλης, με το κριτικό αυτό έργο του, επέτυχε να βοηθήσει ουσιαστικά να κατανοήσουμε καλύτερα τα προβλήματα που ανακύπτουν, καθώς κινούμεθα από το «μικρο-επίπεδο στο μέσο και μακρο-επίπεδο ανάλυσης και αντιστρόφως» όπως ήταν η αρχική πρόθεσή του (βλ. σελ. 170).

* R. Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Routledge and Kegan Paul, 1958, (Β' έκδ.).

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

ΚΩΣΤΗ ΧΑΤΖΙΜΙΧΑΛΗ
Περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτική.
Κείμενα από τη διεθνή εμπειρία.
Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, σ. 269

Η ΣΥΛΛΟΓΗ κειμένων για την περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτική που κυκλοφόρησε στις Εκδόσεις Εξάντας, με επιμέλεια και εισαγωγή του Κ. Χατζημιχάλη, έρχεται να καλύψει ένα σημαντικό κενό στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία¹. Ιδιαίτερα για τους φοιτητές σχετικών πανεπιστημιακών τμημάτων, θα ήταν πράγματι σκόπιμο να είχε κυκλοφορήσει προ πολλού, όπως σημειώνει και ο επιμελητής, δεδομένου μάλιστα ότι οι σπουδές στο πεδίο της περιφερειακής ανάπτυξης και των συναφών αντικειμένων έχουν αναπτυχθεί σημαντικά κατά τα τελευταία χρόνια². Και για ένα ευρύτερο κοινό που ασχολείται ακαδημαϊκά ή επαγγελματικά με την περιφερειακή ανάπτυξη, όμως, έστω και αν στην περίπτωση αυτή το γλωσσικό εμπόδιο είναι κατά τεκμήριο λιγότερο έντονο, η συλλογή παρουσιάζει τουλάχιστον χρηστικό ενδιαφέρον, αφού συγκεντρώνει στον ίδιο τόμο ένα σημαντικό αριθμό από αξιόλογα κείμενα.

Ο τόμος οργανώνεται σε πέντε ενότητες, που περιλαμβάνουν τα παρακάτω κείμενα:

1. Το περιφερειακό πρόβλημα. 1.1 W. Isard (1974) Τι είναι περιφερειακή επιστήμη, 1.2 D. Massey (1979) Με ποια έννοια περιφερειακό πρόβλημα, 1.3 J. Friedmann (1986) Περιφερειακή ανάπτυξη σε αναπτυγμένες χώρες: Ενδογενής ή αυτάρκης;

2. Χωροθέτηση παραγωγικών δραστηριοτήτων και πόλωση της ανάπτυξης. 2.1 W. Alonso (1964) Θεωρία του τόπου εγκατάστασης, 2.2 F. Perroux (1955) Σημείωση για την έννοια των «πόλων ανάπτυξης», 2.3 G. Myrdal (1957) Η τάση προς περιφερειακές οικονομικές ανισότητες σε μια χώρα, 2.4 Ch. Gore (1984) Ο μετασχηματισμός της έννοιας του πόλου ανάπτυξης στην περιφερειακή θεωρία, 2.5 Α. Λαμπριανίδης (1990) Κρίση της θεωρίας για τη χωροθέτηση της βιομηχανίας.

3. Περιφερειακές ανισότητες και διεθνής καταμερισμός της εργασίας. 3.1 D. Harvey (1982) Άνιση γεωγραφική ανάπτυξη, 3.2 O. Sunkel (1973) Διεθνής καπιταλισμός και εθνική αποδιάθρωση-αποδιοργάνωση στη Λατινική Αμερική, 3.3 L. McDowell, D. Massey (1984) Ένας χώρος για τις γυναίκες, 3.4 O. Sattaur (1987) Δέντρα για τους ανθρώπους στο Νεπάλ, 3.5 A. Fuentes, B. Ehrenreich (1984) Γυναίκες στο παγκόσμιο εργοστάσιο: Πολυεθνικές εταιρείες και ελεύθερες ζώνες εμπορίου.

4. Δομές εξουσίας και μορφές παρέμβασης στο χώρο. 4.1 N. Kaldor (1975) Γιατί είναι αναγκαίες οι περιφερειακές πολιτικές, 4.2 P. Bourdieu (1982) Ταυτότητα και αναπαράσταση: Στοιχεία για μια κριτική θεώρηση της ιδέας της περιφέρειας, 4.3 A. Lipietz (1983) Το εθνικό και το πε-

ριφερειακό; Ποια η αυτονομία τους για την αντιμετώπιση της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης, 4.4 C. Weaver (1981) Ανάπτυξη από τα κάτω: Προς μια θεωρία της «ανάπτυξης σε συγκεκριμένες περιοχές», 4.5 D. Slater (1986) Από την περιοχή της επανάστασης στην επανάσταση της περιοχής.

5. Νέες τεχνολογίες και ευέλικτη εξειδίκευση. 5.1 A. Scott (1988) Ευέλικτα συστήματα παραγωγής και περιφερειακή ανάπτυξη: Η ανάδυση νέων βιομηχανικών χώρων στη Βόρεια Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη, 5.2 J. Holmes (1986) Οργάνωση και γεωγραφική διάρθρωση των υπεργολαβιών παραγωγής, 5.3 T. Kawashima, W. Stohr (1980) Αποκεντρωτική τεχνολογική πολιτική: Η περίπτωση της Ιαπωνίας, 5.4 K. Morgan, A. Sayer (1984) Διεθνής βιομηχανία ηλεκτρονικών και περιφερειακή ανάπτυξη στη Μεγάλη Βρετανία, 5.5 Μ. Πετμεζίδου, Α. Τσουλουβής (1990) Τεχνολογική αλλαγή και ανάπτυξη: Υψηλή τεχνολογία και ο τομέας της μικροηλεκτρονικής στην Ελλάδα, 5.6 G. Garofoli (1983) Περιοχές διάχυτης εκβιομηχάνισης στη Λομβαρδία, 5.7 A. Bagnasco (1982) Ανάπτυξη βασισμένη στη μικρή βιομηχανία: Η περίπτωση της «Τρίτης Ιταλίας».

Από τη φύση του ένα τέτοιο βιβλίο προσφέρεται περισσότερο σε παρουσίαση παρά σε κριτική, ιδιαίτερα αφού η αποφυγή μιας μερικής οπτικής ή θεματικής αποτελεί συνειδητή προγραμματική επιδίωξη του επιμελητή. Η χρησιμότητα του βιβλίου είναι άλλωστε αναμφίβολη, για τους λόγους που προανέφερα, και ο κατάλογος των κειμένων που περιλαμβάνει την κάνει ακόμα εμφανέστερη. Ωστόσο, θεωρώ σκόπιμο να επισημάνω ιδιαίτερα το ενδιαφέρον του τμήματος που αναφέρεται στην ευέλικτη εξειδίκευση (7) που είναι και το μεγαλύτερο του τόμου, από άποψη σελίδων και αριθμού κειμένων, και αποτελεί ουσιαστική συμβολή τόσο σε εννοιολογικό όσο και σε πραγματολογικό επίπεδο σε μια συζήτηση που τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα διευρύνεται³.

Το τμήμα με τίτλο «Δομές εξουσίας και μορφές παρέμβασης στο χώρο» παρουσιάζει ένα άλλου τύπου ενδιαφέρον: αν και δεν περιλαμβάνει κείμενα σχετικά με τον περιφερειακό προγραμματισμό, όπως ίσως αφήνει να εννοηθεί ο τίτλος, συγκεντρώνει μια σειρά από συνεισφορές που ακριβώς, επειδή λίγο-πολύ τοποθετούνται «έξω» από τις επίσημες πολιτικές (με εξαίρεση το 4.1), επιτρέπουν τη θεώρηση της περιφερειακής ανάπτυξης υπό οπτικές γωνίες που δεν είναι τρέχουσες και δεν εντάσσονται στο κυρίαρχο ρεύμα, ιδιαίτερα σήμερα, όπου η κυριαρχία μιας «επιχειρησιακής» λογικής τείνει να γίνει απόλυτη και ισοπεδωτική.

Παράλληλα, πρέπει να επισημανθεί η ύπαρξη μιας εμπεριστατωμένης και κριτικής εισαγωγής του Κ. Χατζημιχάλη στις βασικές θεωρίες και πολιτικές περιφερειακής ανάπτυξης, που συνοδεύεται από αντιπροσωπευτική βιβλιογραφία και μπορεί, πέρα από το άμεσο ενδιαφέρον που παρουσιάζει, να χρησιμεύσει και ως οδηγός για μια περαιτέρω βιβλιογραφική εμβάθυνση στο θέμα.

Αν η θεματική ευρύτητα και η ισορροπία του τόμου αποτελούν δύο βασικά πλεονεκτήματά του, έχουν αναπόφευκτα και ορισμένες αρνητικές συνέπειες – κυρίως ότι ορισμένα θεματικά αντικείμενα καλύπτονται με λιγότερη σφαιρικότητα από άλλα. Αυτό είναι σαφές, ειδικότερα, στο τμήμα 1 που αναφέρεται στο περιφερειακό πρόβλημα: τα τρία κείμενα που περιλαμβάνει δεν επαρκούν, ασφαλώς, για μια συνολική τοποθέτηση του ζητήματος, παρά το ενδιαφέρον που έχουν καθ' εαυτά. Όσον αφορά, εξάλλου, στο τμήμα 2, ενώ τα κείμενα για τους πόλους ανάπτυξης μπορούν πραγματικά να βοηθήσουν στη μείωση της σύγχυσης που εξακολουθεί να υπάρχει γύρω από τη θεωρία αυτή, ακόμα και σήμερα, και όχι μόνο μεταξύ των φοιτητών, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι καλύπτεται με επάρκεια το πρώτο σκέλος του τίτλου («Χωροθέτηση των παραγωγικών δραστηριοτήτων και θεωρία των πόλων ανάπτυξης»). Θα ήταν, π.χ., σκόπιμο, να υπήρχε κάποιο κείμενο, ανάλογο με αυτό του Λ. Λαμπριανίδη για τη βιομηχανία και για άλλους καιρικούς τομείς. Ενδεχομένως, το πρόβλημα οφείλεται σε μια αμφιτολάντευση στην εστίαση του κειμένου, μεταξύ της παρουσίασης «κλασικών» κειμένων αφενός και της πληρότητας στην κάλυψη των θεματικών αξόνων αφετέρου.

Η τελευταία παρατήρηση παραπέμπει στην προέλευση των κειμένων. Από τα 25 κείμενα, τα 3 έχουν γραφεί μεταξύ 1950-1970, τα 4 στη δεκαετία του '70 και τα υπόλοιπα 18 μετά το 1980. Από αυτή την άποψη είναι σαφές ότι η έμφαση δεν είναι σε «κλασικά» κείμενα, παρόλο που όσα τέτοια έχουν επιλεγεί είναι εξαιρετικά σημαντικά [κείμενα των Isard (1.1), A-lonso (2.1), Perroux (2.2), Myrdal (2.3), αλλά και μερικά νεότερα όπως π.χ. αυτά της Massey (1.2) ή του Scott (5.1)].

Θεωρώντας, τέλος, τον τόμο συνολικά, είναι εμφανής η απουσία ορισμένων βασικών θεματικών αξόνων σχετικών με την περιφερειακή ανάπτυξη. Τέτοιοι άξονες είναι, μεταξύ άλλων, η περιφερειακή ανάλυση, ο περιφερειακός προγραμματισμός, η σχέση του τελευταίου με τη χωροταξία, και επίσης η περιφερειακή πολιτική των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Παρά το ότι για την τελευταία υπάρχουν στην ελληνική βιβλιογραφία ειδικευμένα βιβλία, όπως αναφέρει ο επιμελητής, το γε-

γονός ότι αυτή βρίσκεται σε μια περίοδο συνεχούς αναδιαμόρφωσης και με μια σειρά από ανοιχτά ζητήματα (π.χ. η σχέση περιφερειών-εθνικού κράτους-κοινωνικών οργάνων⁴, ή η αποδοτικότητα και αποτελεσματικότητα των διαρθρωτικών πολιτικών στις περιφέρειες του Στόχου 1) σημαίνει ότι το ζήτημα είναι κάθε άλλο παρά εξαντλημένο.

Τα κενά αυτά δεν συνιστούν, βέβαια, αδυναμίες του βιβλίου –προφανώς δεν είναι δυνατό να συμπεριληφθεί σε ένα τόμο το σύνολο των θεμάτων που απαρτίζουν ένα πεδίο τόσο ευρύ και διεπιστημονικό όσο η περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτική, και τα 25 κείμενα του συγκεκριμένου τόμου μάλλον εξαντλούν τα περιθώρια αντιπροσωπευτικότητας και φάσματος μιας μεμονωμένης δημοσίευσης – αλλά για επισήμανση αξόνων που θα ήταν ευκαίριο να καλυφθούν από ανάλογα μελλοντικά έργα, ούτως ώστε να σχηματιστεί στην ελληνική βιβλιογραφία ένα βασικό σώμα σημαντικών πρωτογενών κειμένων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η μόνη ίσως ανάλογη συλλογή είναι το Καυκαλάς Γρ., Γιαουτζή Μ., 1977, *Η πόλη στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, που από τη φύση του, ωστόσο, εντοπίζεται σε ένα ειδικότερο από άποψη θεματική (πόλη) και, ακόμα περισσότερο, θεωρητικής προβληματικής, πεδίο.
2. Δημιουργία αυτοτελών τμημάτων, όπως το Τμήμα Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, και το Τμήμα Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Παντείου Πανεπιστημίου, αλλά και ένταξη ή ενίσχυση του γνωστικού αντικειμένου της περιφερειακής ανάπτυξης σε συγγενή τμήματα άλλων πανεπιστημίων.
3. Βλέπε π.χ. τα Α. Λυμπεράκη, 1991, *Ευέλικτη εξειδίκευση: κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία*, Gutenberg, Αθήνα. Λ. Λαμπριανίδη, 1992, *Η γεωγραφική διάσταση των υπεργολαβικών σχέσεων παραγωγής στη βιομηχανία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, καθώς και τα περισσότερα τεύχη του περιοδικού *ΤΟΠΟΣ*.
4. Βλέπε για το θέμα αυτό σχετικό άρθρο του Κ. Χατζημιχάλη στην *Καθημερινή* της 23/1/94, καθώς και ορισμένες εισηγήσεις στο πρόσφατο διεθνές σεμινάριο στη Σύρο με τίτλο «Geographies of Integration – Geographies of Inequality In a Post-Maastricht Europe».

ΘΟΔΩΡΟΣ ΚΡΙΤΙΚΟΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΚΡΙΜΠΑ
Θραύσματα Κατόπτρου
Εκδόσεις Θεμέλιο, 1993, σελ. 295

Η –ΜΕΧΡΙ ΣΤΙΓΜΗΣ– ελληνική βιβλιογραφική παρουσία του Κώστα Β. Κριμπά (*Μαθήματα Γενικής Βιολογίας*, μαζί με τον Ι. Καλοπίση, Ο.Ε.Δ.Β., εκδ. ιδ., 1990, *Δαρβινικά*, Ερμής, 1986, *Θραύσματα Κατόπτρου*, Θεμέλιο, 1993) σκιαγραφεί το ομολογουμένως δύσκολο κατατάξιμο πορτραίτο ενός σύγχρονου βιολόγου, ο οποίος δεν ζει πνευματικά μόνο στο (ελληνικό, ευρωπαϊκό ή αμερικανικό) εργαστήριό του. Καθώς διακατέχεται (και) από την έμμονη ιδέα της διαμόρφωσης ντόπιας επιστημονικής παράδοσης, συμπυκνώνει με σαφήνεια την προγραμματική βάση της πρότασής του, σχολιάζοντας την παρουσία των «αυτοδύναμων», όπως τους ονομάζει, ερευνητών: «Η γενικότερη παιδεία, η φαντασία, η επιμονή κι η προθυμία να παραιτηθεί κανείς από το φανταχτερό διεθνές προσκήνιο, προς όφελος μονιμότερου τοπικού έργου, είναι τα χαρακτηριστικά που πρέπει να 'χουν οι αυτοδύναμοι ερευνητές στον τόπο μας υπό συνθήκες σχετικής μόνωσης» (σ. 238), προτείνει ο Κώστας Κριμπάς, καθώς μας πληροφορεί ότι ο Γιάννης Σαρεγιάννης υπήρξε γι' αυτόν «παραδειγματική προσωπικότητα» (σ. 237).

Τα δώδεκα θραύσματα που συναποτελούν το κάτοπτρο «στο οποίο αντικρίζουμε τον εαυτό μας και μέσω αυτού τον κόσμο», ακριβώς την παραπάνω αντίληψη εκθέτουν: αντανακλούν το εύρος των ενδιαφερόντων του συγγραφέα, τις ερευνητικές του αγωνίες και συνθήκες, ενώ συγχρόνως διαμορφώνουν ένα είδος δοκιμιακού λόγου με φιλοδοξίες επιστημονικής εκλαΐκευσης, επιστημολογικού και φιλοσοφικού στοχασμού, αλλά και πρόσβασης στην ιστορία και κοινωνιολογία των «θετικών» επιστημών.

Τα δύο πρώτα δοκίμια επικεντρώνονται στο επιστημολογικό κοσμοείδωλο, που φαίνεται να κατασταλάζει ο συγγραφέας, ως νεοδαρβινιστής μαθητής του Theodosius Dobzhansky (1900-1975), με το έργο του οποίου ασχολείται το τρίτο δοκίμιο. Ο εγγενής χαρακτήρας της ικανότητας σχηματισμού γενικών ιδεών και η συνακόλουθη γενετική βάση του ορθολογισμού μας συνιστούν τα κλειδιά για την κατανόηση της προσέγγισης του Κώστα Κριμπά, προσέγγιση, που συνοψίζει ο ίδιος εισαγωγικά ως «βιολογικά βασισμένο εννοιϊκό ρεαλισμό (conceptual realism)» (σ. 8): Η καθοριστική επίδραση του βιολογικού κόσμου στη διαμόρφωση και εξέλιξη του λογικο-γλωσσικού μας οργάνου επιβάλλει τη γενετικά γραμμένη ικανότητα σχηματισμού καθολικών εννοιών. Καθώς, λοιπόν, η αφαιρετική ικανότητα, η ικανότητα σχηματισμού καθολικών εννοιών, η δυνατότητα δημιουργίας συμβόλων, καθώς και η δυνατότητα εκμάθησης γλώσσας, συνιστούν εγγενή

χαρακτηριστικά του ανθρώπινου είδους, πρέπει να παραδεχθούμε πως «όλοι μας διαθέτουμε τις ίδιες βάσεις σκέψης, η λογική, ο ορθολογισμός είναι ένας και κοινός, αποδεκτός και κατανοητός από όλους τους ανθρώπους, δυνάμενος να χρησιμοποιηθεί από όλους» (σ. 42). Κι έτσι ο Κώστας Κριμπάς «έχει το θάρρος να χρησιμοποιεί αυτές τις λέξεις που κάποιος κομπιάζουμε ή πρέπει να κάνουμε δώδεκα εισαγωγές για να τις χρησιμοποιήσουμε», όπως παρατηρεί ο Κώστας Γαβρόγλου σε μία συζήτηση για την έννοια της «επιστημονικότητας»¹.

Βεβαίως, έχει ιδιαίτερη σημασία να υπογραμμίσουμε τις αποστάσεις που κρατάει ο συγγραφέας από την Κοινωνιοβιολογία, οι οπαδοί της οποίας υποστηρίζουν ότι τα περισσότερα (αν όχι όλα) τα κοινωνικά χαρακτηριστικά εδράζονται σε κληρονομικές ιδιότητες, τις οποίες «ανέγραψε» η φυσική επιλογή στους ανθρώπινους πληθυσμούς. (Πρόκειται για προσέγγιση που καθιέρωσε ο Ε.Ο. Wilson το 1975 με το βιβλίο του *Sociobiology, the new synthesis*, Harvard, Belknap Press και η οποία πολύ σύντομα κατέληξε συνώνυμο της ρατσιστικής ιδεολογίας). Εξάλλου, καθώς μελετάει στο έκτο δοκίμιο τη γενετική ιστορία των Ελλήνων, σπεύδει εξ υπαρχής να διευκρινήσει την πεποίθηση που μοιράζεται με πολλούς γενετιστές, σύμφωνα με την οποία «τα πολιτισμικά και τα πνευματικά επιτεύγματα ενός λαού, σε σύγκριση με εκείνα άλλων λαών, δεν πρέπει να αποδίδονται στις διαφορές της κληρονομικής τους ιδιοσυστασίας, δηλαδή σε γενετικές διαφορές, αλλά είναι αποτέλεσμα τόσο της προηγηθείσης πολιτισμικής παραδόσεως, όσο και των επικρατουσών κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών, ή και άλλων παραγόντων, με άλλα λόγια είναι προϊόντα που δεν οφείλονται στη βιολογική ιδιοσυστασία του λαού» (σ. 124). Ο Κώστας Κριμπάς γνωρίζει πολύ καλά τους κινδύνους ρατσιστικών σημασιοδοτήσεων που δεν απουσιάζουν (και) από το εσωτερικό της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας, όπως δεν κρύβει την ευαισθητοποίησή του για το ανατολικό τείχος που ορθώνεται παραδοσιακά ανάμεσα στις θετικές και ανθρωπιστικές επιστήμες. Ακριβώς δε για τους λόγους αυτούς επιχειρεί μία ομολογουμένως σύνθετη προσέγγιση της σχέσης εγγενούς και επίκτητου, η οποία αντιμάχεται με συνέπεια κάθε βάρβαρη υπεραπλούστευση που εφορμάται από λογίων-λογίων ιδεολογικές προκαταλήψεις και παραμυθίες.

Η αναγκαιότητα και το γόνιμο τέτοιου είδους παρεμβάσεων δεν χρήζουν ιδιαίτερης επιχειρηματολογίας. Ενώ, όμως, η σχετική ευρωπαϊκή βιβλιογραφία κάθε άλλο παρά είναι αμελητέα, δεν συμβαίνει το ίδιο και στον τόπο μας. Και στο σημείο

αυτό εστιάζεται η δεύτερη ομάδα των ερευνητικών ενδιαφερόντων του συγγραφέα: πρόκειται για τη συγκρότηση εγχώριου επιστημονικού είναι και γίνεσθαι και μάλιστα στην ιστορική του προοπτική.

Το τέταρτο και πέμπτο δοκίμιο αφορούν στην πρόσληψη και απήχηση του Δαρβινισμού και των εξελικτικών ιδεών στην Ελλάδα του δέκατου ένατου αιώνα. Η αλληλογραφία του εξελληνισμένου Theodor von Heldreich με τον Δαρβίνο στα 1877 παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς μαρτυρεί το είδος της επαφής της εγχώριας επιστημονικής κοινότητας με το μέτωπο παραγωγής των επιστημονικών ιδεών. Ο συγγραφέας αποφεύγει συστηματικά τη χρήση του όρου «ελληνική επιστημονική κοινότητα» προφανώς για λόγους μεθοδολογικής συνέπειας, ενώ φαίνεται να αποδέχεται την ερμηνευτική καταλληλότητα του όρου «μετακένωση». Σπεύδει, όμως, να σημειώσει ότι «το περιεχόμενο της γνώσης δεν είναι εκείνο που καθορίζει κυρίως την επιτυχία του μηχανισμού μεταφοράς όσο η βούληση των μεταφορέων να κομίσουν πρώτοι κάτι νέο στον τόπο τους» (σημ. 29, σελ. 108).

Η παρατήρηση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, αν θελήσουμε να κατανοήσουμε γιατί οι δαρβινικές θεωρίες ήρθαν στην Ελλάδα με σημαντική καθυστέρηση, ενώ στα σχετικά κείμενα «δεν υπάρχει ίχνος πρωτότυπης σκέψης» (σελ. 102). Καθώς οι Έλληνες μεταφραστές της πρότυπης και πρωτότυπης επιστημονικής σκέψης σε πολλές περιπτώσεις «προσαρμόζουν το κείμενο στα δικά τους εθνικά ιδεολογήματα» (σελ. 118), η μεταφορά και αποδοχή της νέας επιστημονικής γνώσης στον τόπο μας δεν αποτελεί τόσο μία «παθητική διαδικασία». Η διαδικασία της προσαρμογής, το κόψιμο δηλαδή και το ράψιμο της νέας γνώσης στα μέτρα και στους λειτουργικούς όρους του παραδοσιακού πολιτισμικού υποστρώματος, κάθε άλλο παρά συνιστά παθητική διαδικασία: διαμορφώνει ενεργητικά τάσεις, συνήθειες και ήθη που κληρονομούνται και με τη σειρά τους κληροδοτούν γνώσεις, ιδέες, μυθεύματα και ιδεολογίες. Κατά συνέπεια, το γεγονός ότι η αποδοχή της επιστημονικής γνώσης «δεν παρακολουθείται από την παραγωγή πρωτότυπης σκέψης και δεν επισημαίνονται νέα [επιστημονικά] προβλήματα» δεν συνεπάγεται ότι «δεν προκαλούνται νέες διεργασίες στον κόσμο των ιδεών», τουλάχιστον σε εθνικά περιορισμένο τοπίο. Έχουμε να κάνουμε με διεργασίες, που, αν και αδιαφορούν για αρετές όπως είναι η σαφήνεια της έκφρασης και η ορθολογική συνοχή και συνέπεια, δεν παύουν να συγκροτούν αδιάκοπα ένα κόσμο ιδεών, χωρίς τον οποίο καθίσταται αδύνατη η εγχώρια κοινωνική πράξη. Και ακριβώς στο

σημείο αυτό οφείλει να επικεντρώνει την προσοχή του ο ιστορικός του εγχώριου επιστημονικού φαινομένου. Στην Ελλάδα του δέκατου ένατου και εικοστού αιώνα η ιστορική διαδικασία της πρόσληψης και εσωτερίκευσης του επιστημονικού είναι και γίνεσθαι συντελείται με προσαρμοστικές κινήσεις, που επιβάλλει το εγχώριο παραδοσιακό κοινωνικό και πολιτισμικό υπόστρωμα. Οφείλουμε, λοιπόν, να ερευνήσουμε αναλυτικά τις ιδιαίτερες συνθήκες, με τις οποίες το καινούργιο προσαρμόζεται στους λειτουργικούς όρους του παλιού, και από την άποψη αυτή ο Κώστας Κριμπάς μας δίνει μια σπάνια, αν όχι μοναδική, ευκαιρία να παρακολουθήσουμε το εγχώριο επιστημονικό φαινόμενο από τη σκοπιά των εξελικτικών ιδεών.

Με τη σύγχρονη, τέλος, κατάσταση των πανεπιστημιακών και ερευνητικών μας πραγμάτων ασχολούνται το έβδομο, όγδοο, ένατο, δέκατο και ενδέκατο δοκίμιο, ενώ το βιβλίο κλείνει με το «κλειδί» της μεταπολεμικής αστικοποίησης. Η καταγραφή και ανάλυση του σύγχρονου πανεπιστημιακού και ερευνητικού είναι και γίνεσθαι στη χώρα μας, σπάνια ξεπερνάει το επίπεδο της αφόρητης δημοσιογραφικής ελαφρότητας. Τα στοιχεία και οι σχολαστικές παρατηρήσεις του Κώστα Κριμπά είναι δυνατόν, όχι μόνο να βοηθήσουν τον (απόντα μέχρι στιγμής) κοινωνιολόγο των επιστημών, αλλά και να ερεθίσουν για συστηματικές ερευνητικές πρωτοβουλίες, που είναι αδύνατον να ευοδώσουν σε καθεστώς (έστω και γόνιμου) ερασιτεχνισμού. Καθώς «είναι δύσκολο να περιγραφεί η κατάσταση της ερευνητικής δραστηριότητας στην Ελλάδα, πρώτα γιατί τα δημοσιευμένα στατιστικά στοιχεία είναι λιγοστά και αφορούν κυρίως ποσά που δαπανώνται για την έρευνα και αριθμό ερευνητών, και μετά γιατί δεν υπάρχουν αξιόλογες μελέτες πάνω στο θέμα» (σελ. 225), οι τρέχοντες εθισμοί υπονομεύουν την αυτογνωσία μας και αδρανοποιούν τα αντανakλαστικά μας. Από την άποψη αυτή, δύσκολα θα μπορούσε να σκεφθεί κανείς καλύτερο εξώφυλλο από την *evidence éternelle* του Rene Magritte.

1. Συζήτηση για την έννοια της «επιστημονικότητας», συντονιστής Α. Μεταξόπουλος, μετέχουν Κ. Γαβρόγλου, Κ. Κριμπάς, Δ. Μακρής, Π. Νικολακόπουλος, Σ. Παπαστάμου, *Θεωρία και Κοινωνία*, 4, Μάρτιος 1991, σελ. 252.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΒΑΜΙΑΝΟΣ

ΓΙΑΝΝΗ ΜΗΛΙΟΥ

*Εκπαίδευση και Εξουσία - κριτική της
καπιταλιστικής εκπαίδευσης.*
Εκδόσεις Κριτική, 1993.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ του Γιάννη Μηλιού *Εκπαίδευση και Εξουσία - κριτική της καπιταλιστικής εκπαίδευσης* (4η έκδοση, Εκδόσεις Κριτική, 1993) αποτελεί μια θεωρητική παρέμβαση σε μια (δεδομένη) πολιτική συγκυρία. Η πολιτική συγκυρία είναι αυτή της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου (1974-81), μια συγκυρία που χαρακτηρίστηκε, όπως είναι γνωστό, στο χώρο της παιδείας από μια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που «άγγιξε» όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, αλλά, πέραν αυτού, και από το ιδιαίτερο βάρος των πολιτικών και διεκδικητικών συγκρούσεων που αναπτύχθηκαν την περίοδο αυτή σε όλους τους εκπαιδευτικούς θεσμούς, συγκρούσεις στις οποίες εμπλέχθηκαν όχι μόνο οι «εκπαιδευόμενοι» (μαθητές, φοιτητές κ.λπ.) αλλά και οι «εκπαιδευτές». Είναι η περίοδος της ανάπτυξης ενός μαζικού και πολιτικοποιημένου φοιτητικού και νεολαϊστικού κινήματος. Είναι ακόμα η περίοδος κατά την οποία η Αριστερά γνώρισε μια πρωτοφανή, σε ολόκληρη τη νεοελληνική ιστορία, απήχηση στο χώρο της νεολαίας, διατηρώντας, παράλληλα, μια σταθερή αναφορά στο μαρξισμό και την επανάσταση.

Στο έδαφος αυτής της συγκυρίας τοποθετείται και σ' αυτή φιλοδοξεί να παρέμβει ο Γ. Μηλιός. Το βιβλίο του απευθύνεται, κατ' αρχήν, σ' όσους είναι στρατευμένοι, ή συμμετέχουν ενεργά στα κοινωνικά κινήματα που αναπτύσσονται γύρω από την ελληνική εκπαίδευση του 1980. Ωστόσο, και εδώ ίσως βρίσκεται και η αξία που διατηρεί το βιβλίο και σήμερα, ο Γ.Μ. δεν ξεκινά την ανάλυσή του από το συγκεκριμένο -την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, την «κρίση του σχολείου» κ.λπ.- αλλά από το πλέον αφηρημένο: τον κοινωνικό ρόλο και τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης στο σύγχρονο καπιταλισμό, ανιχνεύοντας ένα πεδίο στο οποίο (όχι τυχαία) εντοπίζονται κάποιες από τις κρίσιμότερες καθυστερήσεις της μαρξιστικής θεωρίας.

Για τον Γ.Μ., λοιπόν, «κύρια πλευρά της εκπαιδευτικής λειτουργίας είναι το να αναπαράγει τους φορείς των διαφορετικών κοινωνικών πρακτικών και να τους προσανατολίζει (...) στις θέσεις που παράγει και αναπαράγει ο κοινωνικός (καπιταλιστικός) καταμερισμός εργασίας». Για το σκοπό αυτό μεταδίδεται στους εκπαιδευόμενους ένα σώμα γνώσεων που σε μια και την αυτή διαδικασία α) αποτυπώνει σ' αυτούς ηθικές και κοινωνικές αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς, ανάλογα με τη θέση που πρόκειται να καταλάβουν στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας και β) τους παρέχει την «ειδίκευση» που προϋποθέτει η άσκηση ενός επαγγελματός στα πλαίσια του «τεχνικού καταμερισμού εργασίας».

Η εκπαιδευτική λειτουργία στο σύγ-

χρονο καπιταλισμό εκπληρώνει αυτό το ρόλο της, ακριβώς επειδή διακρίνεται από κάποια θεμελιώδη χαρακτηριστικά: α) το δομικό χωρισμό της από την παραγωγή («στον καπιταλισμό η εκπαίδευση παρουσιάζεται σαν μια αυτόνομη λειτουργία που διαχωρίζεται δομικά από την παραγωγή και παρέχεται υποχρεωτικά σε κάθε φορέα πριν από την ένταξή του στην παραγωγική διαδικασία»), β) την οργάνωση της εκπαίδευσης από το κράτος σε ένα «εθνικό σύστημα εκπαίδευσης», γ) την ιεραρχική της δόμηση σε τρεις βαθμίδες, όπου η πρόσβαση από τη μια βαθμίδα στην επόμενη γίνεται με «αξιοκρατικά» κριτήρια, δ) το χωρισμό σε γενική και επαγγελματική. (Η γενική παρέχει τις γνώσεις που είναι αναγκαίες για όλες τις κατηγορίες κοινωνικών λειτουργιών, σ' ένα συγκεκριμένο επίπεδο της κοινωνικής ιεραρχίας· η επαγγελματική στηρίζεται πάνω στη γενική και παρέχει γνώσεις προσαρμοσμένες στις ανάγκες ενός συγκεκριμένου τομέα κοινωνικών δραστηριοτήτων).

Επισημαίνεται ότι τα χαρακτηριστικά αυτά δεν πρέπει να θεωρούνται φυσικά και αυτονόητα, αλλά συνέπεια του κοινωνικού ρόλου της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων.

Στη συνέχεια, εξετάζονται λεπτομερέστερα τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Η ανάλυση επιτρέπει να προσεγγιστούν με μια διαφορετική, από την κρατούσα, οπτική οι σημαντικότερες πλευρές της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης: «Η γενίκευση της (διαχωρισμένης από την παραγωγή) καπιταλιστικής εκπαίδευσης, η θεσμοθέτηση της υποχρεωτικής βασικής εκπαίδευσης, η τάση ακόμα για αύξηση των χρόνων της βασικής εκπαίδευσης αποτελεί μια αναγκαιότητα για το καπιταλιστικό σύστημα, έρχεται, πάνω απ' όλα, σαν αποτέλεσμα της επέκτασης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων εξουσίας, εκφράζει τη σύγκρουση του εκπαιδευτικού μηχανισμού ως κυρίαρχου ιδεολογικού μηχανισμού του αστικού κράτους».

Η μεταπολεμική τάση για «στροφή στην επαγγελματική εκπαίδευση» έρχεται καθώς (...) ο εντεινόμενος κατακερματισμός των κοινωνικών λειτουργιών «καθιστά όλο και περισσότερο ανεπαρκή τη γενική εκπαίδευση και οξύνει όλο και περισσότερο την αντίφαση ανάμεσα στην ανάγκη για γενική κινητικότητα της εργατικής δύναμης, από τη μια, και για την προσαρμογή της σε μια συγκεκριμένη παραγωγική διαδικασία, από την άλλη».

«Η πυραμιδωτή οικοδόμηση του εκπαιδευτικού συστήματος δεν ανάγεται σε κάποια "επίπεδα μόρφωσης", ανεξάρτητα από το καπιταλιστικό σύστημα και τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας. Είναι το άμεσο αποτέλεσμα των σχέσεων κυριαρχίας-υποταγής, διευθυνόντων-διευθυνο-

μένων, πάνω στις οποίες στηρίζεται η καπιταλιστική εξουσία».

Η ίδια ανάλυση οδηγεί σε συμπεράσματα που ανατρέπουν τις ιεραρχήσεις των αιτημάτων, που προβάλλονται από τη μεριά των λαϊκών κομμάτων: «Η ταξικότητα της εκπαίδευσης δεν έγκειται και δεν εκφράζεται με τη διάκριση σε βάρος των γόνων των εργατών, που δεν έχουν την ευκαιρία να σπουδάσουν», αλλά (...) «με τη διάκριση σε βάρος της ίδιας της εργατικής τάξης, καθώς η εκπαίδευση εμπεδώνει τη διάκριση πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας, καθώς διαχωρίζει τη γνώση από τον άμεσο παραγωγό και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την υπαγωγή του στα μέσα παραγωγής, καθώς τον υποτάσσει στο ρόλο του «αμόρφωτου», του «ακαλλιέργητου», του «ατόμου με περιορισμένες ικανότητες» κ.λπ.

«Με το να νομιμοποιηθεί το περιεχόμενο της εκπαίδευσης σαν ουδέτερο και κοινωνικά αναγκαίο, νομιμοποιείται σαν κοινωνικά ουδέτερος και ο ρόλος των διευθυνόντων, των φορέων της κεφαλαιοκρατικής εξουσίας, αλλά και των διευθυνομένων, των λαϊκών τάξεων που γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης».

Πέρα από τις αναλύσεις για την κρίση της εκπαιδευτικής λειτουργίας και τη συγκρότηση της νεολαίας ως κοινωνικής κατηγορίας σε κοινωνική δύναμη παρέμβασης, μέσα και έξω από τον εκπαιδευτικό μηχανισμό, και πολιτικής αμφισβήτη-

σης των σχέσεων εξουσίας, που αυτός συντηρεί και αναπαράγει και την εξ αυτού προκύπτουσα ανάγκη πολιτικής καθοδήγησης από την «οργάνωση της πρωτοπορίας», πέρα ακόμα από τη διερεύνηση της «κομμουνιστικής στρατηγικής» για την εκπαίδευση (που αν μη τι άλλο, μας επιτρέπει να εκτιμήσουμε την απόσταση που χωρίζει το σημερινό «κλίμα» ιδεολογικής κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού, από το αντίστοιχο πριν από μόλις δώδεκα χρόνια, όταν στα ζητήματα αυτά επικεντρώνονταν ένας έντονος θεωρητικός διάλογος) στις σελίδες του βιβλίου του Γ. Μηλιού μπορούμε να βρούμε κάποια ερεθίσματα, κάποια στοιχεία που είναι χρήσιμα για την ανάλυση και ερμηνεία των σημερινών, λιγότερο «πολιτικών» και περισσότερο «απρόβλεπτων» μορφών της κρίσης της εκπαίδευσης, όπως τουλάχιστον αυτή αποτυπώνεται στις μαζικές πρακτικές των καταλήψεων κ.λπ. στη μέση εκπαίδευση.

Αυτές οι πρακτικές πλήρους απόρριψης της εκπαιδευτικής διαδικασίας φαίνονται ακατανόητες, εάν σκεφτεί κανείς το πραγματικό γεγονός ότι στη διάρκεια των τελευταίων χρόνων τα προγράμματα και το περιεχόμενο σπουδών δεν σταμάτησαν καθόλου να «εκσυγχρονίζονται» ή να «αναβαθμίζονται» ως να καλύψουν «τις απαιτήσεις του 2000». Μπορούμε, λοιπόν, να σκεφτούμε, μήπως αυτό που απορρίπτεται με τις «χωρίς αιτήματα» καταλήψεις είναι κάποια στοιχεία της

εκπαιδευτικής διαδικασίας που δεν «εκσυγχρονίζονται», ο ίδιος δηλαδή ο πυρήνας της.

Ο Γ. Μηλιός μας καλεί να προσέξουμε ότι: «Στον καπιταλισμό, η μόνη σημασία της σχολικής “εργασίας” είναι ότι κάνει δυνατό τον έλεγχο της προόδου του εκπαιδευόμενου. Η “εργασία” του εκπαιδευόμενου, σαν κατανάλωση πνευματικής κύρια δύναμης, σαν “κατ’ οίκον εργασία”, εξετάσεις, κ.λπ. δεν περιέχει κανένα άλλο κοινωνικά χρήσιμο αποτέλεσμα. “Παράγεται” για να πεταχτεί στα σκουπίδια, αφού προηγουμένως, βέβαια, αξιολογηθεί και βαθμολογηθεί από το δάσκαλο. (...) Η προσαρμογή στην εκπαιδευτική σχέση είναι λοιπόν άμεση, δεν προϋποθέτει κανένα “ενδιαφέρον” για το περιεχόμενο της παρεχόμενης γνώσης και έτσι αποκτά μοιραία το χαρακτήρα ενός καταναγκασμού».

Αν πραγματικά ο σημερινός εκπαιδευτικός μηχανισμός αδυνατεί να «αποκαταστήσει το “ενδιαφέρον” και την ιδεολογική υπαγωγή των εκπαιδευομένων “μέσω του κυνηγιού του βαθμού”, της “άμιλλας”, της ιδεολογίας της επιτυχίας και αποτυχίας, αν η αμφισβήτηση του αστικού σχολείου εκδηλώνεται σήμερα με τέτοιους αποκαλυπτικούς αλλά και τυφλούς τρόπους, η ανάγκη μιας πολιτικής παρέμβασης στην εκπαίδευση,στηριγμένης στις θεωρητικές οροθετήσεις που κωδικοποιεί το *Εκπαίδευση και Εξουσία* αποκτά μια δραματική επικαιρότητα.